

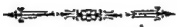
9093

123
ATYASIDYA

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनः-

शतपथब्राह्मणम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

वासुदेवप्रकाशिकाख्यभाष्यसमेता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

गंगाकिष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक-“ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” स्टीम्-प्रेस,

कल्याण बंबई.

Sarve
514

संवत् १९२६, शके १८६१.

1939.

अथोत्तराख्ये भागे चतुर्दशे काण्डे षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत् ।

तत्रादिमं ब्रह्मण्यं मधुकाण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमोऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वया ह प्राजापत्याः । (०) देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देवा
ज्यायसा ऽसुरास्तुऽ एषु लोकेष्वस्पृहन्त ॥ १ ॥

उद्गीथब्राह्मणम् । वैराजब्राह्मणं वा ।

द्वया ह प्राजापत्याः । देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवाः । ज्यायसा असुराः । त एषु
लोकेष्वस्पृहन्त ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवब्रह्मभगवत्कृतं वासुदेवप्रकाशिकाख्यं भाष्यम् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशर्षिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

द्वया ह प्राजापत्या इत्येवमाद्या षडध्यायी माध्यन्दिनीब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पप्रंथा वृत्ति-
रारम्भते । उपनिषच्छन्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्मविद्यैव वाच्या । उप समीपस्थं प्रत्यगात्मैकत्वं नीति निश्चितं सत्
तत्पराणां सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदिति व्युत्पत्तेः । ग्रंथस्तु विद्यासमर्थकत्वेनोपचारादुपनिषदित्युच्यते ।
बृहत्त्वज्ञास्य ब्रह्मविद्याहेतुनामन्तरङ्गनहिरङ्गभूतानां बहूनामिहोपदेशात् अर्थतो ग्रंथपरिमाणतश्च बहुत्वात् । आर-
ण्यकत्वज्ञास्य नियमपूर्वकमरण्येऽनूच्यमानत्वात् । अयं कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोनियतपौर्वापर्ये संबन्धोऽभिधीयते ।
विद्योऽपत्त्यपेक्षितविवेकवैराग्यशमदमादिमुमुक्षुत्वसम्पत्तिहेतुसम्बन्धुद्विसम्पादकतया कर्मकाण्डस्य प्राथम्यम् । तज्ज-
नितशुद्धपक्षया तत्त्वज्ञानजनकत्वात् ज्ञानकाण्डस्य नियतमुत्तरमात्रित्वमित्युपायोपेयमात्रः काण्डयोः संबन्ध

१-अस्य “ वसुकाण्डम् ” इत्यपि नामान्तरम् । “ ततः षष्ठिपथं कृत्स्नं सरहस्यं सर्वप्रहम् । चक्रे सपरिचोपं च सोतरं
च प्रहृतः ” ॥ इति (म. भा. शां. प. श्लो. घ. ४३ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

२-इयमुपनिषन्माध्यन्दिनब्राह्मणोपनिषदिति नाम्नाऽपि प्रसिद्धा ।

३-अनयोर्द्वयोरण्यययोर्मधुविद्याप्रतिपादकत्वन्मधुकाण्डमिति संज्ञा व्यवहारायां ।

४-अस्या बृहदारण्यकोपनिषदः धीमत्सायणाचार्यकृतं भाष्यं विद्यत इति “ ब्या वा अक्षस्य० ”-“ देवेह क्रियमाणे० ”
(श. प. १० । ६ । ४ । ५ ।) इत्येतद्ब्राह्मणद्रव्यमपि इत्य-“ अक्षरार्थस्तु-वसुदेव बृहदारण्यके ” तथा प्रवर्ये-धर्ममेवमायच्छितं
महत्त्वं-“ एतथोत्तरास्मिन्प्रथमे षष्ठ्युच्यते ” (श. प. १४ (१) ३ । २ । १६) इति धीसायणाचार्यैरेषासङ्कटावाङ्गायते ।
परं तन्मन्त्रिष्यापि नोपनमामहे स्म । यदि केपाचन महाभागानां सविषेऽस्ति, तदीयैत चेत्पुनर्मुद्रणावसरेऽवश्यं संयोगवि-
धायः । इति ॥

रनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्त्स यः सु
पाप्मा बुदेवेदमुप्रतिरूपम्बुदति सुऽएव सु पाप्मा ॥ ३ ॥

(प्माऽथ) अथ ह प्राणमूचुः । (स्तुवं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
प्राणऽउद्गायद्युः प्राणे भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्युत्कल्याणञ्चिप्रति तुदा-

आगायत् । यत्कल्याणं वदति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तम-
भिद्रुत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं वदति । स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥
अथ ह प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः प्राण उद्गायत् । यः प्राणे भोगः । तं

देवाः ' ह ' उक्तप्रकारेण विनिश्चित्य ' वाचं ' वागभिमानिनीमग्न्याख्यामेवोद्गानकर्त्री " असतो मा सद्गमय " (श. प. वृ. १४ । १ । १ । ३०) इत्यादिमन्त्रप्रकास्यां च देवतां मत्वा ' त्वं ' नोऽस्मभ्यं ' उद्गाय ' औद्गात्रं कर्म कुरु ' इत्युचुः ' उक्तवन्तः । एवं देवेर्नियुक्ता वाग्देवता ' तथेति ' तथाऽस्त्विति तान्नियोक्तुन् प्रति उक्त्वा स्वसामर्थ्यमविचार्य उद्गानकर्तृत्वं मन्त्रप्रकाशयत्वं चात्मनोऽङ्गीकृत्य तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उद्गा-
यद्गानं कृतवती । कः पुनरनेन कर्मणा कार्यविशेषः कृत इत्यपेक्षायां—यथा प्रकृते ज्योतिष्टोमे द्वादशस्तोत्रा-
त्मके उद्गात्रा त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु यजमानार्थमुद्गानं क्रियते । अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिका-
त्वियफलकं स्वार्थं तद्वदत्रोपि द्विविधमुद्गानमिति कथयितुं तं तं कार्यविशेषमाह—यो वाचि भोग इति । ' यो
वाचि ' निमित्तभूताया सत्यां वागादिसमुदायस्य ' भोगः ' मुखविशेषः । ' तं ' देवेभ्यः, अर्थिभ्योऽर्थाय
' आगायत् ' उद्गानेन प्रापितवती । यत्पुनः ' कल्याणं ' शोभनं ' वदति ' यथाशास्त्रं वर्णानभिनिर्वर्त्यति
' तदात्मने ' स्वार्थमेव । तद्वि असाधारणं वहिवाग्देवतायाः कर्म—यस्मभ्यःवर्णोच्चारणम् । एवं वाग्देवतायाः
कल्याणवदनरूपासाधारणविषयासङ्गलक्षणं रथस्यावसरं प्रतिस्त्वामसुराः स्वकार्योद्युक्ता जाता इत्याह—तेऽविदु-
रिति । ' ते ' असुराः कामादिप्रकृतेः देवैः शमादिना कृत्वा प्रच्याव्यमानाः देवङ्गद्वैतमविदुर्विदितवन्तः ।
किन्तदित्यत आह—अनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति । ' अनेन वै ' उद्गात्रा ' शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण
नोऽस्मान् स्वामाविकर्मज्ञानात्मकान् देवाः ' अत्येष्यन्ति ' अतिगमिष्यन्ति इत्येवं विदित्वा तमुद्गातारं वाग्रूपं
' अभिद्रुत्य ' वेगेनाभिगम्य स्वनेासङ्गलक्षणेन ' पाप्मुना ' अविध्यन् ' ताडितवन्तः संयोजितवन्त इति यावत् ।
एवमसुरैः प्रजापतेर्वाचि पाप्मा क्षिप्त इति कुतो गम्यते ? तत्राह—स यः स पाप्मेति । ' यः ' स पाप्मा '
साधकावस्यस्य प्रजापतेर्वाचि प्रक्षिप्तः । ' सः ' एषः अनुमानेन प्रत्यक्षीक्रियते । कोऽसौ ' यदेव ' येनैव
प्रयुक्ता सती इयं वाग् इदमप्रतिरूपमनुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं असम्यखीवर्णनप्रेतादिवर्णनाकृतादि ' वदति '—
' स एव ' । य एवं प्रजासु प्रतिरूपवदनहेतुत्वेनानुमितः ' स एव पाप्मा ' । सः कारणभूतप्रजापतिवाचि
मतः । तथा च—औद्यत्सकाराम्यां कारणस्थं पाप्मानमनूय तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तरीम्यां तु कार्यस्थं
पाप्मानमनूय तस्यैव कारणस्थत्वमुच्यत इति भावः । कारणानुविधायि-हि-कार्यमिति-॥ ३ ॥

' अथ ह प्राणं '—प्राणदेवतां—' ऊचुः ' इत्यारभ्य (कं. ४) ' एवमु खड्ग ' (कं. ७) इत्यतः
प्राक्तनो ग्रंथः समानार्थकः ॥ ४ ॥

त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुना-
ऽविध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपञ्जिघ्रति सुऽएव स पाप्मा ॥ ४ ॥

(प्माऽथ) अथ ह चक्षुरूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यश्च-
क्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणम्पश्यति तदा-
त्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽवि-
ध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपम्पश्यति सुऽएव स पाप्मा ॥ ५ ॥

(प्माऽथ) अथ ह श्रोत्रमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यः
श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तुन्देवेभ्यऽ आगायद्यत्कल्याणं शृणोति
तदात्मुने तेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्भृत्य पाप्मुनाऽ-
विध्यन्त्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति सुऽएव स पाप्मा ॥ ६ ॥

(प्माऽथ) अथ ह मनऽऊचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति तेभ्यो
मनऽ उदगायद्यो मनसि भोगस्तुन्देवेभ्यऽआगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्प-

देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं जिघ्रति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति । स एव
स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह चक्षुरूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं पश्यति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यं-
तीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति । स एव स
पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यः श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगः । तं
देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं शृणोति । तदात्मने । ते अविदुः—अनेन वै न उद्गात्रा अत्ये-
ष्यंतीति । तमभिद्भृत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति । स
एव स पाप्मा ॥ ६ ॥

अथ ह मन ऊचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगः ।
तं देवेभ्य आगायत् । यत्कल्याणं संकल्पयति । तदात्मने । ते अविदुः अनेन वै न उद्गात्रा

अथ ह चक्षुरूचुः ॥ ५ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुः ॥ ६ ॥

अथ ह मनऽऊचुः । एषाः कण्टिकाः स्पष्टार्पाः । कल्याणकल्याणकार्पदर्शनात् अनुक्तेषु त्वगादिष्वपि

यति तदात्मने तेऽविदुरनेन वै नऽ उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मुनाऽविध्यन्तस यः सु पाप्मा युदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति सुऽ
एव सु पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मुना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

(अथ) अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुः । (स्त्वं) त्वन्नऽउद्गायेति तथेति
तेभ्यऽ एषु प्राणऽउद्गायतेऽविदुरनेन वै नऽउद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तम-
भिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्तस यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतै-
वृष्टं हैव विध्वंसेतमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवाऽअभवन्परा-
ऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति युऽएवमेव ॥ ८ ॥

अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मुना अविध्यन् । स यः स पाप्मा । यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्प-
यति । स एव स पाप्मा । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन् । एवमेनाः पाप्मुना-
ऽविध्यन् ॥ ७ ॥

.. अथ ह इममासन्यं प्राणमूचुः । त्वं न उद्गायेति । तथेति । तेभ्य एष प्राण उद्गायत् । ते
अविदुः-अनेन वै न उद्गात्रा अत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मुनाऽविध्यन्तस । स यथा
अश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत । एवं हैव विध्वंसेतमाना विष्वञ्चो विनेशुः । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । भवत्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद ॥ ८ ॥

असुरेषोऽनुमीयते, इत्याह-एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्निति । ' एवं ' वागादिवदेव
' खलु ' अनुक्ता अपि ' एताः ' त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' पाप्मभिः ' स्वैः स्वैरिन्द्रियासङ्गीरुपासृजन्
संसाङ्कतवन्तः असुरा इति शेषः । तेषामपि कल्याणाकल्याणस्पर्शवत्त्वात् । मेदन्नमव्यावृत्त्यर्थमेतदेव व्याचष्टे-
एवमेनाः पाप्मुनाऽविध्यन्निति । एनास्त्वगादिदेवताः कर्मभूताः ' एवं ' वागादिवत्पाप्मना ' अविध्यन् '
विद्वन्तोऽसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं वागादयो मृत्पोरतिक्रमणे असमर्था इति निश्चित्य अशरणाः सन्तो देवाः मृत्वतिगमनाय मुख्यं
प्राणं प्रार्थितवन्त इत्याह-अथ हेममासन्यम्प्राणमूचुरिति । ' अथ ' वागादिषु नैराश्रयानन्तरं ' ह इमं '
इत्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । ' आसन्यं ' आस्ति आत्ये मवमासन्यं मुखान्तर्विलस्यं मुख्यम्प्राणमूचुः इत्यादि
समानम् । ततस्ते असुराः पूर्वान्यासवशात् मुख्यं प्राणमभिद्रुत्य ' पाप्मुना ' उक्तलक्षणोऽन ' अविध्यन्तस '
व्यधनं कर्तुमिष्टवन्तः । ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणं स्वेनासङ्गदोषेण संसिद्धक्षमाणाः सन्तः
' विष्वञ्चः ' नानागतयो विनेशुर्विनष्टा विष्वस्ताः इत्यन्वयः । तत्र कथमिवेति- ' सः ' प्रसिद्धो दृष्टान्तः ।
' यथा ' लोके पाषाणचूर्णनाय प्रक्षिप्तः ' लोष्टः ' पांसुपिण्डः ' अश्मानं ' पाषाणं ' श्लत्वा ' गत्वा प्राप्य
स्वयं ' विध्वंसेत ' विचूर्णीभवैत् ' एवं हैव ' एवमेव खलु ' विध्वंसेतमानाः ' विशीर्यमाणाः ' असुराः '

ते होचुः । क नु सोऽभूद्यो नऽइत्यमुसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्यऽ
आङ्गिरसोऽङ्गानाथँ हि रसः ॥ ९ ॥

सा वाऽएषा देवता दूर्न्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वाऽ अस्मा-
न्मृत्युर्भवति युऽएवम्वेद ॥ १० ॥

ते होचुः । क नु सोऽभूत् । यो न इत्यमसक्तेति । अयमास्येऽन्तरिति । सोऽयास्यः । आङ्गि-
रसः । अंगानां हि रसः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम । दूरं ह्यस्या मृत्युः । दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अग्नि विनष्टाः । अमुरविनाशे सति यत् वृत्तं तदाह-त्ततो देवाऽअभवन्पराऽपुरा इति । ततस्तस्मादसुर-
विनाशात् देवत्वप्रतिबन्धकपाप्मन्यो वियोगात् मुख्यप्राणाश्रयवलात् ' देवाः ' बागादयो वक्ष्यमाणस्वरूपेणा-
ग्न्याधारमकेन ' अमवन् ' । ' अमुराः ' ' परा ' अमवन् इत्यनुपेक्षः । पराभूता विनष्टाः न पुनः
प्ररोहिण इत्यर्थः । उक्ताख्यायिकारमणेन यजमानावस्यप्रजापतिवत् अन्योऽप्याधुनिकस्तत्प्राप्तिकामः (कं. १७)
शुक्तिप्रकाशितेन मार्गेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य " अहमस्मि प्राणः " इत्युपासीतेति सफलामुपासनां
विदधानि-भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विप्रभ्रावृषो भवति य एवं वेदेति । ' एवं ' यथोक्तं वक्ष्यमाणदूर्ना-
मादिगुणं च प्राणं ' यो वेद ' उपास्ते । सः ' आत्मना ' प्रजापतिस्वरूपेण ' भवति ' । अस्योपासकस्य
प्रजापतिवत्प्रतिपक्षभूतः पाप्मा ' द्विपन् आत्स्यः ' द्वेषा शत्रुयः स च पराभवति लोष्टवत् विशीर्यते
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं वक्ष्यमाणत्वेन स्थितः अयास्याङ्गिरसदूर्भिर्गुर्विदिष्टं प्राणकर्मकमुपासनं विधानपूर्वकं " भवत्या
त्मना " (कं. ८) इत्यदिनोक्तम् । अथाख्यायिकामेवानुसृत्य विविधं फलं सूचयति-ते होचुः इत्यारम्य
(कं. ९) अयात्मनेऽग्राघम् (कं. १८) इत्यतः प्राक्तनेन प्रथेन । तत्र देवताभावफलासाधारणगुणकथ-
नार्थमाह-ने इति । ' ने ' देवाः बागादयः प्रजापतिप्राणाः सुष्येन प्रागेन परिप्रापितदेवस्वरूपाः फलावस्थाः
गन्तः ' ह ' इत्येव ऊचुरन्वन्तः । किमिन्याह-कं न्विति । ' तु ' इति वितर्कः, ' यः ' नोऽपमानिचं असक्त
मपोऽग्निवान् देवमाश्रयान्मन्वेनोरगमिनवान् । ' स कं ' कश्मिन् अभूदित्येवं लोकावदेवोपकारिणं स्मरन्तो विचार-
पमाणाः गन्ताः ' अथ ' प्राण ' आस्ये ' मुने य आकाशः तस्मिन्मन्मन्थे प्रत्यज्ञो वर्तते इति अण्ववस्थिति
म् । अनया आख्यायिकया गुणद्वयं निदमिगाह-मोऽयास्य इति । यन्मादेवं बागादयः प्राणं ' आस्ये '
अन्वयस्य अपमान्येऽन्तरिति व्याजदुः । तस्मान्त अयास्यः । अत एवाङ्गिरसः कार्यकारणानामात्मा ।
तत्र हेतुः- ' हि ' यस्मान् ' अहानां ' कार्यकारणानां ' स्मः ' मारः । तस्मादाङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्राणस्य स्वयन्मृत्युर्देवोऽग्निः अनुदशागादिभवंजादनुदस्ये स्वादिति शब्दां वारन्ति पामदानिकलासाधारणगुणकं
॥ ११ ॥ हेतुतममह-मेति । यो प्राणानुता विनष्टाः । वै इति " अपमान्येऽन्तरिति " (कं. ९) निर्द्धारिता

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्य
यत्रासुन्दिशामुन्तस्तुद्रमयाञ्चकार तदासाम्पाप्मनो विव्यदधात्तस्मान्न
जनमियाञ्चान्तमियाञ्चेत्पाप्मानंमृत्युमन्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वाऽएषा देवता । (तै) एतासान्देवतानाम्पाप्मानमृत्युमपहत्या-
थैना मृत्युमुत्पवहत् ॥ १२ ॥

(त्स) स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । (त्सा) सा यदा मृत्युमत्य-
मुच्यतु सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः पुरेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, यत्रासां दिशामंतः, तद्रमयां-
चकार । तदासां पाप्मनो विव्यदधात् । तस्मान्न जनमियात् । नांतमियात् । नेत् पाप्मानं मृत्युम-
न्ववायानीति ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, एतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य, अथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ १२ ॥
स वै वाचमेव प्रथमामुत्पवहत् । सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत । सोऽग्निरभवत् । सोऽयमग्निः
पुरेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १३ ॥

‘ सा वै एषा ’ वर्तमानोपासकशरीरस्था प्राणरूपा ‘ देवता ’ ‘ दूर्नाम ’—दूरित्वेवं ख्याता । अतः शुद्धा ।
कथं दूर्नामत्वमित्यत आह—दूरं हीति । ‘ हि ’ यस्मात्, ‘ अस्याः ’ प्राणदेवतायाः सकाशात् मृत्पुरासद्गलक्षणः
पाप्मा ‘ दूरं ’ दूरे भवति । एतद्गुणविशिष्टप्राणविदः फलमाह—दूरं हेति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण विशुद्धि-
गुणं प्राणं धेदोपास्ते । अस्मादुपासकात् ‘ मृत्युः ’ दूरं ह वै दूरे एव किल भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सा वा एषा देवतेति । उक्तार्था । ‘ एतासां ’ वागादीनां देवतानां पाप्मानं ‘ मृत्यु-
मपहत्य ’ अपच्छिद्य यत्रासुन्दिशामन्तः शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतजनाधिपित्तो देशो मन्व्यदेशः तस्मादतिरिक्तो देशो
‘ दिशां ’ प्राच्यादीनामन्तः परा काष्ठा । तत्र दिशामन्ते तदन्तस्थे जने च ‘ गमयाञ्चकार ’ गमनं कृतवती ।
तत्र दिगन्तस्थेऽन्यजने च ‘ आसां ’ वागादीनां ‘ पाप्मनः ’ कर्मभूतान् ‘ विव्यदधात् ’ विविधं न्यग्भायेनादधात्
स्थापितवती । तस्मात्तन्त्यजनं ‘ न ह्यात् ’ दर्शनसंभाषणादिभिर्न संसृज्येत । तथा ‘ अंतं ’ तज्जननिवास-
स्थानं नेयान् गच्छेत् । ‘ नेदिति ’ परिभयार्थो निपातः । यदि अहं गच्छेयम् तदा ‘ पाप्मानं मृत्युं ’ ‘ अन्व-
वायानि ’ अनुगच्छेयम् इति मीत्या जनमन्तं वा ‘ नेयात् ’ न गच्छेत् शिष्टमात्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

संप्रति देवताभावफलमाह—सा वा एषेति कश्चिकया । ‘ अयं ’ पापविमोक्तानन्तरं ‘ एनाः ’ वागादि
देवताः कर्मभूताः ‘ मृत्युं ’ पूर्वोक्तमतीत्य अवहत्प्रापयत् स्वस्वमपरिच्छिन्नमन्यादिदेवताऽऽमरूपं
प्रापितवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सामान्योक्तमतिवहनं प्रत्येकमाह—स वै वाचमिति । ‘ सः ’ प्राणः ‘ वाचमेव ’ वाग्देवतामेव ‘ प्रथमां ’
उद्गातरत्यन्तसंनिहितत्वाग्रधानभूतामत्यवहत् प्रापयत् वहनं कृतवान् । ‘ सा ’ वाक् ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ मृत्युं ’

(त्रैऽथ) अथ प्राणमृत्यवहत् । (त्सु) सु यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
वायुरभवत्सोऽयुम्वायुः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

(त्रैऽथ) अथ चक्षुरत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सुऽआदि-
त्योऽभवत्सोऽसावादित्यः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत ता
दिशोऽभवत्स्ताऽइमा दिशः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

(न्ताऽञ्जु) अथ मनोऽत्यवहत् । (त्तु) तुद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत सु
चन्द्रमाऽभभवत्सोऽसौ चन्द्रः पुरेण मृत्युमृतिक्रान्तो भात्येवुथुं ह वाऽ
एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति युऽएवम्वेद ॥ १७ ॥

अथ प्राणमृत्यवहत् । स यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स वायुरभवत् । सोऽयं वायुः पुरेण मृत्युमति-
क्रान्तः पवते ॥ १४ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स आदित्योऽभवत् । सोसावादित्यः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १५ ॥

अथ श्रोत्रमृत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । ता दिशोऽभवन् । ता इमा दिशः पुरेण
मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १६ ॥

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमृत्यमुच्यत । स चंद्रमा अभवत् । सोसौ चंद्रः पुरेण मृत्यु-
मतिक्रान्तो भाति । एवं ह वा एनमेपा देवता मृत्युमतिवहति । य एवं वेद ॥ १७ ॥

पान्मानं अनीयामुच्यत भोविना स्वयं तदा वागेव पूर्वमन्यग्निरिव सती ' सः ' प्रतिद्वः ' अग्निरभवत् ' । तर्हि
पूर्वमान्तो विशेष इत्यत्र आह-सोऽयमिति । सोऽयमतिक्रान्तः पान्माऽतिक्रान्तोऽग्निः ' पुरेण ' मृत्योः परस्ताद
' दीप्यते ' रात्रौ प्राङ्मोऽादृष्यामं वागात्मना मृत्युप्रतिबद्धो नेदानोमिव दीप्तिमानासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥

अदानन्तरं ' प्रागं ' नानिक्रान्तःसञ्चारिणं प्रागम् । ' सः ' वायुरभवत् । स तु मृत्योः परस्तात् ' पवते '
निर्दग्गच्छन्त्यर्थः । अन्यन्तर्वमुक्तार्थम् ॥ १४ ॥

अधुनादित्योऽभवत् । स तु ' तपति ' द्योत्रे ॥ १५ ॥

तथा ' धोत्रे ' ' दिशः ' ' अभवत् ' दिशः प्राप्यादिविभागेनावरिपताः ॥ १६ ॥

तथा मनश्चन्द्रमाः ' भाति ' । वागादीन्नामन्यादिदेवताः प्रानावति एतासकस्य किमापानमित्यत्र आह-
एवमिति । ' सः ' एतासकः एवमन्याया मरुतागादिशक्यकथितं प्रागं आमन्थेन ' वेद ' प्रागोऽग्निपुराणे
' नैनमुत्तमसत् ' एवं ह ये ' एतन्मन्त्रदेव ' एषा ' प्रागदेवता मृत्युमतीय ' बहति ' वैराजं पदं प्रागपतीति
एतत् । " नं पपापवोरागने तदेव मयी " (स. प. १०।५।२।२०) इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

(द्वाथा) अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । (द्य) यद्धि किञ्चान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यतेऽइह प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥ शतम् ॥ ७१०० ॥

ते देवाऽअब्रुवन् । (त्रे) एतावद्वाऽइदं सर्वं यदन्नन्तदात्मनऽ
आगासीरन्नु नोऽस्मिन्नन्नऽआभजस्वेति ते वै माऽभिसुम्बिशन्तेति तथेति
तुष्टं समन्तुपरिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैवास्तृप्यन्त्येवुष्टं ह
वाऽएनं स्व्वाऽअभिसुम्बिशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भव-
त्यन्नादोऽधिपतिर्युऽएवम्बेद ॥ १९ ॥

अयात्मने अन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते । अनेनैव तदद्यते । इह प्रतितिष्ठति ॥ १८॥

ते देवा अब्रुवन् । एतावद्वा इदं सर्वम् । यदन्नम् । तदात्मन आगासीः । अनु नोऽस्मिन्नन्न
आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशन्तेति । तथेति । तं समन्तं परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति -
तेनैवास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति । भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधि-
पतिः । य एवं वेद ॥ १९ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकारणसंघातविधारकत्वं नामगुणान्तरं वक्तुमाह—अथेति । यथा वागादिभिरात्मार्थ-
मागानं कृतम् । तथा मुख्योऽपि प्राणः त्रिष्टु पवमानेषु सर्वप्राणसाधारणमागानं कृत्वा अथानन्तरं शिष्टेषु नवसु
स्तोत्रेषु आत्मने आत्मार्थं 'अन्नाद्यं आगायत्' आगीतवान् । अन्नञ्च तत् आद्यब्रह्माद्यं अद्यमानमन्नमित्यर्थः ।
कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीतमिति गम्यते इत्यत्र हेतुमाह—यद्धीति । किञ्चेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः ।
हीति हेतौ । 'हि' यस्मात् लोके प्राणिभिर्यत्किञ्चन सामान्यतः अन्नमात्रमद्यते भक्ष्यते तदन्नमात्रमनेनैव प्राणे-
नैवाद्यते तस्मात्स्वार्थमेतदागानम् । अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची । यस्त्वन्यः
स्वरांतः स प्राणपर्यायः । अनितेर्धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतेन इदंशब्दशङ्काऽप्यपास्ता । ननु—तर्हि एतस्यापि
वागादिवत्स्वार्थमागानादासङ्गपाम्पवेधः स्यादित्यत आह—इहेति । इहाने देहाकारपरिणते प्राणः 'प्रतितिष्ठति'
तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिमाजः अतस्तत्स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नम् । अतो न पाम्पवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १८॥

नन्वं प्राणस्यैव स्वातंत्र्येणान्नकृतोपकारमाजिज्वं वागादीनां तु तद्भारकं इति कथं निश्चेतुं शक्यते ?
यन्निश्चयादनेनैवेत्येवकारस्य सार्थकत्वं स्यादिति अतस्तन्निर्णयार्थमाह—ते देवा इति । 'ते' वागादयः स्वविषय-
द्योतनाः 'देवाः' 'अब्रुवन्' उक्तवन्तः मुख्यं प्राणम् । 'इदं सर्वं वै' प्रसिद्धं 'यदन्नं' प्राणित्यतिकरं
तदेतावत् । नातोऽधिकमस्ति । यत्पुनस्त्वं 'आत्मने' आत्मार्थं आगासीरगमितवानसि आगानेनात्मसात्कृत-
वानसीत्यर्थः । वयन्नान्तरेण स्यात् नोत्सहामहे । अतः 'अनु' पश्चात् नोऽस्मान् 'अने' आत्मार्थं तवान्ने
'आभजस्व' आभाजयस्व । णिचो लोपश्छान्दसः । अस्मांश्चान्नाग्निनः क्रुः इति तैस्तः प्राणः 'ते' यूयं
यदि अन्नार्थिनो वै तर्हि 'मा' मां 'अभिसंविशत' अभिसुम्बेन समन्ततो निविशत इति अन्नवीदिति शेषः ।
एवमुक्तवति प्राणे ते देवास्तयाऽस्त्विसंगीकृत्य 'तं' प्राणं 'समन्तं' समन्तात् परिवेष्ट्य 'न्यविशन्त'
निश्चयेनाविशन्त । तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्तो यस्मात् तस्माद्भोको यदन्नमनेन प्राणेनाति भक्षयति तेनैव

युञ्ज हेवम्विदथँ स्वेषु प्रति प्रतिचुम्भूषति । नु हेवालम्भाव्येभ्यो
भवत्युय युऽ एवैतमुनु भवति यो वैतमुनु भाव्यान्वुभूषति सु हेवालं
भाव्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्यऽ आङ्गिरसुः । (सोऽङ्गा) अङ्गानाथँ हि उतः प्राणो वाऽ
अङ्गानाथँ उतः प्राणो हि वाऽअङ्गानाथँ उतस्तुस्माद्युस्मात्कुस्मान्ना-
ङ्गात्प्राणऽ उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येषु हि वाऽअङ्गानाथँ उतः ॥२१॥

य उ हेवविदं स्वेषु प्रति प्रतिचुम्भूषति । न हेवालं भाव्येभ्यो भवति । अय य एवैतमुनु भवति ।
यो वै तमुनु भाव्यान् वुभूषति । स हेवालं भाव्येभ्यो भवति ॥ २० ॥

सोऽयास्य आङ्गिरसः । अङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अंगानां रसः । प्राणो हि वा अंगानां
रसः । तस्माद्यस्मात्कुस्माच्चान्गात्प्राण उत्क्रामति । तदेव तच्छुष्यति । एष हि वा अंगानां रसः ॥२१॥

(सऽए) एऽउ एव बृहस्पतिः । (व्वा) व्वाग्वै बृहती तस्याऽए पतिस्तुस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

(तिरे) एऽउ एव ब्रह्मणस्पतिः । (तिर्वा) व्वाग्वै ब्रह्म तस्याऽए पतिस्तुस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

(तिरे) एऽउ एव साम । व्वाग्वै साऽमैषु सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् बुद्धेवु समः प्लुपिणा समो मशकेन समो नागेन समः एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽग्नेन सुर्वेण तुस्माद्देव सामाऽश्रुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां बुऽएवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

एऽउ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एऽप पतिः । तस्माद् बृहस्पतिः ॥ २२ ॥

एऽउ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एऽप पतिः । तस्माद् ब्रह्मणस्पतिः ॥ २३ ॥

एऽउ एव साम । वाग्वै सा । अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यत् उ एव समः प्लुपिणा । समो मशकेन । समो नागेन । सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । समोऽग्नेन सुर्वेण । तस्मात् उ एव साम । अश्रुते साम्नः सायुज्यं सलोकताम् । य एवमेतत्साम वेद ॥ २४ ॥

अथ बृहस्पत्यादिनामराशिधर्मकं प्राप्नोपासनं वक्तुं “ एष उ एव ” इत्यादि कण्डिकाचतुष्टयम् २२-२५ । तत्र न केवलं रूपकर्मभूतयोः कार्यकारणयोरेवात्मा प्राणः । किं तर्हि ? नामभूतानामुग्यञ्चःसाम्नामात्मेति सर्वा मकतया प्राणं स्तुवंस्तत्र तावत् ऋगात्मकं प्राणस्य तत्त्वेनोपास्यत्वायाह-एष उ एव इति । उरपर्ययः । ‘ एषः ’ प्रकृत आङ्गिरसः । “ बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् ” (तै. सं. १।४।१०) इति श्रुतिप्रसिद्धं देव-पुरोहितत्वं व्यावर्तयितुमाह-व्वाग्वै बृहतीति । सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि छन्दांसि । तेषां मन्थनं छन्दो बृहतीत्युच्यते । सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धा । “ वाग्वाऽअनुष्टुप् ”-(श. प. ७।१।२।१८)-इति चयनप्रकरणे उक्तत्वात् अनुष्टुभोऽपि वाक्त्वं प्रसिद्धम् । सा षट्त्रिंशदक्षरा अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः (८-४) षट्त्रिंश-दक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवति । अवान्तरसंख्यायाः महासंख्यायामन्तर्भावात् । इत्येवं वागनुष्टुप्बृहत्याश्चैक्येन वाग्वा-त्मिका बृहती । “ स ऋचो व्योहद्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हव्यो याः प्रजापतिस्तृष्टाः ”-(श. प. १०।४। २। २३) इति श्रुतेर्बृहत्यां सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति । ‘ तस्याः ’ बृहत्या वाग्वायाः ‘ एषः ’ प्राणः ‘ पतिः ’ स्थित्युत्पादनहेतुत्वात् । तस्माद् बृहस्पतिरित्युपसंहारः ॥ २२ ॥

तथा यजुर्वेदात्मकत्वमाह-एष उ एवेति । ‘ ब्रह्मणः ’ यजुर्वेदस्य ‘ पतिः ’ । कथं ‘ व्वाग्वै ’ वाग्विशेष-रूपं यजुरेव ‘ ब्रह्म ’ वेदः । वेदाधिकारात्-तस्या एऽप पतिरित्यादि समानम् ॥ २३ ॥

अयास्य सामवेदात्मकत्वमाह-एष उ एव सामेति । कथं ‘ वाग्वै ’ ‘ सा ’ सर्वस्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेय-वस्तुविषयो हि सर्वनामासशब्दः । ‘ सा वै वाक् सर्वपुंलिङ्गशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमशब्दः । ‘ अम एषः ’ प्राणः । “ केन मे पौत्रानि नामान्यामोषीति प्राणेनेति नृणांत्वेन मे स्त्रीनामानांति वाचा ” (. . .) इति श्रुत्यंतरात् वाक्प्राणाभिधानभूतौ सामशब्दौ । तथा सति प्राणनिर्वर्त्य-

(दैपु) एषुऽच वाऽउद्रीथः । प्राणो वाऽउत्प्राणेऽु हीदथँ सुर्वमुत्तन्ध-
म्वागेव गीथोऽच गीथा चेति सुऽउद्रीथः ॥ २५ ॥

(थुस्त) तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयः । (यो) राजानम्भक्षयन्नुवाचा-
यन्त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्यऽआङ्गिरसोऽन्येनोद-
गायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

एष उ वा उद्रीथः । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तन्धम् । वागेव गीथा । उच्च गीथा
चेति । स उद्रीथः ॥ २५ ॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । अयं त्यस्य राजा मूर्द्धानं विपातयतात् ।
यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वम्वेद भवति हास्य स्वन्तस्य वै स्वरऽ एव स्वन्तस्मादात्विज्यङ्करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तथा वाचा स्वरसम्पन्नयाऽऽत्विज्यङ्कुर्वात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तन्दिदक्षन्तऽएवाथो यस्य स्वम्भुवति भवति हास्य स्वं यऽएवमेतत्साम्नः स्वम्वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णम्वेद । भवति हास्य सुवर्णन्तस्य वै स्वरऽएव सुवर्णम्भुवति हास्य सुवर्णं यऽएवमेतत्साम्नः सुवर्णम्वेद ॥ २८ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद । भवति हास्य स्वम् । तस्य वै स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत । तथा वाचा स्वरसंपन्नया आत्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवंतं दिदक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम् । य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २७ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद । भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णम् । य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २८ ॥

पासकत्वात्तस्य । 'यत्' यदि सः 'अथास्य आङ्गिरसः' उद्गाता विश्वसृजां पूर्वर्षिणां सत्रे इतोऽस्मात्पूर्वोक्तात् वायु-पसर्जनात्प्राणात् 'अन्धेन' देवतान्तरेणोदगायत् उद्गानं कृतवान् 'इति' यदि स्यात्तादा 'त्यस्य' तस्यादृत-वादी स्यामित्यर्थः । तस्यादृतवादिनो मम 'मूर्धानं' शिरः 'अयं' मक्ष्यमाणः सोमः 'राजा' 'विपातय-त्तात्' विस्पष्टं पातयतु । 'विपातयत्तादिति' आशिषि तोः स्थाने तातङ्ङादेशः । एवमुद्गीयदेवता प्राण एव इत्याख्यायिकया निर्द्धारितमर्थं श्रुतिः स्वेन वचसोपसंहरति—वाचेति । सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गाता 'वाचा च' प्राणप्रधानया 'प्राणेन च' स्वस्यात्मभूतेनोदगायदित्येषोऽर्थः शपथेन निर्द्धारित इत्यर्थः २९ ॥

एवमुद्गीयदेवता प्राण एवेति निर्द्धार्य तस्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयम् (२७-२९) अवतारयति—तस्येत्यादिना । 'तस्य' विशुद्धयादिगुणवत्तया प्रकृतस्य 'ह एतस्य' बृहस्पत्यादिगुणवत्तया निरूपितस्य 'साम्नः' सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य 'स्वं' धनं 'यः वेद' 'अस्य' विज्ञातुः 'ह' 'स्वं' धनं 'भवति' । एवं फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृतं शुश्रूषं प्रत्याह—तस्य वै इति । 'वै' साम्नः 'स्वर एव' कण्ठागतमायुर्धमेव 'स्वं' विभूषणम् । तेन हि भूषितमुद्गानमृद्धिमहद्भूयते । यस्मादेवं तस्मादात्विज्यमृत्तिकर्मो-द्गानं 'करिष्यन्' वाचि 'विषये' स्वरमिच्छेत । इच्छामात्रेण सौस्वर्यासंबन्धात् तद्वेतुदन्तधावनतैलपानादि कुर्यादित्यर्थोदवगम्यते । एतत्तु प्राप्तज्ञिकं फलम् । 'तथा' एवं संस्कृतया 'स्वरसम्पन्नया वाचा' आत्विज्य-मृत्तिकर्मं कुर्यात् । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । यस्मात् स्वभूतेन स्वरेण भूषितं साम 'तस्माद्यज्ञे' स्वरवन्तमुद्गातारं 'दिदक्षन्त एव' द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव जनाः । प्रसिद्धं हि लोके 'अथो' अपि 'यस्य स्वं' धनं 'भवति' तं धनिनं दिदक्षन्ते लौकिका इति । एवं गुणविज्ञानफलसंबंधमुपसंहरति—भवति हास्य स्वमिति । 'य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद' इत्युक्तार्थमेव । एतच्च कण्ठनिष्ठमायुर्धं बाह्यं धनं सौस्वर्यस्य ध्वनिगतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीं लाक्षणिकवर्णज्ञानपूर्वकं वर्णोच्चारणं वर्णनिष्ठत्वादान्तरं धनमित्याह—तस्येति । 'तस्य ह एतस्य

तस्य हैतस्य साम्नो वुः प्रतिष्ठाम्बुद । प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेवु
प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेपुऽएतुऽप्राणः प्युतिष्ठितो गीयतेऽन्नऽडुत्सु हैकऽ
आहुः ॥ २९ ॥

(१) अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम
प्युस्तौति स वुत्र प्यस्तुयानुदेवानि जपेदुसतो मा सुद्रमय तुमसो मा
ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति ॥ ३० ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि
खल्वेप एतुऽप्राणः प्रतिष्ठितो गीयते । अत्रे इत्यु हैक आहुः ॥ २९ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात् ।
तदेतानि जपेत्—“ असतो मा सुद्रमय (१) तुमसो मा ज्योतिर्गमय (२) मृत्योर्मा-
ऽमृतं गमय (३) ” इति ॥ ३० ॥

साम्नः सुवर्णं—कण्ठपोऽयं दन्त्योऽयं इति लक्षणज्ञानपूर्वकं सुवर्णोच्चारणं सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य आन्तरं
धनमिति ‘ यो वेद ’ अस्योपासकस्य ‘ सुवर्णं ’ लोकप्रसिद्धमेव हिरण्यं ‘ भवति ’ । किं तत्सुवर्णमिति
शुश्रूषवे प्राह—तस्येति । ‘ तस्य ’ साम्नः ‘ स्वर एव ’ कण्ठपादिलक्षणव्याख्यातः ‘ सुवर्णं ’ । ‘ भवति हास्य
सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ’ इति पूर्ववदुपसंहारः ॥ २८ ॥

प्रतिनिष्ठिति अस्वामिति ‘ प्रतिष्ठा ’ वाक् तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं ‘ यो वेद ’ ‘ स प्रतितिष्ठति ह ’ ।
पूर्ववत्कृत्वेन प्रलोभिताय का प्रतिष्ठा इति शुश्रूषवे आह—तस्य वै इति । ‘ तस्य वै ’ साम्नो ‘ वागेव ’ जिह्वा-
मूलादीन्पट्टी स्थानानि ‘ प्रतिष्ठा ’ वागिति जिह्वामूलादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । ‘ हि ’ यस्मादेष
‘ प्रागः ’ ‘ वाचि ’ जिह्वामूलोरुदिरःकण्ठदन्तोऽनासिकातालुः स्थानेषु ‘ प्रतिष्ठितः ’ सन् ‘ खलु ’
निश्चिनं एतद्दानं ‘ गीयते ’ गीतिमावमापयते । तस्मात् साम्नो वागेव प्रतिष्ठेति संबन्धः । मतान्तरमाह । अन्न
इति । ‘ अने ’ अन्नपरिणामे देहे प्रतिष्ठितो गीयते ‘ इत्येके ’ अन्ये ‘ उ ह ’ खलु ‘ आहुः ’ । इत्येकीपपक्ष-
स्वामिदित्वादिक्त्वेन प्रतिष्ठामुणविज्ञानं कुर्यात् । वाग् वा प्रतिष्ठा अन्नं वेति ॥ २९ ॥

इदानीमेवं प्रागविज्ञानव्रतो मन्त्रजपविधिसया आह—अथात इति । ‘ अथ ’ प्रागविज्ञानकथनानन्तरम् ।
यस्मात् एवं विदुषा प्रयुज्यमानं जपकर्म देवमात्राभ्यारोहफलम् अतस्तस्मात्प्रतिष्ठापयते—तस्य चोद्गीयसंबंधात्
मंत्रोद्गीयसंबंधे प्राप्ते “ पवमानानामेवाभ्यारोहः ” इति वचनात् पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतार्था
प्रदानं पुनः काल्पनकमेव करोति । म ये खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौतीति । ये एतत्प्रसिद्धम् । ततः । किं
गिह्वनिष्पन्न आह—स इति । ‘ सः ’ प्रम्नोना ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले साम ‘ प्रस्तुयात् ’ प्रारमेत । तच्चस्मिन्
काले ‘ एतानि जपेत् ’ । अन्ये च जाकर्मगोऽभ्यारोह इत्याख्या । आभिमुख्येनारोहव्यनेन जपकर्मणा एवंविद्
देवानां इत्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनान् श्रीणि यजुषि द्वितीयानिर्देशान् ब्राह्मणेषुपलन्वाच यथापठित
एव एतः प्रयोक्तव्यः । ॥ मंत्रः । एतथ जपकर्म यजमानम् । एतानि कानिचिप्येसायामाह—“ असतो मा
सुद्रमय, तुमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतङ्गमय ” इति । गमयेति शब्दो मन्त्रजपसमाप्तिचोक्तकः ॥ ३० ॥

स यदाहासतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वाऽअसत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतम्मा कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतमृत्योर्माऽमृतङ्ग-
मयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतङ्गमयेति नात्र तिरोहित-
मिवास्ति ॥ ३२ ॥

(स्त्य) अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्माद्
तेषु व्वुरम्बृणीत यद्कामङ्कामयेत तथै सुऽएषुऽएवम्बिदुद्गताऽत्मने

स यदाऽह—असतो मा सद्गमयेति । मृत्युर्वा असत् । सदमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय ।
अमृतं मा कुरु । इत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः । ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्मा अमृतं गमय । अमृतं मा
कुरु । इत्येवैतदाह । मृत्योर्मा अमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ३२ ॥

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि । तेषु आत्मने अन्नाद्यमागायेत् । तस्माद् तेषु वरं वृणीत ।
यं कामं कामयेत । तं स एष एवंविदुद्गता आत्मने वा यजमानाय वा कामं कामयेत । तमागायाति ।
तद्वैतल्लोकजिदेव । न हैवालोक्ष्यताया आशाऽस्ति । य एवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

मन्त्रार्थस्य तिरोहितत्वात् ब्राह्मणप्रतीकग्रहणपूर्वकं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—स यदिति । ‘ सः ’ मन्त्रः
“ असतो मा सद्गमय ” इति ‘ यदाह ’ यदुक्तवान् । कोऽसावर्थ इत्युच्यते—मृत्युर्वा असदिति । स्वाभाविक-
कर्मविज्ञानं मृत्युरित्युच्यते । अत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् असच्छब्दवाच्यता । ‘ सदमृतं ’ सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञान-
मुच्यते । अमरणवर्महेतुत्वादमृतम् । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति । ‘ मृत्योः ’ स्वाभाविककर्मज्ञाना-
त्मकात् ‘ मा ’ मां ‘ अमृतं ’ शास्त्रीयकर्मविज्ञानं ‘ गमय ’ देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । अथ तात्पर्यार्थमाह—
अमृतमिति । ‘ मा ’ माममृतं अमृतत्वसाधनयोग्यस्वभावं ‘ कुरु ’ संपादय—इत्येवैतन्मंत्रवाक्यमाह ॥ ३१ ॥

तथा द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे—तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । अस्मिन्मन्त्रे तमःशब्देनाशास्त्रीयकर्मज्ञानमूलमज्ञान-
मुच्यते आवरणत्मकत्वात्तस्य । तदेव ‘ मृत्युर्वै ’ मरणहेतुत्वात् । ‘ ज्योतिरमृतं ’ पूर्वोक्ततमोविपरीतं देवस्वरूप-
ज्ञानं ज्योतिरुच्यते प्रकाशत्वादेव । ‘ अमृतं ’ अविनाशात्मकत्वात् । इति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—मृत्योरिति ।
मृत्योरज्ञानात्मकादसुरभावात् ‘ अमृतं ’ ज्ञानात्मकं देवभावं ‘ गमय ’ । तात्पर्यार्थमाह—अमृतमिति । ‘ अमृतं ’
देवं ‘ मा ’ मां ‘ कुरु ’ प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । एवमुक्तमन्त्रद्वयेनानतिरिक्तार्थतया तृतीयमन्त्रार्थस्या-
व्याख्येयत्वमाह—मृत्योरिति । ‘ मृत्योः ’ असाधनमावादसाध्यभावाच्च ‘ अमृतं ’ साधनभावं साध्यभावं च ‘ गमयेति ’
प्रतिद्वयार्थतयैव अत्रास्मिन् नृतीये मन्त्रे तिरोहितमिवांताईतमिवाथैरूपं पूर्वयोरेव मन्त्रयोः अप्रकटं अपूर्वं
‘ नास्ति ’ । पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प्राणवदुद्गातृषु स्वार्थं गानमस्तीत्याह—अथ यानीति । ‘ अथ ’ त्रिषु पवमानेषु यजमानोद्गानकरणानंतरं
यानीतराण्यवशिष्टानि नव ‘ स्तोत्राणि ’ ‘ तेषु ’ स्तोत्रेषु प्राणविदुद्गता ‘ आत्मने ’ आत्मार्थं अन्नाद्यमन्ना

वा युजमानाय वा कामङ्कामुयते तमागायति तुद्धैतुल्लोकजिदेव नु हैवा-
लोकयुतायाऽआशाऽस्ति बुऽएवमेतत्साम वेद ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीये प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।१ ॥ (४) १-१ ॥

आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (त्पु) पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे ऋष्याहरत्ततोऽहन्नामाऽभवत्तस्मादप्येतर्ह्या-
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्रऽउक्त्वाऽथान्यन्नाम प्यब्रूते बुदस्य भवति ॥ १ ॥

पुरुषविधब्राह्मणम् ।

आत्मैवेदमग्र आसीत् । पुरुषविधुः सोऽनुवीक्ष्य, नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे
व्याहरत् । ततोऽहं नामाऽभवत् । तस्मादप्येतर्हि, आमन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वा, अयान्य-
न्नाम प्रब्रूते । यदस्य भवति ॥ १ ॥

य तदाद्यं चानाद्यमागायेत् आगानेन संपादयेत् । अस्योद्गातुः सर्वफलसायकत्वमाह—तस्मादिति । यस्मात्
'स एयः' 'उद्गाता' 'एवंवित्' ययोकप्राणवित् प्राणवदेवात्मने आत्मार्यं वा 'यजमानाय वा' यं 'कामं'
'कामयते' इच्छति 'तमागायति' आगानेन साधयति । 'तस्माद्' तस्मादेव यजमानः 'तेषु' नवसु
स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु 'यं कामं कामयेत्' इच्छेत । तं कामं 'वरं कृणीत' प्रार्थयेदित्यन्वयार्थः । एवमेवं
समुक्त्वाद्दुपासनात् फलसिद्धौ आशंकासंभवाभावेऽपि केवलाद्दुपासनात्तत्सिद्धिरंशंका स्यात् तां निरस्यति—तद्धैत-
दिति । 'यः' 'एतत्साम' प्रागं ययोरुं निर्वारितमहिमानेन आ एवं अभिमानाभिव्यक्तेः "हमस्मि प्राणः" इति
'यद्' उपास्ते । तस्य कर्मान्विष्टतत्प्राणि 'तद् एतत्' प्राणदर्शनं केवलमपि 'लोकजिदेव' लोकसाधनमेव ।
'न ह एवालोकयताये' अलोकवाय 'आशाऽस्ति' आशंसनं प्रर्थना निवारित । तथा चोपासनासहितं कर्म सठ-
देवानुष्ठितं सन् अष्टदशार फलसाधनम् । केवलोपासनं तु नैरंतर्येण असकृदनुष्ठितं तत्साधनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहर्षीकृद्वाजसनेय्यविरचितस्य श्रुतिप्रमाणस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीवामुदेवब्रह्मण्यवतः कृणौ माय्यंदिनीपशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोप-
निषद्बृहदारण्यकटीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां आये मयुकांडे प्रथमेऽध्याये
प्रथममुद्गीयब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (४) १ । १ ॥

एवं ज्ञानकर्मण्यो ममुधिगान्यां प्रजापतिव्रज्यातिर्व्याख्याता । इदानीं अस्य प्रजापतेः फलभूतस्य जग-
त्सर्वजगिनिगंशेषु स्वानंज्यादिभिर्युद्धवर्गनेन नं स्तोत्रे ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोकयोर्बर्गवित्तस्य
इत्येवमर्थ आत्मैवेदमग्रऽ आसीदिति पुरविविवाहगमारम्भने—वस्यमागप्रकाशिकाऽधिकारहेतुभूतयैराग्यो-

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात् । (त्सु) सुर्वान्पाप्मनऽओपत्तस्मात्पुरुष-
ऽओपति ह वै स तुं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति युऽएवम्वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । (तु) तस्मादेकाकी विभेति सु हायमीक्षाञ्चक्रे यन्मुदन्य-
त्रास्ति कस्माच्च विभेमीति ततऽएवास्य भयुर्भीयाय कस्माच्च भेष्यु-
द्वितीयाद्वै भयुम्भवति ॥ ३ ॥

स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वत्पाप्मन औपत् । तस्मात्पुरुषः । ओपति ह वै सतम् । योऽस्मा-
त्पूर्वो बुभूषति । य एवं वेद ॥ २ ॥

सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चक्रे । यन्मुदन्यत्रास्ति । कस्माच्च विभेमीति ।
तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माच्च अभेष्यत् । द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ ३ ॥

त्पादनाय । आत्मैवेति । तत्रात्मशब्देन प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीरी वैदिकज्ञानकर्मफलभूतोऽभिधीयते ।
' इदं ' दृश्यमानं शरीरमेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं ' अग्रे ' शरीरान्तरोत्पत्तेः प्राक् ' आत्मैवासीत् ' ।
कस्यात्मनोऽत्र ग्रहणमिदं आह—पुरुषविध इति । ' पुरुषविधः ' पुरुषाकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो मन्वादीनां
स्रष्टा विराड्—' सः ' प्रथमः संभूतः ' अनुवीक्ष्य ' कोऽहं किलक्षणो वाऽस्मीति अन्वालोच्य ' आत्मनः '
स्वशरीरात् ' अन्यत् ' वस्वन्तरं ' नापश्यत् ' न ददर्श । केवलं तु आत्मानमेव सर्वत्रात्मानमपश्यत् । आलो-
चनकार्यमाह—सोऽहमिति । पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतसाधकावस्थप्रजापतिवत् फलावस्थोऽपि विराडात्मा ' सः '
अहमस्मि ' सर्वात्मा ' इत्यग्रे ' प्रथमं ' व्याहरत् ' व्याहृतवान् यस्मात् ततस्तस्मात् ' अहन्नामाऽभवत् ' ।
यस्मात्कारणात्प्रजापतायैव हृत्तं तस्मात्कार्यभूतोऽपि लोकः ' एतर्हि ' एतस्मिन्नपि काले ' आमन्त्रितः '
कस्त्वमिति पृष्टः—' अहमयमित्येवाग्रे ' प्रथममुक्त्वा कारणात्माभिधानेनात्मानमभिसंधाय—अयानंतरं अन्यद्विशेष-
पिण्डाभिधानं—' यदस्य ' पुरुषस्य मातापितृकृतं देवदत्तो यद्दत्त इति वा नाम भवति तन्नाम ' प्रभूते '
कथयति ॥ १ ॥

एवमुपासनार्यं प्रजापतेरहं नामोक्त्वा इदानीं पुरुषनामनिर्वचनमाह—तु यदिति । ' सः ' प्रजापतिः पूर्व-
स्मिन् जन्मनि साधकावस्थायां सन्धकर्मज्ञानभावानाऽनुष्ठानैरहमहभिकया अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदाया-
त्सर्वस्मात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् सन्धकर्मार्थानुष्ठानैः कृत्वा असङ्गाज्ञानलक्षणान् ' सर्वान् पाप्मनः ' प्रजा-
पतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् यद्यस्मात् औचददहत् तस्मात्पुरुषः । एतद्गुणविज्ञानफलमह—ओपतीति ।
प्रजापतिवत् अन्योऽपि ' यः ' कश्चित्, ' एवं वेद ' पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति उपास्ते । ' स वै ' सोऽपि
' ओपति हतं ' दहत्येव अभिमर्त्येव । तं कं ? ' यः ' अस्मादेवंभूतोपासकात् ' पूर्वः ' प्रथमः सन् प्रजापत्या-
त्वमात्मनः ' बुभूषति ' मवितुमिच्छति तमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदिदं स्तोत्रमभिप्रेतं प्रजापत्यलक्षणं ज्ञानकर्मफलं तदपि नैव संसारविषयमत्यक्रामत् इतीममर्थं प्रदर्श-
यिष्यन्नाह—सोऽविभेदिति । योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः—' सः ' प्रजापतिः अविभेदोऽस्त्वान् ।
अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीति आत्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात् मयं प्राप्तवान् इति अत्र कार्यगतेन

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी नु रमते सु द्वितीयमैच्छत्सु हैतावानास
यथा स्त्रीपुमाँसौ सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

सुऽइममेवात्मानन्द्रेधाऽपातयत् । (तु) ततः पतिश्च पत्नी चाभवता-
न्तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वऽडुति ह स्माह शुश्रुवल्क्यस्तुस्मादयुमा-
काशुः स्त्रिया पूष्यतऽ एव ताथँ सुमभवत्ततो मनुष्याऽअजायन्तु ॥ ५ ॥

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास । यथा स्त्रीपुमाँसौ
सम्परिष्वक्तौ ॥ ४ ॥

स इममेवात्मानं द्रेधाऽपातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्द्धवृगलमिव स्वः ।

मयलिङ्गेन कारणेन प्रजापतौ तदप्युज्ज्वलित्याह—तस्मादिति । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकारणवान् आत्मनाश-
विपरीतदर्शनवच्चान् प्रजापतिरविभेत् तस्मादेकाकिन्वाविशेषात् अद्यतनोऽप्येकाकी स्वविनाशमाशङ्क्य 'विभेति' ।
यथा अमदादिनी रज्जुस्याम्बादी सर्पपुल्यादिभ्रमजनितमयनिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते । तथा प्रजा-
पतिरपि भयस्य तद्देशे विपरीतविधो ष्वस्तिहेतुं तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवान् इति । अतोऽप्यस्य संसारत-
र्भूतत्वमि यासायेनाह—स हेति । ' ह ' किल ' सोऽयं ' प्रजापतिः ' ईशाब्दके ' विचारयामास । कथं—यद्यस्मात्
मन्मतः—अन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्वन्तरं प्रतिद्वंद्वीभूतं ' नास्ति ' । तस्मादहं प्रत्यक्चैतन् । द्वितीयव्रह्मरूपः—
' कस्मान्नु विभेमि ' इति । एवं विचारेपन्नकलमाह—तत इति । ' तत एव ' यथाभूताद्वितीयात्मदर्शनादेव
' अस्य ' प्रजापतेर्भयं सकारणं ' बीयाय ' विस्पष्टं गतवन् । तस्य प्रजापतेर्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव
परमार्थदर्शने अनुपपन्नमित्याह—कस्मादिनि । ' द्वितीयादि ' द्वितीयादेव ' भयं भवति ' । न तु स्वस्मात् स्वस्य
भयम् । द्वितीयं च वस्वन्तरं अविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । न हि अद्वयमानं द्वितीयं भयजन्महेतुः । " तत्र को मोहः
कः शोकः एकवचनमुपस्यतः "—(वा. सं. अ. ४० कं. ७) इति मंत्रवर्गात् । " मायामात्रमिदन्द्वैतमद्वैतम्पर-
मार्थतः " । इति मान्दूक्यश्रुत्येव । तत्त्वज्ञाने सति अज्ञानाभावात् तन्मूलद्वैतदर्शनानुपपत्तेः । अयं ' कस्माद्वयमे-
ष्यन् ' कुतो हि मीनिमन्वस्यत । परमार्थनिरूपणावस्थायां न कुतश्चिद्वैतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तम् । इदानीं तत्रैवास्त्याविष्टत्वं हेत्वन्तरमाह—स वै नैवेति ।
' स वै ' प्रजापतिः ' नैव रेमे ' इति नान्वमवन् अस्त्याविष्टोऽभूत् अमेदादिबदेव यतः । तस्मादाधुनिकोऽपि
एकादिन्वादिभयं संपाद्य ' एकाकी ' असहायः सन् ' न रमते ' इति नानुभवति । रतिनीम इष्टार्थसंयोगजा
प्रीतिः तत्रमग्नि इष्टविद्योवान् मनस्याकुर्वीभावोऽनितिन्युच्यते । अस्त्याविष्टस्य प्रजापतेः तन्निरसनोद्योग-
प्रकारमाह—स द्वितीयमिति । ' स ' प्रजापतिः द्वितीयं अल्पपदोदसमर्थं स्त्रीवस्तु ' ऐच्छन् ' इष्टवान् ।
तस्य देव स्त्रीविषय गृह्यणोऽपि विषयामस्य स्त्रिया परिष्वक्त्येव आत्मन्यभिमाने संजाते ' सः ह ' प्रजापतिः
तेनेगभिमानेन न रमन् इति वाच्यं—' एतावान् ' एतावत्परिमाणः ' आस ' बभूव । कियन्परिमाण इत्यपेक्षया-
माह—यथेति । यथा मोहः स्त्रीपुमाँसौ अल्पपदोदनाय ' सम्परिष्वक्तौ ' अन्योऽप्यं ग्राहकालिक्षितौ यत्परि-
ष्वक्तौ यत्तौ यथा न पर्याप्तौ बभूव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' सः ' विद्यमाना विष्टपुरुषानुभवेनेनैव ' रमे ' परिष्वक्तर्पुमाँसपरिमाणान्माने शरीरं एतावत्परिमाणं

सो हेयमीक्षाञ्चके । कथञ्चु माऽऽत्मनऽएव जनयित्वा सम्भवति हुन्त
तिरोऽसानीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । (वृ) वृषभऽडुतरस्ताथं सुमेवाभवत्ततो गावो-
ऽजायन्त ॥ ७ ॥

इति ह स्माह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥ ६ ॥

सा उ ह इयमीक्षाञ्चके । कथं नु मा आत्मन एव जनयित्वा संभवति । हंत ! तिरः असा-
नीति ॥ ६ ॥

सा गौरभवत् । वृषभ इतरः । तां समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त ॥ ७ ॥

‘ द्वेषा अपातयत् ’ द्विप्रकारं पातितवान् । इममेवेत्यवधारणात् सशब्देन कर्तृतया विराड्प्रहणमविरुद्धम् ।
क्षीरस्य सर्वोपमर्दनेन दधिभावापत्तिवत् न विराट् सर्वोपमर्दनेन एतावानास । किं तर्हि ! आत्मना व्यवस्थितस्यैव
विराजः सत्यसङ्कल्पत्वात् आत्मन्यतिरिक्तं तु परिवृक्तस्त्रीपुंसपरिमाणं शरीरान्तरं बभूवेति तद्विधाकरणे कर्मेति
बोध्यम् । ततस्तस्मात्पातनात् पतिर्मन्वाह्यः ‘ पत्नी च ’ शतरूपास्या चामवतां बभूवतुः । लोकप्रसिद्धयो-
र्दपत्योरुक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति-तस्मादिति । यस्मात्पतिपत्न्यायैकशरीरविभक्ते । तस्मात् ‘ स्वः ’
स्वस्यात्मनः ‘ इदं ’ शरीरं प्राक् छयुद्बहनात् ‘ अर्द्धवृगलमिव ’-वृगलं विदलं-अर्द्धं च तत् वृगलं च-
अर्द्धवृगलम् । शुक्त्यादिविभागवत् अर्द्धविदलमेवेत्यर्थः ॥

अत्रामियुक्तसंमतिमाह-इति हेति । यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कः तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिर्नामा
म्रधणो वाऽपत्यमित्यर्थः । सः ‘ ह ’ किल इतीत्यं ‘ आह ’ स्मोक्तवान्, द्वेषा पातने सति एको भागः पुरुषः
अपरस्तु स्त्रीति । अत्रैव हेत्वंतरमाह-तस्मादयमिति । यस्माद्बृहनात्प्राक् अवस्थायां ‘ अयमाकाशः ’ पुरुषार्द्धं
छयर्द्धं शून्यः असंपूर्णो वर्तते-तस्मात् पुनः उद्बहनादनंतरं स्त्रिया प्राप्तस्त्रयर्द्धेनेतरो भागः ‘ पूर्यत एव ’ । यथा
विदलार्द्धांसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति ॥

अथ मियुनद्वारिकां सृष्टिमाह-तां समभवदिति । स प्रजापतिर्मन्वाह्यः शतरूपास्यामात्मनो दुहितरं पत्नी-
त्वेन कल्पितां ‘ समभवत् ’ मियुनभावमुपगतवान् । ततस्तस्मात् तयाविधोपगमनात् ‘ मनुष्याः ’ अजायन्तो-
त्पन्ना इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं गवादिसृष्टिं प्रस्तौति-सो हेयमिति । ‘ सेयं ’ शतरूपा ‘ उ ह ’ किल ‘-न सगोत्रां समानप्रवरं
भार्यां विदेत ’ इति दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरंतीशाब्दके विचारयामास । कथं न्विदमकृत्यं-यत् ‘ मा ’
मां ‘ आत्मनः ’ स्वस्मादेव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति यद्यपि अयं निर्घृणः स्मार्तं प्रतिषेधमस्मरन् मां न
मुञ्चति । अहं तु तं स्मरंती ‘ हंत ’ इदानीं ‘ तिरोऽसानि ’ जात्यंतरेण तिरोभूता भवानीति ॥ ६ ॥

एवं विचार्य ‘ सा ’ शतरूपा ‘ गौरभवत् ’ । उत्पाद्यप्राणिकर्ममिश्रोद्यमानायाः शतरूपायाः मनोश्च पुनः
सैव मतिरभवदिति बोध्यम् । ‘ इतरः ’ मनुः ‘ वृषभः ’ भूत्वा ‘ तामेव ’ गां ‘ समभवत् ’ पूर्ववत्सभोगं कृत-
वान् । ततस्तस्माद्गोवृषभसंबंधात् ‘ गावोऽजायन्त ’ ॥ ७ ॥

वृड्वेतराऽभवत् । (द) अश्ववृषऽडुतरो गर्दभीतरा गर्दभऽडुतर-
स्ताथुं समेवाभवत्ततऽएकशफमजायत ॥ ८ ॥

(ता) अजेतराऽभवत् । (द्व) वस्तऽडुतरोऽविरितरा मेपऽडुतरस्ताथुं
समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलि-
काभ्यस्तत्सुर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । (द) अहम्याव सृष्टिरस्म्यहुथुं हीदथुं सुर्वमसृक्षीति ततः
सृष्टिरभवत्सृष्ट्याथुं हास्यैतस्याम्भवति युऽएवमेव ॥ १० ॥

वृड्वेतराऽभवत् । अश्ववृष इतरः । गर्दभीतरा । गर्दभ इतरः । तां समेवाभवत् । तत एक-
शफमजायत ॥ ८ ॥

अजेतराऽभवत् । वस्त इतरः । अविरितरा । मेप इतरः । तां समेवाभवत् । ततोऽजावयो-
ऽजायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः तत्सर्वमसृजत ॥ ९ ॥

सोऽवेत् । अहं वाव सृष्टिरस्मि । अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १० ॥

‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ वड्वा ’ अश्वा अभवत् । ‘ इतरः ’ मनुः अश्ववृषोऽभवत् । अश्वश्चासौ वृषश्च अश्व-
वृषः प्रजननमयोऽथ इत्यर्थः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ गर्दभी ’—‘ इतरः ’ मनुः—‘ गर्दभः ’ ‘ अभवदिति ’
प्रत्यये संभ्रमः । ‘ तामेव ’ वड्वां गर्दभीं च ‘ समभवत् ’ ततो वड्वाऽश्वसंयोगात् गर्दभीगर्दभसंयोगात् गर्दभा-
श्वजातीनयोर्दान्याश्च एकशफमेकसुरं अश्वश्चतरगर्दमाख्यं त्रयमजायत ॥ ८ ॥

‘ इतरा ’ शतरूपाऽजाऽभवन् ‘ इतरः ’ मनुः वस्तश्छागः । ‘ इतरा ’ शतरूपा ‘ अविः ’—‘ इतरः ’ मनु-
मेवः मानेवाजामविं च ‘ ममभवत् ’ । तन्मन्स्मात्संभवनाद्जावयः अजाश्च अवयश्च अजावयः जातिविशेषाः
‘ अजावयन् ’ । विशेषागामान्येयान् प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानस्तिर्पक्वृष्टिं संश्लिष्योपसंहरति—एवमेवेति ।
‘ यदिदं किञ्च ’—यदिदं किञ्च ‘ मिथुने ’ खण्डिपुनलक्षणं द्वंद्वं ‘ आ पिपीलिकाभ्यः ’ पिपीलिका अभिव्याप्य
‘ तन्मव ’ जगन् ‘ एवमेव ’ पशुन्यायेनेव ‘ असृजत ’ सृष्टवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

(दा) अथेत्यभ्यमन्यत् । (त्स) स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजत
तस्मादेतदुभयमल्लोमकमन्तरतोऽल्लोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

(स्त) तद्यदिदमाहुः । (र) असुं यजामुं यजेत्येकैकन्देवमेतस्यैव
सा विसृष्टिरेषुऽप्यु ह्येव सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

(ऽ) अथ युत्किञ्चेदमार्द्रम् । (न्त) तद्वेतसोऽसृजत तदु सोमऽएता-
वद्वाऽइदं सर्वमुन्नञ्जेवान्नादुश्च सोमऽएवान्नमग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

अथेत्यभ्यमन्यत् । स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत । तस्मादेतदुभयमल्लोमकमन्तरतः ।
अल्लोमका हि योनिरन्तरतः ॥ ११ ॥

तद्यदिदमाहुः । असुं यजामुं यजेति एकैकं देवम् । एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव
सर्वे देवाः ॥ १२ ॥

अथ युत्किञ्चेदमार्द्रम् । तद्वेतसोऽसृजत । तदु सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम् । अन्नं चैवान्नादश्च ।
सोम एवान्नम् । अग्निरन्नादः ॥ १३ ॥

एवमनुप्राहसृष्टिमुक्त्वा अनुप्राहकसृष्टिं प्रस्तौति—अथेतीति । अथशब्दोऽनुप्राहसर्गान्तर्पर्यायः । इति—
शब्दो मंथनप्रकारामिनयप्रदर्शनार्थः । मुखे हस्तौ निक्षिप्य ' अयमन्यत् ' आग्निमुह्येन मन्थनमकरोत् । एवं
मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा स प्रजापतिः ' मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च ' योनिभ्यां ' अग्नि ' ब्राह्मणजातेरनुप्राहकर्तारं
' असृजत ' सृष्टवान् । मुखादेः अग्निं प्रति योनिवे गमकमाह—तस्मादेतदुभयमिति । यस्माद्वाहकस्याग्नेर्हस्तौ मुखं च
एतदुभयं योनिः ' तस्मादेतदुभयमपि ' अन्तरतोऽभ्यन्तरे ' अल्लोमकं ' लोमवर्जितम् । अल्लोमेति । या हि स्त्रीणां
' योनिः ' सा ' हि अन्तरतोऽल्लोमका '—इत्येतत्सामान्यादुभयस्यास्याग्निभ्यो नित्वम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव
जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयो नित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुख-
वीर्यश्च इति श्रुतिरसृष्टिसिद्धम् ॥ ११ ॥

क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमपि उक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्याणकीर्त्यै । सुष्टस्य सृष्टुरनन्यत्वात्
सुष्टं प्रजापतिरेव इत्युक्तार्थस्य श्रुत्यभिप्रायेण अविद्वन्मतं निर्दिष्टमुपन्यस्यति—तद्यदिदमिति । तच्च कर्मप्रकरणे
केवलयाज्ञिकाः यागकाले यदिदं वचः ' आहुः ' ' असुं ' अग्निं यज—अमुमिन्द्रं ' यज '—इत्यादि । नामशस्त्रस्तोत्र-
कर्मादिभिन्नत्वात् भिन्नमेवान्यादिदेवमेकैकमन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तत्र तथा विद्यादिति वाक्यशेषः ।
एतस्यानादरणीयत्वे हेतुं वदन् अनुप्राहकसृष्टिमुपसंहरति—एतस्यैवेति । यस्मायः सर्वो देवमेदः एतस्यैव
प्रजापतिरेव ' सा विसृष्टिः ' । ' उ ' पुनः । हीस्वधारणे । ' एषः ' प्रजापतिः प्राण एव ' सर्वे देवाः ' ।
नान्यदेवताऽन्तरमस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वाय अग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह—अथ युत्किञ्चेदमिति । अयाग्निसर्गा-
न्तरं युत्किञ्चेदं लोके ' आर्द्र ' द्रवात्मकं तद्यजार्पणी रेतस आत्मनो बीजादसृजत सृष्टवान् । द्रवात्मकश्च

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । (र्थ) यच्छ्रेयसो देवानुसृजताथ यन्मर्त्यः
सन्नमृतानुसृजत तस्माडतिसृष्टिगुतिसृष्ट्याथ् हास्यैतस्यां भवति युऽ
एवम्बुद ॥ १४ ॥

तुद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । (तु) तुन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ-
नामाऽयमिदुर्ध्रूपऽइति तदिदमुप्येतुर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते-
ऽसौनामाऽयमिदुर्ध्रूपऽइति ॥ १५ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यत् श्रेयसो देवानुसृजत । अयं यन्मर्त्यः सन्नमृतानुसृजत । तस्माद-
तिसृष्टिः । अतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥

तत् इ इदं तर्हि अव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत । असौनामाऽयम् इदंरूप
इति । तदिदमुप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते । असौनामाऽयम् इदंरूप इति ॥ १५ ॥

सोमः । तस्माद्यदादं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तद् सोम एव । सृष्टव्यांतरशंकां वारयति—एतावद्वा इदं सर्वमिति ।
'इदं सर्वं' इत्यमानं जगत्—'एतावद्' एतावदेव । कियत् । 'अन्नं चैवान्नादक्ष' नातोऽधिकम् । कस्य
सोमवमग्निव्यं चेत्यपेक्षायामाह—सोम एवान्नमिति । यदद्यतेऽन्नं तदेव सोमः । य एवान्नादः सोऽग्निरेव ।
अर्थवलादि अवधारणम् अग्रेरपि चकोरपक्षिणं प्रति अन्नवदर्शनात्—अग्निरेवमानत्त्वदर्शनाच्च । सोमस्यापि कश्चित्
इत्यमानतया अतृत्वावगमाच्च अग्निरपि संहार्यश्चेत्—सोम एव । सोमोऽपि संहर्ता चेदग्निरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुप्राहफदेवसृष्टिं सृष्ट्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थं आदौ देवसृष्टिं स्तौति—सैपेति । 'सा एषा' सृष्टिः
'प्रलयः' प्रजापतेः 'अतिसृष्टिः' आत्मनोऽप्यधिकतरा । का सा इत्यत आह—यच्छ्रेयसो देवानुसृज-
तेति । 'यन्' यस्मान् 'श्रेयसः' प्रशस्यतरात् आत्मनः सकाशात् 'देवानुसृजत' । तस्मात्सैषा देवसृष्टि-
रितिमृष्टिः । ननु—अग्निर्देव्यादि (वा. सं. अ. ३ कं. १२) श्रुतेः आग्न्यादयोऽस्यावयवाः—तत्कथं तत्सृष्टिततोऽप्य-
निशान्वर्तमानादादृक् प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवमृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनविरुद्धमिन्याशायेन परिहर्तुमाह—अयं
यन्मर्त्यः सन्नमृतानुसृजतेति । 'अयं' यद्यस्मान् यजमानावस्थः प्रजापतिर्मर्त्यो मरणधर्मो सन् अमृतान-
मण्यधर्मगो देवान् कर्मज्ञानवहिना सर्वान् स्वस्य पाम्ननः ओषिन्वा 'अमृजत' । तस्मादियं देवमृष्टिरिति-
मृष्टिः उक्तृष्टज्ञानधर्मगोः फलनियर्थः । एतादृशः प्रजापत्युपासकस्य फलमाह—अतिसृष्ट्यां हेति । य एवं
मृष्ट्यानां प्रजापतिरहमेवेति वेद । अस्योपानकस्य 'एतस्यामितिमृष्ट्यां' देवादिप्रपंचे—'ह' किल भवति ।
प्रजापतिरित्त्वं मृष्ट्यं इति शेषः ॥ १४ ॥

'एतावतोऽयं व्याहृतस्य जगन्' अव्याहृतावस्थां बीजमूर्तां—सर्वाजसंसारोद्धरणायाह—तदेदं तर्हिनि ।
तदिदं व्याहृतं जगत् 'तर्हि' तदा उपचये प्राकाले अव्याहृतमनभिव्यक्तनामरूपं—'ह' किल—आसीद्बभूव ।
तदव्याहृतं जगत् 'नामरूपान्यां' नाम्ना रूपेण च स्वयमेव 'व्याक्रियत' । व्याक्रियत—इति कर्मकर्तुः
प्रपंचेणान् आत्मनेव विशिष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्थादं व्यक्रिमावमानश्च । तदेव स्पष्टयति—असौनामेति ।

सुऽएऽइह प्रविष्टः। (षऽआ) आ नखाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
हितः स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये तन्न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

(सु) प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्र-
मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽतऽएकैकमुपास्ते न
सु वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽतऽएकैकेन भवति ॥ १७ ॥

स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः । यथा क्षुरः क्षुरधाने अवहितः स्यात् । विश्वम्भरो वा विश्व-
भरकुलाये । तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि सः ॥ १६ ॥

प्राणनेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक् । पश्यन् चक्षुः । शृण्वन् श्रोत्रम् । मन्वानो मनः ।
तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स यः अतः एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषः । अतः एकै-
केन भवति ॥ १७ ॥

अयं पुरुषादिपदार्थः असौनामा देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामात्पेत्यसौनामा । इदं शुक्रं कृष्णं वा रूपमर्ये-
साविदंरूप इत्येवं-व्याक्रियतेति संबन्धः । असौशब्दः श्रौतोऽतोऽन्यत्वेन ज्ञेयः । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना
व्यक्तं इत्येतत्सुतप्रसुद्धदृष्टातेन स्पष्टयति-तदिदमप्येतर्हीति । ' तदिदं ' सुसमव्याकृतं वस्तु ' एतर्हि ' एतद्वि-
न्मपि काले नामरूपान्यामेव व्याक्रियते । ' असौनामाऽयविदंरूपः ' इति उक्तार्थम् ॥ १९ ॥

तद्वेदमि (कं. १९) त्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपान्यामि (कं. १९) त्यादिना तत्कार्यमुक्तम् । इदानीं
तस्मिन् कार्यक्षुद्रः प्रवेशमाह-स एष इह प्रविष्ट इति । ' स एषः ' स्रष्टा परमात्मैव ' इह ' ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तेषु-
देहेषु अव्याकृते नामरूपे व्याकुर्वन् ' प्रविष्टः ' । यथा जलादी सूर्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि
सृष्टे कार्ये फाल्गुनिकः प्रवेश इत्यर्थः । का पुनरयं प्रवेशस्य मर्यादा इत्याशङ्क्याह-आ नखाग्नेभ्य इति ।
' आ नखाग्नेभ्यः ' नखाग्ने मर्यादादिकृत्य प्रविष्टः । नखाग्रमर्यादां हि आत्मनश्चेतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव
प्रविष्ट इत्याकांक्षापूर्वकं दृष्टान्तद्वयमुत्पापयति-यथेति । यथा लोके ' क्षुरधाने ' क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं
तस्मिन् नापितोपस्करधाने क्षुरः एकदेशे ' अवहितः ' प्रवेशितोऽवस्थितः स्यात् (१) ' यथा वा जाठरत्वेन
विश्वस्य भ्रणत् ' विश्वम्भरोऽग्निः ' ' विश्वम्भरकुलाये ' अग्न्याधारभूतकोष्ठादिलक्षणो नीडे सर्वतो व्याप्याव-
स्थितः (२) तथाऽऽत्मा सामान्यतो विशेषतश्च सुदुपत्यादौ देहं व्याप्य अवस्थित इत्यर्थः । इदानीं व्याकृता-
जगतः आत्मानं प्रयकर्तुं-तन्न पश्यन्तीति वाक्यम् । ' तं ' प्राणनादिक्रियाविशिष्टमात्मानं तत्रैव प्रविष्टं
संतं पश्यतोऽपि केवलं पूर्णमात्मानं ' न पश्यन्ति ' नोपलभन्ते । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्यादर्शने हेतुमाह-
अकृत्स्नो हीति । ' हि ' यस्मात् ' सः ' प्राणनादिक्रियाविशिष्ट आत्मा ' अकृत्स्नः ' असमस्तः असंपूर्ण इति
यावत् ॥ १६ ॥

कृतः पुनस्तस्याकृत्स्नत्वमित्यत आह-प्राणनेवेति । ' प्राणनेव ' प्राणनक्रियामेव कुर्वन्नात्मा ' प्राणो नाम '
प्राणाभिधानो भवति । नान्यां क्रियां कुर्वन्, प्राणित्तीति न्युत्पत्तेः । ' वदन् ' वदनक्रियां कुर्वन्नात्मा ' वाक् ' वक्तीति :

तदेतत्प्रेयः पुत्रात् । (त्प्रे) प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सुर्वस्मादन्तर-
तरं बुदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः प्रियम्ब्रुवाणुम्ब्रूयात्प्रियुष्टुं रोत्स्य-
तीतीश्वरो ह तुथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स बुऽआत्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियुम्प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः । (र्भु) बुद्ब्रह्मविद्यया सुर्वम्भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
तद्ब्रह्मविद्यस्मात्तत्सुर्वम्भवादिति ॥ २० ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्, प्रेयो वित्तात्, प्रेयोऽन्यस्मात्सुर्वस्मात् । अंतरतरम्—यदयमात्मा । स योऽन्य-
मात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् । प्रियं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह । तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते । न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ १९ ॥

तदाहुः—यत् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तत् ब्रह्मवेत् ? यस्मात्त-
त्सर्वम्भवादिति ॥ २० ॥

कुतोऽन्यसर्वमनादृत्पात्मत्वमेव विज्ञेयमित्याशंकाया लोकदृष्टिमवष्टभ्याह—तदेतदिति । तदेतदात्मत्वं
' पुत्रात् ' प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ' प्रेयः ' प्रियतरम् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धः । तस्मादपि प्रियतरमिति
निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा ' वित्तात् ' दैवमानुषादपरोऽश्वज्ञानहिरण्यरत्नादेः ' प्रेयः ' प्रियतरम् । तथा
पुत्रादेः अन्यस्मात्प्रियत्वेन प्रसिद्धात् ' सर्वस्मात् ' प्रेयः ' प्रियतरम् । तत्कस्मादात्मत्वमेव प्रियतरं न प्राणा-
दीति । उच्यते—' अंतरतरम् ' बाह्यात् पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदापो हि अंतरोऽभ्यंतर आत्मनः सन्निकृष्टः
तस्मादप्यंतरातिशयेनांतरमन्तरतरं ' यदयमात्मा ' यदेतदात्मत्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्व-
प्रयत्नेनोपलब्धव्यो भवति । तथा अयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तन्नामे महान् यत्न
आख्येय इत्यर्थः । ननु—अनात्मनोऽपि पुत्रवित्तादेः प्रियत्वमनुभूयते इति । कस्मात्पुनरात्मप्रियो-
पादानेनैव इतरहानं क्रियत इत्यत आह—स योऽन्यमिति । ' यः ' कश्चिदात्मप्रियवादी ' सः ' ' अन्यं '
अनात्मविषयं पुत्रादिकं ' आत्मनः ' सकाशात् ' प्रियं ब्रुवाणं ' प्रति ' ब्रूयात् ' वदेत् । किं ? तव पुत्रादिलक्षणं
प्रियमभिमतं तर्हि मन्दोऽसि । यतस्तत्प्रियं ' रोत्स्यति ' भावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनश्यतीति यावत् ।
स कस्मादेवं भवतीत्यपेक्षायामाह—ईश्वरो हेति । यस्मादेवं वक्तुं असौ ' ईश्वरो ह ' समर्थः पर्याप्त एव ।
तस्मादेवं वदेत् । कुतोऽप्येश्वरत्वमवगम्यते इत्याशंकाया यथार्थवादित्वादित्याह—तथैवेति । यस्मात्प्रियत्वेन
कल्पितमनात्मवस्तु विनश्यतीति यत्तेनोक्तं तत्तथैव स्यात् । अविस्वाद्येव भवेत् । यथाभूतार्थवादी हि सः—
तस्मादस्येश्वरत्वमवगम्यते । एवमनात्मनि अमुल्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—आत्मानमेवेति । तस्मादन्य-
प्रियमुज्जित्वा ' आत्मानमेव प्रियमुपासीत ' चिंतयेत् । तत्फलमाह—स य आत्मानमेवेति । अस्योपासकस्य
' प्रियं ' प्राणादिकं ' प्रमायुकं ' प्रमरणशीलं ' ह ' किल ' न भवति ' इत्येतत्प्रियगुणफलविधानार्थं मुखस्य
फलस्य सर्वभावापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

“ आत्मेत्येवोपासीत ” (कं. १८) इति सूत्रिता ब्रह्मविद्या । यदर्या कृत्स्नाऽप्युपनिषत् तस्यैतस्य सूत्रस्य

(न्तु) तुद्धैतत्पश्यन्पिर्वाग्भवेः प्रतिपेदे । (देऽहं) अहम्मुनुरभवत् सूर्य-
 श्वेति तदिदमप्येतर्हि य एव वेद । अहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या
 ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न
 स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो देवा-
 न्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियम्भुवति किमु बहुषु तुस्मादे-
 पान्तन्न प्रियं बुदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

तद्धैतत्पश्यन्पिर्वाग्भवेः प्रतिपेदे—“अहं मनुर्भवत् सूर्यश्च”—(ऋ. सं. ४।१६।१) इति ।
 तदिदमप्येतर्हि य एव वेद । अहं ब्रह्मास्मीति । स इदं सर्वं भवति । तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या
 ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते । अन्याऽसौ । अन्योऽहमस्मीति । न
 स वेद । यथा पशुः । एवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः । एवमेकैकः पुरुषो
 देवान् भुनक्ति । एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति । किमु बहुषु ? तस्मादेपां तत्र प्रियम् ।
 यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ २२ ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः कथमित्येतस्यार्थस्य दाढर्याय श्रुतिर्मन्त्रमुदाहरति—तद्धैतत्पश्यन्नि ।
 तद्ब्रह्म ‘एतत्’ आत्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इति ‘पश्यन्’ एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनाद्यधिर्वाग्भवे-
 वाद्यः “अहंमनुर्भवत् सूर्यश्च” (ऋ. सं. ४ । १६ । १) इति मन्त्रं ‘प्रतिपेदे’ प्रतिपन्नवान् ‘ह’
 किल । स एतस्मिन् ब्रह्मसमदर्शने अवस्थितः एतं मन्त्रं ददर्श । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते,
 सर्वात्मभावफलं च प्रतिपेदे इत्यर्थः । ननु—महतां देवादीनां वीर्यंतिशयत्वात् ब्रह्मविद्याया सर्वभावापत्तिरुच्यते ।
 कथं ? पुनरिदानीं कलिकालवर्तिनां मनुष्याणां विशेषतोऽल्पवीर्यत्वात् सर्वभावापत्तिः इत्यत आह—तदिदमप्ये-
 तर्हि । ‘तदिदं’ प्रकृतं यत् सर्वभूतानुप्रविष्टं ब्रह्म ‘एतर्हि’ एतस्मिन्नपि वर्तमाने काले यः कश्चित् व्यावृत्त-
 याद्ब्रह्मण्यः आत्मानमेव उपाधिनितान्निविज्ञानाप्यारोपितविशेषवर्जितं सकलसंसारभर्तांति ब्रह्मैवाहमस्मि-
 इति ‘वेद’ अनुसंधत्ते । स एतादृक् ब्रह्मविज्ञानात् अविद्याकृतासर्ववन्नित्यया ‘इदं सर्वं भवति’ । ननु—
 अविद्यावतः कर्मिणः अमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य कर्मभ्यो व्युत्थानमिच्छतो देवकृतविघ्नसंभवत् विद्यावतोऽपि वर्तमा-
 निकस्य पुरुषस्य देवकृतविघ्नसंभवात् फलप्राप्तिरित्यत आह—तस्य ह नेति । ‘तस्य’ ययोक्तप्रकारेण ब्रह्मा-
 त्मज्ञानवतो देवाश्च न महावीर्या देवा अपि—‘अभूत्ये’ सर्वात्मकब्रह्मभावस्यामवनाय ‘नेशते’ ‘ह’ किल
 न पर्याप्ताः । किमुतान्ये ? ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशते इति का शंकेत्यर्थः । तत्र हेतुः ।
 ‘हि’ यस्मात् ब्रह्मवित् ‘एषां’ देवानां ‘आत्मा’ शास्त्रप्रकाशितब्रह्मस्वरूपः ‘भवति’ । एवं सोपपत्तिक-
 विद्यासूत्रमुक्त्वा संप्रति अविद्यासूत्रमाह—अथ योऽन्यामिति । ‘अथ’ सोपपत्तिकविद्यासूत्रकथनानन्तरं ‘यः’
 कश्चित् अब्रह्मवित् स्वात्मनि कर्तृत्वमङ्गीकृत्य अन्यामात्मनो व्यतिरेकां ‘देवतां’ अन्योऽहमुपास्यदेवतायाः
 सकाशादस्मि अन्योऽसौ मत् उपासनीयो देवः इत्येवं भेददृष्ट्याप्राप्ते स्तुतिनमस्कारायागवत्युपहारप्रणिधान-

(वृ) ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (द्वे) एकमेव तदेकं^१ सन्न व्यभवत्-
 तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत् क्षत्रं यान्येतानि देवत्राक्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो
 रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानऽइति तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्मा-
 द्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र्युऽएव तद्यज्ञो दधाति सैषा
 क्षत्र्यस्य योनिर्व्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवांततुऽ
 उपनिश्रयति स्वां योनिं युऽउऽएन^२ हिनुस्ति स्वा^३ स योनिमृच्छति
 स पापीयान्भवति यथा श्रेया^४स^५ हि^६सित्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तत्तं श्रेयोरूपमत्यसृजत् क्षत्रम् । यान्येतानि
 देवत्राक्षत्राणि । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात् क्षत्रात्परं
 नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद्यज्ञो दधाति । सैषा क्षत्रस्य
 योनिः । यत् ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति । ब्रह्मैवांतत उपनिश्रयति स्वां योनिम् ।
 य उ एनं हिनुस्ति । स्वां स योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ २३ ॥

पानादिना, 'सः' उपासकः 'न वेद' उपास्योपासकयोस्तत्त्वं न विजानाति । न केवलं एवभूतोपासकः
 अपिवादीपवानेव—किं तर्हि पशुसदृशोऽपि मवतीत्याह—यथा पशुरिति । 'यथा' पशुर्गवाश्वादिः दोहनवाह-
 नाद्युपासकान्मनुष्येण एवमेव सोऽविद्वान् 'देवानां' मय्ये एकैकस्यापि देवस्य पशुवदनेकैरुपासकैरुपास्यो
 मवति । लोकापशोर्मनुष्यपशौ ययोक्तं विशेषं वक्तुं श्रुतिः स्वयमेवाह—यथा ह वा इति । 'यथा ह ये'
 लोके 'पशवः' गवाश्वाद्यः 'पशवः' मनुष्यमात्मनोऽभिष्टातारं स्वामिन् दोहनवाहनादिना 'भुञ्ज्युः'
 पान्पेषुः । 'एव' बहुपशुस्थानीयोऽप्यङ्गुलीं पुरुषः 'एकैकः' एव 'देवान्' इन्द्रादीन् स्तुतिनमस्कारादि-
 क्रियया 'भुज्जति' पालयति । देवमरणमृषिपित्रादीनामप्युपलक्षणपरम् । अत एव मनुष्याणां पशुभावात्
 प्युत्थानं देवा द्विपतीत्याह—एकस्मिन्नेवेति । यथा लोके बहुपशुमतोऽपि एकस्मिन्नपि 'पशौ' व्याघ्रादिना
 धादीरमाने' अपदिपमाणे' अदिपं मवति 'किमु बहु' तथा बहु बहुपशुस्थानीये एकैकस्मिन्पुरुषे
 पशुभावात् स्तुतिश्रुतिं देवानामप्रियं मवतीति किमु वक्तव्यम् । अत एवाविद्यावतां पशुभावात् प्युत्थान-
 गानं तावदानमपि देवा द्विपतीत्याह—तस्मादेवामिति । यस्मात् मनुष्याणां पशुभावात् प्युत्थानं देवानामप्रियं
 'तस्मान्' कारणान् पशुभिरुपासकान् 'मनुष्याः' कारणेन विदुर्भित्तानीयुः । तदेयां देवानां न प्रियं
 नेष्टमियर्थः ॥ २२ ॥

सु नैव व्यभवत् । (तस) स विश्वमसृजत यान्येतानि देवजातानि
गणशुऽआख्यायन्ते वसवो रुद्राऽआदित्या विश्वे देवा मरुतऽडिति ॥२४॥

स नैव व्यभवत् । स विश्वमसृजत । यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते । वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ २४ ॥

क्षत्रादिसर्गात्पूर्व—‘ इदं ’ क्षत्रादिभेदजातं ब्रह्मैकमभिजमासीत्, नासीत् क्षत्रादिभेदः । ‘ तत् ’ ब्राह्मण-
जात्यभिमानि अग्न्यात्मकं ब्रह्म ‘ एकं ’ केवलं परिपालयितृक्षत्रादिभेदशून्यं सत्—‘ न व्यभवत् ’ न विभूतवत् ।
कर्षणे नालमासीदित्यर्थः । ‘ तत् ’ ब्रह्म ब्राह्मण. अस्मिन्ममेरयं कर्तव्यं इत्यात्मनो ब्राह्मणजातिनिमित्तकर्मकर्तृत्व-
त्रिमूर्त्यै ‘ श्रेयोरूपं ’ प्रशस्तरूपं ‘ अत्यसृजत ’ अतिशयेन सृष्टवत् । किं तत् यत् सृष्टवत् ? ‘ क्षत्वं ’
क्षत्रियजातिम् । तदेव क्षत्रं व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति । ‘ यान्येतानि ’ प्रसिद्धानि ‘ देवत्रा ’ देवेषु ‘ क्षत्राणीति ’
जात्याख्यापेक्षया बहुवचनस्मरणात् व्यक्तित्वद्वत्वाद्वा भेदोच्चारणे बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां तत्रा-
भिधिका एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते—इन्द्रो वरुणः सोम इत्यादिना । ‘ इन्द्रः ’ देवानां राजा । ‘ वरुणः ’ यादसाम् ।
‘ सोमः ’ ब्राह्मणानाम् । ‘ रुद्रः ’ पशूनाम् । ‘ पर्जन्यः ’ विद्युदादीनाम् । ‘ यमः ’ धर्मराजः पि तृणाम् ।
‘ स्युः ’ यमवृत्तो रोगादीनाम् । ‘ ईशानः ’ ईश्वरो मासां राजा । इत्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु ईद्रादि-
क्षत्रदेवताऽधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देव-
क्षत्रसर्गः प्रवृत्तः । यस्मात् ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्योऽप्यतिशयेन क्षत्रं सृष्टं तस्मात्कारणात् क्षत्रात्परमुत्कृष्टं नास्ति ।
क्षत्रस्य नियतंत्ववदुत्कर्षे हेतवंतरमाह—तस्माद्ब्राह्मण इति । यस्मात् क्षत्वं ब्राह्मणजातेरपि नियतं । तस्मात्
‘ ब्राह्मणः ’ क्षत्रियस्य कारणभूतोऽपि ‘अथस्तात्’ व्यवस्थितः सन् ‘ राजसूये ’ यज्ञे उपरिस्थितं क्षत्रियमुपास्ते ।
ब्राह्मणस्तदात्मियं ब्राह्मणाख्यं ‘ यशः ’ ख्यातिरूपं ‘ क्षत्रे ’ एवं ‘ दधाति ’ स्थापयति । राजसूयाभिधिकेन
आसन्धा स्थितेन राज्ञा—“स ब्रह्मनित्येव प्रथममामंत्रयते”—इत्यादिना आमंत्रितः ऋत्विक् “ राजसूयं ब्रह्मासि-
र्हतीतरः प्रत्याह ”—(श. प. ९ । ८ । ८ । १ । इति । यत् तदेतदभिधीयते—क्षत्र एव तद्यशो दधातीति ।
नन्वेवं क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्यापकृष्टत्वं स्यात् इत्यत आह—सैषेति । ‘ यत् ब्रह्म ’ ब्राह्मणजातिः—
‘ सैषा ’ ‘ क्षत्रस्य योनिः ’ उत्पत्तिकारणम् । अत उत्कृष्ट एव ब्राह्मणः ‘ तस्मात् यद्यपि राजा ’ राजसूया-
भिषेककाले ‘ परमतां ’ राजसूयाभिषेकरूपं परमत्वं ‘ गच्छति ’ प्राप्नोति तथापि ‘ अंततः ’ अंते कर्मसमाप्तौ
‘ ब्रह्मैव ’ ब्राह्मणजातिमेव ‘ स्वां योनिं ’ पुरोहितं उपनिश्रयत्याश्रयति । पुर एतं दधातीति पुरोहित इति
व्युत्पत्तेः । ‘ य उ ’ ‘ यः ’ पुनः बलामिमानात् प्रमादाद्वा ‘ एनं ’ स्वयोनिसूतं ब्राह्मणं ‘ हिनस्ति ’ तिर्यग्भावेन
पश्यति । ‘ सः ’ स्वामात्म्यामेव ‘ योनिं ऋच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कर्म-
कृत्वा ‘ पापीयान् ’ पापतरः ‘ भवति ’ पूर्वमेपि क्षत्रियः कृत्वात्पाप एव आत्मप्रसवार्हिसया ॥ सुतरां पाप
इति तरवर्षस्य ईयसुनः प्रयोगः सार्थकः । यथा लोके ‘ श्रेयांसि ’ प्रशस्ततरं ‘ हिंसित्वा ’ परिभूय पापतरो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मगभूतद्रव्योपार्जनार्थं वैश्यसृष्टिमाह—स नैवेति । ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानो अग्निपुरुषः क्षत्रसर्गात् पूर्वमिव
कर्मणे समर्थो ‘ नैव व्यभवत् ’ विद्योपार्जयितुस्मावात् । तदर्थं ‘ सः ’ ब्राह्मणाभिमानो अग्निर्विश्वमसृजत । कः

सु नैव व्यभवत् । (त्स) स शौद्रम्बुर्णमसृजत पूषणमियम्बु पूषेयुथुं
हीदथुं सुर्वम्पुष्यति यदिदङ्किञ्च ॥ २५ ॥

सु नैव व्यभवत् । (त्त) तच्छ्रेयोरूपसत्यसृजते धर्मन्तदेतत्क्षत्रस्य
क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्पुत्रास्त्यथोऽब्रवीत्यान्ब्रवीत्याथुंसमाशुं सते
धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यम्बु तत्तस्मात्सत्यम्बुदन्तमाहुर्द्धर्म-
म्बदतीति धुर्मम्बा व्यदन्तथुं सत्यम्बदतीत्येतदुभयम्भवति ॥२६॥

॥ नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं हीदं सर्वं पुष्यति ।
यदिदं किञ्च ॥ २५ ॥

स नैव व्यभवत् । तत् श्रेयोरूपसत्यसृजत धर्मम् । तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम् । यद्धर्मः । तस्मा-
द्धर्मात्परं नारित । अथो अब्रवीत्यान् ब्रवीत्यांसमाशंसते धर्मेण । यथा राज्ञैवम् । यो वै स धर्मः ।
सत्यं वै तत् । तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्द्धर्मं वदतीति । धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीति । एतद्वचैवैतदुभयं
भवति ॥ २६ ॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रम्बिदूच्छ्रुदः । (स्तु) तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्याम्ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

तदेतत् ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माऽभवत् ब्राह्मणः । मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियः । वैश्येन वैश्यः । शूद्रेण शूद्रः । तस्माद्ग्रावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते । ब्राह्मणे मनुष्येषु एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माऽभवत् ॥ २७ ॥

शास्त्रार्थवेन ज्ञायमानः तत्प्रसिद्धं 'सत्यमेव' । अत्र यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—तस्मात्सत्यामिति । यस्माद्धर्मसत्ययोरेभेदः तस्मात् व्यवहारकाले 'सत्यं' यथाशास्त्रं 'वदन्तं' पुरुषं 'धर्मं' लोकानुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदति इत्याहुः धर्मसत्यविवेकज्ञाः समीपस्थाः । तथा पूर्वोक्तवदनवैपरीत्येन धर्मं लौकिकं व्यवहारं वदन्तं 'सत्यं वदति' शास्त्रादनपेतं वदतीत्याहुः । उक्तमभेदमुपसंहरति—एतद्धीति । 'हि' यस्मादेवं तस्मादेतद्दुर्मयं सत्यधर्माख्यं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं च एतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः । शास्त्रज्ञानतश्च सर्वानेव विनियमयति । तस्मात् क्षत्रस्यापि क्षत्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु—पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्याशंकायां पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषु योजनार्थं उक्तानुवादपूर्वकं देवसर्गमुपसंहरति—तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्र इति । तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवांतरविभागमभिधातुमारभते—तदग्निनैवेति । तदग्निरूपापन्नं सप्त 'ब्रह्म' 'अग्निनैव' नान्यदेवतातरस्वरूपेण क्षत्रादिविकारप्राप्तिमन्तरेण केवलमग्निरूपेणैव 'देवेषु ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरभवत् । तदेवाग्निरूपापन्नं सप्त ब्रह्म तेनैव रूपेण 'मनुष्येषु ब्राह्मणः' ब्राह्मणजातिरभवत् इत्यनुषङ्गते । इतरेषु वर्णेषु तु अग्निब्राह्मणलक्षणं विकारंतरं प्राप्य सप्त ब्रह्माभवदिति दर्शयति—क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्यादिना । 'क्षत्रियेण' इंद्रादिदेवक्षत्रियेण नियंत्रितोऽनुगृहीतश्च 'क्षत्रियः' मनुष्यः क्षत्रियः सीमसूर्यवंश्यः पुरुवरवश्श्वाकुप्रभृतिर्को देवमानुषब्राह्मणरूपेण विकृतात् सप्तवर्णः सकाशादभवत् । तथा 'वैश्येन' वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितो 'वैश्यः' मनुष्यवैश्यः अभवत् । एवं 'शूद्रेण' देवशूद्रेण पूष्णा अधिष्ठितः 'शूद्रः' मनुष्यशूद्रोऽभवदित्यर्थः । यस्मात् क्षत्रादिषु विकारपन्नं सप्त ब्रह्म अग्नौ ब्राह्मणे एव चाविकृतं 'तस्मादेवेषु' देवानां मध्ये 'अग्रावेव' अग्निंसंबद्धं कर्म कृत्यैव 'लोकं' कर्मफलं—'इच्छन्ते' प्रार्थयन्ते । कर्मफलदानार्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितं तस्मात्सिम्बन्धौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्ते इत्युपपन्नम् । मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलंब्य कर्मफलभोगापेक्षायां अन्यादिनिमित्तक्रियापेक्षामंतरेणापि 'ब्राह्मणे' ब्राह्मणजातौ ब्राह्मण्यप्रयुक्तजन्मादिकर्ममात्रेण लोकमिच्छन्ते इति संबध्यते । कथमग्निब्राह्मणयोरेव कर्मफलमिच्छन्ति इत्यत्र हेतुमाह—एताभ्यां हीति । 'हि' यस्मात्—यत् सप्त ब्रह्म तत् 'एताभ्यां' अग्निब्राह्मणलक्षणाभ्यां 'रूपाभ्यां' साक्षात् रूपवदभवत् ॥ २७ ॥

(दु) अथ यो ह वाऽअस्माल्लोकात्स्वं लोकमुदृष्ट्वा प्रैति । सुऽएनम-
विदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदु ह वाऽ
अप्यनेवभ्विन्महत्पुण्यङ्कुर्म करोति तुद्वास्यान्ततः क्षीयतऽएवात्मान-
मेव लोकमुपासीत स यऽआत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कुर्मक्षीयते-
ऽस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

(त्रैऽयो) अथोऽअयम्व्याऽआत्मा । सुर्वेषाम्भूतानां लोकः स यज्जु-
होति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ बुदनुब्रूते तेनुऽऋषीणामथ यत्प्रजा-

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वलोकमुदृष्ट्वा प्रैति । स एनमविदितो न भुनक्ति । यथा वेदो
वा अननूक्तः । अन्यद्वा कर्माकृतम् । यदु ह वा अपि । अनेवंवित् महत् पुण्यं कर्म करोति ।
तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । न हास्य
कर्म क्षीयते । अस्माद्धयेवात्मनो यद्यत्कामयते । तत्तत्सृजते ॥ २८ ॥

अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति । यद्यजते । तेन देवानां लोकः ।
अथ यदनुब्रूते । तेन ऋषीणाम् । अथ यत्प्रजामिच्छते । यत्पितृभ्यो निपृणाति । तेन पितृणाम् ।

केचिन् अन्त्यादिसान्यकर्मणा मोक्षमेच्छन्ते, तान्प्रत्याह—अथ यो ह वा इति । अथशब्दः पूर्वपक्ष-
प्याहृत्यर्थः । ' यो ह वै ' ' यः ' कश्चिन् ' स्वं लोकं ' परमात्माख्ये " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' अदृष्ट्वा '
अस्माल्लोकात्संसारिकान् पिण्डग्रहणलक्षणान् ' प्रैति ' विषयं । तमेवं ' सः ' स्वो लोकः परमात्मा ' अवि-
दितः ' अविद्यया व्यवहितः सन् शोकमोहमयादिदोषापनयनेन ' न भुनक्ति ' न पालयति । अत्र दृष्टान्तमह-
यथा वेद इति । ' यथा ' लोके ' वेदः ' ' अननूक्तः ' अनवीतः कर्मायवबोधकत्वेन न भुनक्ति ' अन्यद्वा '
कृत्यादि कर्म ' अहन् ' स्वाम्मन अनभिव्यञ्जितं आर्मायफलप्रदानेन न भुनक्ति । तद्वात्मा स्वो लोकः
स्वेनेव नित्यामस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव । तथापि अश्वमेधादेर्महतः कर्मणोऽनु-
ष्ठानान्मोक्षो मविष्यतीत्यत्र आह—यदु ह वा अपीति । ' उ ' पुनः ' ह ' किल ' वै ' निश्चितं संसारमण्डले
यः कश्चिन्महामाऽपि ' अनेवंवित् ' यथोक्तं विधानेन स्वं लोकमविदित्वा यत् महद्बुद्ध अश्वमेधादि ' पुण्यं कर्म '
प्रष्टुष्टलनं नैतरेण ' करोति ' । अनेनैवादेशं मम मविष्यतीति तत्कर्म अस्याविदुषः ' ह ' निश्चितं
' अन्तः ' फलभोगस्यावसाने ' क्षीयत एव ' एतच्छ्रुत्वात् स्वप्नविभूतिवत् । तस्मादात्मानमेव ' लोकं '
प्रत्यग्रकैवल्यलक्षणं ' उपार्सति ' । अशेषानामदृष्टिपरिहारेण निरंतरमनुसृद्धीति । त-फलमाह—स य आत्मा-
नमेवेति । ' स यः ' कश्चिन् उत्तमंशा ' आत्मानमेव ' लोकं ' उपास्ते ' । अथोपासकत्व ' ' ' निश्चितं
' कर्म न क्षीयते ' कर्माभावादेव । किन्तु स आत्मोपासको यद्यदिष्टं ' कामयते '—' तत्तत् ' ' अस्मान् हि एव '
आत्मनः मरणात्प्राप्तये न मारात्प्राप्तये इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रविदित् कर्माश्रमादिभिर्नाना धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तृत्वेनया पशुवत्परनेत्र इत्युक्तम् । कानि
पुनर्मान कर्माणि यत्कर्तव्यतया परलोको भवति । के वा ते देवादयः देवा कर्मेभिः पशुवदुपकरोमीति तदुत्तरं

मिच्छते यत्पितृभ्यो निपृणाति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासुयते बुदेभ्यो-
ऽशनन्ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकम्विन्दति तेन पशूनां
यदस्य गृहेषु श्वापदा व्व्याथस्या पिपीलिकाभ्यऽउपजीवन्ति तेन तेषां
लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेद्वुष्टुं हैवम्विदे सर्वदा
सुर्वाणि भूतान्यरिष्टमिच्छन्ति तद्वाऽएतद्विदितुमीमांसितम् ॥ २९ ॥

अथ यन्मनुष्यान् वासयते । यदेभ्योऽशनं ददाति । तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणो-
दकं विन्दति । तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि आ पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति । तेन
तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टमिच्छेत् । एवं हैवविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्यरिष्टि-
मिच्छन्ति । तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ २९ ॥

प्रपंचयति—अथो अयं वा आत्मेति । 'अयो' इति अयं वाक्प्रोपन्यासार्थः । 'अयं'—यः प्रकृतो
गृही कर्मधिकृतोऽविद्वान् शरीरेन्द्रियसंघातविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । अयं वै 'सर्वेषां' देवादीनां
पिपीलिकातानां 'भूतानां' प्राणिनां 'लोकः' भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिः
उपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन् केषां भूतविशेषाणां लोक इत्याह—स यज्जुहोतीति । 'सः'
गृही 'यज्जुहोति' 'यथजते' यागो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । स एवाज्यासेचनादिको होमः । 'तेन'
होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन प्रतिबद्धः सन् पशुवत्परतंत्रो देवानामिन्द्रादीनां 'लोकः' भोग्यः ।
'अथापि—'यदनुवृते'—स्वाध्यायमधीतेऽहुरहः—'तेन ऋषीणां' लोकः । लोक इति प्रत्येकं संबध्यते । 'अथ
यत्प्रजामिच्छते'—प्रजार्थमुद्यमं करोति । इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था । प्रजामुत्पादयतीत्यर्थः । 'यत्पितृभ्यो
निपृणाति' पिण्डोदकादि प्रयच्छति तेनोभयविधकर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन 'पितृणां' भोग्यत्वेन परतंत्रः ।
'अथ यन्मनुष्यान्'—गृहे भूयुदकादिदानेन 'वासयते' । यच्च 'एभ्यः' वसद्भ्योऽर्थस्यो वा 'अशनं'
भोजनं 'ददाति' । तेनोभयविधकर्मणा 'मनुष्याणाम्' । 'अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति' लभयति
'तेन पशूनाम्' । 'यदस्य' कर्मिणः 'गृहेषु' 'आ पिपीलिकाभ्यः' पिपीलिकाभिः सह 'श्वापदाः'
'मार्जारदयः' 'वयांसि' पक्षिणश्च कणवलिर्भाषप्रक्षालनादिकं 'उपजीवन्ति' । 'तेन तेषां लोकः'
उपभोग्यः । एवमुपकारिणं देवादयोऽयुपकुर्वतीत्याह—यथा ह वा इति । 'यथा ह वै' लोके 'स्वाय
लोकाय' स्वस्मै देहाय 'अरिष्टि' अविनाशं 'इच्छेत्' पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् । 'एवं
'ह' एवमेव 'एवविदे' सर्वभूतभोग्योऽहं अनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत् प्रतिकर्तव्यं इत्येवमात्मानं
'परिक्षिप्तवते' 'सर्वाणि भूतानि' देवादीनि ययोक्तानि 'अरिष्टि' अविनाशमिच्छन्ति सर्वतः संरक्षन्ति
कुटुंबिनः पशुनिव । ननु—तथापि नास्य होमादेरवश्यकर्तव्यत्वमित्यत आह—तद्वा एतदिति । 'तद्' एतत् '
'तदेतदेव ययोक्तानां कर्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वम् " भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञः "
(श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इति पंचमहायज्ञप्रकरणे 'विदितं' विज्ञातम् । ननु—श्रुतमपि अविचारितं
नानुष्ठेयमित्यत आह—मीमांसितमिति । " ऋणं ह वै जायते योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः
पितृभ्यो मनुष्येभ्यः " (श. प. ११ । ७ । २ । १ ।) इत्यादिना अर्थवादेन एतदवश्यकर्तव्यत्वं अवदान-
प्रकरणे विचारितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

(मा) आत्मैवेदमग्रऽआसीत् । (दे) एकऽएव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कूर्म कुर्वीयेत्येतावान्चै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतुह्यैकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तुम्मे स्यादथ कूर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकञ्च प्राप्नोत्यकृत्स्नऽएव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । जाया मे स्यात् । अय प्रजायेय । अय वित्तं मे स्यात् । अय कर्म कुर्वीयेति । एतावान्चै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येताहै एकाकी कामयते । जाया मे स्यात् । अय प्रजायेय । अय वित्तं मे स्यात् । अय कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं प्राप्नोति । अकृत्स्न एव तावन्मन्यते । तस्य उ कृत्स्नुता ॥ ३० ॥

मनु-पेन प्रयुक्तो मनुष्यो प्रहमस्त इवावशः स्वात्मजोरुयहिर्मुग्धीभूतो दुःखामने कर्मन्वेष प्रवर्तत इति स कः प्रवर्तक इत्यपेक्षानां काम एव इति निर्णयार्थमाह-आत्मैवेदमग्रऽआसीदिति । अत्रात्मशब्देन स्वाना- विख्या अविद्या युक्तः कार्यकारणतयातलक्षणो ब्रह्मचार्यमिधीयते । तथा चापे दासंबन्वात्प्राक् इदं प्रतिबं जानादिभेदरूपं ब्रह्मचार्यमा 'एक एवासीत्' । नास्ती पृथग्भूतन् । ' सः ' ब्रह्मचार्यात्मा स्वाभाविक्या अविद्या- बासतया वासितः ' अकामयत ' कामिनवान् । कथमित्यत आह-जाया मे स्यादिति । ' जाया ' कर्मा-धिकारैश्चैव मृता ' मे ' मम कर्तुः ' स्यात् ' तना विना अहमनविहृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकारसंपत्तये जाना मे मयेत् । ' अय ' पुत्रसाधनभूतजायासंपत्त्यनंतरं ' प्रजायेय ' प्रजास्वरेणाहमेवैतेपद्येय । ' अय ' कर्मनिदानमागतभूतं तवादिद्वयं ' वित्तं मे ' मम ' स्यात् ' । ' अय ' पुत्रसाधनद्वयमातुपचितसंपत्त्यनंतरं निवर्तनेनितिरुक्तान्वाप्य त्रिविधमिति कर्माहं ' इतीति । ' एतावान् च ' प्रतिदजायापुत्रवित्तकर्मान्वेष हि ' कामः ' कामनिन्द्या विषयः । यस्मि कर्तव्याऽप्यपि तयासीरं साधनेष्वेव मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोका- रणतन्त्रविषयाऽपि भवति । साधनेऽपि कामानानानांयान् कथमवगारगमित्यत आह-नेच्छंश्च नेति । यस्मादिच्छं- धनेऽप्युक्तिः ' आः ' तत्कलं तन्मायनलक्षणान् ' भूयः ' अधिकतरं न विंदेत् लभेत् । अतोऽवगारं युक्तम् । तथा च एवमविदुषः एवमाऽप्यवपांयः काम एव कर्मेमार्गप्रवृत्तेषुः इति विभिनेऽर्थे आधुनिकामपि कामदूर्तिक- प्रवृत्तिं प्रकृतमिति-तस्मादप्येतर्हिति । यस्मादेवमविदुषः प्रजायते च " म ये नैव रेमे " " म शिरीरमेऽत्तु " (सा. प. १४ । ४ । २ । ३) इत्यादिना कथादिविषयेषु आमिन्-तस्मादप्ये- तर्हि ' एतन्मिच्छति काने स्वानाविख्या अविद्या युक्तः प्राक् दागक्रियातः ' एकाकी ' सन् ' कामिनो ' " जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति " इति । उक्तार्थं वाचयन् । ' सः ' एवं काम- पन्नतः संवदंश्च जायादीन् ' कारयेया ' यथोक्तान् जानादीन् मये दर्शयति ' न प्राप्नोति ' ताद- ४. सोऽप्युक्तिः अस्मिन्नेवमात्मने ' मन्ते ' । एतदेवमात्मनेव एतान् यदा संवदयति तदा ' तस्य इच्छा ' । एता तु इच्छा संवदयितुं न शक्नोति-जाया ताव इत्यपमंसादनेतात्मह-उत्स्यो कृत्स्नुतेति । ' ३ ' पुत्रः एवमवशमितिः इच्छेति इति ॥ ३० ॥

मुनऽएवास्यात्मा । व्याज्याया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुपुम्बित्तञ्क्षुषा हि
तुद्विन्दति श्रोत्रन्दैवत् श्रोत्रेण हि तुच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म
करोति सुऽएव पाङ्को यज्ञः पाङ्कः पशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्कमिदत् सर्व्व
यदिदं किञ्च तदिदत् सर्व्वमाप्नोति यदिदं किञ्च यऽएववेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशकाण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथम
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४१ (३) ११२ ॥ (४) १-२ ॥

मन एवास्यात्मा । वाक् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुपं वित्तम् । चक्षुषा हि तद्विन्दति ।
श्रोत्रं दैवम् । श्रोत्रेण हि तत् शृणोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एव
पांक्तो यज्ञः । पांक्तः पशुः । पांक्तः पुरुषः । पांक्तमिदं सर्व्वम् । यदिदं किञ्च । तदिदं सर्व्वमाप्नोति ।
यदिदं किञ्च । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

कथमित्यत आह—मन इति । अस्याः कृत्स्नत्वाभिमानिनः 'मन एव' आत्मेवात्मा । मनोऽनुवृत्ति हि इतरत्
सर्व्वं कार्यकारणजातमिति मनसः प्रधानत्वात् । यथा कुटुंबपतिर्जायादीनामात्मा एवं जायादिचतुष्टयस्य तद-
नुकारित्वात् । एवमिहापि 'मन एवात्मा' परिकल्प्यते कृत्स्नतायै । तथा 'वाक् जाया' वाचो मनोऽनुवृत्तित्व-
सामान्यात् । वागिति चोदनालक्षणशब्दव्यापारवती मनसा भोक्षद्वारेण गृह्णाते अवधारयते प्रयुज्यते च इति
मनसो जायेव वाक् । प्राणः प्रजेति । बाह्यमनसान्यां जायापतिस्थानीयान्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थ इति 'प्राणः'
चक्षुर्दर्शनक्रियावत्—'मानुषं' मनुष्यसंबन्धि 'वित्तम्' । कुतः ? 'हि' यस्मात् 'चक्षुषा' तत्प्रकृतं गवादि-
लक्षणं मानुषं वित्तं—'विन्दति' लभते । 'श्रोत्रं' श्रवणक्रियावत्—'दैव' देवसंबन्धि 'वित्तम्' कुतः ? 'हि'
यस्मात् 'तत्' दैवं वित्तं देवतादिविषयविज्ञानलक्षणं 'श्रोत्रेण शृणोति' । विज्ञानस्य श्रोत्राधीनत्वात् श्रोत्र-
मेव तदिति । एवं साधनं संपादितवतोऽस्य अकृत्स्नत्वाभिमानिनः 'आत्मैव' शरीरमेव आत्मादिवित्तात्-
निर्वृत्त्यं 'कर्म' । 'हि' यस्मात् 'आत्मना' शरीरेण 'कर्म करोति' । एवं कृत्स्नता संपन्ना । तस्मात्
'स एव पाङ्क्तः' पंचभिर्निर्वृत्तो दर्शनात्मकः 'यज्ञः' । कथं ? पुनरस्य पंचत्वसंपत्तिमात्रेणैव यज्ञत्वं इत्या-
शंकायां बाह्ययज्ञस्यापि पाङ्क्तत्वमाह—पाङ्क्तः पशुरिति । 'पशुः' पशुसाय्यो यज्ञः 'पाङ्क्तः' ।
'पाङ्क्तः पुरुषः' । पुरुषसाय्यो यज्ञः पाङ्क्त एव । पशुर्गवादिपशुत्वेष्वधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथग्ग्रह-
णम् । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात् उभावपि पाङ्क्तौ । किं बहुना पंचभूतात्मकं हेरष्यगर्भं जगदपि पाङ्क्तमेवे-
त्याह—पाङ्क्तमिदं सर्व्वमिति । 'इदं सर्व्वं' कर्मफलसाधनात्मकं 'यदिदं किञ्च' यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्व्वं
पाङ्क्तमेव । एतत्संपादनफलमाह—तदिदं सर्व्वमिति । 'यः' एवमुक्तप्रकारेण पाङ्क्तं यज्ञम् आत्मानं 'वेद'
संपादयति—सः 'तदिदं' सर्व्वं जगत् आत्मत्वेन 'आप्नोति' सर्व्वकर्मफलं प्राप्नोतीति यावत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहर्षिकेशत्रयभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरित्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्मवगतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायाम् आचे मधुकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीय-

भात्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् (॥ १४१ (४) ११२ ॥)

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणन्दे
 देवानभाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यऽएकमग्रायच्छत् । तस्मिन्सु-
 र्व्वम्भृतिष्ठितं युञ्ज प्राणिति युञ्ज न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि
 सर्वदा । यो वै तामुक्षितिम्वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । सु देवानुपिगच्छति
 सऽऽर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

(०) यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसा-

सप्तान्नब्राह्मणं वा संवर्गविद्याब्राह्मणम् ।

“ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणम्, द्वे देवान-
 भाजयत् ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुत, पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्,
 यञ्च प्राणिति, यञ्च न ॥ कस्मात्तानि न क्षीयन्ते, अद्यमानानि सर्वदा । यो वै
 तामुक्षितिं वेद, सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानुपिगच्छति, स ऊर्जमुपजीवति ॥ ”-
 इति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति । मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य

एवं कामप्रयुक्तेन गृहस्थेन अन्येन वा पाङ्क्तज्ञानकर्मण्यां वा केवलज्ञानेन वा अद्यमानत्वेन सृष्टस्य अन्न-
 भूतस्य जगत उपासनार्थं विभागेन सप्तया निरूपयितुं च सप्तान्नब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र संक्षेपतः सविनियोगान्न-
 प्रकाशकान् सूत्रभूतान् मन्त्रान् उदाहरति-यत्सप्तान्नानिति । ‘पिता’ क्षेत्रज्ञो ज्ञानकर्माधिकारी
 ‘मेधया’ प्रथया पाङ्क्तोपासनया ‘तपसा’ जायादिसाधनपाङ्क्तकर्मणा ‘सप्तान्नानि’ ‘यत्’ प्रसिद्धं
 ‘अजनयत्’ । यदिति पदं अजनयदिति क्रियाविशेषणम् । अत्र ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये ।
 तपोः प्रकृतत्वात् । तन्मध्ये यत् कुच्छांतिकरं सर्वैर्यते-तदेकमन्नं ‘अस्य’ सर्वस्यातुवर्गस्य साधारणम् ।
 ‘द्वे’ अन्ने वक्ष्यमाणे इतप्रकृतस्य हविःप्रक्षेपवलिहरणलक्षणे दर्शपूर्णमासास्ये वा ‘देवानभाजयत्’ देव-
 सान्द्रतवान् । ‘त्रीणि’ मनेवाक्प्राणलक्षणाणि अन्नानि ‘आत्मने’ स्वार्थमेवाकुरुत । ‘एकं’ पयोधृत-
 रूपमन्नं ‘पशुभ्यः’ चतुष्पाद्भिर्पादात्मकेभ्यः ‘प्रायच्छत्’ दत्तवान् । पयसोऽन्नत्वे हेतुमाह-तस्मिन् सर्वमिति ।
 ‘यञ्च प्राणिति’ प्राणनचेष्टां करोति । ‘यञ्च न’ प्राणनचेष्टां न करोति । तत्सर्वं तस्मिन्पयसि प्रतिष्ठितम्
 अग्निदेवादी ह्यमानस्य पयसः सर्वजगत्कारणवान् । ‘तानि’ सर्वैः ‘सर्वदा’ ‘अद्यमानानि’ अन्नानि
 ‘कस्मान्न क्षीयन्ते’ इति प्रश्नरूपो मन्त्रः । तत्र पुरुषेणानवस्तमुत्पाद्यमानत्वात् अन्नक्षयो न भवति इत्युत्तर-
 मग्निदेस अन्नाक्षयहेतुत्वेन पुरुषस्याक्षितित्वगुणविज्ञाने फलमाह-यो वै तामिति । ‘यः’ ‘वे’ निश्चितं ‘ताम-
 क्षितिं’ अन्नाक्षयकारणं ‘वेद’ । ‘मः प्रतीकेन’ मुखेन मुख्यया वृत्त्या ‘अन्नमत्ति’ । ‘सः’ विशाता
 ‘देवानुपिगच्छति’ देवावं प्राप्नोति । ‘सः’ ऊर्जममृतं चोपजीवति । अमृतमोक्ता भवतीति । ‘इति
 श्लोकाः’ मन्त्रा उक्तार्था इत्यर्थः ॥ १ ॥

एतेषां मन्त्राणां निरोक्षितार्थत्वेन प्रतीकप्रहारादर्थकं तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते-यत्सप्तान्नानि मेधया

ऽजुनयत्पितृकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमुब्रं युदिदमद्यते
स युऽएतदुपास्ते न सु पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥ २ ॥

(द्वे) द्वे देवानभाजयदिति । हुतश्च प्रहुतश्च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र
च जुहत्यथोऽआहुर्दर्शपूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

साधारणमिति । इदमेवास्य तत्साधारणमन्नम् । यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते । न स
पाप्मनो व्यावर्तते । मिश्रं हि एतत् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति । हुतं च प्रहुतं च । तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्र च जुहति । अथो आहुः ।
दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ॥ ३ ॥

तपसाऽजुनयदिति । तत्र भागः ' मेधया तपसा च ' ' पिता ' पूर्वोक्तः । ' अजुनयदिति ' ' हि ' प्रसिद्धाव'
घोतकेन हिशब्देन व्याख्यातः । प्रसिद्धं हि उक्तार्ययोर्मैधातपसोर्जागत्कारणत्वम् । उक्तसत्तान्नविनियोजकं
मन्त्रभागं प्रतीकपूर्वं व्याचष्टे—एकमस्य साधारणमिति । मन्त्रे ' अस्य ' भोक्तृसमुदायस्य ' तत् ' साधारण-
मन्नं ' इदमेव ' । किं ? ' यदिदे ' सर्वं प्राणिभिरहम्यहनि ' अद्यते ' भुज्यते । एतस्य सर्वसाधारण-
स्यान्नस्य असाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य एतदिति । ' स यः ' कश्चिद् एतत्साधारणं सर्व-
प्राणभृत्पितृकं भुज्यमानमन्नं ' उपास्ते ' तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तत्परावम् । इष्टं हि लोके
" गुरुतुपास्ते, राजानमुपास्ते " इत्यादौ । तस्मात् शरीरस्थित्यर्थान्नोपयोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान
इत्यर्थः । ' सः ' एवंभूतः ' पाप्मनः ' अधर्मान्न व्यावर्तते न विमुच्यते । तथा च स्मृतिः " नात्मार्यं
पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ॥ न चैकः स्वयमश्रीयाद्विधिवर्जं न निर्वपत् " इति । " इष्टान् भोगान् हि
वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दानप्रदायिभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः " (म. गी. ३ । १२) इति ।
" अदत्त्वा ॥ य एतेभ्यः पूर्वं भुंक्तेऽविचक्षणः । स भुंजानो न जानाति श्वगृध्रैर्जतिधमारमनः " (म. सू.
३ । ११५) इत्यादि । कुतः पुनः पाप्मनो न व्यावर्तत इत्याह—मिश्रं हीति । ' हि ' यस्मादेतदन्नं मिश्रं
सर्वप्राणिताधारणम् ॥ २ ॥

द्वे देवानभाजयदिति मंत्रपदम् । ' ये द्वे ' अन्ने सृष्ट्वा पिता देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्याह—
' हुतं च ' हुतमित्यस्मै हवनं ' प्रहुतं च ' हुत्वा बलिहरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते
' पिता देवानभाजयत् ' । तस्मादेतर्हापि काले गृहिणः ' देवेभ्यो जुहति '—देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दियमानमिति
मन्वानाः जुहति । प्रजुहति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । एतस्य पूर्वपक्षत्वं सूचयितुं पक्षांतर-
माह—अथो इति । ' अथो ' अपि अन्ये ' आहुः '—ये द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रचे न ते ' हुतप्रहुते ' ।
किं तर्हि दर्शपूर्णमासौ श्रोतपरेभ्य दर्शपूर्णमासयोर्देवानन्नं प्रसिद्धतरम् । यस्मात् द्वे देवानभाजयदिति देवार्थ-
मेते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने पित्रा प्रचे तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविधाताय इष्टियाजुकः इष्टियजनशीलो न स्यात्
न भवेत् । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । ताच्छील्ये प्रत्ययस्वात्र प्रयोगात् । काम्येष्टियजनप्रधानो न
स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(त्प) पशुभ्यऽएकम्प्रायच्छदिति । तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारुजातुद्धृतुम्वैवाग्रे प्रातिलेहयन्ति स्तन-
म्याऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्य) अथ वत्सुजातुमाहुः । (२) अतृणादऽहुति तस्मिन्सुर्वम्प्रति-
ष्ठितं युञ्ज प्राणिति युञ्ज नेति पयसि हीदथ सुर्वम्प्रतिष्ठितं युञ्ज
प्राणिति युञ्ज न ॥ ५ ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात्कुमारं
जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति । स्तनं वाऽनुधापयन्ति ॥ ४ ॥

अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्—यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यच्च प्राणिति । यच्च न ॥ ५ ॥

पथन्नविषयं मंत्रपदमादाय तदर्थं कथयति—“ पशुभ्यः इति । ‘ पशुभ्यः ’ द्विषाच्चतुष्पाद्भयः यदेकमने
विता ‘ प्रायच्छदिति ’ मंत्रे उक्तं तदन्ते ‘ पयः ’ । कुत एतदकाम्यते इत्यत्राह—पयो हीति । ‘ हि ’ यस्मात्
‘ अग्रे ’ प्रथमं ‘ मनुष्याः पशवश्च ’ ‘ पय एवोपजीवन्ति ’ । यस्मात्तेनैवाग्नेन वर्तन्ते । यथा आदौ पित्रा विनि-
योगः कृतः । ‘ तस्मात् ’ इदानींतना अपि त्रिवर्णिकाः—जातमुत्पन्नमात्रं ‘ कुमारं ’ बालं ‘ अग्रे ’ ‘ घृतं वैव ’
घृतमेव सुवर्णयुक्तया अनामिकया अंगुल्या ‘ प्रतिलेहयन्ति ’ प्राशयन्ति ‘ स्तनं वा ’ स्तनं च ‘ अनुधापयन्ति ’
पश्यापापयन्ति । अत्रैवमिदानीं तु यथासंभवं स्तनमेवाग्रे धापयन्तीति बोद्धव्यम् ॥ ४ ॥

पशुनां पयोऽन्नं इत्यत्र लोकोपनिधिं प्रमाणयति—अथ वत्सं जातमिति । द्विषात्पथधिकारविच्छेदाद्योऽप-
शब्दः । ‘ जानं वत्समाहुः ’ क्रियत्प्रमाणो वत्सः इत्येवं घृष्टाः संतः ‘ अतृणादः ’ ‘ इत्याहुः ’ । तृणमर्त्तीति
तृणादः न तृणादोऽतृणादः नावापि तृणमिति पयसैवावापि वर्तत इत्यर्थः । यथाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति
यथा इतरं पय एव तत्सर्वमपि पय एव घृतस्यापि पयोविकारत्वान् । कस्मात्पुनः सततं यत् पथन्नं चतुर्थ्येन
व्याख्यायते । अग्निहोत्रादि कर्म हि पयःसाधनाश्रयमिति पयसः साधनं वाविशोपात् पथन्नं चतुर्थ्येन व्याख्यायते
तस्मिन् ‘ सर्वं प्रतिष्ठितम् ’ । “ यच्च प्राणिति यच्च न ” इति मन्त्रभागः । तस्मिन्पथन्ने ‘ पयसि ’
‘ सर्वं ’ अग्न्यामासि मूलाधिदेवच्छरणं कृत्स्नं जगन् ‘ प्रतिष्ठितम् ’ । ‘ यच्च प्राणिति ’ प्राणनघेष्टानत् मनुष्य-
पथादि । ‘ यच्च न ’ यच्च न प्राणिति श्वापरं शैत्यादि । तत्र हिशब्देनैव प्रसिदावशोक्तनेन व्याख्यायतम् ।
अग्निहोत्रादुत्थितविरिणामामासं च जगन् कृत्स्नमिति “ ते वाऽ एतेऽ आहुती इतेऽ उक्तामत्तलेऽ अंतरिक्षमा-
सितः ” (अ. १.) इत्यादयः शुनिवादाः ममेणाग्निहोत्रादुत्थोर्गोर्माकात्प्राप्तिं दर्शयन्ति । “ अग्नौ
प्राणोऽऽहुतिः सन्वगादिष्वमुनिष्ठेन । आदिष्यान्नायने वृष्टिर्दृष्टेत्वं ततः प्रजाः ” (म. सू. ३ । ७९)
इत्यादयः शुनिवादाश्च । इति पयसः सर्वत्र जगत्समाप्तं शुनिमृतिप्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरम्पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युञ्जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवम्विद्वान्तसुर्व्वं हि
देवेभ्योऽन्नाद्यम्प्रयच्छति कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदेति ॥६॥

पुरुषो वाऽअक्षितिः । स हीदमन्नम्पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षिति-
म्वेदेति पुरुषो वाऽअक्षितिः स हीदमन्नन्धिया धिया जनयते कुर्मभिर्भ्यु-
द्धैतन्न कुर्म्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति पृतीकेनेति मुखम्प्रतीकम्मुखेनेत्ये-
तत्सु देवानुपिगच्छति सऽऽर्ज्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ ७ ॥

तद्यदिदमाहुः । संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति । न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति ।
तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । एवं विद्वान् सर्व्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्व्वदा इति ॥ ६ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा
अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिः । यद्धैतन्नं कुर्यात् । क्षीयेत ह । सोऽन्न-
मत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकम् । मुखेनेत्येतत् । स देवानुपिगच्छति । अर्ज्जमुपजीवति ।
इति प्रशंसा ॥ ७ ॥

पयसि हीदं सर्व्वं प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये मतांतरं निदिदुमुद्गावपति-तद्यदिदमिति । 'संवत्सर'
वर्षपर्यंत-पयसा जुह्वन् 'अग्निहोत्रं कुर्वन् 'पुनः ' 'मृत्युं ' 'अपजयति ' पुनर्मरणाय न जायते इति
यदिदं ब्राह्मणवादा 'आहुः ' । 'तन्न तथा विद्यात् ' तन्न तथा द्रष्टव्यम् । संवत्सरेण किल षष्टयुत्तरत्रिंशत्तानि
(३६०) आहुतीनां सप्तशतानि विंशतिथे (७२०) ति यजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य वा-
ऽहोरात्राणि संवत्सरमग्निं प्रजापतिमानुवंति । एवं कृत्वा 'संवत्सरं जुह्वन् अपजयति पुनर्मृत्युं ' इतः प्रेत्य
देवेषु संभूतः पुनर्न त्रियत् इत्यर्थः । तर्हि कथं विद्यादित्यत आह-यदहरेवेति । यदुक्तं-" पयसि हीदं सर्व्वं
प्रतिष्ठितं " पयसाहुतिविपरिणामात्मकत्वात् सर्व्वस्य जगत इति । ' एवं विद्वान् ' सन् ' यदहरेव ' यस्मिन्नेव
दिवसे ' जुहोति ' आहुतिप्रक्षेपं करोति । ' तदहः ' तस्मिन्नेव दिवसे ' पुनर्मृत्युं ' पुनर्मरणं ' अपजयति ' ।
सकृन्मृत्वा शरीरेण वियुज्यमानः पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं न गृह्णातिइत्यर्थः । न संवत्सराभ्यासमपेक्षते ।
' एवं विद्वान् ' एकेनैवाहा जगदात्मत्वं प्रतिपद्यत इति भावः । तत्र हेतुमाह-सर्व्वं हीति । ' हि ' यस्मात् ' सर्व्वं '
समस्तं ' देवेभ्यः ' सर्व्वेभ्यः ' अन्नाद्यं ' अन्नं च तत् आद्यं चान्नाद्यं सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण ' प्रयच्छति '
ददाति । तस्माद्युक्तं सर्व्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्व्वदेवानुरूपेण सर्व्वदेवैरेकात्मभावं गत्वा सर्व्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न
त्रियत् इति भावः । ' कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्व्वदा " इति मन्त्रेण यदा पित्रा अन्नानि शृणुवा
सत् प्रथक् प्रथक् मोक्तव्यः प्रतानि । तदाप्रभृत्येव तैर्मोक्तृभिः ' सर्व्वदा ' नैरंतर्येण ' अद्यमानानि '
कस्मात्पुनर्न क्षीयन्ते ? इति प्रश्ने कृते ब्राह्मणमुत्तरमाह ॥ ६ ॥

पुरुषो वा इति । 'पुरुषो वै' योऽन्नानां भोक्ता स एव 'अक्षितिः' अन्नाक्षयहेतुः । ननु-प्रत्युत क्षयहेतुर्भोक्ता
क्षयमस्याक्षये हेतुत्वं इत्यत आह-स हीदमिति । ' हि ' यस्मात्स पुरुषो भोक्ताऽपि ' इदं ' मुख्यमानं सप्तविधं

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मुनो व्वाचम्प्राणन्तान्यात्मनेऽकुरुतान्युत्रमना-
ऽअभूवुन्नादर्शमन्युत्रमनाऽअभूवुन्नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति
मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः सङ्कल्पः । (लपो) विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिऽधृतिर्हीर्द्धीर्भी-
रित्येतत्सर्वम्मुनऽएव तस्मादपि पृष्टतऽउपस्पृष्टो मुनसा विजानाति ॥ ९ ॥

श्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत । अन्यत्रमना अभूवम् ।
नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवम् । नाश्रौषमिति । मनसा ह्येव पश्यति । मनसा शृणोति ॥ ८ ॥

कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्घाः भीः इत्येतत्सर्वं मन एव । तस्मादपि
पृष्टत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ॥ ९ ॥

कार्यकारणलक्षणं क्रियाकलापात्मकमन्नं 'पुनः पुनः' भूयोभूयः 'जनयते' उत्पादयति । यथा पूर्वं पिता मेधया
प्रथया जायादिसंबंधेन च पोक्तेन कर्मणा च अन्नानां स्रष्टा मोक्ता चासीत् तथा येभ्यो दत्तानि अन्नानि तेऽपि
तेषामन्नानां मोक्तारोऽपि संतः पितर एव मेधया तपसा च तानि अन्नानि यतो जनयति । तस्मात्पितृविव पुरुषस्य
जनकत्वसंभवात् भवत्येव पुरुषोऽश्रये हेतुः । "यो वै तामक्षितिं वेदेति" मंत्रभागे पुरुषो वै
मोक्तैवाक्षितिरक्षयहेतुरुच्यते । 'हि' यस्मात्स पुरुषो मोक्ताऽपि 'इदमन्नं' सप्तविधं 'धिया धिया' तत्काल-
माविन्या तथा तथा प्रथया 'कर्मभिश्च' बाह्मनःकायचेष्टितैः 'जनयते' । यद्वैतदिति । 'यत्' यदि
'ह' यदेतत्सप्तविधमन्नमुक्तं तत्प्रथया कर्मभिश्च क्षणमात्रमपि 'न कुर्यात्' न संपादयेत् । तर्हि सातत्येन
भुज्यमानवान् 'क्षीयेत् ह' विच्छिद्येत किल यस्माच्चैवाऽयं पुरुषो नैरतर्पेणान्नानां मोक्ता यथाप्रथं यथारुर्म्म
चान्नं करोत्यपि ततः सातत्येन कर्तृत्वात्पुरुषोऽक्षितिः । तस्मात् भुज्यमानान्यपि अन्नानि न क्षीयंत इति भावः ।
"सोऽन्नमसि प्रतीकं" इति मंत्रे 'प्रतीकं' मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यं इति प्राधान्येनैवान्नानां
विदुः पुरुषस्याक्षितिवं यो वेद स 'मुखेन' मुख्यत्वेन प्राधान्येनान्नमसि । नानं प्रति गुणभूतः स मोक्तैव
भवति । न भोग्यतामापयते । "स देवानिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति" इति मंत्रे देवात्मभावं प्रतिपद्यते
"ऊर्जमगूणं चोरजमिति" इति यदुक्तं सोपासनप्रशंसा प्रशस्तिमात्रं नापूर्वाऽर्षोऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं पाठमनुसृत्यार्थक्रमवशात् साधनभूतमन्नचतुष्टयं व्याख्याय इदानीं पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतमन्नत्रयं
कार्यवान् विस्तीर्णविययत्वात् पूर्वस्य एतेभ्यः पृथगुक्तं तद्व्याख्यानाय उत्तरो ग्रन्थ आनाद्वगपरिसमाप्तेः
"श्रीण्यात्मनेऽकुरुत" इति मंत्रेण 'मनो वाचं प्राणं' इत्येवं 'तानि' श्रीण्यन्नानि पिता स्पृष्ट्वा आदा-
यामने आ मायंमपुनरुत एतवान् । तेषां मये मनसः अस्तित्वं प्रति संशये प्रमाणमाह—अन्यत्रमना इति ।
"पुनोऽजदितं गत्रं त्वं दृष्टवानि" इति केनचिस्पृष्टो वदति । अन्यत्र विषयांतरे गतं मे मनो यस्य स
अन्यत्रमनाः अभूवमासन् । अपो नादर्शनं दृष्टवानस्मि । "तपेर्दं मदीयं वचः श्रुतवानसीति" पृष्टः
आह—अन्यत्रमनाः अभूवन् । अतो 'नाश्रीषं' न श्रुतवानस्मीति । 'हि' यस्मान्नर्षो लोहः आमसाक्षिकं
मनोऽहं पश्यति । मनोऽहं शृणोति । तद्वचस्येव दर्शनायमावन् । तस्मान्निदं ग्रन्थ्यादिप्रमाणिकं
मनसोऽभिप्रायम् ॥ ८ ॥

ति. पुनर्जनयः श्रद्धाविषयस्यदाह—काम इति । 'कामः' श्रीण्यन्निकरऽविजायादिः । 'संकल्पः' प्रपु-

यः कश्च शब्दो व्यागेव सा । (सै) एषा ह्युन्तमायत्तैषा हि नु प्प्राणो-
ऽपानो व्यानुऽउदानः समानोऽनऽइत्येतत्सुर्व्वम्प्राणऽएवैतन्मयो वाऽ-
अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ १० ॥

यः कश्च शब्दः । वागेव सा । एषा हि अंतमायत्ता । एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानः । अन इति एतत्सर्व्वं प्राण एव । एतन्मयो वा अयमात्मा । वाङ्मयो मनोमयः प्राण-
मयः ॥ १० ॥

परित्यक्तविषयविकल्पनं शुद्धनीलादिभेदेन । ' विचिकित्सा ' संशयज्ञानम् । ' यद्वा ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवता-
दियु च आस्तिक्यबुद्धिः । ' अश्रद्धा ' तद्विपरीता बुद्धिः । वृत्तिर्धारणं देहाद्यवसादे सति उत्तमनम् । अघृति-
स्तद्विपर्ययः । हीर्लज्जा । ' धीः ' प्रज्ञा । भीर्भयम् इत्येतदेवमादिकं ' सर्व्वं मन एव ' । मनसोऽन्तःकरणस्य
रूपाप्येतानि वृत्तिवृत्तिमतोभेदात् । पुनरपि मनसोऽस्तित्वे कारणमाह—तस्मादपीति । यस्मात् चक्षुषो हि
अगोचरे ' पृष्ठतोऽपि ' केनचिदुपस्थितः कश्चित् हस्तस्यायं स्पर्शः जानुनोऽयं स्पर्श इति ' मनसा विजानाति '
विवेकेन प्रतिपद्यते । तस्मादस्ति विवेकप्रतिपत्तिकारणं मन इति ॥ ९ ॥

इह कर्मणां फलभूतानि त्रीण्यनानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि ।
तत्राध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं आध्यात्मिकाया वाचः स्वरूपमाह—यः कश्च
शब्द इति । लोके ' यः कश्च शब्दः ' प्राणिभिस्तात्वादिव्यङ्ग्यः वर्णादिलक्षणः इतरो वादित्रमेवादिनिमित्तः
सर्वो वर्णावर्णात्मनो ध्वनिः ' सा ' प्रकृता ' वागेव ' । इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—
सैषा हीति । ' हि ' यस्मात् ' एषा ' प्रकाशमात्रस्वरूपा वाक् ' अंत ' अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं ' आयत्ता '
अनुगता । अत एव पुनः स्वयं न अभिधेयवत् प्रकाश्या किंतु प्रदीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वात् प्रकाशिकैव ।
यथा प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशांतरेण न प्रकाशयते तद्वत् वाक् स्वयं प्रकाशिकैव । न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः
परिहरति—एषा हि नेति । प्रकाश्यात्मकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः । अथाध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतारयितुं
प्राणास्तित्वे प्रमाणं कथयन् प्राणस्वरूपमाह—प्राण इति । ' प्राणः ' मुखनासिकाऽम्बन्तरचारी हृदयवृत्तिः
प्रणयनात्प्राणः । १ । मूत्रपुरीषादेरपनयनात् नाभिमर्षादोऽघोवृत्तिरपानः । २ । हृदयादारम्भ नाभिपर्यंतं वर्त-
मानो व्यायच्छत्कर्मो वीर्यवत्कर्महेतुश्च ' व्यानः ' । प्राणापानयोर्नियमनकर्मेत्यर्थः । ३ । उत्कथोर्ध्वगमनादि-
हेतुः आपादतलमस्तकस्यानः ऊर्ध्ववृत्तिरुदानः । ४ । शुक्तस्य पीतस्य च समं नयनात्समानः कोष्ठस्थानः
अन्नपक्ता । ५ । ' अनः ' । ६ । इति एतेषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाऽभिसंबन्धिनी वृत्ति-
रुच्यते । ' एतत्सर्व्वं ' प्राणादिवृत्तिजातं आध्यात्मिकः साधारणासाधारणवृत्तिमान् ' प्राण एव ' । वृत्तिवृत्ति-
मतोभेदात् । व्याख्यातानि आध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यानि अज्ञानि । अतस्तेषां वागादीनां समुच्चितं
स्वरूपं दर्शयति—एतन्मय इति । ' अयमात्मा ' प्राजापत्यैर्वाङ्मनःप्राणैररन्ध्रः कार्यकारणसंघातः पिण्डः
' एतन्मयः ' एतद्विकारः । विकारे मयट् । एतदेव विवृणोति—वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति । ' एतन्मयः '
इत्यस्य स्फुटीकरणम् ॥ १० ॥

(५) त्रयो लोकाऽएतुऽएव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः
प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥

(६) त्रयो वेदाऽएतुऽएव । वागेवर्षेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः
सामवेदः ॥ १२ ॥

(७) देवाः पितरो मनुष्याऽएतुऽएव । वागेव देवा मनः पितरः
प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥

पिता माता प्रजैतुऽएव । मनऽएव पिता वाक्माता प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
विज्ञातम्विजिज्ञास्यमुविज्ञातमेतुऽएव । यत्किञ्च विज्ञातम्वच-
स्तद्रूपम्वग्निं विज्ञाता वागेनन्तद्रूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् । (म्मु) मनसस्तद्रूपम्मनो हि विजिज्ञास्य-
म्मनऽएनन्तद्रूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोकः । मनः अंतरिक्षलोकः । प्राणोऽसौ लोकः ॥ ११ ॥
त्रयो वेदा एत एव । वागेव ऋग्वेदः । मनो यजुर्वेदः । प्राणः सामवेदः ॥ १२ ॥
देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवाः । मनः पितरः । प्राणो मनुष्याः ॥ १३ ॥
पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता । वाक् माता । प्राणः प्रजा ॥ १४ ॥
• विज्ञातं विजिज्ञास्यमुविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातम् । वाचस्तद्रूपम् । वाग् हि विज्ञाता ।
वागेन तद्रूत्वाऽवति ॥ १५ ॥

यत् किञ्च विजिज्ञास्यम् । मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् । मन एनं तद्रूत्वाऽवति ॥ १६ ॥

एवं वागादीनामन्यामित्रीं विभूतिमुक्त्वा आधिमीतिकीं विस्तृतिमाह—त्रयो लोका इति । 'त्रयो लोकाः'
भूर्भुवःस्वरित्याख्याः ' एत एव ' वाङ्मनःप्राणा एव । एतदेव विशेषतो विवृणोति—वागेवायं लोक इति ।
' वागेवायं ' भूर्लोकः । ' मनोऽन्तरिक्षलोकः ' । ' प्राणः असौ ' परोऽङ्गः स्वर्लोकः ॥ ११ ॥

एवामेव वागादीनां ' त्रयो वेदाः ' इति वेदत्रय्यात्मकत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

' देवाः पितरो मनुष्याः ' इति देवपितृमनुष्यात्मकत्वम् ॥ १३ ॥

' पिता माता प्रजा ' इति पितृमातृप्रजात्मकत्वम् ॥ १४ ॥ -

विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातवस्त्वान्मकत्वं चाह—विज्ञातं विजिज्ञास्यमुविज्ञातमिति । तत्र विशेषः । ' यत्किञ्च
विज्ञानं ' विस्तृतं ज्ञानं ' वाचस्तद्रूपम् ' । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्धीति । ' हि ' यस्मात् ' वाक्—विज्ञाता '
प्रकारागमन्वात् । या अन्याननि विज्ञापयति सा कथमविज्ञाता मवेत् इति भावः । एवं वाग्विशेषविदः
पत्न्याह—वागेनमिति । ' एनं ' वाग्निभूतिविदं ' वाक् ' तद्विद्यतं ' भूत्वा अवति ' प्रतिपालयति । विज्ञात-
रूपेणैवास्यान्तर्ध्वं भोग्यत्वं प्रतिपद्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तथा ' यत्किञ्च विजिज्ञास्यम् ' विस्तृतं ह्यतुविष्टं ' तन् ' सर्वं—' मनसो रूपम् ' । ' हि ' यस्मात्

यत्किञ्चाविज्ञातम् । (म्प्रा) प्राणस्य तद्रूपम्प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण-
एनन्तुद्रुत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तुस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्याव-
त्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

(२) अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । (ज्यो) ज्योतीरूपमसावा-
दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनध्वं समै-
तान्तुतः प्राणोऽजायत सऽइन्द्रः सुऽपुपोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो
नास्य सपत्नो भवति सुऽएवम्येद ॥ १९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातम् । प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद्रुत्वाऽवति ॥ १७ ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरम् । ज्योतीरूपमयमग्निः । तद्यावत्येव वाक् । तावती पृथिवी ।
तावानयमग्निः ॥ १८ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनः । तावती द्यौः ।

‘ मनः ’ संदिह्यमानाकारत्वात् ‘ विजिज्ञास्यम् ’ । पूर्ववत् मनोविभूतिविदः फलमाह—‘ मन एनं तत् ’ विजि-
ज्ञास्यं भूत्वा अवति । विजिज्ञास्यरूपेणैवान्तवमापद्यते ॥ १६ ॥

तथा ‘ यत्किञ्चाविज्ञातं ’ विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं—‘ प्राणस्य तद्रूपं ’ ‘ हि ’ यस्मात् ‘ प्राणः
‘ अविज्ञातः ’ अविज्ञातरूपः । पूर्ववत् प्राणविभूतिविदः फलमाह—प्राण एनं तद्रुत्वाऽवतीति । अविज्ञात-
रूपेणैवासा प्राणोऽनं भवतीत्यर्थः । यथा शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवः पुत्रादिमिश्रान्ति-
बालैः अविज्ञातोपकाराः पित्रादयः तेषां भोग्यत्वमापद्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्त-
वोपपत्तिरिति भावः ॥ १७ ॥

एवं वाङ्मनःप्राणानां आधिभौतिकं विस्तारमुक्त्वा आधिदैविकं विस्तारमाह—तस्यै वाच इति । ‘ तस्यै ’
तस्याः प्रजापतेरन्तर्वेन प्रस्तुतायाः ‘ वाचः ’ ‘ पृथिवी शरीरं ’ बाह्य आधारः । ‘ ज्योतीरूपं ’ प्रकाशात्मकं
‘ कर्णं ’ आधेयभूतं अयं पार्थिवोऽग्निः । आधाराधेयभूतमुमयं पृथिव्यग्नीं प्रजापतेर्वागेव । अध्यात्ममधिभूतं च या
वाक् परिच्छिन्ना तस्या आधिदैविकवर्णांशत्वात् अंशांशिनोश्च तादात्म्यात् तथा सह तुल्यपरिमाणत्वं दर्शयति—
तद्यावतीति । तत्र अध्यात्माधिभूतमेदमिन्द्रा सती ‘ वाक् ’ ‘ यावत्येव ’ यावत्परिमाणैव भवति । तत्र
सर्वत्राधारत्वेन व्यवस्थिता कार्यभूता ‘ पृथिवी ’—‘ तावत्येव ’ तावत्परिमाणैव भवति । अयं च पार्थिवोऽग्निः
आधेयः कर्णभूतः ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टः तावानेव भवति ॥ १८ ॥

अध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोः आधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमाह—
अथैतस्य मनस इति । अथाधिदैविकत्वान्विभूतिव्याख्यानानंतरं ‘ एतस्य ’ प्राजापत्यान्तर्वेनोक्तस्य

(द्वाऽथै) अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । (ञ्ज्यो) ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्यऽआपस्तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

(स्तु) तुऽएते सुर्व्वेऽएव समाः । सुर्व्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत्तऽउपास्तेऽन्तवन्तः सु लोकञ्जयत्यथ यो हैतानन्तानुपास्तेऽनन्तः सु लोकञ्जयति ॥ २१ ॥

तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं समैताम् । ततः प्राणः अजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति । य एवं वेद ॥ १९ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तथावानेव प्राणः । तावत्य आपः । तावानसौ चन्द्रः ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः । सर्वे अनन्ताः । स यो हैतानन्तवत्तऽउपास्ते । अन्तवन्तः सु लोकं जयति । अथ यो हैतानन्तानुपास्ते । अनन्तं सु लोकं जयति ॥ २१ ॥

‘मनसः’ ‘धौः’ दुलोकः ‘शरीरं’ कार्यमाधारः । ‘असावादित्यो ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । ‘तद्’ तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधिभूतं वा ‘मनः’—‘तावती’ तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा ज्योतीरूपस्य करणस्य मनसः आधारत्वेन व्यवस्थिता ‘धौः’ । ‘असावादित्यः’ ज्योतीरूपं करणमाधेयं ‘तावान्’ तावत्परिमाण एव । तत्र “मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा”—इत्यध्यात्मम् । “मन एव पिता वाक् माता प्राणः प्रजा”—इत्यधिदेवतं च वाङ्मनसयोः प्रजात्वं प्राणस्योक्तम् । तथा अधि-
देवेषु प्राणस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याह—तौ मिथुनमिति । तावन्न्यादित्यौ आधिदैविकौ वाङ्मनसे मातापितरौ—‘मिथुनं’ मिथुनं इतरेतरसंसर्गं—‘समैतां’ समगच्छेताम् । ननु—कथम् आदित्यस्य मनसः—प्राणं प्रति पितृत्वं, वाचो वा अग्नेः मातृत्वं कथम् ? उच्यते । सावित्रं पाकं अग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्धिं दर्शनात् । तपोर्जनकत्वं सिद्धं इति बोध्यम् । ततस्तयोरेव सङ्गमनात् ‘प्राणः’ वायुरजायत परिसंश्रानाय कर्मणे जातः । वायोः ईदृक्त्वासपत्न्यगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याह—सऽ ईद्र इति । ‘सः’ प्राणः ‘ईद्रः’ परमेश्वरः । तथा ‘स एषः’ प्राणः ‘असपत्नः’—अविद्यमानः सपत्नो यस्यासावस-
पत्नः । कः पुनः सपत्नो नाम प्रतिपक्षत्वेनोपगतः । ‘द्वितीयो वै सपत्नः’—शत्रुरित्युच्यते । तेन द्विती-
यस्ये सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणवति—नास्येति । ‘य एवं’ असपत्नं यथोक्तं ‘प्राणं वेद’ अस्योपासकस्य ‘सपत्नः’ प्रतिपक्षो ‘न भवति’ ॥ १९ ॥

अयाधिदेविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तरं—‘एतस्य’ प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य ‘प्राणस्य’ आपः शरीरं’ आधारः । पूर्व्वत् ‘असौ चंद्रः’ ‘ज्योतीरूपं’ करणमाधेयः । तत्तत्राध्यात्मादिभेदेषु ‘प्राणो यावानेव’ तावत्परिमाणः तावत्यः तावद्रूपाग्निमसस्तावत्परिमाणाः ‘आपः’ । तास्वप्सु अनुप्रविष्टः करणभूतः ‘असौ चंद्रः’ आधेयः अव्यात्ममधिभूतं च ‘तावान्’ तावद्रूपानिमानेव ॥ २० ॥

इदानीन्तनाभ्यामिक्काधिभौतिकाधिदेविकानां वाङ्मनःप्राणानां ध्यानार्थं समन्वादिगुणमाह—तऽपत् इति ।

सुऽएषु संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (स्तु) तस्य रात्रयऽएव
पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च
क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सुर्वमिदं प्राणभृद्-
नुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिद्यात् ।
विच्छिद्यात्पि कृकलासुस्यैतस्याऽएव देवतायाऽअपचित्यै ॥ २२ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । तस्य रात्रय एव पंचदश कलाः । ध्रुवैवास्य षोडशी
कला । स रात्रिभिरेवा च पूर्यते, अप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृद्नुप्रविश्य, ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिद्यात् ।
अपि कृकलासस्य । एतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ २२ ॥

‘ ते एते ’ वाङ्मनःप्राणाः ‘ सर्वे एव ’ समास्तुत्याः सर्वे व्याप्तिमंतो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं
व्याप्यावस्थिताः अतः एवानन्ताः यावत्संसारभाविनः कार्यकरणात्मका इत्यर्थः । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोष-
माह—स इति । ‘ स यः ’ कश्चित् ‘ ह एतान् ’ प्रजापतेः पितुरात्मभूतान् ‘ अंतवतः ’ परिच्छिन्नान् अध्यात्म-
रूपेण वा अधिभूतरूपेण वा ‘ उपास्ते ’ । स च तद्गुपासनानुरूपमेव फलं ‘ अंतवंतं लोकं जयति ’ परि-
च्छिन्न एव जायते । नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । ‘ अयं ’ पुनः—‘ यो ह ’ ‘ एतान् ’ वागादीन् ‘ अनंतान् ’
सर्वान्मकान् सर्वप्राण्यात्मभूतात् अपरिच्छिन्नानुपास्ते । ‘ सः ’ ‘ अनंतमेव लोकं जयति ’ अनंतो
भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु—फलवद्दधानविषये अन्नत्रये व्याख्याते वक्तव्याभावात् किमुत्तरग्रन्थेन इत्याशंकायामुच्यते “ पिता
पाद्भक्तैः कर्मणा सतान्त्वानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नानि आत्मार्थमकरेत् ” इत्युक्तम् । तान्येतानि पाद्भक्तकर्मफलभूतानि
व्याख्यातानि । तेषु त्रिष्वप्यन्नेषु पाद्भक्तवागगतये आत्मा जाया प्रजा वित्तं कर्म चेति पंचकं सङ्ग्रहीतव्यम् ।
तत्र पृथिव्यप्रीमा माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरेतद्यः प्राणः स प्रजा । इति व्याख्यातम् । तत्र वित्त-
कर्मणी संभावयितव्ये इत्येतदर्थं उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—सुऽ एष संवत्सर इति । यः अयं त्र्यन्तात्मा ‘ प्रजा-
पतिः ’ प्रकृतः ‘ एष संवत्सरः ’ संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । ‘ षोडशकलः ’ । षोडश कला अ-
थवा यस्य स षोडशकलः संवत्सरात्मा कालरूपः । ता एव षोडश कला आह—तस्य रात्रय एवेति । ‘ तस्य ’
कालात्मनः प्रजापतेः ‘ रात्रय एव ’ बहोरात्राणि त्रिय एव प्रतिपदायाः ‘ पंचदश कलाः ’ । ‘ ध्रुवैव ’
निलैव व्यवस्थिता ‘ अस्य ’ प्रजापतेः—‘ षोडशी ’ षोडशानां पूरणी कला । एतासां कलानां वित्तत्वं वक्तुं
तत्साधर्म्यमाह—स रात्रिभिरेवेति । ‘ सः ’ चंद्रात्मा प्रजापतिः ‘ रात्रिभिरेव ’ प्रतिपदायामिस्तिथिभिः उक्त-
कलारूपाभिः उपचीयमानाभिः शुद्धपक्षे ‘ आपूर्यते ’ वर्द्धते । कृष्णपक्षे ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिः ‘ अप-
क्षीयते ’ । सोऽमावास्यां रात्रिमिति । ‘ सः ’ कालात्मा प्रजापतिः ‘ अमावास्यां ’ ‘ रात्रिं ’ रात्रौ या ध्रुवा
कला व्यवस्थितोक्ता । ‘ एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत् ’ प्राणिजातं स्यावरजंगमात्मकं ‘ अनु-
प्रविश्य ’ यदपः पिबति यद्यौषधीरश्नाति—तत्सर्वमोषव्यात्मना व्याप्य अमावास्यां रात्रिमवस्थाय ‘ ततः ’

यो वै सुसंवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । (लोऽयु) अयमेव सु योऽयु-
मेव भित्पुरूपस्तुस्य वित्तमेव पुञ्चदश कलाऽआत्मैवास्य षोडशी कला
सु वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यद्यमात्मा प्रधिर्वित्त-
न्तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिर्जीयतऽआत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽऽगा-
दित्याहुः ॥ २३ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः । अयमेव सः । यः अयमेवं वित्पुरूपः । तस्य वित्तमेव पंच-
दश कलाः । आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैवा च पूर्यते । अप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यम् ।
यद्यमात्मा । प्रधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते । आत्मना चेज्जीवति प्रधिना ऽऽगात्
इत्याहुः ॥ २३ ॥

अपरेषुः ' प्रातर्जायते ' द्वितीयया कलया संयुक्तो भवति । एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संबृत्तः । एवं
प्रजापतेः पाङ्क्तं कर्मफलवमुक्त्वा प्राप्तिकर्मण्यमाह—तस्मादेतां रात्रिमिति । यस्मादेव चन्द्र एतां रात्रिं सर्व-
प्राणिजातं अनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते । तस्मादेतरेताममावास्यां रात्रिं ' प्राणभृतः ' प्राणिनः ' प्राणं '
' न विच्छिन्नात् ' प्राणिनं न प्रमापयेत् इति । किं बहुना कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं न विच्छिद्यात् । स हि
पापात्मा दृष्टोऽयमंगलः इति कृत्वा स्वभावेनैव प्राणिभिर्हिस्यते । निषेधप्रयोजनमाह—' एतस्या एव देवतायाः '
सोमदेवतायाः—' अपचित्से पूजार्थमित्यर्थः ' ॥ २२ ॥

यत्पूर्वमाधिर्देविकृत्वात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं, तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंप्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा
इति । ' यो वै ' परोऽक्षः अभिहितः ' संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः '—' सः ' नैवात्यंतं परोऽक्षो
मन्तव्यः । यस्मात् ' अयमेव सः ' प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसौ ' यः अयं ' पुरुषः—' एवंवित् ' यो
पयोक्तं स्वभात्मकं प्रजापतिमामभूतं वेत्ति सोऽयं प्रत्यक्षः प्रजापतिः । केन सामान्येन प्रजापतिरित्यत
आह—तस्येति । ' तस्य ' एवंविदः पुरुषस्य गवादि ' वित्तमेव पंचदश कलाः ' कलावत् उप-
चयान्चयार्थमिवात् । ' अस्य ' विदुषः ' आत्मैव ' पिण्ड एव ' षोडशी कला ' ध्रुवास्थानीया ।
' सः ' रिद्वान् चंद्रवन् ' वित्तेनैव ' आरूयते ' अपक्षीयते च । आत्मैव ध्रुवा कला इत्युक्तम् । तदेव
रथचन्द्रदृष्टेन स्रष्टपति—तदेतन्नभ्यमिति । नाभिश्चक्रपिण्डका नाभ्यं हितं नाभिर्महतीति वा ' नम्यम् ' ।
तदेतन्नभ्यं प्रतिक्षं चक्रपिण्डकार्यानीयम् । किं तत् ? ' यद्यमात्मा ' योऽयं पिण्डः शरीरम् । ' प्रधिः '
परिवारस्थानीयं वायं ' वित्तं ' चन्द्रस्यैवार्त्तमेव्यादि । एवं सति फलितमाह—तस्माद्यद्यपि । यस्मात्शरीरं
रथचक्रपिण्डकार्यानीयं ' तस्माद्यद्यपि ' ' सर्वज्यानि ' सर्वस्वापहरणं जीयते इत्येते ग्लानिं प्राप्नोति ।
तस्मात्सि ' सः ' यदि ' आत्मना ' शरीरेण नाभिस्यानीयेन ' जीवति ' तदा ' प्रधिना ' बाह्येन परिवारेण
अयं ' आत्मान् ' क्षीणोऽयं यथा चक्रमनेमिभिर्मुक्तं एवमाहर्षीकिकाः । जीवन्धेत् तर्हि अरत्नेमिस्थानीयेन
शिरसे पुनरर्थाभवे इति वाक्यार्थः ॥ २३ ॥

(२) अथ त्रयो वाव लोकाः । (०) मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक-
ऽइति सोऽयमनुष्यलोकः पुत्रेणैव जन्म्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-
लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्याम्प्र-
शंसन्ति ॥ २४ ॥

(न्त्य) अथातः सम्प्रतिः । (र्भ्य) यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह
त्वम्ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोकऽइति सु पुत्रः पृत्याहाहुम्ब्रह्माहुं यज्ञोऽहुं
लोकऽइति ॥ २५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जन्म्यः । नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।
तस्माद्विद्यां प्रशंसति ॥ २४ ॥

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैष्यन्मन्यते । अथ पुत्रमाह । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स
पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥ २५ ॥

ननु—अनत्रयात्मनि प्रजापतौ अहंप्रहोपासनफलस्योक्तत्वात् वक्तव्याभावात् उत्तरप्रथमवैयर्थ्याभ्यांशंकाया-
मुच्यते—एवं पाङ्क्तान् देववित्तविद्यासंयुक्तान् कर्मणा अन्नात्मकः प्रजापतिर्मावो व्याख्यातः । अनेतरं च
जायादि वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनमात्रं सामान्येनावगतम् ।
न पुनः पुत्रादीनां लोकप्राप्तिकरुलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः अवागतः । स वक्तव्य इति तत्प्रदर्शनार्थं अथ
त्रयो वाव इति कण्डिका प्रणीयते । अथशब्दो वाक्योपन्यासायर्थः । वावेत्यवधारणार्थः । शास्त्रोक्तसाधनार्हा
लोकाश्च एव । न न्यूना नाधिका वा । के ते इत्यत आह—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । केन
कः साध्य इत्यपेक्षायामाह—सोऽयमिति । तेषां मध्ये 'सोऽयं मनुष्यलोकः' 'पुत्रेणैव' साधनेन 'जन्म्यः'
जेतव्यः साध्यः । 'नान्येन कर्मणा' विद्यया नेति वाक्यशेषः । 'कर्मणा' अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन
'पितृलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण नापि विद्यया । 'विद्यया' अपरविद्यया 'देवलोकः' जेतव्यः । न पुत्रेण
नापि विद्यया न कर्मणेत्यनुषज्यते । 'देवलोको वै' प्रसिद्धः—'लोकानां' त्रयाणां मध्ये 'श्रेष्ठः' प्रशस्ततमः ।
'तस्मात्' देवलोकसाधनत्वात् 'विद्यां प्रशंसन्ति' स्तुवन्ति ॥ २४ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मावृत्त्वात्
न पृथक् साधनम् इति पृथक् नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वात् न पृथक् साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोक-
जयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रत्वस्य क्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न
ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमित्यथानंतरमारभ्यते—अथात इति । 'अथ' पुत्रकर्मविद्याऽऽख्यानां साधनानां साध्य-
विशेषसंबन्धकथनानंतरं यतः पुत्रस्य एतल्लोकसाधनत्वं कथयितुं न ज्ञायते । अतस्तत्कथयितुं 'संप्रतिः' संप्रदान-
सारभ्यते । पुत्रैर्हि पिता बुद्ध्यमाणप्रकारेण स्वात्मन्यापारसंप्रदानं करोति । तेन संप्रतिंसंबन्धकमिदङ्कर्म । सम्प्र-

यद्दे किञ्चानूक्तम् । (न्तु) तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये वै के च यज्ञा-
 स्तेषां सुर्वेषां यज्ञऽइत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सुर्वेषां लोकऽ
 इत्येकता यत्रावद्वाऽइदं सुर्वमेतन्मा सुर्वं सुन्नयमितोऽभुनजदिति
 तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवाग्निदस्मा-
 लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स अद्यनेन किञ्चिदक्ष-
 याऽकृतम्भवति तस्मादेनं सुर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रेणैवास्मिन्लोके प्रतितिष्ठत्यथेनमेते देवाः प्राणाऽअमृताऽआवि-
 शन्ति ॥ २६ ॥

यद्दे किञ्चानूक्तम् । तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञाः । तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ।
 ये वै के च लोकाः । तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नय-
 मितोऽभुनजदिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मादेनमनुशासति । स यदा एवंविद-
 स्माल्लोकात्प्रैति । अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यदि अनेन किञ्चिदक्षया अकृतं
 भवति । तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्पुत्रो नाम । पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतितिष्ठति ।
 अथेनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥ २६ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्वाविशति । सा वै देवी वाग्गुया युद्यदेव
वदति तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च देवम्मुनोऽञ्जाविशति । तद्वै देवम्मुनो येनानुन्देव
भवत्यथो न शोचति ॥ २८ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च देवी वाग्वाविशति । सा वै देवी वाक् । यया यद्यदेव वदति । तत्तद्भवति ॥ २७ ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च देवं मन आविशति । तद्वै देवं मनः । येनानुन्देव भवति । अथो न
शोचति ॥ २८ ॥

लुङ्लुङ्लिटः " (पा. सू. ३।४।६) इति छंदसि कालनियमाभावात् लृङ् इत्ये लङ् । इदानीं पुत्रानुशासनस्य फल-
वचनमाह—तस्मात्पुत्रमिति । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरस्मात्लोकार्कर्तव्यतागन्धनतो विमोचयिष्यति । तस्मा-
त्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं पितृलोकहितमाहुर्ब्राह्मणाः । 'तस्मात्' उक्तहेतोरेव इदानींतना अपि पितरः 'एनं' पुत्रं
'अनुशासति' शिक्षयति लोकयोऽयमस्माकं स्यात् इति मन्वानाः । कृतसंप्रतिकः पिता किं करोतीत्यपेक्षया-
माह—स यदेति । 'सः' पुत्रसमापितकर्तव्यताकः पिता अहमस्मि अनंताः आभ्यात्मादिभेदविस्तराः वाङ्मनः-
प्राणा इत्येवंवित् एवंभावनः 'यदा' यस्मिन् काले 'अस्माल्लोकात्प्रैति' श्रियते 'अय' तदा 'एभिरेव
प्राणैः' प्रकृतीर्वाङ्मनःप्राणैरेव 'सह' सार्द्धं 'पुत्रं' 'आविशति' व्याप्नोति । मृतोऽपि पिता अनुशिष्टपुत्रा-
त्मना अस्मिन्नेव लोके वर्तते । नास्मादल्यंतं व्यावृत्तः । फलरूपेण च परत्र वर्तत इति भावः । इदानीं पुत्रनिर्व-
चनमाह—स यद्यनेनेति । 'सः' पुत्रः 'यदि' कदाचित्—'अनेन' पित्रा 'अश्रयया' कोगच्छिद्धतः
अंतरा कर्तव्यं किञ्चिदकृतं कस्मिंश्चित् कर्मकदेशे कर्तव्यं सत् विस्मृतं 'अकृतं भवति' तस्मादकृतात् कर्तव्यता-
रूपात् 'सर्वस्मान्' सर्वलोकप्रातिबंधरूपात् 'एनं' पितरं—'मुब्रति' मोचयति । तत्सर्वं स्वयमनुशिष्टम्
पितुश्छिद्रं पूरयित्वा पितरं त्रायते । 'तस्मात्पुत्रो नाम' । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् । इदानीं पितुः पुत्रतादात्म्येन
एतच्छोकावस्थानमुक्तं निगमयति—स पुत्रेणैवेति । 'सः' पिता मृतोऽपि सन् एवंविधेन पुत्रेण अमृतोऽस्मिन्
लोके 'प्रतितिष्ठति' वर्तते । एवं प्रासंगिकं निरूप्य प्रकृतं पितरमेवाधिकृत्याह—अथैनमिति । पुत्रप्रकरण-
विच्छेदार्थः अथशब्दः । 'एनं' कृतसंप्रतिकं पितरं एते वागादयः 'प्राणाः' 'देवाः' हरिष्यगर्माः 'अमृताः'
अमरणधर्माः 'आविशन्ति' ॥ २६ ॥

कयमित्यपेक्षया तेषामावेशनप्रकारमाह—पृथिव्यै चैनमिति । 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'अग्नेश्च' सकाशात्
'देवी' आधिदेवात्मिका 'वाक्' 'एनं' कृतसंप्रतिकं पितरं 'आविशति' । सा हि देवी वाक् पृथिव्य-
शिलश्रणाऽऽध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा विदुषस्तदोपागमे आवरणमङ्गे सति उदकमिव प्रदीपे प्रकाशवद्
व्याप्नोतीत्यर्थः । सा पुनः कीदृश्विधेत्यत आह—सा वै देवी वागिति । 'सा' च देवी वाक् अमृतादिदोष-
रहिता शुद्धा 'यया' देव्या वाचा 'यत् यदेव' आत्मने परस्मै वा 'वदति' । 'तत्तद्भवति' । अमोवा
अप्रतिश्रद्धा अस्य वाग्मवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तया 'दिवः' शुलोक्तात् 'आदित्याच्च' 'देवं मनः' 'एनं' पितरं 'आविशति' । किन्तदित्यत

(त्य) अद्भ्यश्चैनश्चन्द्रमसश्च देवः प्राणऽआविशति । स वै देवः प्राणो वुः सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्युथतेऽथो न रिप्यति सुऽएषुऽएवमित्सु-
र्वेषाम्भूतानामात्मा भवति सुथैषा देवतैवथुं स सुथैतान्देवताथुं
सुर्वाणि भूतान्यवन्त्येवथुं हेवम्विदथुं सुर्वाणि भूतान्यवन्ति सुदु-
क्लिश्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमेवासान्तद्भवति पुण्यमेवासुङ्गच्छति नु ह वै
देवान्पापुङ्गच्छति ॥ २९ ॥

(त्य) अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कुर्माणि ससृजे तानि

अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च देवः प्राण आविशति । स वै देवः प्राणः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न
व्ययते । अयो न रिप्यति । स एष एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति । यथैषा देवता । एवं सः ।
यथैतां देवतां सर्वाणि भूतानि अवंति । एवं ह एवंविद् सर्वाणि भूतानि अवंति । यद्दु किंच ।
इमाः प्रजाः शोचन्ति । अमेवासां तद्भवति । पुण्यमेवासुं गच्छति । न ह वै देवान्पापं
गच्छति ॥ २९ ॥

अथातो व्रतमीमांसा । प्रजापतिर्ह कुर्माणि ससृजे । तानि सृष्टानि अन्योऽन्येनास्पृष्टैत ।

आह—सद्वै देवं मन इति । ' तच्च देवं मनः ' स्वभावनिर्मलत्वात् ' येन ' मनसा ' आनन्देव ' सुख्येव
' भवति ' । ' अयो ' अपि ' न शोचति ' शोकादिनिमित्तसंयोगात् ॥ २८ ॥

तथा ' अद्भ्यश्च चंद्रमसश्च ' सकाशात्—' देवः प्राणः ' ' एनं ' पितरं ' आविशति ' । ' स वै देवः
प्राणः ' । स क्लिश्न इत्यत आह—' यः ' जङ्गमेऽ ' सञ्चरन् ' स्यावरेष्वसञ्चरन् ' न व्ययते ' न दुःख-
निमित्तेन मयेन युज्यते । ' अयो ' अपि ' न रिप्यति ' न विनश्यति न हिंसामापद्यते । एवंविदः फलमाह—
स एष इति । य एवं यथोक्तं श्रुत्यात्मदर्शं वा वेति । ' स एषः ' ' सर्वेषां भूतानामात्मा भवति ' । सर्वेषां
भूतानां मनो भवति वाक् भवति—इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वकृच्च भवतीत्यर्थः । ' यथैषा ' पूर्वसिद्धा हिरण्य-
गर्भदेवता एवमेव ' नः ' नास्य सर्वकृत्त्वं सर्वकृत्त्वं वा कश्चित्प्रतिपातः । किंच स इति दृष्टान्तिर्निर्देशः । यथा
' एतां ' हिरण्यगर्भदेवताः इत्यादिभिः ' मर्गाः ' भूतानि अवंति ' पालयन्ति पूजयन्ति । ' एवं ह '—एवमेव ' एवं-
विदं मर्गाणि भूतान्यवन्ति ' इत्यादिक्लृप्ताः पूजां मननं प्रयुञ्जत इत्यर्थः । ननु—अस्य विदुषः सर्वप्राणिनामात्मत्वेन
तत्कार्यकरणात्मत्वात् सर्वप्राणिदुःखैरस्य मन्थेयः स्यादित्यत आह—यद्दु किञ्चेति । ' उ ' पुनः ' यत्किंच ' ।
' इमाः प्रजाः ' ' शोचन्ति ' अवसन्ति—' अमेव ' सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं ' आसां '
प्रजानां ' भवति ' परिच्छिन्नप्रदिग्जनितावान् । ' अमुं ' प्राजापत्ये पदे वर्तमानं एवंविदं ' पुण्यमेव ' शुभमेव
फलनिर्देनं ' गच्छति ' प्राप्नोति । पुण्यमिति निरतिशयं पुण्यं तेन अञ्जनं तत्कर्मैव गच्छति । ' न ह वै '
देवाः ' ह ' सुष्टं—' देवान् '—' पापं ' पापकर्मं दृग्ं ' गच्छति ' । पापकर्मस्य अवसतमाशान् ॥ २९ ॥

" त एते सर्वे इमाः सर्वेजन्ताः "—(बृ. उ. १।२-२१) इत्यतिशयेन वाक्भवनः प्राणानामुपासनमुक्तम् ।

सृष्ट्यान्यन्योऽन्येनास्पृहन्त व्वदिष्याम्येवाहमिति व्वाग्दद्धे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुद्धे
तस्माच्छ्राम्यत्येव व्वाक्छ्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमुथेमुमेव नाप्नोद्यो-
ऽयुम्मध्यमुः प्राणः ॥ ३१ ॥

वदिष्याम्येवाहमिति वाक् दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म ॥ ३० ॥

तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे । तान्याप्नोत् । तानि आत्वा मृत्युरवारुद्ध । तस्मात् श्राम्य-
त्येव वाक् । श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अय इममेव नाप्नोत् । यः अयं मध्यमः प्राणः ॥ ३१ ॥

नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवं प्रतिपत्तव्यम् । किं वा विचार्यमाणे व्रतमुपासनं प्रति कश्चिद्विशेषः प्रति-
पत्तुं शक्यत इति जिज्ञासायामाह—अयात् इति । ‘ अय ’ उपासनोक्त्यनंतरं यतो जिज्ञासा अस्ति अत एषां
वागादीनां प्राणानाम्मध्ये कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति ‘ मीमांसा ’ उपासनकर्मविचारणा प्रवर्तते ।
व्रतमिति अवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राप्तव्रतं अमग्नत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्या-
यिकां प्रणयति—प्रजापतिर्हेति । ह्रस्वः किलार्थे । ‘ प्रजापतिः ’ किल ‘ कर्माणि ’ वागादीनि करणानि
‘ सप्तजे ’ सृष्टवान् । कर्मोर्धानि हि तानि इति कर्माणीत्युच्यते । ‘ तानि ’ पुनः ‘ सृष्टानि ’ अन्योऽप्येनेतर-
मस्पृहन्त स्पृहन्तं संघर्षं चक्षुः । कथमित्यपेक्षायां स्पृहप्रकारमेवाह—वदिष्याम्येवाहमिति । ‘ वदिष्याम्येव ’
स्वव्यापाराद्वदनात् अनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं ‘ दध्रे ’ व्रतवती । एवमन्योऽपि मत्समोऽस्ति चेत् स्वव्यापारा-
दनुपरंतुं शक्तः । सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । तथा ‘ द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः ’ व्रतं दध्रे । ‘ श्रोष्याम्यहमिति
श्रोत्रं ’ व्रतं दध्रे । एवं अमुना प्रकारेण वागादिवत् ‘ अन्यानि कर्माणि ’ त्वगादीनि करणानि ‘ यथाकर्म ’
यद्यस्य कर्मेति स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रे इति शेषः ॥ ३० ॥

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्माप्रच्युतिरासीदित्याह—तानि मृत्युरिति । मृत्युर्मारुक् : ‘ श्रमः ’ श्रम-
रूपी भूत्वा ‘ तानि ’ वागादीनि करणानि ‘ उपयेमे ’ संजग्राह । कथमित्यपेक्षायामाह—तानीति । स्वव्या-
पारे प्रवृत्तानि तानि करणानि मृत्युराप्नोत् श्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । ‘ आत्वा ’ प्राप्य ॥ ‘ तानि ’
करणानि ‘ मृत्युरवारुद्ध ’ अवरोधं कृतवान् स्वकर्म्मभ्यः प्रच्यवितवानित्यर्थः । अत्र कार्यगतश्रमलिङ्गकं
प्रमाणमाह—तस्माच्छ्राम्यत्येवेति । यस्मात्प्रजापतेर्वागादीनि श्रमविद्वानि तस्माद्वापि वदने स्वकर्म्मणि प्रवृत्ता
‘ वाक् श्राम्यत्येव ’ श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्म्मतः प्रच्यवते । तथा ‘ श्राम्यति चक्षुः ’ । ‘ श्राम्यति
श्रोत्रम् ’ । ‘ अय ’ वागादीनां मग्नव्रतत्वनिर्धारणानंतरं ‘ यः अयं मध्यमः प्राणः ’ इममेव मुख्यं प्राणं श्रम-
रूपी मृत्युः ‘ नाप्नोत् ’ न प्राप्तवान् । तेनाद्यापि अत्रांत एव स्वकर्म्मणि प्रवर्तते ॥ ३१ ॥

(स्ता) तानि ज्ञातुन्दद्विरे । (रेऽयं) अयम्वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरंश्चा-
सञ्चरंश्च न व्युत्थतेऽथो न रिष्यति हुन्तास्यैव सर्व्वे रूपम्भवामेति तुऽ
एतस्यैव सर्व्वे रूपमभवत्स्तस्मादेतुऽएतेनाख्यायन्ते प्राणाऽऽहुति तेन ह
वाव तत्कुलमाख्यायते यस्मिन्कुले भवति यऽएवम्वेद यऽउ हैवविदा
स्पृद्धतेऽनुशुष्य हैवान्ततो म्प्रियतऽऽहुत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

(सु) अथाधिदेवतम् । (ज्व) ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्द्वे तप्स्या-
म्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाऽएवमन्या देवता यथादेवतं

तानि ज्ञातुं दद्विरे । अयं वै नः श्रेष्ठः । यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते । अयो न रिष्यति ।
हंत । अस्यैव सर्वे रूपं भवामेति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा
इति । तेन ह वाव तत्कुलमाख्यायते । यस्मिन् कुले भवति । य एवं वेद । य उ हैवंविदा स्पृद्धते ।
अनुशुष्य हैवांततो त्रियते । इत्यध्यात्मम् ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्द्वे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति

तथाऽपि कथं प्रागस्यैव अतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ' तानि ' वागादीनि करणानि तं प्राणं
' ज्ञातुं दद्विरे ' घृतवन्ति मनः । कथं ? ' अयं वै ' प्राणः नोऽस्माकं मय्ये ' श्रेष्ठः ' प्रशस्यतमोऽम्यधिकः ।
यस्मान् ' यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथते ' अयायिच ' न रिष्यति ' न विनश्यति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—
हन्तेति । हन्तेदानीं ' सर्वे ' वयं ' अस्यैव ' प्रागस्य ' रूपं ' भवाम ' आत्मत्वेन प्रतिपद्येहैवैवं
विनिश्चिन्य ' ते ' सर्वे वागादयः ' एतस्यैव ' प्रागस्य रूपमभवन् । प्राणरूपमेवात्मत्वेन प्रतिपत्नाः प्राण-
मतमेव दद्विरे । अस्मद्मतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानि इत्यभिप्रायेणैवं करणानां प्राणरूपत्वमुक्त्वा तन्नात्म-
माह—तस्मादेत इति । यस्मात्प्रागेन चलनात्मना प्रकाशात्मना च स्वैरूपेण रूपवन्ति इतराणि करणानि ।
न हि प्रागादन्तर चलनात्मरूपमुपपद्यते । चलनव्यापारपूर्वकाप्येव हि करणानि सर्वदा स्वव्यापारेण लक्ष्यन्ते ।
तस्मादेते वागादयः ' एतेन ' प्रागाभिधानेनाख्यायन्ते प्रागा इत्येवमभिधीयन्ते । संप्रति विद्याकलमाह—तेन ह
वाव इति । ' य एवं ' सर्वकरणानां प्रागात्मतां प्रागशब्दाभिधेयत्वं च वेत्ति स विद्वान् ' यस्मिन् कुले '
जानः ' भवति ' । ' तद्भ्रूलं तेन ह वाव ' तेनैव विदुषा ' आख्यायते ' लौकिकैरनुष्येदे कुलमिति विद-
वाग्नेव प्रथितं भवति । निज- ' यः ' कश्चिद् ' ह ' एवंविदा ' प्रागात्मदर्शना सह प्रतिपत्ती सन्
' इत्येते ' । ' सः ' अग्निमेव शरिरे ' अनुशुष्य ' दीर्घकालं शोषद्गृह्यैव ' ह ' किल अन्ततोऽन्ते ' त्रियते ' ।
न म्दना अनुशुष्यो त्रियते इति भावः । एवमुक्तं प्रागदर्शनमुपसंहरति—इत्यध्यात्ममिति । इत्येवमप्यात्मं
प्रागादिदर्शनमुक्तम् । तन्मोक्षमहातोऽधिदेवनप्रदर्शनार्थः ॥ ३२ ॥

अथाधिदेवतमिति । अथानन्तरं ' अधिदेवं ' देवताविषयं दर्शनमुप्यते—कश्च देवताविशेषस्य मनधारणं
धेर इति संसर्गश्चेत् । अथानन्तरं श्रवणम् । ' उग्रमित्यापेवहमित्यग्निर्द्वे ' दग्धे ' इत्यादि ' यथादेवं '

स यथैषाम्प्राणानाम्मध्यमः प्राणोऽएवमेतासान्देवतानाम्वायुम्लोचन्ति
ह्यन्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ ३३ ॥

(२) अथैष श्लोको भवति । यतश्चोदेति सूत्र्योऽस्तं यत्र च गच्छ-
तीति प्राणाद्वाऽएषोऽउदेति प्राणोऽस्तमेति तुन्देवाश्चकिरे धर्मम् ॥ सुऽ
एवाद्य सुऽउ श्वऽइति यद्वाऽएतेऽमुह्यर्थाद्धियन्त तुदेवाप्यद्य कुर्वन्ति
तस्मादेकमेव व्रतश्चरेत्प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरापवदिति
यद्यु चरेत्समापिपयिपेत्तेनोऽएतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकताञ्जयति
युऽएवमेव ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे तृतीयप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमे
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (३) १।३ ॥ (४) १-३ ॥

चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादेवतम् । स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः । एवमेतासां देवतानां
वायुः । म्लोचन्ति हि अन्या देवताः । न वायुः । सा एषा अनस्तमिता देवता । यद्वायुः ॥ ३३ ॥

अथैष श्लोको भवति—“ यतश्चोदेति सूर्यः । अस्तं यत्र च गच्छति ”—इति । प्राणाद्वा
एष उदेति । प्राणे अस्तमेति । “ तं देवाश्चकिरे धर्मम् । स एवाद्य स उ श्वः ” इति । यद्वा
एते अमुह्यर्थाद्धियन्त । तुदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । प्राण्याञ्चैवापान्याञ्च । नेन्मा
पाप्मा मृत्युरापवदिति । यद्यु चरेत्समापिपयिपेत् । तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयति । य एवं वेद ॥ ३४ ॥

स्वस्वदेवताव्यापारमनतिक्रम्य अन्या देवता विद्युदाया व्रतं दधिरे इत्यर्थः । स इति दृष्टांतः । अप्यात्मं यथा
वागादीनां ‘ एषां प्राणानां ’ मध्ये ‘ मध्यमः प्राणः ’ मृत्युना अनातः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्येन प्राण-
व्रतेनाममव्रतः । एवमेतासान्मन्यादीनां ‘ देवतानां ’ मध्ये वायुरपि मृत्युना अनातः स्येनैव वायुव्रतेन अममव्रत
एव । तदेव प्रकटयति—‘ हि ’ यस्मात् आध्यात्मिकवागादिवत् अन्या अन्याया देवताः ‘ म्लोचन्ति ’ अस्तं
यन्ति स्वकर्मण्य उपरमन्ते । न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः ‘ सैषा अनस्तमिता ’ अविनाशि-
व्रता ‘ देवता ’ । ‘ यद्वायुः ’ योज्यं वायुः । एवमन्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा वायुव्रतममममिति
निर्द्धारितम् ॥ ३३ ॥

उक्तार्थदाढर्याय मन्त्रमवतारस्यति—अथैष इति । अथापि एतस्यैवार्यस्य प्रकाशकः ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रो
भवति । ‘ यतश्च ’ यस्माद्वायोः प्राणाच्च क्रमेण अधिदैवं ‘ सूर्यः ’ अध्यात्मं चक्षुः प्रातःकाले पुरुषस्य प्रबोधकाले
च यथाक्रमं उदेत्युद्गच्छति । ‘ यत्र ’ वायौ प्राणे च अपरसंख्यासमये पुरुषस्य स्वापसमये च यथाक्रमं सूर्यश्च
चक्षुश्च ‘ अस्तं गच्छति ’ इति मन्त्रप्रथमाहस्ययच्छन्दार्यं श्रुतिराह—प्राणादिति । ‘ प्राणात् ’ अधिदैवा-
ध्यात्मरूपादेव सूर्योऽधिदैवं अध्यात्मबन्धुदेति । ‘ प्राणे ’ एवास्तमेति । यतश्चेत्यादिमे श्लोके पूर्णताज्ञापनार्थं

त्रयम्वाऽइदं नाम रूपङ्कर्म । तेषाञ्चात्राग्मित्येतदेपामुक्थ्यमुतो हि

अन्नब्राह्मणं वा अविद्याविषयसंसारतत्त्वप्रदर्शकं ब्राह्मणं वा
उपसंहारब्राह्मणम् ।

प्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म । तेषां नाम्नां वागित्येतदेपामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि नामान्यु-

प्राणादित्यादि ब्राह्मणव्यवहितं श्लोकस्योत्तरार्द्धमाह-तं देवा इति । ' देवाः ' वागादयः अग्न्यादयश्च ' तं धर्म ' वायुव्रतं प्राणव्रतं चावद्यानुष्ठेयमिति ' चक्रिरे ' घृतवन्तः । ' स एव ' प्राणवायुव्रतलक्षणो धर्म एव ' अथ ' इदानीं अनुवर्तते । ' स उ ' स एव धर्मः श्रोऽपि भविष्यत्यपि काले अनुवर्तिष्यते च देवैः इति । मन्त्रोत्तरार्द्धं संक्षेपतः श्रुतिव्याकरोति-यद्वाऽएतमिति । ' अमुर्हि ' अमुष्मिन् काले ' एते ' वागादयश्च ' यद्वै ' यदेव वायुव्रतं प्राणव्रतं चाधियन्त ' तदेव ' व्रतमद्यापि ' कुर्वति ' अनुवर्तते । अभद्रत्वेन देवैर्मौनासितं अनु- गच्छतीत्यर्थः । अग्निरहस्ये इदमेवोक्तं-" यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणन्तर्हि व्यागप्येति प्राणब्रह्मः प्राणमनः प्राणश्च श्रोत्रं यदा प्रवृष्यते प्राणादेवाधिपुनर्जायन्त इत्याध्यात्ममथाधिदेवतं " तथा " यदा वाऽ अग्निरनुगच्छति व्यायुं तदूर्ध्वमनुद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्व्यायुश्चानुद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति व्यायुन्तर्हि प्रविशति व्यायुब्रह्ममा व्यायौ दिशः प्रतिष्ठिता व्यापरेवाधिपुनर्जायन्ते " (श.प.१०।३।३।६।८) इति । " अनुगच्छति " क्षाम्यति वायुमनु तदर्धेन एव ' उद्वाति ' भस्तमेति उदवासीदस्तं गत इति अग्निरहस्यकण्डिकास्थशब्दार्थः । प्रकरणाद्यमुपसंहरति-तस्मादेकमेवेति । यस्माद्वागादयोऽग्न्यादयो वा परित्यन्दविरहिणः न स्थातुमर्हन्ति । तेन तैः सर्वैर्यैरेतु प्राणव्रतमेवैकं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतबरेत् । अप्यात्मं प्राणव्रतमधिदेवश्च वायुव्रतमिति एकमेव व्रतं धार्यं इत्यर्थः । किन्तदित्याह-प्राण्याञ्चैवेति । ' प्राण्यात् ' प्राणनव्यापारं कुर्यात् । ' अपान्यात् ' अपान- नव्यापारङ्कुर्यात् । न हि प्राणनापाननलक्षणस्य प्राणव्यापारस्योपरमोऽस्ति । तस्मादिन्द्रियान्तरव्यापारं हित्वा तदेवैकं व्रतबरेदित्यर्थः । एतत्प्राणव्रतकरणे बाधमाह-नेग्मेति । नेच्छब्दः परिमये । ' नेत् ' (निर.१।३।१०) ' मा ' मा ' पाप्मा ' श्रमरूपी मृत्युः ' आमवन् ' प्रानुयात् । ' यदि ' अहमस्माद्भ्रतात् प्रभ्युतः स्याम् । तर्हि मृत्युना म्रस्त एवाहं इत्येव श्रमो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । प्राणव्रतस्य सत्त्वतुष्टानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रिय- ध्यायानिर्गृहीतरूपं संन्यामलक्षणं प्राणव्रतमाभरणमनुवर्तयेदित्याह-यद्यु चरेदिति । ' उ ' पुनः ' यदि ' कदा- चिन् श्रेयप्रारमेन ' प्राणव्रतं ' तर्हि ' समापिपथिपेत् ' समापयितुमिच्छेत् । यदि हि अस्माद्भ्रतात् उपरमेत् प्राणः परिभूतः स्यादेव तस्मान्नमापयेदेव । सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदारमका एव अहम् सूत्ररूपप्राणात्मा सर्व- परिभूतश्च इत्येवमुक्तमस्य कल्पाह-तेनो इति । ' तेन उ ' तेन अनेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या ' एतस्यै देव- तापे ' एतस्या एव प्राणदेवतायाः ' सायुग्धं ' सयुग्मावं एकात्मकत्वं विज्ञानं प्रकरणादेशं ' मलोकता ' वा एक- ध्यानं च विज्ञाननिकर्षार्थं ' जपनि ' प्राप्तेरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहर्षिकृतब्रह्मसंहारस्य तृतीयपादशिष्यस्य श्रीशतकानिरुद्धपुरस्य परमहंससर्गाग्रजकाचार्यस्य

श्रीशतसूत्रब्रह्मसंहारतः श्लो माध्यन्दिनीयशतस्यब्राह्मणान्तर्गमनामप्यंदिनसामोरेणियद्-

सूत्रसारस्यकर्तृशतयां वायुदेवप्रकाशिकायां भावे मधुकर्तृ प्रथमेऽध्याये श्लोकीयं

मन्त्रब्राह्मणं वा मन्त्राङ्कणं परिगमनम् ॥ १४ । (४) १ । ३ ॥

" अथ सोऽतं देवमनुवर्तते " (श. प. १४।१।२।२२) इत्यत्र श्रुतिवा अविद्याः मात्प्राण-

सुर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतुदेषाथं सामैतद्धि सुर्वैर्नामभिः सममेतुदेषा-
म्ब्रह्मैतद्धि सुर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

(त्र्यु) अथ रूपाणाम् । (अ) चक्षुरित्येतुदेषामुक्थ्यमतो हि सुर्वाणि
रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेषाथं सामैतद्धि सुर्वै रूपाः सममेतुदेषाम्ब्रह्मैताद्धि
सुर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

(त्र्यु) अथ कर्मणाम् । (मा) आत्मेत्येतुदेषामुक्थ्यमतो हि सुर्वाणि
कर्मण्युत्तिष्ठन्त्येतुदेषाथं सामैतद्धि सुर्वैः कर्मभिः सममेतुदेषाम्ब्रह्मै-

त्तिष्ठति । एतदेषां साम । एताद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि
नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् । चक्षुरित्येतुदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ।
एताद्धि सर्वै रूपाः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् । आत्मेत्येतुदेषामुक्थ्यम् । अतो हि सर्वाणि कर्मण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ।
एतद्धि सर्वैः कर्मभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म । एतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति । तदेतन्नयं सदेकमय-

लक्षणो व्याकृतान्याकृतरूपो विस्तर इयता ग्रन्थेन निरूपितः । इदानीं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं तस्यैव नामरूपकर्म-
त्वेनोपसंहारं वक्तुमुपसंहारब्राह्मणं प्रवर्तते-त्रयम्वाऽऽदमिति । ' इदं ' यथोक्तं व्याकृताव्याकृतात्मकं जगत्
' त्रयं वै ' श्यात्मकमेव । किन्तत् त्रयमित्याह-नाम रूपं कर्ममिति । सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं कथमवधार्यते
इत्याह-तेषामिति । ' तेषां ' यथोपन्यस्तानां नामरूपकर्मणाम्मध्ये ' एषां नाम्नां ' नामविशेषाणां यद्भदत्तो
देवदत्त इत्येवमादीनां वागित्येतस्य शब्दस्य यः अर्थः शब्दसामान्यमात्रं ' एतदुक्थ्यं ' कारणमुपादानम् ।
सैधवलवणकणानां सैधवाचल इव यः कश्च शब्दो वागेव स इत्युक्तत्वात् वागिति शब्दसामान्यमुच्यते ।
उक्थ्यत्वमुपादयितुं हेतुमाह-अतो हीति । ' हि ' यस्मात् ' अतः ' अस्मात् वाकृशब्दाभिधेयात् नाम-
सामान्यात् ' सर्वाणि नामानि ' यद्भदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागाणि ' उत्तिष्ठन्ति ' उत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते
लवणाचलालवणकणा इव । कार्याणां कारणेऽन्तर्भावविशेषाणां सामान्येऽन्तर्भावात् कथं सामान्यविशेषभाव इति
समत्वं साधयति-एतदिति । ' एतत् ' शब्दसामान्यं ' एषां ' नामविशेषाणां ' साम ' समत्वात्साम सामान्य-
मित्यर्थः । समत्वमेव साधयति-एतद्वीति । ' हि ' यस्मादेतत् वाप्यं शब्दसामान्यं सर्वैर्नामभिरात्मविशेषैः
' समं ' तुल्यम् । नामविशेषाणां नामशब्दमात्रादत्मलाभात् । तस्मादविशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । तदेव
साधयति-एतद्वीति । हि यस्मादेतत् वाप्यं शब्दसामान्यं ' सर्वाणि ' ' नामानि ' स्वरूपप्रदानेन ' विभर्ति '
धारयति । एवं कार्यकारणत्वेपत्तिसामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा ।
एवमुत्तरपरेपि यथोक्तं सर्वं योज्यम् ॥ १ ॥

' अयं ' नामव्याख्यानान्तरं ' रूपाणां ' सिताक्षितप्रभृतीनां ' चक्षुरिति ' तच्च रूपसामान्यं तदपि
प्राकाश्यमात्रं एतदेव रूपविशेषाणामुक्थ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

' अयं ' रूपव्याख्यानान्तरम् ' कर्मणां ' सर्वैर्कर्मविशेषाणां मननदर्शनचलनात्मकानां ' आत्मा '

अथ पंचमोऽध्याये चतुर्थे प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

वृहदारण्यके द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्योऽआस । सु होवाचाजातशत्रुः काश्यम्ब्रह्म
ते ब्रवाणीति सु होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्याम्वाचि दस्रो जनको जन-
कऽइति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवासावादित्ये पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मुर्मा मैतुस्मिन्सुम्वादिष्टाऽअतिष्टाः सुर्वेषा-
म्भूतानाम्मूर्द्धा राजेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते-
ऽतिष्टाः सुर्वेषाम्भूतानाम्मूर्द्धा राजा भवति ॥ २ ॥

अजातशत्रुब्राह्मणं वा पर्यकविद्याब्राह्मणम् ।

दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशत्रुं काश्यम् । ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स
होवाचाजातशत्रुः । सहस्रमेतस्यां वाचि दस्रः । जनको जनक इति वै जुना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

अथ प्रथमोऽध्याये सूत्रितयोर्विद्याऽविद्ययोः अविद्या प्रपञ्चिता । संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं श्रुतिर्द्वितीयमध्याय-
मारभते । तत्र वक्तुश्रोतुरुपाख्यायिकया अविद्याविषयमेव ब्रह्मवेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता पूर्वपक्षवादी
उपस्थाप्यते । मुख्यब्रह्मरामदर्शी राजा अजातशत्रुः श्रोता सिद्धान्तवादी चोपस्थाप्यते श्रुत्या । एवं हि यतः
पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्थमानोऽर्थः श्रोतुश्चित्तवशमेतीति सुखप्रतिपत्त्यर्थं अजातशत्रुब्राह्मणं प्रव-
र्तते—दृप्तवालाकिर्हेति । ' दस्रः ' असम्यक् ब्रह्मविश्वादेव गर्वितः । बलाकायाः अपत्यं बालाकिः । दृप्तश्चासौ
बालाकिश्चेति ' दृप्तवालाकिः ' । ' ■ ' शब्दः ऐतिह्यार्थं आख्यायिकायाः । ' अनूचानः ' अनुवचनसमर्थो
वाम्मी ' गार्ग्यः ' गर्गोत्रापत्यं ब्राह्मणः ' आस ' बभूव । ' स ह ' पुनः कश्चित्कालविशेषे ' अजातशत्रुः '
अजातशत्रुनामानं राजानं ' काश्यं ' काशिराजं अनिगम्य हे राजन् ' ते ' तुभ्यं ' ब्रह्म ' मुख्यं
' ब्रवाणि ' कथयामीत्युवाचोक्तवान् । ' सः ' श्रद्धादिसंपन्नोऽजातशत्रुः—' एतस्यां ' " ब्रह्म ते ब्रवाणि "
इत्यस्यां ' वाचि ' वचनमात्रे गवां ' सहस्रं दस्रः ' इति तं ब्राह्मणं प्रत्युवाच । ननु—साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव गवां
सहस्रदाने निमित्तं कस्मान्नेष्यते ? इत्याशङ्कया श्रुती राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको जनक इतीति । ' वै '
शब्दः ' जनकः ' दाता ' जनकः ' श्रोता ' इति ' प्रसिद्धयवद्योतनार्थः । जनको दित्सुः जनकः शुश्रूषुरिति
वै ब्रह्म शुश्रूषोर्विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना ब्राह्मणाः ' धावन्ति ' अभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संभा-
वितवानसि इति मुख्यब्रह्मकथनं विनैव तद्वचनमात्रेणैव (गवां) सहस्रं दस्र इति राज्ञोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमभिमुखीभूतं शुश्रूषुं राजानं प्रति ' सः गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' उवाच ' । ' य एव असौ आदित्ये '
चक्षुषि च एकोऽभिमानो ' पुरुषः ' चक्षुद्वारेण इह इदि प्रविष्टः अहङ्कर्ता अहं भोक्ता चेत्यवस्थितं एतमेव-

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) ब्रुऽएवासौ चन्द्रे पुरुषऽएतमेवाहम्व्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मु मितुस्मिन्सुम्बदिष्टा वृहन्पाण्डुरवासाः
सोमो राजेति ब्राऽअहमेतमुपासऽइति स ब्रुऽएतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः
प्रसुतो भवति नास्यान्नक्षीयते ॥ ३ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) ब्रुऽएवायम्विद्युति पुरुषऽएतमेवाहम्व्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मु मितुस्मिन्सुम्बदिष्टास्तेजस्वीति ब्राऽ

शत्रुः । मा मितुस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा इति वा अहमेतमुपास इति ।
स य एतमेवमुपास्ते । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मितुस्मिन् संवदिष्टाः । वृहन् पाण्डुरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेव-
मुपास्ते । अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति । नास्यान्न क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं विद्युति पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-

पुरुषं अस्मिन् कार्यकारणसंघाते 'अहं ब्रह्म उपास्ते' निरंतरं पश्यामि । तमेव पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीमि ।
त्वमपि उपास्व इत्युक्ते 'सः' अजातशत्रुः 'ह' 'उवाच'—'मा मा' इति हस्तेन विनिवारयन् हे गार्ग्य !
'एतस्मिन्' विद्येते ब्रह्मणि 'मा मा संवदिष्टाः' मा संवादं कार्षीः । अहमिदं जानामि । मा मेति
"आवाधे च"—(पा. सू. ८।१।१०) इति द्विवचनम् । अयं चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न हृ-
तद्विशेषेणोपासनफलानीति । सत्रं मेव शङ्किष्टाः । यतः सर्वमेतदहं जाने इत्याह—अतिष्टा इति । अतीत्य
सर्वाणि भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्टाः । 'सर्वेषां भूतानां' 'मूर्धा' शिरः पूज्यः । 'राजा' च राजते दीव्यत
इति व्युत्पत्तेर्दीप्तिगुणोपेतत्त्वान् राजा । एतेर्विशेषणविशिष्टे एतद्ब्रह्म 'अहं' अस्मिन् कार्यकारणसंघाते कर्तुं
मोक्तुं इत्येतं पुरुषं 'उपास्ते' अनवरतं पश्यामि । 'यः' एवमुक्तगुणत्रयविशिष्टमेतमुपास्ते 'सः'
'अतिष्टाः' 'सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा' च भवतीति यथागुणोपासनमेव हि फलं—'तं यथा यथोपास्ते
सदेव भवति' (श. प. १०।१।२।२०।) इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एवं संबादेन आदित्ये ब्रह्मणि अजातशत्रुणा प्रत्याख्याते चंद्रमसि ब्रह्म अनंतरं गार्ग्यः प्रतिपन्नवानित्याह—
स हेमि । स होवाच गार्ग्यः । 'य एवासौ चन्द्रे' मनसि चैकः 'पुरुषः' कर्ता मोक्ता चेति पूर्वविशेषणम् ।
वृहन्महात् पाण्डुरं पुंशं वानो यस्य सः 'पाण्डुरवासाः' चन्द्राभिमानिनः प्रागस्याप्सरीत्वान् । सोमो राजेति ।
चन्द्रमाः लगामरुध 'सोमः' यज्ञे य अभिपूयते तं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्य 'अहं' ब्रह्मोपास्ते । अस्यो-
पासकस्य प्रख्यामंके यज्ञे 'ह' किल 'अहरहः' प्रत्यहं भोमः सुतोऽभिपूयतः 'भवति' । विष्ट्यामंके च
यज्ञे 'प्रसुतः' प्रकृतः सुतो भवति । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविष्ट्यनुष्ठानसामर्थ्यं लीलालम्ब्य भवतीत्यर्थः ।
अस्याप्रमद उपासकस्यान्नं च 'न क्षीयते' । अन्नाप्तयस्य उपासनाऽनुसारित्वान् उपपन्नवमित्यर्थः ॥ २ ॥

संबादोरेण चन्द्रमसस्य प्रत्याख्याते ब्रह्मत्वमाह—एत्यादि सर्वं प्रबोध्यम् । तथा 'विद्युति त्ववि इत्ये

अहमेतमुपासऽइति स बुऽएतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (ग्यौ) बुऽएवायुमाकाशे पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्ठाः पूर्णमुप्रवर्तीति वाऽअहमेतमुपासऽइति स बुऽएतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (ग्यौ) बुऽएवायुम्वायौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्ठाऽइन्द्रो वैकुण्डोऽपराजिता सेनेति वाऽअहमेतमुपासऽइति स बुऽएतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (ग्यौ) बुऽएवायुमग्नौ पुरुषऽएतमेवाहम्रह्योपासऽ

शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । तेनस्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । तेजस्वी ह भवति । तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमाकाशे पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । पूर्णमुप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । पूर्यते प्रजया पशुभिः । नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुं वायौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्ठाः । इन्द्रो वैकुण्डोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायुमग्नौ पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । ॥ होवाचाजातशत्रुः ।

च एका देवता । ' तेजस्वी ' इति तस्या विशेषणम् । ' तेजस्वी ॥ भवतीति ' ' तेजस्विनी हास्य प्रजा भवतीति ' च फलम् । विद्युतां बहुत्वस्याङ्गीकरणत् आत्मनि प्रजायां चेति फलत्वाद्ब्रह्मम् ॥ ४ ॥

तया ' आकाशे ' हृदये च एकं ' पूर्णमुप्रवर्तीति चेति विशेषणद्वयम् । अप्रवर्तित्वं अक्रियावत्त्वं अप्रवर्तित्वं अक्रियावत्त्वं वा । पूर्णत्वविशेषणफलमिदम् । ' पूर्यते प्रजया पशुभिः ' इति अप्रवर्तित्वविशेषणफलम् । ' नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ' । ' उद्वर्तते ' विच्छिद्यते । इति प्रजा संतानाविच्छिन्तः ॥ ५ ॥

तया ' वायौ ' प्राणे हृदि चैका । तस्या विशेषणं ' इन्द्रः ' परमेश्वरः । वैकुण्डोऽप्रसहः । अपराजितां सेनेति । न परिजितपूर्वः मरुतां गणत्वप्रसिद्धेः एकस्मिन् वायौ अपराजिता सेनेति गुणः संभवतीति बोध्यम् । विशेषणत्रयस्य विशेषफलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुमित्यादिना । जिष्णुर्जयशीलः । ' अपराजिष्णुः ' न परिजितस्वभावः । अन्यतस्त्यजायीति । अन्यतस्त्यानां अन्यमावृत्तो जातानां सपत्नानां जयशीलो भवति ॥ ६ ॥

तया ' अग्नौ ' वाचि हृदि च एका । विपासहरिति विशेषणम् । यद्विर्विष्यते क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन

इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टा विपासहिरिति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते विपासुहिर्ह भवति विपासुहिर्हास्य
प्रजा भवति ॥ ७ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायुमप्सु पुरुषऽएतमेवाहमत्रह्योपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टाः प्रतिरूपऽइति वाऽअहु-
मेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते प्रतिरूपथं ह्वेनमुपगच्छति
नाप्रतिरूपसुथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्ग्यो) युऽएवायुमादर्शं पुरुषऽएतमेवाहमत्रह्योपास-
ऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टा रोचिष्णुरिति वाऽ
अहुमेतमुपासऽइति स युऽएतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णु-
र्हास्य प्रजा भवत्युथो येः सन्निगच्छति सुर्व्वास्तानुतिरोचते ॥ ९ ॥

मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टाः । विपासहिरिति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । विपासहिर्ह
भवति । विपासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमप्सु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टाः । प्रतिरूप इति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । प्रतिरूपं
ह्वेनमुपगच्छति । नाप्रतिरूपम् । अथो प्रतिरूपः अस्माज्जायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायमादर्शं पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतुस्मिन्त्सुम्बदिष्टाः । रोचिष्णुरिति वा अहुमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते । रोचिष्णुर्ह
भवति । रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवति । अथो येः संनिगच्छति । सर्वान् तानतिरोचते ॥ ९ ॥

सद्यो इति विपासहिरिति । फलोक्तौ विपामहिः परेषां मर्षयिता । अग्नीनां वाहत्यादुपासकस्यात्मनि प्रजायां च
दाम्नामित्रं मिष्यति त्रिभुक्तानिमिषि बोध्यम् ॥ ७ ॥

'अनु' रेतति इति च दत्ता । तस्या विरोपणं 'प्रतिरूपः' इति । 'प्रतिरूपः' अनुत्पयः । युतिसम्य-
प्रोक्त इत्यर्थः । फलं 'प्रतिरूपं' युतिसम्युत्पन्नानुरूपमेव एतमुपासकमुपगच्छति प्राप्नोति । 'नाप्रति-
रूप' न विरतिम् । 'अथो' अन्यथ फलं, अस्मादुपासितुः 'प्रतिरूपः' युतिसम्युत्पन्नः सपुनः
'जायते' । न विरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

'आदर्श' प्रमादम्बनाथे च, अन्यत्र च गङ्गादी, हर्षे गन्धद्रव्येषामप्ये शिवा । तस्या विरोपणं
'रोचिष्णुरिति' । रोचिष्णुर्दामिष्यमायः । फलं च तदेव रोचिष्णुत्वम् । 'अथो' अन्यथ । 'येः' सद्य
'संनिगच्छति' संबन्धे । 'तान्' सर्वानतिरोचते 'रोचते' वाहत्यादुपासकस्यात्मनि ॥ ९ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) अष्टुवायुन्दिक्षु पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मोपासऽ
इति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टा द्वितीयोऽनपगऽइति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स अष्टुएतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्हु भवति नास्मा-
द्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) अष्टुवायं युन्तम्पश्चाच्छब्दोऽनूदैत्येतमेवा-
हम्ब्रह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टाऽअसुरिति
वाऽअहमेतमुपासऽइति स अष्टुएतमेवमुपास्ते सुर्वथँ ह्रैवास्मिन्नलोकऽ
आयुरेति नैनम्पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गर्यो) अष्टुवायुञ्छायामयः पुरुषऽएतमेवाहम्ब्र-
ह्मोपासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सुम्वादिष्टा मृत्युरिति वाऽ
अहमेतमुपासऽइति स अष्टुएतमेवमुपास्ते सुर्वथँ ह्रैवास्मिन्नलोकऽआयुरेति
नैनम्पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं दिक्षु पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुः ।
मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
द्वितीयवान्हु भवति । नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दः अनूदैति । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा-
जातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवादिष्टाः । असुरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वं ह्रैवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यः । य एवायं छायामयः पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचा

‘ दिक्षु ’ कर्णयोर्द्वि चैका । अश्विनौ देवौ अवियुक्तस्वभावौ । तस्य देवस्य गुणः । द्वितीयवत्त्वं अनपगतं
चान्योऽन्यमवियुक्तता । दिशामश्विनोश्चैवंवाग्भित्वात् तदेव फलमुपासकस्य द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यपरिहृतवत्त्वम् ।
अस्माद्गुपासकात् ‘ गणः ’ समूहश्च ‘ न छिद्यते ’ विच्छेदं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

‘ यन्तं ’ गच्छन्तं पश्चात्पृष्ठतः ‘ य एवायं शब्दः ’ ‘ अनूदैति ’ उत्पद्यते । अत्र्यात्मन्न जीवनहेतुः
प्राणः तमेकीकृत्य एतमेवोपासे । तस्य विशेषणं ‘ असुरिति ’ । ‘ अयुः ’ जीवनहेतुः प्राणः । तस्य फलं
‘ सर्वं ’ संपूर्णं यावत्कर्मोपासं ‘ ह ’ किल ‘ आयुः ’ ‘ अस्मिन् लोके ’ ‘ एति ’ गच्छति । कर्मपरिच्छिन्न-
कालात्पूर्वं रोगादिना पीड्यमानमपि ‘ एनं ’ प्राणो न जहाति ‘ न त्यजति ॥ ११ ॥

‘ छायामयां ’ बाह्ये तमसि अत्र्यात्मं च आवरणात्मके अज्ञाने द्वि च एका देवता । तस्या विशेषणं
‘ मृत्युः ’ । फलं सर्वं पूर्ववत् । एतन्नास्तु विशेषः । यन्मृत्योरगमनात् प्राक् रोगादिपीडाया अपि अभावः ॥ १२ ॥

सु होवाच गार्ग्यः । (गयो) षुऽएवायमात्मनि पुरुषऽएतमेवाहम्ब्रह्मो-
पासऽइति सु होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाऽआत्मन्वीति
व्राऽअहमेतमुपासऽइति स षुऽएतमेवमुपास्तऽआत्मन्वी ह भवत्यात्म-
न्विनी हास्य प्रजा भवति सु ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (रे) एतावन्नू ३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदि-
तुम्भवतीति सु होवाच गार्ग्यऽउप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमन्वै तद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे
वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति तुम्पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह

अजातशत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
सर्वे हेवास्मिन् लोके आयुरेति । नैनं पुरा कालात् मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

सु होवाचं गार्ग्यः । य एवायमात्मनि पुरुषः । एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजात-
शत्रुः । मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति । स य एतमेवमुपास्ते ।
आत्मन्वी ह भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति । स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । एतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवा च
गार्ग्यः । उप त्वाऽयानीति ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । प्रतिलोमं वै तत् । यत् ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयात्-ब्रह्म मे वक्ष्यतीति ।
व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति । तं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुसमाजग्मतुः । तमेतैर्नामभि-

व्यस्तानि ब्रह्मण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्म उपदिशति । ' आत्मनि ' प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका । तस्या
विशेषणं ' आत्मन्वी ' वक्ष्य आमा अस्यास्ती-यान्मन्वी स्वतंत्रः । फले आत्मन्वी । ' आत्मन्विनी ' ' ह '
किल ' अस्य प्रजा भवति ' । फलस्यात्मगामित्वान् प्रजायां तदभिधानमनुचितमित्याशङ्क्यां बुद्धिबहुत्वात्
प्रजायां संपादनम् । एकमजानशत्रुणा स्वयं परिघातत्वंनेव क्रमेण प्रत्याप्यतेषु ब्रह्मसु ' सः ' गार्ग्यः ' ह '
किल क्षीगत्रविज्ञानः अप्रतिमाममानोत्तरः ' तूष्णी ' अवाकृशिराः ' आम् ' बभूव ॥ १३ ॥

तं तथाभूतमाल्लक्ष्य ' सः आजतशत्रुः सु उवाच-एतावन्नू ३ इति ' किं एतावदेव ब्रह्म निर्गतं
आहोस्मिन् अधिकमयमस्मिन् विचारार्थां पृष्टतिः । गार्ग्य आह-एतावद्धीनि । ' एतावदेव ' जातः परं विदित-
मग्निः । अजानशत्रुसाह- ' नैतावता ' विदिनेन ब्रह्म ' विदितं भवति ' । किमर्थं ? गार्ग्योऽसि ब्रह्म ते प्रजापि
रति ! किंनोऽसिदिदिं विदिनामेव मयर्नाति नैतावता विदितं मयर्नाति भुवता राजा अधिकं ब्रह्म शातपथमस्मीति
दर्शितं भवति । तत्रानुदसत्राय न वक्तव्यं त्व्याचारविधिषुः ' गार्ग्यः ' स्वयमेव ' ह ' किल ' उवाच ' यथा
मन्यः शिष्यो गुण्युर्नैवात् तथा अहं ' त्वा ' त्वा ' टपायानि ' उपगच्छानीपर्यः ॥ १४ ॥

पुनश्चः ' सः अजानशत्रुः ह उवाच ' । ' प्रतिलोमं वै ' विपरीतमेव ' तन् यन् ' ' ब्राह्मणः ' उत्तमवर्गः

पुरुषं सुतसाजग्मतुस्तमेतैर्ब्रामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन्पाण्डुरवासः सोम
राजन्निति स नोत्तस्थौ तुम्पाणिनाऽऽपेषम्बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । (व्युं) यत्रैप एतत्सुप्तोऽभूद्यऽएष विज्ञानमयः
पुरुषः कैप तदाऽभूत्कुतऽएतदागादिति तदु ह नु मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

रामंत्रयांचक्रे । बृहन् पाण्डुरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार ।
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैप एतत्सुप्तः अभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । कैप तदा अभूत् ।
कुत एतदागादिति । तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

आचार्यत्वेऽधिकृतः सन् क्षत्रियमनाचार्यस्वमावं उपेयादुपगच्छेत् शिष्यवृत्त्या ' ब्रह्म मे वक्ष्यति ' इत्येवम् । एतत्
आचारविधिशालेऽपि निषिद्धम् । " अनुव्रज्या च शूश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः । नात्राक्षणे गुरौ शिष्यो वास-
मात्यन्तिकं वसेत् " । " अत्राक्षणादध्ययनमापत्काले विधीयते " (म. स्मृ. २ । २४१-२४२) इत्यादिना ।
तस्माद्धे गार्ग्ये । त्वमाचार्य एव सन् तिष्ठ । अहं तु ' त्वा ' त्वां यस्मिन् विदितं ब्रह्म विदितं भवति-तन्मुख्यं
वेद्यं ' ब्रह्म ' ' विद्विषयाभ्याम्येव ' विज्ञातमेव करिष्यामि । एवं प्रतिज्ञातब्रह्मबोधार्थमुपक्रमते इत्याह-तम्पाणा-
विति । ' तं ' गार्ग्यं सलज्जमालस्य विश्वामसजननाय ' पाणौ ' हस्ते ' आदाय ' गृहीत्वा ' उत्तस्थौ '
उत्थितवान् । ततस्तौ ' ह ' गार्ग्याजातशत्रू कचिद्राजगृहप्रदेशे ' सुतं पुरुषं ' प्रति ' आजग्मतुः ' आगतौ ।
' तं ' च सुतं पुरुषं प्राप्य ' बृहन् ' ' पाण्डुरवासः ' ' सोम ' ' राजन् ' इत्येतैर्ब्रामभिरामंत्रयाञ्चक्रे । राजा एव-
मामंत्र्यमाणोऽपि ' सः ' सुतः पुरुषो ' नोत्तस्थौ ' नोत्थितवान् । तमप्रतिबुद्धमानं पुरुषं ' पाणिना ' हस्तेन
' आपेषं ' आपिष्यापिष्य ' बोधयाञ्चकार ' प्रतिबोधितवान् । ततः ' सः ' पुरुषः ' ह ' किल ' उत्तस्थौ '
उत्थितवान् । तथा च ' बृहन्पाण्डुरवासः ' इत्यादिप्राणात्मचंद्रादिनात्रा संबोधनेन गार्ग्यभिमत्प्राणदेवता-
ऽतिरिक्त एवात्मा अस्मिन् शरीरे कर्ता भोक्ता, न प्राणः इति निर्णीतम् । अन्यथा उच्छ्वासानिःश्वासरूपेण
व्याप्रियमाणस्य संबोधनाश्रवणमनुत्थानं च न भवेत् । आपेषणेन च प्राणशरीरसंवातमात्रो भोक्ता नेति निश्चि-
तम् । अन्यथा संवातमात्रविशेषात् स्पर्शमात्रेणाऽपि उत्थानं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

' सः ' ' ह ' किल ' अजातशत्रुः ' एवं व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य अस्यात्मनः स्वामाधिकस्वरूप-
बोधनार्थं स्वयमेव गार्ग्यं प्रति ' उवाच ' । हे गार्ग्य ! ' य एषः ' प्रसिद्धः ' विज्ञानमयः पुरुषः ' विज्ञा-
यते अनेनेति व्युत्पत्त्या सद्रूपविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमुच्यते । तन्मयः तत्प्रायः तस्मिन्पु-
लभ्यः तेन च उपलभ्य इत्यर्थः । पुरि देहे शेते इति ' पुरुषः ' ' क ' कस्मिन् स्वामात्र्ये कीदृग्विधे
यत्स्वरूपे स्थितोऽभूत् । ' कुतः ' कीदृग्विधात् स्वरूपात्प्रच्युतः सन्-एतदागमनं यथा स्यात्तथा ' आगात् '
आगतः । पाणिपेषोत्तरकालमिति । एवमधिकरणमपादानं चोभयं श्रेयो गार्ग्यः किमुक्तवानित्यत आह-
तदु हेति । यः पुनः यद्विज्ञानमयस्य पुरुषस्य स्वापे संबंशस्थानं, यतश्च स्थानाज्जागर्दिते कार्यकारणसंवाते
भेदयितृत्वेनागमनं, तदुभयं स्वरूपभूतं वक्तुं प्रष्टुं वा प्रतिमानरहितः ' गार्ग्यः ' ' ह ' किल ' न मेने ' न
शतवान् ॥ १६ ॥

सु होवाचाजातशत्रुः । (स्यु) सुत्रैपुऽएतत्सुप्तोऽभूद्युऽएषु विज्ञानमयः
पुरुषस्तदेपाम्प्राणानाम्बिज्ञानेन विज्ञानमादाय सुऽएपोऽन्तर्हृदयऽआका-
शस्तुस्मिच्छेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । (त्यु) अथ हैतत्पुरुषः स्वपितिनाम तद्गृही-
तुऽएषु प्राणो भवति गृहीता वागृहीतञ्छुर्गृहीतश्च श्रोत्रगृही-
तम्मनः ॥ १८ ॥

स सुत्रैतत्स्वप्नयुया चरति । ते हास्य लोकास्तदुतेषु महाराजो
भवत्युतेषु महाब्राह्मणऽउतेषोच्चावचन्निगच्छति ॥ १९ ॥

स होवाचाजातशत्रुः । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् । य एष विज्ञानमयः पुरुषः । तदेपां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एपोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते ॥ १७ ॥

तानि यदा गृह्णाति । अथ ह एतत्पुरुषः स्वपितिनाम । तद्गृहीत एव प्राणो भवति । गृहीता
वाक् । गृहीतं चक्षुः । गृहीतं श्रोत्रम् । गृहीतं मनः ॥ १८ ॥

स यत्रैतत् स्वप्नयुया चरति । ते हास्य लोकाः । तदुतेषु महाराजो भवति । उतेषु महाब्राह्मणः ।
उतेषोच्चावचं निगच्छति ॥ १९ ॥

जागरिते कर्तृत्वमोक्तवादिकं नाम्नः स्वामाविकम् । किंतु वागाद्युपाधिसंबंधकृतमेव । स्वापे तद्ब्यतिरे-
केण कर्तृत्वादेर्ब्यतिरेकदर्शनान् इति दर्शयितुं प्रभानुवादपूर्वकं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाहेति श्रुतिर्दर्शयति—स
होवाचाजातशत्रुरिति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सुप्तोऽभूत् ' ' य एष विज्ञानमयः पुरुषः ' । तस्मिन्
काले ' एपां प्राणानां ' वागादीनां ' विज्ञानं ' स्वस्वविषयगतप्रतिनियतप्रकाशनसामर्थ्यं ' विज्ञानेन ' अन्तः-
करणोपादानाज्ञानजनिताऽन्तःकरणगताभिव्यक्तविशेषविज्ञानेन चैतन्याभिसलक्षणेनादाय गृहीत्वा ' अंतर्हृदये '
हृदयस्य मध्ये ' य आकाशः ' । आकाशशब्देन जीवस्य स्वामाविकस्वरूपभूतः परमात्मा उच्यते । तस्मिन्
स्वामाविकेऽप्रांसारिके परमात्मनि ' आकाशे शेते ' । लिङ्गोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे
स्वामाविके आत्मन्येव केवलं वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

यदा शरिरेन्द्रियाभ्यक्षतामुत्सृजति तदा अमो स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यत इत्यपेक्षायां नामप्रसिद्धया-
इत्याह—तानि यद्रेति । ' तानि ' वागादीनि विज्ञानमात्रानि ' यदा ' यस्मिन् काले ' गृह्णाति ' आदत्ते ।
' अथ ' तदा ' ह ' किञ्च ' पुरुषः ' इति पुरुषस्यैतत् ' स्वपितिनाम ' । अतः अस्य ' ह ' प्रतिबद्धं
गौगमेव स्वनिर्न्येतन्नाम भवति । स्वमेवात्मानमन्येति अविगच्छतीति स्वपितीभ्युच्यते इति व्युत्पत्तेः स्वपितिनाम
नामप्रसिद्धया आमनः संसारधर्मविलक्षणे रूपे अकालेऽपि नात्र युक्तिरस्तीत्याशंकात्यामाह—तद्गृहीत एवेति ।
तत्र स्वप्नकाले ' गृह्णाति एव प्राणो भवति ' । प्राण इति प्राणोन्द्रियं वागादिप्रकरणान् । ' गृहीता वाक् ' चक्षुः
श्रोत्रं मनश्च गृहीतं भवतीति । तथाच वागादिसंबंधामात्रान् स्वापे कर्तृत्वाद्यसंबंधः । जागरिते च वागादि-
संबंधान् कर्तृत्वादिकम् । अतः अन्यव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकं आत्मनः संसारित्वं इति निश्चितम् ॥ १८ ॥

स्तु—दर्शनलक्षणायां स्वप्नारण्यायां वागादिसंबंधामवेऽपि कर्तृत्वादिसंसारस्य दर्शनाद् व्यतिरेकासिद्धि-

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा । स्वे जनपदे यथाकाममुपरिवर्त्ते-
तैवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाममुपरिवर्त्तते ॥ २० ॥

(तेऽथ) अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेद हिता नाम
नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिष्यतिष्ठन्ते ताभिः
प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

त यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते । एवमेवैष एतत्प्राणान्
गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ॥ २० ॥

अथ यदा सुपुत्रो भवति । यदा न कस्यचन वेद । हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि
हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ॥ २१ ॥

रित्याशङ्कायां तत्रापि जाग्रद्वासनायाः सत्त्वात् परिकल्पितस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य मृषात्वात् न व्यतिरेकासिद्धिरि-
त्यतोऽस्य स्वतः शुद्धत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—स यत्रेति । ' सः ' प्रकृत आत्मा ' यत्र ' यस्मिन् काले दर्शनलक्षणया
' स्वप्नया ' स्वप्नवृत्त्या ' चरति ' वर्तते । तदा ' ह ' प्रसिद्धौ अत्यात्मनस्ते अनन्तरं वक्ष्यमाणाः ' लोकाः '
कर्मफलानि । के ते इत्यत आह—तदुत्तेवेति । तत्र स्वप्नकाले उतापि ' महाराज इव भवति ' । महाराजत्व-
मिवास्व सोऽयं लोकः—न पुनर्जागरिते इव साक्षान्महाराजत्वम् । तथा ' उत महाप्राज्ञ इव ' । उतापि
' उच्चावचं ' उच्च देवत्वादि अवचच्च तिर्यक्त्वादि इत्युच्चावचमिव ' निगच्छति ' नितरां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तथा च वेदसम्प्रयोगात् व्यभिचारदर्शनाच्चेते महाराजत्वादयो लोका मृषैव नास्यात्मभूता इत्युक्तमर्थ
दृष्टात्पूर्वकमाह—स यथेति । ' सः ' इति दृष्टांतः । ' यथा महाराजः ' सार्वभौमः ' जानपदान् ' जनपदे
देशे भवान् राजोपकरणभूतान् भूत्यान् अन्यांश्च तथाविधान् गृहीत्वोपादाय स्वीये आत्मीये एव ' जनपदे '
जयादिनोपार्जिते ' यथाकामं ' यः कामो यस्य तं काममनतिक्रम्येति यथेच्छं ' परिवर्त्तते ' परिक्रामेदित्यर्थः ।
' एवमेव ' एषः ' विज्ञानमय आत्मा । एतदिति ग्रहणक्रियाया विशेषणम् । एतद्ग्रहणं यथा स्यात्तथा ' प्राणान् '
वागार्दान् ' गृहीत्वा ' जागरितस्थानेभ्यः उपसंहृत्य ' स्वे शरीरे ' स्व एव देहे ' यथाकामं परिवर्त्तते ' । न
महिरित्यर्थः । कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशा वासनाः अनुभवतीत्यर्थः । तस्मादसौ विज्ञानमयो
दृष्टादृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकैभ्यः अन्यो विशुद्धः इति सिद्धम् ॥ २० ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वात् असंसारधर्मता इत्यात्मनो विशुद्धता अवेगता । तत्र " यथाकामं
परिवर्त्तते " इति कामवशात् परिवर्त्तनमुक्तम् । इष्टदृश्यसंबंधास्य स्वामाविक इत्यशुद्धता इत्याशङ्कायां तत्संब-
ंधस्य सुपुत्रो व्यतिरेकदर्शनेन अस्वामाविकत्वात् शुद्धत्वमेवास्व स्वामाविकमिति वक्तुमाह—अथ यदेति । ' अथ '
पुनः ' यदा ' यस्मिन् काले जाग्रदस्वप्नयोर्द्वेष्टा दर्शनवृत्तिस्वप्नं हित्वा ' सुपुत्रः ' सुपु सुतः विशेषज्ञाना-
भावेन संप्रसादं स्वरूपप्रलैक्यं यतः ' भवति ' । सल्लिमिव अन्यसंबंधकालुष्यं हित्वा स्वामाव्येन प्रसीदती-
त्यर्थः । कदा सुपुत्रो भवति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' न कस्यचन ' कंचन विषयं ' वेद ' विजानाति ।
कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धि वचनंतरं किंचन न वेद । अस्मिन्पक्षे किंचनेत्यप्याहार्यम् । केन पुनः क्रमेण सुपुत्रो

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा । (५) अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैपुऽएतच्छेते ॥ २२ ॥

स यथोर्णवाभिस्तुन्तुनोच्चरेत् । (६) यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्कुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि सुर्वेऽएतुऽआत्मानो व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेपामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।१।(५) २-१ ॥

स यथा कुमारो वा महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीत । एवमेवैप एतत् शेते ॥ २२ ॥

स यथा उर्णवाभिस्तुनोच्चरेत् । यथा अग्नेः क्षुद्रा विष्कुलिङ्गा व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एते आत्मानः व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेषामेषु सत्यम् ॥ २३ ॥

मवनीत्यत आह—हिता नामेति । 'हिता नाम' हितरूपप्राप्तिनिमित्तत्वात् 'हिताः' इत्येवंनाम्न्यो 'नाडयः' शिराः देहस्यान्तरसविपरिणामभूताः । ताश्च द्वाभ्यामधिका सततिः 'दाससतिः सहस्राणि' 'इदयापुरी-
ततममिप्रतिष्ठन्ते' । इदयं नाम उदरवक्षःप्रदेशवर्षोर्मध्यस्थितः पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः । तत्परिषेष्टं पुरीतम् इत्युच्यते । इह पुनस्तदुपलक्षणं शरीरं पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतम् । तथा च 'इदयात्' 'पुरीतम्' शरीरमभिप्रतिष्ठन्ते इति कृत्वा शरीरं व्याच्युत्स्यः अधरयपर्णराज्य इव बहिर्मुखाः प्रवृत्ताः अभितोऽभितः सत्सहितयः । ततः किन्तित्यत आह—ताभिरिति । ताभिर्नाडीभिः श्रुत्वा जाग्रद्विषयाया मुद्रेः कर्मवशात्प्रत्यव-
सरंगमनु विज्ञानमय आत्मा 'प्रत्यवमुच्य' इन्द्रियाण्युपसंहृत्य 'पुरीतति' शरीरे 'शेते' अप्रिवृत्तं लोहर्षिर्बं
अविशेषेण संभ्याय वर्तत इत्यर्थः । ननु—पूर्वं विज्ञानमयो इदयाकाशे मग्नश्च शेते इत्युक्त्वा इदानीं पुरीतति
शयनमावश्यागत्य कथं न पूर्वापरविरोधः स्यादिति चेन्न मुने स्वभाविकं एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानु-
गमबुद्धयनुश्लिषान् पुरीतति शेते इत्युपवाच्यते । अतो नोक्तविरोधः ॥ २१ ॥

उक्तं शयनं दृष्टान्तपूर्वस्माह—स यथेति । सर्वसंसारदुःखविमुक्ता शयनवस्था इत्यत्र 'स्यः' इति दृष्टान्तः । 'यथा कुमारः' अर्थात्तत्राहः 'वा' महाब्राह्मणो वा' अर्थात्तत्रापि कविद्याविनयसंपन्नो यथोक्तः 'अतिघ्नी' अतिशयिनं दुःखं हन्तिविति 'आन्दस्य' सुखास्थावस्था तां गत्वा प्राप्य 'शर्वक्ष' दुःखाननुविदमुत्त-
रान्नाम्ये अतिशयिनं । 'एवमेव' 'एवः' विज्ञानमयः सर्वसंसारधर्मातिः एतच्छयने यथा स्यात्तथा 'शेते' सुखी वर्तत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं हेन तदाऽपूरितस्य पूर्वमभ्यन्त प्रविशन्नुक्तम् । अनेन च प्रभनिर्येन विज्ञानमयस्य स्वभावेन
विशुद्धिरस्यार्थ एव शेषम् । इदानीं तस्मादिनिर्गतं प्रकटयितुं इह एतद्वागादिनि निर्वाचनमभ्यन्त अता-

यो ह वै शिशुम् । (२) साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥

सर्वान्नब्राह्मणं वा शिशुब्राह्मणम् ।

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद । सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानुवरुणद्धि ॥ १ ॥

करणार्थं प्रतिवचनमाह—स यथेति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' लोके 'ऊर्णवाभिः' ऊर्णवामिर्द्ध-
ताप्यः कीटविशेषः असहाय एव सन् तंतुना स्वात्मनोऽविभक्तेन उच्चरेदुद्गच्छेत् । न च तस्योद्गमने स्वतो-
ऽतिरिक्तं कारकांतरमस्ति । यथा च एकरूपादेकस्मादग्नेः 'क्षुद्राः' अल्पाः 'विष्कुलिङ्गाः' अन्यवयवाः
'व्युच्चरन्ति' विविधं नाना वा उच्चरन्ति उद्गच्छन्ति प्रसर्पन्ति । यथेमौ दृष्टांतौ कारकमेदाभावेऽपि
प्रवृत्तिं प्राक्प्रवृत्तेः स्वभावत एकात्वं च दर्शयतः । 'एवमेव' अस्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रति-
बोधात् स्वापे यस्वरूपं तस्मादेतस्मादात्मनः सकाशात्सर्वे 'प्राणाः' बागादयः 'सर्वे लोकाः' भूरादयः
सर्वकर्मफलभूताः 'सर्वे देवाः' प्राणलोकाधिष्ठातारः अन्यादयः 'सर्वाणि भूतानि' ब्रह्मादिस्तंब-
पर्यंतानि प्राणिजातानि 'सर्वे एत आत्मानः' उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मानः 'व्युच्चरन्ति' यस्मा-
दात्मनः स्थावरजङ्गममिदं जगत् अग्निविष्कुलिङ्गवदनिशं व्युच्चरति, यस्मिन्नेव जलबुद्बुदवत् प्रलीयते, यदात्म-
काच स्थितिकाले वर्तते । तस्यात्मनो ब्रह्म 'उपनिषत्' उप समीपं नितरां सादयति गमयति विज्ञानात्मानं
इति व्युत्पत्तेः उपनिषदित्यात्मनोऽभिधायकः शब्दः । का सा उपनिषदित्यत आह—सत्यस्य सत्यमितीति ।
किं पुनः सत्यं किं वा 'सत्यस्य सत्यं' इत्यत आह—प्राणा वै सत्यमिति । सच त्यचेति व्युत्पत्तेः ।
'तेषां' प्राणानां मध्ये 'एषः' उक्त आत्मा सत्यमवाच्यं रूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीद्विषद्विशेषाद्ब्राह्मणवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममागतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतं माध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां आचे मधुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं पर्यङ्कविद्याब्राह्मणमजातशत्रु-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) २-१ ॥

एवं "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यं" इत्यादिब्राह्मणभागेन व्याख्यातया अपि उपनिषदो विशेषतोऽर्थ-
प्रकाशनाय ब्राह्मणद्वयम् । तत्र "प्राणा वै सत्यं" इत्यंशेनोक्तायाः प्राणोपनिषदो व्याख्यानाय शिशुब्राह्मणं
प्रवर्तते—यो ह वै शिशुमिति । 'यो ह वै' 'साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं' च 'शिशुं वेद'
उपास्ते । सः 'ह' किल 'सप्त' सप्तसंख्याकान् चक्षुर्द्वयं, नासिकाद्वयं, श्रोत्रद्वयं, मुखं, इति चैवं सप्त
'द्विषतः' द्वेषकर्तृन् 'भ्रातृव्यान्' शत्रून् 'अवरुणद्धि' अपाठ्णोति विनाशयति जितेन्द्रियो भवतीत्यर्थः ।
भ्रातृव्या हि द्विविधाः । द्विषन्तः अद्विषन्तश्च । तत्र सप्त शीर्षण्याः प्राणविषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रमवा
विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः । ते हि अस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयीकुर्वन्ति । प्रत्यगात्मेक्षणप्रति-
षेधकरत्वात् ते द्वेषारो भ्रातृव्याः इति भावः ॥ १ ॥

(द्वय) अयम्वाव शिशुः । (स्यौ) योऽयुम्मध्यमः प्राणस्तुस्येदमेवा-
धानमिदम्प्रत्याधानम्प्राणं स्थूणाऽन्नन्दाम तमेताः सम्नाक्षितयऽउप-
तिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तद्याऽइमाऽअक्षँल्लोहिन्यो राजयः । (स्ता) ताभिरेनथँ रुद्रोऽन्वा-
यत्तोऽय याऽअक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कर्त्वीनका तयाऽऽदित्यो
युच्छुक्लन्तेनाग्निर्द्युत्कृष्णन्तेनेन्द्रोऽधस्यैनम्वर्त्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरु-
त्तरया नास्यान्नं क्षीयते युऽएवम्येद ॥ ३ ॥

अयं वाव शिशुः । यः अयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाधानम् इदं प्रत्याधानम् । प्राणः
स्थूणा । अन्नं दाम । तमेताः सम्नाक्षितय उपतिष्ठन्ते ॥ २ ॥

तया इमा अक्षँल्लोहिन्यो राजयः । ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तः । अय या अक्षन्नापः ।
ताभिः पर्जन्यः । या कर्त्वीनका । तया आदित्यः । यत् शुक्रं, तेनाग्निः । यत् कृष्णं, तेनेन्द्रः ।
अधस्यैनं वर्त्तन्त्या पृथिव्यन्वायत्ता । द्यौरुत्तरया । नास्यान्नं क्षीयते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

तदेप श्लोको भवति । (त्य) अर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधस्तस्मि-
न्यशो निहितम्बिश्चरूपम् । तस्यासतऽऋषयः सत तीरे व्वागष्टमी
ब्रह्मणा सम्बिदानेति ॥ ४ ॥

(त्य) अर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधऽड्डति । (ती) इदन्तच्छिरऽएषु
ह्यर्वाग्विलश्चमसुऽऊर्ध्वबुधस्तस्मिन्यशो निहितम्बिश्चरूपमिति प्राणा
वै यशो निहितम्बिश्चरूपम्प्राणानेतदाह तस्यासतऽऋषयः सत तीरऽ
ड्डति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह व्वागष्टमी ब्रह्मणा सम्बिदानेति
व्वाग्यष्टमी ब्रह्मणा सम्बिदुते ॥ ५ ॥

तदेप श्लोको भवति—“ अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्व-
रूपम् । तस्यासत ऋषयः सत तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संबिदाना ”—इति ॥ ४ ॥

अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध इति । इदं तच्छिरः । एष हि अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः । तस्मिन्
यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत ऋषयः
सत तीर इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संबिदानेति । वाक् हि
अष्टमी ब्रह्मणा संबिदुते ॥ ५ ॥

चक्षुषि तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । ‘ अधरया ’ अधस्तन्या ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ एनं ’ मध्यमं प्राणं ‘ पृथिवी ’
‘ अन्वायत्ता ’ अधरत्वसामान्यात् । ‘ योः ’ स्वर्गः उत्तरयोपरिभागस्थया ‘ वर्त्तन्या ’ पक्ष्मणा ‘ अन्वायत्ता ’
ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । एवंविधोपासितफलमाह—नास्यान्नामिति । ‘ यः ’ एवमुक्तप्रकारेण प्राणस्य अन्नभूताः सता-
क्षितीर्वेद । अस्योपासकर्यात् ‘ न क्षीयते ’ ॥ ३ ॥

उक्ता रुद्रादिदेवताः प्राणोपासनात् वागाद्यात्मिका एव संवृत्ताः इति वागाद्य एवात्र रुद्रादिशब्दाभिधेयाः
इत्यभिप्रेत्योक्तैः मन्त्रसम्भतिमाह—तदेप श्लोको भवतीति । तत्र एतस्मिन्कथं ‘ एष श्लोकः ’ मन्त्रः ‘ भवति ’ ।
अर्वाग्विलश्चमस इत्यादिः, मन्त्रसमाप्तिघोतक इतिशब्दः ॥ ४ ॥

तं मंत्रं प्रतीकग्रहणपूर्वकं व्याकरोति । “ अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुधः ” इत्यस्मिन्मंत्रमागे ‘ तत् ’ प्राणस्य
प्रत्याजानत्वेनोक्तं ‘ इदं ’ प्रसिद्धं ‘ शिरः ’ एव ‘ एषः ’ ‘ अर्वाग्विलः ’ अवाङ्मुखः ‘ ऊर्ध्वबुधः ’ ऊर्ध्वा-
सनः ‘ चमसः ’ चमस्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या चमसः पात्रविशेष उक्तः । कथं ? ‘ हि ’ यस्मादेव शिरोलक्षण-
श्चमसः ‘ अर्वाग्विलः ’ अधःस्थितस्यैव मुखस्य विलरूपत्वात् शिरसो बुभ्राकारस्य उपरिभागे दृश्यमानत्वाच्च ।
तस्माच्छिर एव उक्तलक्षणश्चमसः । ‘ तस्मिन् ’ शिरसि ‘ विश्वरूपं ’ नानारूपं ‘ यशो निहितं ’ स्थितम् ।
यथा सोमश्चमसे इति मन्त्रभागः । किं पुनस्तद्यशः ? ‘ प्राणाः ’ श्रोत्रादयः सत पूर्वोक्ताः । तेषु प्रसृता
वागाद्यथ ‘ वै ’ प्रसिद्धं ‘ विश्वरूपं ’ विषयाणामनेकत्वेन अनेकरूपं शब्दादिज्ञानलक्षणं ‘ यशः ’ शिरसि
‘ निहितम् ’ । अतः प्राणानेव एतद्यश इति मन्त्रभाग आह । ‘ तस्य ’ शिरोलक्षणस्य चमसस्य ‘ तीरे ’ पार्श्वे
” सत ऋषयः ’ ‘ आसते ’ वर्तन्ते इति मन्त्रार्थः । ‘ प्राणाः ’ करणाश्रयाः परिरस्पंदात्मकाः सत वायव एव ‘ ऋषयः ’

(तऽ) इमावेव गीतमभरद्वाजी । (जाव) अयमेव गीतमोऽयम्भरद्वाज्-
 ऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्निऽअयमेव विश्वामित्रोऽयज्जमदग्निरिमावेव
 वुसिष्ठकश्यपावयमेव वुसिष्ठोऽयङ्कश्यपो वुगेवुत्त्रिर्वाचा ह्युन्नमद्यु-
 ऽत्तिर्ह वै नुमितद्यदत्त्रित्तिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नभवति
 युऽएवमेव ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
 प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।२॥ (५) २-२ ॥

इमावेव गीतमभरद्वाजी । अयमेव गीतमः । अयं भरद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ।
 अपमेव विश्वामित्रः । अयं जमदग्निः । इमावेव वसिष्ठकश्यपी । अपमेव वसिष्ठः । अयं कश्यपः ।
 वागेवात्त्रिः । वाचा हि अन्नमद्यते । अत्तिर्ह वै नामितत् । यदत्त्रिरिति । सर्वस्यात्ता भवति ।
 सर्वमस्यान्नं भवति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

प्रमिदावधिकेपां शब्दाद्विभियद्भवान् तदाश्रयत्वेन तद्रूपत्वाद्वा ऋषिन्वन् । अतः प्राणानेतन्मंत्रवाक्यमाह-
 ' ब्रह्मणा ' ब्रह्मसन्दराशिना यंदेन सह ' संविदाना ' संसर्गं गच्छन्ती शब्दराशिसुतारयन्ती ' वाहू अप्तमी '
 अष्टमेऽप्याहूणी । इति मन्त्रेणोक्तेऽप्ये ब्रह्मणं हेतुमाह-वाग्चीति । ' हि ' यस्मादप्तमी ' वाहू ' ' ब्रह्मणा '
 यंदेन सह ' संविधे ' संसर्गं प्राप्नोति । बहूवापृत्यभेदेन दिशा वागिष्टा । तत्र बहूवेनाप्तमी । सप्तमी च
 अप्तयेन इत्यशिशो इति मात्रः ॥ ५ ॥

के नं प्राणा ऋषय इत्यनेशानामाह-इमावेवेति । ' इमी ' प्रमिदावेव कर्णी ' गीतमभरद्वाजी ' ' अप-
 मेव ' दक्षिणः कर्णः ' गीतम । ' अपमेवोत्तरः कर्णः ' भरद्वाजः । ' विरयैवेण वा । तथा चतुर्षु टी-
 शिस्तुभाष ' इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी ' । ' अयमेव ' दक्षिणचतुर्विध्वामित्रः । अपमेवोत्तरं चतुर्जमदग्निः ।
 विरयैवेण वा । ' इमावेव ' नामापुष्टी ' वसिष्ठकश्यपी ' । ' अयमेव ' दक्षिणो नासापुष्टः ' वसिष्ठः ' ।
 ' अयमेवोत्तरो नामापुष्टः ' कश्यपः । ' विरयैवेण वा । ' वागेवात्त्रिः ' । भद्रकृतापोमाह ' अग्निः ' ।
 ' हि ' नामात् ' वाचा ' ' अन्नमद्यते ' मद्यते । सप्तादायः " अतिः " इति ' ह रे ' प्रमिदं ' नम
 एत्तु ' । अहं इत्यतिरिति । अतिरेव मन् ' दन् अतिरिति ' धृया व्याप्तिरपि नाम । तपरोऽन्तैव ।
 " तपोऽन्तैव इव हि देवाः " () एतुगतात् । संसृति अतिनिर्वचनविधानम्य प्राण-
 यानामद्वैतत्वात् च इत्येव-सर्वस्यामेति । ' यः ' एकमुक्तं अतिनिर्वचनं प्राणपापार्थं च ' वेद ' । स
 ब्रह्मणः प्राणो भूः स आत्मनोऽन्तःसन्तः सर्वान्प्रकलमपात्ता मोक्षं ' मयति ' । स मोक्षम् । सर्वान्प्रकल-
 मपात्तम् ' मयति ' । मोक्षत्वं व्याख्येय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति ब्रह्मसिद्धिस्तोत्रेण बहूवरात्तद्विषयम् धीमतात्कतिस्तुतम् परमंसावतिप्रानकावासेन
 धीमतात्कतिस्तुतम् इति ब्रह्मसिद्धिस्तोत्रेण बहूवरात्तद्विषयम् धीमतात्कतिस्तुतम् परमंसावतिप्रानकावासेन
 इत्येवमपि बहूवरात्तद्विषयम् धीमतात्कतिस्तुतम् परमंसावतिप्रानकावासेन
 इत्येवमपि बहूवरात्तद्विषयम् धीमतात्कतिस्तुतम् परमंसावतिप्रानकावासेन
 इत्येवमपि बहूवरात्तद्विषयम् धीमतात्कतिस्तुतम् परमंसावतिप्रानकावासेन

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मूर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च युञ्च
सुञ्च त्युञ्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्त्तम् । (त्तैयु) बुदन्युद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मूर्त्यमेतुत्स्थितमे-
तत्सत् ॥ २ ॥

(त्तु) तुस्यैतुस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतुस्य मूर्त्यस्यैतुस्य स्थितुस्यै-
तुस्य सतुऽएष उसो यऽएष तपति सुतो ह्येष रसः ॥ ३ ॥

मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणम् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च । मर्त्यं चामृतं च । स्थितं च युञ्च । सुञ्च त्युञ्च ॥ १ ॥
तदेतन्मूर्त्तं यदन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्च । एतन्मर्त्यम् । एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ २ ॥
तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सत एष रसः । य एष तपति ।
सतो हि एष रसः ॥ ३ ॥

अथ कथमेवां प्राणानां सत्यत्वं कथं वा ततोऽप्यात्मनः सत्यत्वं इति जिज्ञासायां कार्यकारणात्मकानां
सत्यानां पञ्चभूतानां स्वरूपावधारणार्थं मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणं प्रवर्तते—द्वे वावेति । यदपोहद्वारेण “नेति नेति”
इत्यादिना निर्दिधारयिवितं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो मायामये ‘द्वे वाव’ द्वे एव ‘रूपे’ । रूढ्यते ज्ञाप्यते अरूपं
परं ब्रह्म याम्यां अविद्याऽप्यारोपणाम्यां ते रूपे । के ते इत्यत आह—मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्चेति । मूर्त्तामूर्त्तयोः प्रत्येकं
अर्थप्रतिपादकानि विशेषणान्याह—‘मर्त्यं च’ मरणवर्धिम् । ‘अमृतञ्च’ तद्विपरीतम् । ‘स्थितञ्च’—स्यास्तु
परिच्छिन्नमिति यावत् । ‘युञ्च’—एति व्याप्नोतीति यत् ‘अपरिच्छिन्नं’ स्थितविपरीतम् । ‘सुञ्च’ प्रत्य-
क्षेणोपलभ्यमानासाधारणवर्मवत् । ‘त्युञ्च’—अत् तद्विपरीतम् । ‘स्युञ्च’ इत्येव सर्वदा परोऽक्षाऽभिधा-
नाहम् ॥ १ ॥

के ते मूर्त्तामूर्त्तं कस्य वा कानि विशेषणानि इति विशेषो न ज्ञाप्यते इत्यत आह—तदेतन्मूर्त्तमिति । ‘यत्
वायोश्चान्तरिक्षाच्च’—भूतद्वयात् अन्यत्यरिशिष्टं पृथिव्यादि भूतत्रयं ‘तत् मूर्त्तं’ मूर्च्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टा-
वयवं घनं संहतमित्यर्थः । अत एव ‘एतत्’ भूतत्रयं—‘मर्त्यं’ मरणवर्धिम् अत एव ‘एतत् स्थितं’ परिच्छि-
न्नम् । अत एव ‘एतत् सत्’ विशेष्यमाणासाधारणवर्मवत् । चतुर्णां धर्माणां अन्योऽन्याव्यभिचारात् यथेष्टं
विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यः ॥ २ ॥

उक्तविशेषणचतुष्टयवतो भूतत्रयस्य सारिष्टं कार्यं विशेषणानुवादपूर्वकमाह—तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत इति । विशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘एष रसः’ सारः । कोऽसौ ? ‘यऽएषः’
मण्डलक्षणः सविता ‘तपति’ । तत्र हेतुः ‘हि’ यस्मात् मूर्त्तादिविशेषणचतुष्टयं मण्डले अवसीयते
तस्मात्—‘सतः’ सदादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतत्रयस्य ‘एषः’ मण्डलभूतः ‘रसः’ सारः । एतच्च—
आविदेविकस्य कार्वात्मकस्य ब्रह्मणो रूपम् ॥ ३ ॥

(सोऽथा) अयामूर्त्तम् । (म्वा) वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमेतद्यु-
देतत्त्यम् ॥ ४ ॥

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामृतस्यैतुस्य सतुऽएतस्य
त्यस्यैप रसो बुऽएपुऽएतस्मिन्मुण्डले पुरुषस्यस्य ह्येष रसऽइत्यधि-
देवतम् ॥ ५ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव मूर्त्तं बुदन्यत्प्राणाच्च बुश्चायम-
न्तरात्मन्नाकाशऽएतन्मुर्त्यमेतुत्स्थितमेतत्सत् ॥ ६ ॥

(तु) तुस्यैतुस्य मूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्य मुर्त्यस्यैतुस्य स्थितस्यै-
तुस्य सतुऽएप रसो यज्जुः सुतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

(सोऽथा) अयामूर्त्तम् । (म्प्रा) प्राणश्च बुश्चायमन्तराऽऽत्मन्नाकाशऽ
एतदमृतमेतद्युदेतत्त्यम् ॥ ८ ॥

अयामूर्त्तम् । वायुश्चांतरिक्षं च । एतत् अमृतम् । एतत् यत् । एतत् त्यम् ॥ ४ ॥
तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामृतस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एप रसः । य एप एतस्मिन्
मंडले पुरुषः । त्यस्य हि एप रसः । इत्यधिदेवतम् ॥ ५ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तम् । यदन्यत् प्राणाच्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतत् मर्त्यम् ।
एतत् स्थितम् । एतत्सत् ॥ ६ ॥

तस्यैतस्य मूर्त्तस्य, एतस्य मर्त्यस्य, एतस्य स्थितस्य, एतस्य सतः, एप रसः । यत् यज्जुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ७ ॥

अयामूर्त्तम् । प्राणश्च । यश्चायमंतरात्मन्नाकाशः । एतदमृतम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ॥ ८ ॥

अपेदानिमूर्त्तमुच्यते—' वायुश्चान्तरिक्षं च ' यत्परिशेषितं भूतद्वयं—' एतत् ' ' अमृतं ' मूर्त्तविपरीतं
प्रकृत्यो रूपम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

' एतस्य ' अनुर्तादिवतुष्टयविशेषणविशिष्टस्य भूतद्वयस्य ' एप रसः ' । कोऽसौ ? ' य एपः ' ' एत-
स्मिन् मण्डले पुरुषः ' कारणामको हिरण्यगर्भः प्राणः । तत्र हेतुः, ' हि ' यस्मात् तस्यामूर्त्तस्य ' एपः '
मण्डलस्थः पुरुषः ' रसः ' पूर्ववत् सारिष्ठः । एतच्चाविर्दिकस्य कारणान्मकस्य प्रकृत्यो रूपम् । एवमुक्तमाधि-
देविकं विभागमुपमंहरति—इत्यधिदेवतमिति ॥ ५ ॥

अथाध्यात्ममिति । अध्यात्मं मूर्त्तान्मूर्त्तयोर्व्याप्तं विभाग उच्यते । तत्र ' इदमेव ' ' मूर्त्तं ' किं ?
' यत् ' ' प्राणाच्च ' शरीररूपान् उद्भासात्मकान् वायोः । ' यथायमंतरात्मन् ' अन्तरे आत्मनि ' आकाशः '
रामान् ' अमृतं ' शरीररूपं भूतद्वयं । एतन्मर्त्यमिन्द्रादि पूर्वैण समानम् ॥ ६ ॥

" एतस्य सत एप रसः यत् यज्जुः " इति । आध्यात्मिकस्य शरीररूपस्य कार्यस्य ' एप रसः '
कारणः । तेन हि कारणेण ममत्वमिदं शरीरं सारवत् । यथा अधिदेवतमादिरमण्डलेन ॥ ७ ॥

एवमुक्तमाधिदेविकं विभागमुपमंहरति—इत्यधिदेवतमिति । एतद्यत् । एतत् त्यम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् । एतद्यत् । एतत् त्यम् ।

(त्यन्तु) तुस्यैतस्यामूर्त्तस्य । (स्यै) एतस्यामूर्त्तस्यैतुस्यै यतुः
एतस्य त्यस्यैप गुप्तो योऽयुन्दाक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

(स्तु) तुस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । (पँथु) यथा माहारजनम्वासो यथा-
ऽऽपाण्डुविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्भ्युथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्यु-
त्तुथुँ सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽअस्य श्रीर्भवति युऽएवम्बेद ॥ १० ॥

(दा) अथात ऽआदेशः । (शो) नेति नेति नु ह्येतस्मादिति नेत्यन्य-

तस्यैतस्यामूर्त्तस्य, एतस्यामूर्त्तस्य, एतस्य यतः, एतस्य त्यस्य एष रसः । यः अयं
दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ९ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासः । यथा आपाण्डु आविकम् । यथेन्द्र-
गोपः । यथा अग्न्यर्चिः । यथा पुण्डरीकम् । यथा सकृद्विद्युत्तम् । सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भ-
वति । य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात आदेशः । नेति नेति । न हि एतस्मादिति । नेत्यन्यत्परमस्ति । अयं नामधेयं सत्यस्य
सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् । तेपामेव सत्यम् ॥ ११ ॥

अथाधुना 'प्राणश्च यश्चायमन्तराऽऽत्मन्' शरीरे—'आकाशः' पूर्वोक्तः तत् अमूर्त्तरूपं परिशेषितं भूतद्वयं
अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

'एतस्य त्यस्य' 'एष रसः'—सारः—'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्'—दक्षिणेऽक्षिण 'पुरुषः' लिंगशरीरात्मा
शर्यः ॥ ९ ॥

अथास्य कारणतमनो वासनामयं रूपं निरूपयितुमाह—तस्य हैतस्येति । तस्याधिदैविकत्व पुरुषत्व प्रकृ-
तस्य लिङ्गात्मनः 'ह' किल एतस्याध्यात्मिकस्य लिङ्गपुरुषस्य मनसो वासनामयमिदं रूपम् । 'यथा' लोके
महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं 'माहारजनम्' 'वासः' वल्गम् । एवं कृपादिविषयसंपोगे सति तादृशं रंजनाकारं
चित्तस्य वासनारूपं उत्पद्यते—येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वज्रादिवत् । 'यथा' च लोके 'आपाण्डु आविकं'
अत्रेन्द्रमाविकं ऊर्गादि 'आपाण्डुरं' भवति तथा अन्यद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—'इन्द्रगोपः'
वर्षाकाले कीटविशेषः कौसुमवत् अलंसारक्तो भवति । एवमेवास्य वासनारूपम् । क्वचित् विषयविशेषापेक्षया
रागस्य सारतम्यं क्वचित् पुरुषचित्तव्यपेक्षयति बोध्यम् । 'यथा'—लोके—'अग्न्यर्चिः'मास्त्रं भवति—तथा क्वचित्
कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च—'पुण्डरीकं' शुक्रं—तद्वदपि कस्यचिद्वासनारूपम् । 'यथा' च लोके—
'सकृद्विद्युत्तं' सकृद्विद्युत्तनं सर्वतः प्रकाशकं भवति । तथा ज्ञानप्रकाशवितृद्भयपेक्षया कस्यचिद्धिरण्यगर्मदेवोऽसना-
रूपमुपजायते सत्त्वादितारतम्यादिति भावः । चरमोक्तद्विरण्यगर्मवासनारूपोपासनफलमाह—सकृद्विद्युत्तेवेति ।
एवं यथोक्तं यत्तु वासनारूपमन्ते अभिहितं सकृद्विद्युत्तनमिवेति तत् किल द्विरण्यगर्मस्य अग्राह्यतात्प्रादुर्भवतः
तद्विद्वत् सकृदेव व्यक्तीभवतीति । तत् तदीयं द्विरण्यगर्मस्य वासनारूपं यो वेद । अस्योपासकस्य 'सकृद्विद्युत्तेव'
सकृद्विद्युदिव—'श्रीः' स्यातिः—' ॥ वै ' एवमेव भवतीत्यर्थः । 'ह वै' इत्यत्रवारणार्थो निपातो ॥ १० ॥

एवं सत्यस्येति षष्ठ्यन्तस्य स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चालोकं हेयभूतं सत्यशब्दस्यार्थं व्याख्याय—उपादेयभूतप्रथमांतसत्य-

त्पुरमस्त्युथ नामधेयत्वं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यन्तेषामेषु
सत्यम् ॥ ११ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।३ ॥ (५) २-३ ॥

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । (५) उद्यास्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तङ्कुवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयीब्राह्मणम् ।

मैत्रेयीति स होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मि । इन्त ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

शब्दार्थव्याख्यानपेदमारम्यते—अथात् आदेश इति । 'अथ' सत्यस्य स्वरूपनिर्देशान्तरं—' यस्तस्यस्य सत्यं '
सदेव अवशिष्यते यस्मात् अतस्तस्मात्स्य सत्यस्य ब्रह्मणः " नेति नेतीत्येवमादेशः " निर्देशः । तथाच—नेति
नेतीति वीक्षया मूर्तामूर्तैतद्वासनात्मिकाविद्यात्कार्थतद्भावादिसर्वनिषेधावधित्वेन च तत्साक्षित्वेन च साक्षात्
ब्रह्म निर्दिष्टं भवति । ' सत्य ' निरवधिकस्य निःसाक्षिकस्य च निषेधासंभवात् । ननु—कस्मादेवं ब्रह्म निर्दिश्यते
इत्यत आह—न ह्येतस्मादिति । विषयीकृत्याः यावन्तः पदार्थाः ते सर्वे नकारद्वयस्य विषयाः संतो निर्दि-
श्यन्ते इति ह्येवा नेति नेनीत्येतस्मादन्यत् अन्यतत्त्वं निर्देशानं ' हि ' यस्मात् नास्ति । तस्माद्यमेव निर्देशो
ब्रह्मणः । यथा प्रामो रमणीय इत्युक्तं राष्ट्रनिविष्टरमणीयसर्वप्रामत्प्रहः एवं प्रकृतेऽपि नेति नेतीति वीक्षया
व्यातन्व्यसर्वप्रकारसंग्रह इति भावः । " तस्योरनिवदिति " प्रतिज्ञातं उपसंहति—अथ नामधेयमिति । यत्
उक्तप्रकारेण परमार्थसत्यं परं ब्रह्मैव—' अथ ' अतः युक्तमुक्तं ब्रह्मण उपनिषदिति नामधेयमभिधानम् । नामैव
नामधेयम् । किं तत् ? सत्यस्य सत्यमिति ' प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ' इति व्याख्यातार्थम् ॥ ११ ॥

इति श्रीहर्षकिशोरभगवत्पुत्रस्य श्रीपाठकानिन्द्यपुत्रस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य श्रीबासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृत्वा माथ्यंदिर्नयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
टीकायां बामुदेवप्रकाशिकायां भाष्ये मनुकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीये गूर्ता-
मूर्तब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-३ ॥

" एषालाङ्घितेति " द्वितीयेऽध्याये ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगान्मानं " अथ ते ब्रह्मणि, भ्येव त्वा ब्रह्मणि-
' ब्रह्मि " इति ॥ प्रस्तुत्य तद्ब्रह्म एकमद्वयं सर्वविशेषद्वयं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यवाक्यारोपभूलधर्मप्रतिषेध-
द्वारेण—" नेति नेति " इति विज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अह्नत्वेन संन्यासवित्तिसर्षेव आह्वयविकार-
न्वमैत्रेयीभाष्यमात्मन्ने—मैत्रेयीति होवाचेति । ' याज्ञवल्क्यः ' नाम ऋषिः ' ह ' किल्ड ' भैत्रेयि ।
इति ' स्तां मायां आत्मन्प्रयोगात् । किं ! ' अरे ' हे भैत्रेयि ! ' अहं ' ' अस्मान् ' गार्हस्पत्यान् स्थानादाग्रमान्
' इत्यन्वये ' उर्ध्वं परिभाषापाठनाश्रमाश्रान्तरं वास्यसेव ' अस्मि ' भवामि । अतः ' हं ' ' तं ' तत्र अनु-

सा होवाच मैत्रेयी । अन्मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथन्तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवताञ्जीवितन्तुथैव ते जीवितुं स्यादमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहुन्नामृता स्याङ्किमहन्तेन कुर्ष्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वतारे नः सती प्रियुम्भाषसऽएह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यत् मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात् । कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितम् । तथैव ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । येनाहं नामृता स्याम् । किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद । तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । प्रिया वत अरे नः सती प्रियं भाषसे । एहि । आस्व । व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्ष्णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥

मतिं प्रार्थयामीत्यर्थः । किञ्च अन्यत् 'ते' तव 'अनया' द्वितीयया भार्यया 'कात्यायन्या' सह 'अन्तं' विच्छेदं 'करवाणि' द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन युवां संविभज्य गमिष्यामीति भावः ॥ १ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह उवाच' । 'भगोः' भगवन् । 'मे' महां 'यत्' यदि 'इयं' सर्वसागरपरिखा 'पृथिवी' 'वित्तेन' धनेन 'पूर्णा स्यात्' । तदा 'कथं ?' किं तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येनाग्निहोत्रादिकर्मणा अहं 'अमृता' अमरणधामिणी मुक्ता 'स्यां' मवेयम् 'इति' प्रश्ने कृते 'नेति' निव अमृता स्या इत्युत्तरं 'ह' किल 'याज्ञवल्क्यः' उवाचोक्तवान् । किं तर्हि वित्तेन भवेदित्यत आह—यथैविति । 'यथैव' लोके 'उपकरणवतां' साधनसंपत्तियुक्तानां 'जीवितं' सुखोपभोगसंपत्त्या कालक्रमणं 'तथैव' तद्वदेव 'ते' तव 'जीवितं स्यात्' । 'न तु' पुनः 'वित्तेन' वित्तसाध्येन कर्मणा 'अमृतत्वस्य' मोक्षस्य 'आशा' तृष्णा 'अस्ति' । आशाऽपि न कर्तव्येति भावः ॥ २ ॥

'सा' एवमुक्ता 'मैत्रेयी ह' प्रत्युवाच । यथैवं 'येनाहुममृता न स्याम्' 'तेन' वित्तेन 'अहं किं कुर्याम्' । किंतु 'यदेव' केवलममृतत्वसाधनं 'भगवान्' ज्ञानसंपन्नो भवान् 'वेद' विजानाति । 'तदेव' अमृतत्वसाधनं 'मे' महां 'ब्रूहि इति' उपदिशेत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वित्तसाधे अमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते स्वाभिप्रायसंपत्तौ तदुः 'सः' 'याज्ञवल्क्य उवाच' ।

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वाऽअरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वाऽअरे पुत्राणाङ्कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तुम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियुम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रुम्प्रियुम्भवति न वाऽअरे लोकानाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूतानाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वाऽअरे सुर्वस्य कामाय सुर्वम्प्रियुम्भवत्यात्मनस्तु कामाय सुर्वः प्रियुम्भवत्यात्मा वाऽअरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितुव्यो मैत्रेष्वात्मनो वाऽअरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सुर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे

‘ अरे ’ मैत्रेयि ! ‘ यत् ’ इत्यनुकंपायां ‘ नः ’ अस्माकं पूर्वमपि ‘ प्रिया सती ’ इष्टा भवती त्वं इदानीमपि ‘ प्रियमेव मापसे ’ । अतस्त्वं ‘ एहि ’ आगच्छ । ‘ आस्व ’ उपविश । यत् ते तव शष्टं अमृतत्वसाधनं आत्मज्ञानं तत् ‘ व्याख्यास्यामि ’ कथयिष्यामि । ‘ व्याचक्षणास्य ’ ॥ व्याख्यानं कुर्वतः ‘ मे ’ मम वाक्यानि अर्थतः ‘ निदिध्यासस्व ’ निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति । याज्ञवल्क्येनैवमुक्ता मैत्रेयी ‘ नवीतु भगवान् ’ इति प्रयुवाचन्त्यर्थः ॥ ४ ॥

‘ म याज्ञवल्क्यः ’ अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिशुः जायापतिपुत्रादिभ्यः सकलमुखसाधनेभ्यः तत्संन्यासविरागशुभादप्यनुवाच । ‘ अरे ’ मैत्रेयि ! ‘ वै ’ प्रसिद्ध एतद्दोषे ऋत् ’ पत्युः ’ मर्तुः ‘ कामाय ’ प्रयोजनाय जायायाः

(म्ब्र)ब्रह्म तम्परादात् । (द्यो)योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदं क्षत्रन्तम्परादा-
द्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रम्वेदं लोकास्तम्परादुर्ष्वोऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेदं
देवास्तम्परादुर्ष्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेदं भूतानि तम्परादुर्ष्वोऽन्यत्रात्मनो
भूतानि वेदं सुर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सुर्वम्वेदेदम्ब्रह्मेदुर्ष्वोऽन्यत्रमिसे
लोकाऽइमे देवाऽइमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां
कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां
कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेयि ! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद ।
लोकास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद ।
भूतानि तं परादुः । योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं
ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमानि भूतानि । इदं सर्वम् यत् अयमात्मा ॥ ६ ॥

'पतिः' 'प्रियो न भवति' । किं ताहि 'आत्मनस्तु कामाय' प्रयोजनायैव भार्यायाः 'पतिः प्रियो भवति' । तथा
'न वा अरे जाययै' इत्यादि समानम् । शेषं तु प्रसिद्धार्थम् । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय' इति । सर्वप्रहण-
मुक्तानुक्तार्थम् । तस्माद्धोक्तप्रसिद्धमेतत् । आरभेव प्रियो नान्यदिति । "तदेतत् प्रेयः पुत्रात्" (श. प. बृ.
उ. १ । २ । १९) इत्युपन्यस्तम् । तस्यैतद् दृष्टिस्थानीयं प्रपञ्चितम् । तस्मात् आत्मप्रीतिसाधनत्वात् अन्यत्र
गौणी प्रीतिः । आत्मन्येव मुख्या । तस्मादरे मैत्रेयि । परमप्रेमास्पदभूतः 'आत्मा वै' आत्मैव 'द्रष्टव्यः'
दर्शनविषयमापादयितव्यः । केनोपायेनेत्यत आह—श्रोतव्य इति । 'श्रोतव्यः' पूर्वं आचार्यत आगमतश्च ।
पथात् 'मन्तव्यः' तर्कतः । ततः 'निदिध्यासितव्यः' निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं हि श्रवणमनननिदिध्यासनेन
दृष्टीकृतेन 'आत्मनो वै दर्शनेन' साक्षात्काररूपेण 'इदं सर्वं' स्यात्परजद्रमात्मकं अनात्मभूतमखिलं विदितमेव
विज्ञातमेवेति ॥ ६ ॥

ननु—कयमास्मिन् विदिते अन्यत्सर्वं विदितं भवेत् इत्याशङ्क्यायां आत्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावात् इति दर्श-
यितुमाह—ब्रह्म तमिति । 'यः' कोऽपि 'आत्मनः' सकाशात् 'अन्यत्र' पार्यक्येन 'ब्रह्म' ब्राह्मण-
जातिं 'वेद' मन्यते । तमययार्थदर्शिनं पुरुषं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'परादात्' परादप्यात् पराकुर्यात्
कैवल्यासंवेधिं कुर्यात् । अयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा ।
तथा—'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः 'तं परादात्' इत्याहुक्तं सर्वं पूर्ववत् । उक्तं सर्वमन्यत् तस्यात्मानतिरिक्तत्व-
मित्युपसंहरति—इदं ब्रह्मेत्यादिना । 'यदयं' योऽयमात्मा 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति प्रकृतः । स एवेदं सर्वं

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्यग्रहाय दुन्दु-
भेस्तु ग्यहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

सु यथा व्रीणायै वाद्यमानायै । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्यग्रहाय
व्रीणायै तु ग्यहणेन व्रीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य घ्माद्यमानस्य । न ब्राह्म्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्यग्रहाय
शङ्खस्य तु ग्यहणेन शङ्खध्मुस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न ब्राह्म्याञ् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

स यथा व्रीणायै वाद्यमानायै न ब्राह्म्याञ् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । व्रीणायै तु ग्रहणेन
व्रीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य घ्माद्यमानस्य न ब्राह्म्याञ् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन
शङ्खध्मुस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

उक्तमनुक्तं च । न ततः पृथगस्तीत्यर्थः । यस्मादात्मनो जायते आत्मन्येव लीयते आत्ममयं च स्थितिकाले
एवमान्मन्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

कथं ? पुनरिदानीमिदं सर्वमस्मैवेति प्रहीतुं शक्यते इत्याशंकायां यतः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य चिन्मा-
प्राणुगमात् सर्वत्र चित्स्वरूपत्वेति गम्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेण यस्याग्रहणं तस्य तदात्मकत्वमेवेति ध्यात्वा
दृष्टान्तरूपमाह-स यथा दुन्दुभेः इति । 'सः' इति दृष्टान्तः । यथा लोके 'दुन्दुभेः' मेघादिर्हन्यमानस्य
दण्डादिना ताड्यमानस्य 'बाह्यान्' वहिर्भूतान् शब्दान् शब्दविशेषान् दुन्दुभिः शब्दसामान्यान्निष्ठान्
दुन्दुभिः शब्दविशेषान् उच्यन्तीत्यादिन् 'ग्रहणाय' प्रहीतुं न शक्नुयात् न समर्थो भवेत् । कथं ? तर्हि दुन्दुभि-
शब्दविशेषाणां ग्रहणमित्यत्र आह-दुन्दुभेस्त्विति । 'दुन्दुभेस्तु' दुन्दुभिः शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन ॥ 'दुन्दु-
भ्याघातस्य वा' दुन्दुभेः सहननामाघातः तस्य दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य 'ग्रहणेन ॥ 'दुन्दुभि-
शब्दविशेषो गृहीतः स्यात् । यथा एवं शब्दविशेषाः शब्दसामान्यानातिरिच्यन्ते । तथा सुरणात्मजस्य
सामान्यान् स्त्रीपुमाणाः पदार्था नान्तिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तथा 'स यथा व्रीणायै वाद्यमानायै' इति । व्रीणाया वाद्यमानाया इत्यर्थः । पृष्टपर्ये चतुर्थ्यो । समान-
मन्यन् ॥ ८ ॥

तथा 'स यथा शङ्खस्य घ्माद्यमानस्य' शब्देन संपोष्यमानस्यादूर्ध्वमागत्येत्यर्थः । 'न ब्राह्म्या' शब्दान्
वास्तुवादिनेत्यादि दूर्ध्वम् । अनेकरूपान्तरादानं इह सामान्यबहुत्वस्यापनार्थम् । अनेके हि विच्छिन्नाश्चेतनाश्चेतन-
रूपाः सर्वेऽपि पदार्थाः स्थितिकाले प्रकृतानुप्रत्यगात्मकत्वं गता इति बोधनार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्धधाप्रेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरे-
ऽस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरसऽइतिहासः पुराणं विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्या-
ख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवानि सुर्वाणि निश्वासितानि ॥ १० ॥

स यथा सुर्वासामपां समुद्रऽएकायनम् । (मे) एव॑ सुर्वेषां॑

स यथा आर्द्धधाप्रेरभ्याहितस्य पृथक् धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य
निश्वासितमेतत् । यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्याः उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । अस्यैवानि सर्वाणि निश्वासितानि ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां

एवं स्थितिकाले जगतो ब्रह्मैकत्वमवगमय्य उत्पत्तिकालेऽपि तथा अवगमयितुं कार्याणामुत्पत्तेः प्राक् कारणा-
दभिनन्तं दर्शयितुमाह—स यथेति । 'सः' इति दृष्टान्तः । यथा आर्द्धरैः काष्ठैरिहोऽग्निः ' आर्द्ध-
धाग्निः ' तस्मात् ' अभ्याहितस्य ' अभितः प्रज्वलितात् पृथक् नानाप्रकारं धूमा विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति ।
' अभ्याहितस्य ' इति पंचम्यर्थे षष्ठी । धूमग्रहणं विष्कुलिङ्गादीनामन्युपलक्षणपरम् । धूमविष्कुलिङ्गादयो
विनिर्गच्छन्तीत्यर्थः । तथा ऋग्वेदादिप्रपञ्चः उत्पत्तेः प्राक् न ब्रह्मणः प्रथमस्तीत्यभिप्रेत्य दाष्टांतिकमाह—एवं
वा इति । यथा अयं दृष्टान्तः । ' एवं वै ' एवमेव ' अरे ' मैत्रेयि । ' अस्य ' प्रकृतस्य परामात्मनः ' महतः '
अनवच्छिन्नस्य ' भूतस्य ' परमार्थस्वभावस्य एतद्द्रव्यमाणं ' निश्वासितं ' अयन्लोत्पादितं निश्वासितमिव निश्वासि-
तम् । किमेतदित्यत आह—यद्गवेद इति । ' यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः ' इति चतुर्विधं
मन्त्रजातम् । अथर्वणा अङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्राः ' अथर्वाङ्गिरसः ' । ' इतिहासः ' उर्वशीपुरुवरसोः
संवादादिरूपः । यथा—' उर्वशी ह्यस्तराः '—(श. प. ११ । ५ । १ । १) इत्यादि ब्राह्मणमेव ।
' पुराणं '—' असद्वाऽ इदमग्रऽ आसीत् '—(श. प. ६ । १ । १ । १) इत्यादि । ' विद्याः '
देवजनविद्याः " वेदः सोऽयं "—(श. प. १३ । ४ । ३ । १०) इत्याद्याः । ' उपनिषदः ' " प्रियमित्ये-
नदुपासीत् "—(श. प. १४ । ६ । १० । ३) इत्याद्याः । ' श्लोकाः ' ब्राह्मणप्रभावाः—' तदप्येतै
श्लोकाः " (श. प. वृ. उ. ४ । २ । ११) इत्यादयः । ' सूत्राणि ' वस्तुसङ्ग्राहकानि वाक्यानि वेदे । यथा—
' आत्मेत्येवोपासीत् "—(श. प. १४ । ४ । २ । २८) इत्येवमादीनि । ' अनुव्याख्यानानि ' मन्त्रविवरणानि ।
व्याख्यानानि ' अर्थवादाः । अथवा ' अनुव्याख्यानानि ' वस्तुसंग्राहकवाक्यानां विवरणवाक्यानि । यथा—
' प्राणा वै सर्वं "—(श. प. १४ । ५ । १ । २३—१४ । ५ । २ । ३) इति शिशुमुर्तामूर्तब्राह्मणे ।
' व्याख्यानानि ' " मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता "—(श. प. १४ । ४ । ३ । २१) इत्येवमादीनि
मन्त्रविवरणानि । ' एतानि ' उक्तानि ऋग्वेदादीनि मन्त्रब्राह्मणात्मकानि ' अथैव ' ईश्वरस्य ' निश्वासितानि ' ।
तथा च पुरुषबुद्धेः प्रयत्नपूर्वकत्वमन्तरेणैव नियतरचनावतः पूर्वसिद्धस्यैव वेदस्य सुतप्रबुद्धवत् सृष्टिसमये अभि-
व्यक्तव्येतिर्वेदः स्वार्थे निरपेक्ष एव प्रमाणम् । अत एव—' इदं सर्वं यदयमात्मेति " वेदस्य अप्रामाण्य-
कारणनिरासार्थं वा अस्याः श्रुतेः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

अथ प्रलयकालेऽपि अस्य प्रपंचस्य ब्रह्मात्मकत्वं प्रतिपत्त्यभिति दृष्टान्तपूर्वकमाह—स यथा सर्वासामपा-

स्पर्शानान्त्वगेकायनमेवथं सुर्वेषाङ्गन्धानां नासिकेऽएकायनमेवथं
 सुर्वेषाथं रसानाञ्जिह्वैकायनमेवथं सुर्वेषाथं रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमेवथं
 सुर्वेषाथं शब्दानाथं श्रोत्रमेकायनमेवथं सुर्वेषाथं संकल्पानां-
 मनःएकायनमेवथं सुर्वेषाम्बेदानाथं हृदयमेकायनमेवथं सुर्वेषाङ्कु-
 र्मणाथं हस्तायेकायनमेवथं सुर्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेवथं सुर्वेषा-
 मानन्दानामुपस्थऽएकायनमेवथं सुर्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायनमेवथं-
 सुर्वेसांस्विद्यानाम्बुगेकायनम् ॥ ११ ॥

(११) स यथा सैन्धवखिल्यः । (१) उदके प्रास्तऽउदकमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणायेव स्याद्यतोयतुस्तदादुदीत लवणमेवैवम्बाऽअरुऽइदम्ह-
 द्भूतमनन्तुमपाऽम्बिज्ञानघनुऽ एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुवि-
 श्यति न प्प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच ब्राह्मवल्क्यः ॥ १२ ॥

गंधानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
 नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं
 सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ
 एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वेषां विद्यानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत । न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् ।

मिति । 'सः' इति दृष्टांतः । 'यथा' येन प्रकारेण 'सर्वेसां' नदीवापीतडागादिगतानां 'अर्षा'
 समुद्रोऽन्वयः उदकसामान्यं एकायनमेकगमनं एकप्रलयः अविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथाऽयं दृष्टांतः । 'एवं
 सर्वेषां स्पर्शानां'—मृदुकठिनादीनां वायोऽरत्नमूतानां 'त्वगेकायनं' त्वगिति त्वत्विषयं स्पर्शसामान्यमात्र-
 मात्रयः । तथा 'सर्वेषां गन्धानां' पृथिवीविशेषाणाम् 'नासिके' प्राग्गे विषयसामान्यम् । तथा 'सर्वेषां
 रसानां' अग्निशेषाणाम् जिह्वेन्द्रियं विषयसामान्यम् । तथा 'रूपाणां' तेजोविशेषाणां 'चक्षुः' विषयसामान्य-
 न्यम् । तथा शब्दानामाकाशविशेषाणां 'श्रोत्रे' विषयसामान्यम् । एतान्यपि विषयविशेषसामान्यानि
 मनोविषये संकल्पे अन्तर्भवन्ति—तेषां संकल्पपूर्वकत्वात् । 'सर्वेषां' संकल्पविशेषाणां 'मनः' विषयसामान्यं
 सद्ब्रह्ममात्रमेकायनम् । तस्य संकल्पस्य च अन्वयसायपारतन्त्र्यदर्शनात् बुद्धिविषयविशेषेषु वेदशब्दवाच्येषु विद्या-
 शब्दवाच्येषु च अन्वयसाये अंतर्भावः । 'सर्वेषां वेदानामिति' सर्वेसां विद्यानां 'हृदयं' बुद्धिसामान्यं
 विज्ञानमात्रमेकायनम् । तदपि कारणभूते प्रज्ञानघने ब्रह्मणि लीयते इति बोध्यम् । तथा 'सर्वेषां कर्मणां
 हस्तायेकायनं' इत्यादिना कर्मन्दित्रयाणां सद्रिषयविशेषाणां आदानगमनानन्दविसर्गवेदानां च तत्तत्सामान्येषु
 रूपः । तेषां च प्राग्गे, प्रागस्यापि कारणान्मनि, इत्यभिप्रायतः श्रुत्वा उच्यते इति भावः ॥ ११ ॥

एवं प्राट्ठिकप्रत्ययप्रदर्शनेन सर्वं मूलप्रकृतिसूत्रमन्वयमन्वयमिन्वयवगमितम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" कं(१)

सा होवाच मैत्रेयी । (अथ) अत्रैव मा भगवानममुमुहन्न प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्तीति ॥ १२ ॥

यतोयतस्तत् आददीत । लषणमेव । एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानधन एव ।
प्रेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा अस्ति इति अरे ब्रवीमि ।
इति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् अमुमुहत् । न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ॥ १३ ॥

इति प्रतिज्ञातत्वात् इदानीं ब्रह्मविद्या अविद्याऽतिरोचद्वारेण यः अयमात्यंतिकः प्रलयः, तं दर्शयितुं
दृष्टान्तमुपादत्ते—स यथेति । ' सः ' इति दृष्टान्तः । ' यथा ' लोके ' सैधवखिल्यः ' स्यंदनास्तिधुरुदकं
तस्य विकारः तत्र मवो वा सैधवः, स चासौ खिल्यो लवणशकलधेति ' सैधवखिल्यः ' । स्वार्थे
यण्प्रत्ययः । ' उदके ' सिधौ स्वयोनौ ' प्रास्तः ' प्रक्षितः सन् खिल्यारंभकत्वेन तदवयवभूतं ' उदकं ' विली-
यमानं ' अनु ' पश्चात् ' विलीयेतैव ' उदकभावमापद्येत् । ' अस्य ' विलीनस्य खिल्यस्य ' उद्ग्रहणाय '
उद्भूत् पूर्ववत् ग्रहीतुं ' न ह ' नैव कश्चित् सुनिपुणोऽपि समर्थः ' स्यात् ' । अत्र ' इव ' शब्दोऽनर्थकः ।
कस्मात् ? ' यतोयतः ' यस्मात् यस्मात् देशात् तदुदकमाददीत गृहीत्वा आस्वादयेत् । तत्र तत्र ' लवणमेव '
लवणास्वादमेव तदुदकम् । न तु खिल्यभावः । यथा अयं दृष्टान्तः । ' एवं वै ' एवमेव ' अरे ' मैत्रेयि । ' इदं '
परमात्मार्थं विलीनखिल्यभावं प्रसक्तत्वं ' महद्भूतं ' महच्च तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वात् आकाशादि-
कारणात्वाच्च महत् त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाभ्यभिचारात् सर्वदैव परिनिष्पन्नम् । भूतमिति त्रैकालिको निष्ठा-
प्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च तत् पारमार्थिकत्वेत्यर्थः । ' अनन्तं ' न विद्यते अंतः कारणं
पूर्वावधिभूतं यस्य तदनन्तम् । ' अपारं ' न विद्यते पारः उत्तरावधिभूतं कार्यं यस्य तदपारम् । ' विज्ञानघन
एव ' विज्ञानं विज्ञतिः विज्ञानञ्च तत् घनधेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थः । यथा
सुवर्णघनः अयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । स विज्ञानघनो विशुद्धज्ञतिमात्रैकरस एव आत्मा
' एतेभ्यो भूतेभ्यः ' कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो नामरूपात्मकेभ्यः सत्यशब्दाव्येभ्यो हेतुभूतेभ्यः मनु-
ष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं इत्यादिखिल्यभावेन ' समुत्थाय ' सम्यगुत्थाय उदकात्सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बवत् ' तानि '
कार्यकारणविषयाकारपरिणतानि भूतानि आत्मनो विशेषात्मखिल्यभावहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्म-
विद्या प्रविलापितानि ' विनश्यति ' सन्ति ' अनु ' पश्चात् उदकादिहेत्वपनये च चन्द्रसूर्यादिप्रतिबिम्बवत्
एष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । तथा च अविद्याकार्यरूपखिल्यभावहेत्वपगमे प्रज्ञानधनमनन्तमपारं स्वस्थं
व्यवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्याञ्च कैवल्यावस्थायां विशेषज्ञानं नास्तीत्याह—न प्रेत्येति । ' अरे ' मैत्रेयि ! एवं
कार्यकारणसंघातेभ्यः विमुक्तस्य ब्रह्मविदः ' प्रेत्य ' विमुच्य ' संज्ञा ' अहमसौ अमुष्य पुत्रः ममदं क्षेत्रं धनं
सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणं विशेषसंज्ञा विशेषज्ञानं नास्तीति ' अहं ब्रवीमि ' इत्येव ' ■ ' किल परमार्थ-
दर्शनं ' याज्ञवल्क्यः ' मैत्रेयी भार्यायै उवाचोक्तवान् ॥ १२ ॥

एवं प्रतिबोधिता ' सा ' मैत्रेयी ' ह ' किल उवाचोक्तवती । ' अत्रैव ' एतस्मिन्नेव एकस्मिन् ब्रह्मिनि
ब्रह्मणि पूर्वं ' विज्ञानघन एवेति ' प्रतिज्ञाय पुनः " न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति " विज्ञानघनसंज्ञाऽभावञ्च विरुद्ध-

सु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्वयो) न वाऽअरेऽहम्भोहम्भ्रवीम्यलम्वा-
ऽअरुऽइदुम्बिजानाय ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितरऽइतरम्पश्यति तदितरऽइतरञ्जिघ्रति
तदितरऽइतरमभिवदति तदितरऽइतरं शृणोति तदितरऽ इतरमनुते
तदितरऽइतरम्विजानाति ॥ १५ ॥

युधु त्वस्य सुर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पश्येत्तत्केन कुञ्जिघ्रे-
त्तत्केन कुमभिवदेत्तत्केन कुशृणुयात्तत्केन कुम्मन्वीत् तत्केन कुम्बि-
जानीयाद्येनेदं सुर्वम्विजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन
विजानीयादिति ॥ १६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् । १४ (४) २ । ४ ॥ (५) २-४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अलं वा अरे इदं विज्ञानाय ॥ १४ ॥
यत्र हि द्वैतमिव भवति । तदितर इतरं पश्यति । तदितर इतरं जिघ्रति । तदितर इतरमभि-
वदति । तदितर इतरं शृणोति । तदितर इतरं मनुते । तदितर इतरं विजानाति ॥ १५ ॥
यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत् केन कंमभिवदेत् ।

धर्मन्वाचक्षागः ' मगवान् ' पूजावान् ' मा ' मां ' अममुहत् ' मोहकृतवान् । न हि उष्णः शीतधाग्नि-
रवन्तो भवति । अतः मृदाऽऽम्यत्रेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमुक्तः ' सः ' ' याज्ञवल्क्यः ' ' ह ' प्रतिबन्धनं ' एवाच ' । ' अरे ' भैत्रेयि । ' अहं मोहं ' न धी
ब्रवीमि ' मोहनवाक्यं नैव ब्रवीमिन्त्यर्थः । " न प्रेय संहाऽस्ति " इति तु विशेषविज्ञानानामभावस्थेयोनित्वान् ।
' अरे ' भैत्रेयि ! शृणु । यमहदभूतमनन्तमपारं प्रज्ञानघनस्वरूपं यथा व्यस्त्यातम् । ' इदमेव विज्ञानाय '
विज्ञप्तुं ' अलं ' पर्याप्तम् । इति याज्ञवल्क्य उक्तवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ एवमुक्त विशेषविज्ञानामावमन्वयव्यतिरेकान्यां दृष्टीकुर्वन्नाह—यत्र हीति । ' यत्र ' यस्मिन् अविशा-
वर्तिरने कार्याकारणसंवागोपाधिजनिने विशेषामनि विल्यमात्रे ' हि ' प्रसिद्धं ' द्वैतमिव ' परमार्थमोऽने
इदमि भिन्नमिव आत्मनो बन्धनं मासमानं ' भवति ' । तत्र तस्मिन् काले ' इतरः ' अतो परमाणनः
गिन्यभूतः आत्मा परमार्थचंद्रादेर्विबोदकचंद्रादिप्रतिबिंबदृष्टनेण चक्षुरादिकरणेण ' इतरं ' द्रष्टव्यं रूपादि-
पदार्थं ' पश्यति ' । एतन्निरो घ्राता ' इतरेण ' भागेनेतरकिंप्रति । तथा ' अनिवदति ' शृणोति ' ' मनुते '
' विजानाति ' इत्यनविद्यादवस्था ॥ १५ ॥

यत्र तु इतिपदा अविद्या नास्त्युपनिषा, यत्रामत्यतिरेकव्यवस्थानाव इति व्यतिरेकं दर्शयितुमाह—
यत्र त्वस्येति । ' यत्र ' यस्यां विद्यावस्थानां ' अयम् ' इतिरेकः ' सर्वं ' कर्तृकर्मविद्याकृतदिकं सामर्थ्ये

इयम्पृथिवी । सर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु
 बुश्रायमस्याम्पृथिव्यान्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुश्रायमध्यात्मश्च
 शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मे-
 दश्च सर्वम् ॥ १ ॥

तत् केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत । तत् केन कं विजानीयात् । येनदं सर्वं विजानाति । तं
 केन विजानीयात् । विज्ञातारम् अरे केन विजानीयात् इति ॥ १६ ॥

मधुब्राह्मणम् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां
 तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
 यः अयमात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १ ॥

प्रविलापितं सत् ' आरमैवाभूत् ' आरमैव संभूतम् । ' तत्र ' तस्यामवस्थायां ' केन ' कारणेन ' कं ' द्रष्टव्यं
 विषयं ' कः ' पश्येत् ' । तथा—“ जिभ्रेदित्यादि विजानीयात् ” इत्यंतं व्याख्येयम् । न कोऽपि केनापि
 कनपि विजानीयात् । कर्णादिकारकानुपपत्तेः । एवं कैवल्यावस्थायां विशेषविज्ञानाभावं अन्वयव्यतिरेकान्नां
 प्रतिपाद्य तत्रैव कैसुतिकन्यायं दर्शयितुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानविषयत्वमाह—येनेदमिति । यत्राप्य-
 विद्यावस्थायां अन्योऽयं पश्यति । तत्रापि ' येन ' कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः ' सर्वमिदं विजानाति ' ।
 ' तं ' साक्षिणं ' केन ' कारणेन को वा विज्ञाता ' विजानीयात् ' । न केनापीत्यर्थः । येन चक्षुरादिना
 लोको जानाति । तस्य विषयग्रहणेनैव उपक्षीणत्वात् न साक्षिणि प्रवृत्तिरिति भावः । किं पुनर्वक्तव्यं, विद्या-
 स्वस्थस्यासंसारिण आत्मनो ज्ञानाविषयत्वमित्याह—विज्ञातारमिति । ' अरे ' मैत्रेयि । यः पुनः केवलः अद्वयः
 विद्यावस्थः विज्ञातैव वर्तते तं ' विज्ञातारं ' ' केन ' कारणेन ' विजानीयात् ' । न केनारिति भावः ॥ १६ ॥

इति श्रीहृषीकेशाब्रह्ममगवत्पूयपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभाषाकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्ममगवत्सः कृतौ मार्ष्यदिनीपशतपयब्राह्मणान्तर्गतं मार्ष्यदिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणं
 परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) २ । ४ ॥

पूर्वं मैत्रेयीब्राह्मणे “ इदं सर्वं यदयमात्मा ” इति प्रतिज्ञातस्य आत्मन उत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा प्रतिज्ञात-
 स्याथस्य निगमनार्थं मधुब्राह्मणमारभ्यते—इयं पृथिवीति । ' इयं ' प्रसिद्धा ' पृथिवी ' ' सर्वेषां भूतानां '
 ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां प्राणिनां ' मधु ' कार्यं मध्विव मधु । यथा एको मध्वपूपः अनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तितः एवमिदं
 पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता इत्यर्थः । तथा ' अस्यै पृथिव्यै ' अस्याः पृथिव्याः ' सर्वाणि भूतानि मधु ' कार्यम् ।
 किंच—' अस्यां पृथिव्यां ' ' यश्चायं ' तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयः अमृतमयोऽमरणवर्मा ' पुरुषः ' । ' यश्चा-
 यमध्यात्मं ' आत्मानं शारीरमधिकृत्य वर्तते इति अध्यात्मम् । ' शारीरः ' शरीरे भवः । पूर्ववत् ' तेजोमयो-
 ऽमृतमयः पुरुषः ' सर्वलिङ्गाभिमानो इत्येवं उभयविधोऽपि पुरुषः ' सर्वेषां भूतानां ' उपकारकत्वात्, कारणत्वेन

(मि) इमाऽआपः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वासामपाथँ सुर्वानि भूतानि मधु युश्चायमस्विप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्मथँ रैतसु- स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु वोऽयमात्मेडममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ सुर्वम् ॥ २ ॥

(म) अयमग्निः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याग्नेः सुर्वानि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्मम्वाङ्मयस्ते- जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु वोऽयमात्मेडममृतमिदम्ब्रह्मेदथँ सुर्वम् ॥ ३ ॥

(म) अयमाकाशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्याकाशस्य सुर्वानि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चाय-

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मधु । आसामपां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमास्विप्सु तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय- मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयो- ऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अय- मात्मा इदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ३ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नाकाशे

' मधु ' । ' सर्वाणि भूतानि ' अस्य कार्यत्वेन मधु इति चशब्दसामर्थ्यात् व्याख्येयम् । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्च इत्येवमेतच्चतुष्टयं एकं मधु सर्वभूतकार्यम् । सर्वाणि च भूतानि अस्य पृथिव्यादेः कार्यम् । अनोऽस्य पृथिव्यादेः परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यस्मादेकस्मात्कारणात् एतज्जातं तदेव एकं परमायतो ब्रह्म । इतरत्कार्यं च आरंभगं विकारो नामवेयमात्रम्, इत्याशयेनाह-अयमेवेति । ' अयमेव सः ' योऽयं पूर्वं मैत्रेये " इदं सर्वं वदयामास " (४ ब्रा. कं. ९) इति प्रतिज्ञातः स एवात्मा अयमुक्तधनुर्विध- मध्वामरुः, नान्यः । इदं चतुष्टयकल्पनाऽधिष्ठानत्रयविययं ज्ञाने अमृतत्वसाधनं इदमेवाऽमृतत्वं " ब्रह्म ते ब्रवाणि श्रेयतेऽक्षरदिध्यानि " इति अध्यायादौ प्रकृतं ब्रह्म यद्वियया विद्या ब्रह्मविद्या इत्युच्यते । ' इदमेव सर्वं ' सर्वात्तितायनं, यन्माहुरागो विज्ञानन् सर्वं भवति । नान्यन् किंचिदस्मिन्पर्यः । एवमन्येऽपि अनुपर्याया व्याख्येयाः ॥ १ ॥

तथा ' आतो मधु ' । ' अथामं रैतसः पुरुषः ' रैतमि मवो रैतसः । रैतसपां विशेषतोऽनुरयानम् " आतो रैतो भूवा सिध्रं प्राविदन् " (ऐ. आ. २-४) इति श्रुत्यंतरात् ॥ २ ॥

तथा ' अग्निर्मधु ' । वाङ्मयो वागभिमानो पुरुषोऽस्मिन्प्रथमम् । वाप्यग्नेर्विशेषतोऽनुरयानम् " अग्नि- मर्धमभूवा मुन प्राविदन् " । (ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

तथा ' आकाशो मधु ' । ' अथामं हवाकाशः ' इदयाकाशः । " य एयेन्तर्दस्यऽ आकाशः " - (ग. य. १४-६-१-१७) इत्यादिना पूर्वं व्याख्ययानः ॥ ४ ॥

मध्यात्सु^१ ह्यद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मे-
डममृतमिदमृत्तमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

(म) अयुर्वायुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य वायोः सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुम्प्राण-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेडममृतमिदमृत्तमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

(म) अयुमादित्यः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्यादित्यस्य सुर्वाणि
भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायम-
ध्यात्सुश्चाक्षुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयुमात्मेडममृत-
मिदमृत्तमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

(म) अयुश्चन्द्रः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य चन्द्रस्य सुर्वाणि भूतानि
मधु युश्चायमस्मिन् चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुमानसु-

तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं ह्यद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव स । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् वायौ
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः
अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् आदित्ये
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मं चाक्षुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन् चन्द्रे

तथा 'वायुर्मधु' । 'अध्यात्मं प्राणः' प्राणेन्द्रियम् । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" । (ऐ. आ. २-४)
इति श्रुत्यंतरात् । भूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वं, तदंतरगतानां तेजोमयादीनां कारणत्वेनोपकारान्म-
धुत्वम् ॥ ५ ॥

तथा 'आदित्यो मधु' । 'चाक्षुषः' 'पुरुषः अध्यात्मम्' । 'आदित्यश्चाक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्'—
(ऐ. आ. २-४) इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

तथा 'चन्द्रो मधु' । 'अध्यात्मं मानसश्चन्द्रमाः' । "चंद्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्" । (ऐ.
आ. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु वोऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथुं
सुर्वम् ॥ ७ ॥

(मि) इमा दिशः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वासादिशाथुं सुर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मुथुं श्रीत्रः
प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु वोऽयमात्मेदममृतमि-
दम्ब्रह्मेदथुं सुर्वम् ॥ ८ ॥

(मि) इयम्विद्युत् । (त्सु) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वस्यै विद्युतः सुर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्याम्विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायम-
ध्यात्सुन्तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु वोऽयमात्मेदममृत-
मिदम्ब्रह्मेदथुं सुर्वम् ॥ ९ ॥

(म) अयुथुं स्तनयित्तुः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुष्वस्य स्तनयित्तोः
सुर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्मिन्स्तनयित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मुथुं शब्दः सौवस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव सु वोऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथुं सुर्वम् ॥ १० ॥

तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे मानसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधु । आसां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमासु दिक्षु तेजो-
मयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे श्रीत्रः प्रातिश्रुत्कुस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव
सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मधु । अस्त्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्यां विद्युति
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्मे तैजसस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्त्यै स्तनयित्तोः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चाय-

तया ' दिशो मजु ' । यस्मिन् दिशां श्रोत्रमप्यामम् । तयाऽपि शब्दप्रतिश्रवणवेलायां ॥ विशेषतः सन्निहितो
मयः एतन्नामं प्रातिश्रुत् क इति विशेषणम् । प्रातिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां मयः ' प्रातिश्रुत्कः ' । " दिशः
धोर भूता कर्तो प्रातिश्रुत् " (ऐ. जा. २ । ४) इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

तया ' विद्युत् ' इति श्रुतेः ' मजु ' । तेजसि मयः ' तैजसः अप्यामम् ' ॥ ९ ॥

तया ' स्तनयित्तुः ' पश्यन्त्यः ' मजु ' । शब्दे मयः ' शाब्दः ' । यस्मिन् अप्यामं शब्दे मय इति

(म) अयन्धर्मः । सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य धर्मस्य सुर्वाणि भूतानि मधु बुश्रायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो बुश्रायमध्यात्सुन्धार्म-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मेदममृतमिदम्ब्रह्मेदथु
सुर्वम् ॥ ११ ॥

(मि) इदुथु सत्यम् । (थु) सुर्वेषाम्भूतानाम्मुध्वस्य सत्यस्य
सुर्वाणि भूतानि मधु बुश्रायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
बुश्रायमध्यात्सुथु सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु योऽयमात्मे-
दममृतमिदम्ब्रह्मेदथु सुर्वम् ॥ १२ ॥

मस्मिन् स्तनयित्तौ तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्सं शाब्दः सौवरस्तेजोमयः
अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयन्धर्मः सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्रायमस्मिन् धर्मं
तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्सं धार्मस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः ।
यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्रायमस्मिन्
सत्ये तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्रायमध्यात्सं सात्यस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अय-
मेव सः । यः अयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

ध्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषः । सथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति 'सौवरः' इति विशेषणम् । स्वरे भवः
सौवरः ॥ १० ॥

सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकं स्तनयित्स्वन्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकारणसंवातात्मना उप-
कुर्वन्तो मधु भवन्तीत्युक्तम् । ते येन प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वत्त्वमिति दामारभ्यते-
अयं धर्म इति । धर्मस्य शास्त्रिकगम्यत्वेन परोऽस्तत्वात् अयमिति निर्देशानर्हत्वेऽपि पृथिव्यादेर्धर्मकार्यस्य
प्रत्यक्षत्वात् कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षत्वादिद्वत् 'अयं धर्मः' इति व्यपदेशोपपत्तिरिति भावः ।
"तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम्" । (श. प.) इत्यादौ व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि
नियन्ता पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् जगतो वैचित्र्यकृत् प्राणिभिरनुष्ठेयमानरूपः अयमिति प्रत्यक्षेण व्यप-
देशो धर्मः अपूर्वोऽयः 'मधु' । स च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च कार्यारम्भकः । तत्र पृथिव्यादिप्रयोक्तरी
धर्मं सामान्यरूपेण तदारम्भकत्वमाह-यश्रायमस्मिन् धर्म इति । कार्यकारणसंवातकर्तरी तु 'धर्म' विशेष-
रूपेण कार्यकारणारम्भकत्वमाह-यश्रायमध्यात्सं धर्म इति । कार्यकारणसंवातकर्तरी धर्मं भवो धार्मः ॥ ११ ॥

सत्यमपि धर्मवत् द्विविधम् । तत्र सामान्यरूपं पृथिव्यादिषु कारणत्वेनातुगतमित्याह-यश्रायमस्मिन्

(मि) इदुममानुपम् । (१५) सुर्वैषाम्भूतानाम्मुखस्य मानुपस्य सुर्वानि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमध्यात्सुममानुपस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु षोऽयमात्मेदुममृतमिदुम्वद्ब्रह्मेदुधु सुर्वम् ॥ १३ ॥

(म) अयमात्मा । सुर्वैषाम्भूतानाम्मुच्यस्यात्मनः सुर्वानि भूतानि मधु युश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो युश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव सु षोऽयमात्मेदुममृतमिदुम्वद्ब्रह्मेदुधु सुर्वम् ॥ १४ ॥

(१५) स त्राऽअयमात्मा । सुर्वैषाम्भूतानामधिपतिः सुर्वैषाम्भूतानाधु

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मधु । अस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदुममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । अस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमात्मा तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । यः अयमात्मेदुममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स-वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रयनाभी च रय-

सत्ये इति । विशेषरूपं ॥ सत्यसंघातत्वेनानुगतमित्याह—यश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । यश्चायमध्यात्सुमानुपस्तेजोमयः अमृतमयः पुरुषः । अयमेव सः । सत्ये भवः सत्यः ॥ १३ ॥

धर्मसयान्या प्रयुक्तोऽयं कार्यकारणसंघातविशेषो येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स निर्दिशति—इदं मानुषमिति । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परैककार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यद्यपि मानुषादिजातिरेकैव, तथापि निर्दिष्टो स्वशरीर-निशिष्टा जानिताभ्यामिन्द्रि । शरीरंतराक्षिता तु प्राणा इत्यभिप्रेत्य तद्विशिष्टं पुरुषं निर्दिशति—यश्चायमस्मिन्मानुषे इति । निर्दिष्टः स्वशरीरनिशिष्टा तु आज्यामिकी इति तद्विशिष्टं निर्दिशति—यश्चायमध्यात्सुमानुप इति ॥ १३ ॥

यः पुनरानुषादिजातिविशिष्टः कार्यकारणसंघातः तस्य मनुष्यत्वमाह—अयमात्मेति । 'अयमात्मा' इत्यजतिविशिष्टो देहः न तु धेनवः । 'सर्वेषां भूतानां मधु' । यश्चायमस्मिन्नात्मनि 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' । 'मः' अनूर्णलगतमभेदतनो निर्दिश्यते । अत्राप्यात्मविशेषाभावात्प्राणमं न ग निर्दिश्यते, इत्यभिप्रेत्याह—यश्चायमात्मेति । यद्यु परविशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहश्चिह्नमद्वयान आत्मा । 'स यश्चायमात्मा' इत्युच्यते । 'तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः' इति पूर्वम् ॥ १४ ॥

आ-वा-अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः स-वा अयमात्मेति । यस्मिन्नात्मनि विश्वरूपं तद्वया प्रवेदिताः

राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सुर्वे सुमर्षिताऽएवमुवा-
स्मिन्नात्सुनि सुर्वे प्राणाः सुर्वे लोकाः सुर्वे देवाः सुर्वाणि भूतानि
सुर्वेऽएतुऽआत्मानः सुमर्षिताः ॥ १५ ॥

(5) इदम्वै तन्मुधु । दध्यद्ङायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वृषिः पश्य-
न्नवोचत् । तद्वान्नरा सनये दुष्टं सऽउग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यद्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामुश्वस्य शीर्ष्णां प्र यदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

नेमौ च अराः सर्वे समर्षिताः । एवमेव अस्मिन् आत्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः
सर्वाणि भूतानि सर्वे एते आत्मानः समर्षिताः ॥ १५ ॥

इदं वै तन्मुधु दध्यद्ङायर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वृषिः पश्यन्नवोचत्—“ तद्वां नरा
सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यद्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो वामुश्वस्य
शीर्ष्णां प्र यदीमुवाच ”—इति ॥ १६ ॥

तेन परेणात्मना तादात्म्यं गतो विद्वान् आत्मशब्दार्थः । तस्मिन्नविद्याकृतकार्यकारणसंघातोपाधिस्त्रिशिष्टे
जीवे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते सति ‘ स वै ’ स एवायमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये ‘ तेजो-
मयोऽमृतमयः ’ इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानमयः । सः ‘ सर्वेषां भूतानामधिपतिः ’ स्वतन्त्रः । न कुमारामात्यवत्
स्वातंत्र्यम् । किं तर्हि ‘ सर्वेषां भूतानां राजा ’ अधिपतिरिति राजत्वविशेषणम् । कश्चित् राजोचितवृत्तिमा-
श्रित्य राजा भवति । स राजपरतन्त्रत्वात् न स्वतन्त्र इति । तद्व्यवच्छेदार्थं अधिपतिविशेषणमिति भावः ।
अस्मिन् सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वे जगत् सर्वमर्षितमिति दृष्टान्तोपादानपूर्वकमाह—तद्यथेति । तत्प्रसिद्धं निद-
र्शनम् । ‘ यथा ’ ‘ रथनाभौ च ’ ‘ रथचक्रपिंडिकायां ’ ‘ रथनेमौ च ’ ‘ बलयभूतायां ’ ‘ सर्वे अराः ’ ‘ समर्षिताः ’
‘ समारोपिताः । यथा अयं दृष्टान्तः । ‘ एवमेव ’ एतस्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि ‘ सर्वे प्राणाः ’ वागादयः
‘ सर्वे लोकाः ’ भूरादयः ‘ सर्वे देवाः ’ अग्न्यादयः ‘ सर्वाणि भूतानि ’ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि—‘ सर्वे एते ’
आत्मानः जलचन्द्रवत् प्रतिशरारानुप्रवेशिनः अविद्याकल्पिताः समर्षिताः । सर्वे जगदस्मिन् समर्षितमिति भावः ।
स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

एवं साकल्येन निरूपितायाः ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थिताऽऽख्यायिकासङ्क्षेपकौ मन्त्रौ (श. प.
१४।१।१२५) श्रुतिः प्रस्तावपूर्वकमवतारत्यति—इदं वा इति । ‘ वै ’ शब्दः स्मरणार्थः । यत्प्रवर्ग्यप्रकरणे
सूचितं परं तु नाविच्छ्रुतम् ‘ तत् वै ’ तदेव ‘ इदं मयु ’ । इह “ इयं पृथिवी ” (श. प. १४।१।१२) इत्यादिना
अनंतरनिर्दिष्टं ‘ दध्यद्ङ ’ नामा ब्राह्मणः आयर्वणः गोत्रापत्यं ‘ आयर्वणः अश्विन्यां ’ देवमिषम्यां अनेन प्रपंचेन
उवाचोक्तवान् । तदेधेतत्कर्म ऋषिर्मंत्रः परयन्तुपलमान उवाचोक्तवान् । कथमित्यत आह—तद्वां नरेति ।
(ऋक् सं. १।१।११६।१२) हे ‘ नरा ’ नरी नेतारौ ! अश्विनौ अहं स्तोता ‘ वा ’ युवयोः संबन्धि
तत्प्रसिद्धं उग्रमुद्गूर्णं अन्यैर्दुःशकं ‘ दंस ’ कर्म ‘ सनये ’ धनलामार्थं ‘ युवाभ्यां ’ लामलुब्धाभ्यां पुराकृतं ‘ आवि-
ष्कृणोमि ’ प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । ‘ तन्यतुर्न ’ तन्यतुर्नैव यथा तन्यतुर्नैवस्यः शब्दः ‘ वृष्टिं ’ मेघातवर्तमान-

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः पश्य-
न्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यथ् शिरः प्रत्यैरयतम् । सु-
व्वाम्मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं युद्दन्नावपि कुक्ष्यम्नामिति ॥ १७ ॥

(ती) इदमै तन्मधु । दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा
पुरः पुरुषऽआविशदिति स वाऽअयम्पुरुषः सुव्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन
किञ्चनानावृत्तत्रैनेन किञ्चनसम्भृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद्वपिः पश्यन्नवोचत्—“ आथर्वणाया-
श्विना दधीचे अश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं युद्दन्नावपि
कुक्ष्यं वाम् ”—इति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतत् ऋषिः पश्यन्नवोचत्—“ पुरश्चक्रे

मुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटीकरोति ' तद्रत् ' । अत्र नकार इवार्थः । “ नेति उपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते ” (निरु० १।४।१०।) इति यास्कोक्तेः । “ अश्वं न त्वा वारवन्तं ” (निरु० १।४।१०।)
इतिवत् हेयः । तत् किं कर्म ? ' ह ' इति प्रसिद्धौ । ' आथर्वणः ' अथर्वपुत्रः—' दध्यङ् ' एतन्नामा मुनिः
' यत् ' यदा ' अश्वस्य ' ह्यस्य ' शीर्ष्णा ' युष्मत्सामर्थ्यप्रतिहितेन शिरसा ' वां ' युवान्यां इदं मधु इमां
मधुविद्यां ' यत्प्रोवाच ' प्रोक्तवान् तदानीं आश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मनुषस्य शिरसः प्रतिधानलक्षणं
च यत् मवदीयं क्रूरं कर्म ' तत् ' ' आविष्करोमि ' इति संबन्धः ॥ १९ ॥

आविष्करोमीति प्रतिज्ञाते क्रूरकर्ममधुनी के ते इत्यपेक्षायाम्—' इदं वै ' तन्मधु इत्यादि उक्तार्थमेव ब्राह्मणं
स्वानुवादपूर्वकं मन्त्रांतरमाह—आथर्वणायेति । (ऋक् सं. १।१।१७।२२।) हे अधिनी ! युवां ' आथर्वणाया
अथर्वणः पुत्राय—' दधीचे ' दध्यङ्ङान्ने महर्षये अश्व्यं अश्वसंबन्धि शिरो मस्तकं ' प्रत्यैरयतं ' प्रत्यथत् तदीयं
मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्त्र निषाय अश्व्येन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । ' सः ' महर्षिः ' वां ' युवान्यां
' मधुविद्यां ' ' प्रवोचत् ' प्रावोचद्वोक्तवान् । स किं इत्येवं जीवितसंदेहमारुह्य स्वशिरस्येदपूर्वकं अश्व्यशिरसा
मधु उक्तवान् इत्यत आह—ऋतायन्निति । युवान्यां प्रवर्षयिष्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामि इति पुरा कृतां प्रतिज्ञां
सत्यां कुर्वन् परिपालयितुमिच्छन् जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना मुक्तरा इत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु
इत्यत आह—त्वाष्ट्रमिति । त्वष्टा आदित्यः तस्य संबन्धि त्वाष्ट्रं “ तद्दृष्टिदि पपात तत्पतित्वाऽस्तावादित्यो-
ऽभवत् ” (शं० १।४।१।११।०।) इति । तत्प्रतिसंधानार्थं प्रावर्यं कर्म तत्र प्रावर्यं कर्मांगभूतं यद्विज्ञानं तत्
' त्वाष्ट्रं ' मन्वेवं ' प्रावोचत् ' अपि तु यत्कक्ष्यं गोप्यं ' रहस्यं ' परमात्मसंबन्धि विज्ञानं मधु मधुत्राहणेनोपसंहृतं
अप्यायद्व्यप्रकाशितं तव ' वां ' युवान्यां प्रवोचदित्यनुवर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रवर्षयिष्यामीति प्रथमदिनीयपोरप्यायपोरर्थः प्रवर्षयंसंबन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तृभ्यां मंत्रान्यां प्रकाशितः ।

(मि) इदम्वै तन्मधु । दध्यद्भङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतद्वपिः
पश्यन्नवोचत् । रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपप्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशैत्ययम्वै
हरयोऽयम्वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमन-
परमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म सुर्वानुभूयित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशत् ”-इति । स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्वं पुरिशयः । न एनेन किञ्चन अनावृतम् । न एनेन किञ्चन असंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यद्भङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतद् ऋषिः पश्यन् अवोचत् । “ रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुषं पश्यते युक्ता
ह्यस्य हरयः शता दश ”-इति । अयं वै हरयः । अयं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि च । तदेतद् ब्रह्म अपूर्वमनपरमन्तरमवाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्य-
नुशासनम् ॥ १९ ॥

इदानीं ब्रह्मविद्याऽर्थयोस्तु तृतीयचतुर्थीप्याययोरर्थ उत्तराम्यां ऋग्यां प्रकाशयितव्यः इत्यतः “ इदं वै तत् ”
उक्तार्थं ब्राह्मणमनूय प्रवर्तते-पुरश्चक्रे इति । प्रकरणबलात् ईश्वरो अव्याहृते नामरूपे व्याकुर्वाणो भूतादिर्सा-
पुरःसरं पञ्चैकैस्तेभ्यो भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्ट्वा-‘ पुरः ’ पुराणि शरीराणि-‘ द्विपदः ’ द्विपादुपल-
क्षितानि मनुष्यशरीराणि ‘ चक्रे ’ कृतवान् । तथा ‘ चतुष्पदः ’ चतुष्पादुपलक्षितानि ‘ पुरः ’ पशुशरीराणि
‘ चक्रे ’ एवं शरीराणि नानाविधानि सृष्ट्वा ‘ सः ’ ईश्वरः ‘ पुरः ’ पुरस्तात् आत्मप्रवेशात्पूर्वं ‘ पक्षी ’
लिङ्गशरीरी ‘ भूत्वा ’ ‘ पुरः ’ शरीराणि ‘ पुरुषः ’ पुरुषरूपः सन् ‘ आविशत् ’ प्रविशेत् । इतिशब्दो
मंत्रसमाप्तिघोतकः । कथमात्मनः पुरुषत्वमित्याशङ्कायां श्रुतिस्तत् व्युत्पादयति-स वा अयमिति । ‘ स वै ’
स एव ‘ अयमात्मा ’ संप्रयादिकर्तृतया प्रकृतः ‘ सर्वासु पूर्वं ’ सर्वशरीरेषु पुरि शेते इति व्युत्पत्त्या ‘ पुरिशयः ’
सन् पुरुष इत्युच्यते । नन्वेवं आधारावेयनिर्देशात् द्वैतापत्तिः स्यादित्यत आह-नैनेनेति । एनेनानेन परमात्मना
‘ किञ्चन ’ किञ्चिदपि अनावृतमनाच्छादितं नास्ति । तथा ‘ एनेन ’ ‘ किञ्चन ’ ‘ असंवृतं ’ अंतरमनुप्रवेशितं
नास्ति । तथा च परमात्मैव अंतर्बहिर्मात्रेण कार्यकारणरूपेण व्यवस्थितः । न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्तीति ‘ पुरश्चक्रे ’
इति मंत्रः संक्षेपतः आत्मैकत्वमाचष्टे इत्यर्थः ॥ १८ ॥

“ इदं वै तन्मधु ” इत्यादि पूर्ववत् । एवं शरीरेषु प्रविष्टः परमात्मा किरूप इत्यत आह-रूपं रूपामिति ।
(ऋक् सं. । ६ । ४७ । १८) ‘ सः ’ ईश्वरः-‘ रूपं रूपम् ’ उपाधिमेदं देहं देहं प्रति-‘ प्रतिरूपः ’ रूपां-
तरं प्रतिविवं ‘ बभूव ’ । ननु-किमर्थमसौ प्रतिविवमावं आपद्यते-तत्राह-तदस्येति । ‘ तत् ’ प्रतिविवत्वं
अस्यात्मनो निरुपाधिकस्य ‘ रूपं ’ स्वरूपं ‘ प्रतिचक्षणाय ’ आत्ममायात्याम्यप्रतिष्ठापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन
तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अत्यात्मनो निरुपाधिकं प्रज्ञानचनाख्यं रूपं न प्रति-
ष्यायेत् । यदा पुनः कार्यकारणात्मना नामरूपे व्याहृते भवतः तदा अस्य रूपं प्रतिष्ठापयेत् इति भावः ।

(मु) अथ वधश्शः । (स्तु) तुदिदम्बयथं शौर्षणाश्याच्छौर्षणाश्या
 गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्यः
 साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो
 वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः
 शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः
 पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात्कौ-
 ण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

अथ वंशः—तदिदं १ वयं शौर्षणाश्यात् । २ शौर्षणाश्या गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।
 ४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्याच्च । ५ पाराशर्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औद-
 वाहेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च
 वैष्टपुरेयाच्च । ९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च आत्रेयाच्च
 रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्यात् ।
 १३ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् । १४ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्च आग्निवेश्याच्च ॥ २० ॥

‘इंद्रः’ परमेश्वरः ‘मायाभिः’ नामरूपविषयमिथ्याऽभिमानात्मना परिणताभिः ‘पुरु रूपः’ बहुरूपः
 ‘ईयंते’ प्रतीयते मिथ्यैव जलसूर्यवत् । मायाभिरिति बहुवचनं विक्षेपाणां बाहुल्यादुपपन्नम् । तथापि परमात्मनो
 बहुरूपत्वे किं मानं शक्यत आह—युक्ता हीति । रथे युक्ता वाजिन इव ‘हि’ यस्मात् ‘अस्य’ प्रतीचो रथ-
 स्थानीये शरीरे ‘युक्ताः’—‘हरयः’ इंद्रियाणि ‘शता’ शतानि ‘दश’ च प्राणिभेदबाहुल्यात् शतानि
 दश च भवन्ति । अयं च स्वविषयान् प्रतिहरन्तीति हरणार्द्रिन्द्रियाणि हरयः । इतिशब्दो मंत्रसमाप्तिद्योतकः । ननु—
 अस्य हरय इति संबन्धप्रतीतिः, अयमन्यः परमेश्वरः अन्ये हरयः इत्येवं द्वैतापत्तिः इत्यत आह—अयं वा इति ।
 ‘अयं वै’ अयमेवात्मा ‘हरयः’ इंद्रियादिरूपेणास्यैवाविद्यया मानात् । ‘अयं वै’ अयमेवात्मा ‘दश च सह-
 स्राणि’ ‘बहूनि चान्तानि च’ हरिशब्दितान्तीन्द्रियाणि प्राणिभेदस्यानेत्यात् । इदानीं अस्यात्मनः पारमार्थिकं
 स्वरूपमाह—तदेतद्ब्रह्मेति । न विद्यते पूर्वं कारणं यस्य तदपूर्वम् । न विद्यते अपरं कार्यं यस्य तदनपरम् । न
 विद्यते अंतर्गले जायन्तरं वस्तु यस्य तदनंतरम् । न विद्यते बाह्यं बहिर्भूतं वस्तु यस्मात् तदबाह्यम् । यत् एतादृशं
 ‘ब्रह्म’ तदेतत् समस्तं जगत् । न तद्व्यतिरेकेणास्ति । किं पुनः तद्ब्रह्म आत्मनोऽप्यांतरं इत्याह्वायां नेत्याह—
 अयमात्मेति । ‘अयं’ प्रत्यगात्मेव ब्रह्म । कोऽसौ प्रत्यगात्मा तत्राह—सर्वानुभूतिरिति । यः सर्वात्मना
 सर्वमनुभवति सः ‘सर्वानुभूः’ । द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता स एव. प्रत्यगात्मेत्यर्थः । अयमेव सर्ववेदांतानामर्थ
 एतुपमंहरति—इत्यनुशासनमिति । इतीत्यं ‘अनुशासनं’ सर्ववेदांतोपदेशः । एतदृष्टतमयमेति अनर्थनिवृत्ति-
 द्वारा आनंदावाप्तिरूपः शास्त्रार्थः परिसमाप्तः ॥ १९ ॥

अपेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य स्तुत्यर्थं मधुकाण्डस्य स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च ब्रह्मविद्याया अयं वंश आरभ्यते—

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पुराशर्ष्यात्पुराशर्ष्यो जातू-
कण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः
कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पुराशर्ष्यायणात्पुराशर्ष्या-
यणः पुराशर्ष्यात्पुराशर्ष्यो जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यो भारद्वाजाद्भार-
द्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च वास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्ध-
नरौपजन्धनिरासुरेऽसुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ॥ २१ ॥

(डा) आत्रेयो माण्डेः । (मूर्मा) माण्डिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो
व्वात्स्याह्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्ष्यात्काप्यात्कैशोर्ष्यः
काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भीर्काण्डिन्या-
द्विदम्भीर्काण्डिन्यो वत्सनपातो ब्राभ्रवाद्वत्सनपाद्ब्राभ्रवः पथः सौभ-
रात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाद्वा-

१५ आग्निवेश्यः सैतवात् । १६ सैतवः पुराशर्ष्यात् । १७ पुराशर्ष्यो जातूकण्ण्यात् । १८ जातू-
कण्ण्यो भारद्वाजात् । १९ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च आसुरायणाच्च गौतमाच्च । २० गौतमो भार-
द्वाजात् । २१ भारद्वाजो वैजवापायनात् । २२ वैजवापायनः कौशिकायनेः । २३ कौशिकायनि-
र्घृतकौशिकात् । २४ घृतकौशिकः पुराशर्ष्यायणात् । २५ पुराशर्ष्यायणः पुराशर्ष्यात् ।
२६ पुराशर्ष्यो जातूकण्ण्यात् । २७ जातूकण्ण्यो भारद्वाजात् । २८ भारद्वाजो भारद्वाजाच्च
आसुरायणाच्च वास्काच्च । २९ आसुरायणस्त्रैवणेः । ३० त्रैवणिरौपजन्धनेः । ३१ औपजन्ध-
निरासुरेः । ३२ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३३ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २१ ॥

३४ आत्रेयो माण्डेः । ३५ माण्डिर्गौतमात् । ३६ गौतमो गौतमात् । ३७ गौतमो वात्स्यात् ।
३८ वात्स्यः शाण्डिल्यात् । ३९ शाण्डिल्यः कैशोर्ष्यात्काप्यात् । ४० कैशोर्ष्यः काप्यः कुमार-
हारितात् । ४१ कुमारहारितो गालवात् । ४२ गालवो विदम्भीर्काण्डिन्यात् । ४३ विदम्भी-
र्काण्डिन्यो वत्सनपातो ब्राभ्रवात् । ४४ वत्सनपात् ब्राभ्रवः पथः सौभरात् । ४५ पन्थाः सौभरः
अयास्यादाङ्गिरसात् । ४६ अयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाद्वाद्वा । ४७ आभूतिस्त्वाद्वाद्वा विश्व-

अथ वंश इति । वंश इव 'वंशः' । यथा वेणुर्वंशः पर्वणः पर्वणो भियते । तद्वदप्रात्प्रवृत्ति आधूलप्रातेरयं
वंशः । अथायद्वयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमांतः शिष्यः पंचम्यंत आचार्यो बोद्धव्यः ॥ २० ॥

'आग्निवेश्यः'— 'सैतवात्' आचार्यात् अधीतवान् इत्यादि ॥ २१ ॥

'आत्रेयः' माण्डेः अधीतवान् । 'परमेष्ठी' विराट् 'ब्रह्मणः' हिरण्यगर्भात् अधीतवान् । 'हिरण्यगर्भः' स्वयं-

डाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपत्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधी-
चऽ आयर्वणाद्ध्यङ्ङायर्वणोऽथर्वणो देवादुथर्वा देवो मृत्योः प्राध्व-
ॐसनान्मृत्युः प्राध्वॐ सनः प्रध्वॐसनात्प्रध्वॐसनऽएकंपुरैकपिंविप्र-
जित्तेर्विप्रजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-
त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २।५ ॥ (५) २-५ ॥

इति पंचमोऽध्यायः ॥ १४-५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ७८ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकं प्रथमं मधुकाण्डं समाप्तम् ।

रूपात्त्वाष्ट्रात् । ४८ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्याम् । ४९ अश्विनौ दधीच आयर्वणात् ।
५० दध्यङ्ङायर्वणोऽथर्वणो देवात् । ५१ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वसनात् । ५२ मृत्युः
प्राध्वसनः प्रध्वसनः । ५३ प्रध्वसन एकैः । ५४ एकपिंविप्रजित्तेः । ५५ विप्रजित्तिर्व्यष्टिः ।
५६ व्यष्टिः सनारोः । ५७ सनारुः सनातनात् । ५८ सनातनः सनगात् । ५९ सनगः परमे-
ष्ठिनः । ६० परमेष्ठी ब्रह्मणः । ६१ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

प्रतिमातवेदः इति तत् आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म वेदाख्यं तत्स्वयंभु निरयं तस्मै ' ब्रह्मणे ' स्वयं-
भुवे वेदरूपेणावस्थितस्य ' नमः ' वाङ्मनःकायकृतः प्रह्वीभावो भवत्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीहर्षिकेशाब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां द्वितीयेऽध्याये पंचमं मधुब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (५) २-५ ॥
द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) २ ॥
इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि आद्यं मधुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं
 द्विध्यायं याज्ञवल्क्यकाण्डं वा मुनिकाण्डम् ।
 आदितः षष्ठेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
 आदितश्चतुर्थे वृ० आ० द्वितीये च प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणा-
 ऽअभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव
 कः स्विदेषाम्ब्राह्मणानामनूचानुतमऽडुति ॥ १ ॥

सु ह गवाथं सहस्रमवरुोध । दशदश पादाऽएकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा
 बभूवुस्तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः सऽएता गाऽउद-
 जतामिति ते ह ब्राह्मणा नु दधृषुः ॥ २ ॥

अश्वलब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः ।
 तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव । कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानुतम इति ॥ १ ॥

स ह गवां सहस्रमवरुोध । दशदश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । तान् होवाच-
 ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २ ॥

एवं आगमप्रधानेन मधुकाण्डेनोक्तमेवार्थं उपपत्तिभिर्निरूपयितुं याज्ञवल्कीयं काण्डमारम्यते । तत्र प्रस्ताव
 कर्तुं विज्ञानस्तुत्यर्था विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्था च आख्यायिका अश्वलब्राह्मणेनारम्यते—जनको ह वैदेह इत्या-
 दिना । विदेहेषु मवः ' वैदेहः ' जनकः ' जनकनामा राजा ' ह ' किल बभूव । स च ' बहुदक्षिणेन यज्ञेन '
 शाखांतरप्रसिद्धेन बहुदक्षिणाविशिष्टेनाश्वमेधेन वा ' ईजे ' अयजत् । ' तत्र ' तस्मिन् यज्ञे ' ह ' विद्वद्वाहु-
 ल्येन प्रसिद्धानां ' कुरुणां पंचालानां ' च देशानां ' ब्राह्मणाः ' निर्मंत्रिता दर्शनकामा वा ' अभिसमेताः ' अभि-
 संगताः ' बभूवुः ' । तत्र महांतं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा ' ह ' किल ' तस्य जनकस्य वैदेहस्य ' यजमानस्य ' कः
 स्वित् ' को नु खलु ' एषां ' ब्राह्मणानां मध्ये ' अनूचानुतमः ' सर्वे इमे अनूचानाः कः स्विदेषामतिशयेनानू-
 चानोऽनुवचने स्मर्यो ब्रह्मिष्ठ ' इति विजिज्ञासा ' विशेषेण ज्ञानुमिच्छा ' बभूव ' ॥ १ ॥

पश्चात् ' सः ' जनकः ' ह ' अनूचानविषयोऽत्रजिज्ञासः सन् तद्विज्ञानोपायार्थं ' गवां ' प्रथमवयसां धेनुनां

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । (चै) एताः सौम्योदज सामश्रवा इति ता होडाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः कथञ्चु नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाच । एताः सौम्य ! उदज सामश्रवा ३ इति । ता होडाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः । कथं नु नो ब्रह्मिष्ठः ब्रुवीतेति ॥ ३ ॥

' सहस्रमवरोध ' गोष्ठे अवरोधे कारयामास । किंविशिष्टास्ता गाबोऽवरुद्धा इत्यत आह—दशदशेति । तासा-
 मैकैकस्या गोः शृंगयोर्विषये ' दशदश पादाः ' पलचतुर्भागः पाँदः एवंभूताः सुवर्णस्य दशदश पादाः
 ' आवद्धा वभूवः ' । शृंगयोरिति द्विवचनात् एकैकस्मिन् शृंगे पंचपंच पादा आवद्धा इत्यर्थः । एवं गा अव-
 रोध्य जनकस्तान् ब्राह्मणान् ' ह ' किल ' उवाच ' । हे ब्राह्मणाः वेदाध्ययनसंपन्नास्तदर्थनिष्ठाः ' भगवंतः '
 पूजार्हा ! इति संबोध्य ' यो वः ' युष्माकं मय्ये ' ब्रह्मिष्ठः ' अतिशयेन ब्रह्मज्ञः ' सः एताः ' अवरुद्धा गाः ' उद-
 जता ' उल्कालयतु स्वगृहं प्रति नयतु । ' ते ' ब्राह्मणाः ' ह ' किल एवमुक्ताः ' न दधुधुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां
 प्रतिज्ञातुं न प्राग्माः संवृत्ताः इत्यर्थः ॥ २ ॥

अथानंतरं अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिन-
 मुवाच । किं ? हे सौम्य ! सामश्रवा ३ इति, षड्तिर्दूरादाहानार्था । सामविधिं शृणोतीति सामश्रवाः तस्य
 संबुद्धौ हे सामश्रवः । अतो यजुर्वेदविदो याज्ञवल्क्यात् सामविधिश्रवणमनुपपन्नमित्यर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्य इति
 सिद्धयति । हे सामश्रवः ! ' एता गाः ' उदजोद्गमयास्मद्गृहान्प्रति । एवं गुदवचनं श्रुत्वा ' ह ' किल ' ब्रह्म-
 चारी ' ' ताः ' गाः ' उदाचकार ' उल्कालितवान् आचार्यगृहं प्रति नीतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्ट-
 गवामपहरणान् याज्ञवल्क्येनात्मनो श्रमिष्ठता प्रतिज्ञातेति, अस्माकमपि ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते
 ' ह ' ब्राह्मणाश्चक्रुधुः क्रुद्धवन्तः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाह—कथमिति । कथमयं नोऽस्माकं एकैकप्रधानानाममे
 ' श्रमिष्ठोऽस्मीति ' ' मुनीन ' कथयेत् । इतिशब्दः अभिप्रायसमाप्तिचोक्तः ॥ ३ ॥

१—आत्मगुरो—पथमेऽपराये । " इत्यादि बहुधा राजा चिनविद्या मनोगतम् । कामपेनुगमानानां सहस्रे निदधौ गवाम् ।
 कारावितसहस्राणि निष्काणाम्नि भूयतिः १५५ । २३मे शृंगे गवां राजा निष्काणां विचारते हि वाः । मय्येकं द्विदशयेषु शृंगैर्वापि-
 त्तोऽपत्तः " । १५६ । इति । अनपेच्छीक— इत्यादीनि । इत्यादिकं विचार इत्या गवां सहस्रं तथा निष्काणां दीनः। एतां काराव-
 षण्णहप्रति सदसि निदधौ त्यपिनवानिति । " एते दीनतेऽपि च निष्कोऽपि " इति अमरे नानार्थः ११११ । १५६ । दीनः
 धनो कारावित्गुरोः एते देवमाह । २३रे इति । हि यतः । सहस्रवत्याकानां गवां द्विसहस्रमन्याकेषु २३तेषु एषु प्रत्येकं २३रे
 २३रे दीनतानां धनो कर्षणमुदयमदस्य पत्स्य पादतया प्रतियादिनां विचरि धनो द्विसहस्रदशसोकां वषथेति । तथाच
 एतदुदयस्य विचर्या पुनने कर्षणंवापिदिदिति मायः । अथ यद्ये भाष्यकारेः धृतिपददशदशद्विषं कथ्याऽभिप्रायेण
 एतदुदयम् । पंचपंच पादा एतेषु २३रे बद्धा दशमुक्तेः । एत च दशमदशानि निष्काणेत्या भवति । तथापि—अनेन प्रथंवा
 " बरुणकनेपु माःवामःप्रः " इति कथरात्माभिवचनामुकारेण जनकौदार्यानिशयमदृश्याय च दशदशौ पद विचरिपरातया
 स्पन्द्यतमिति कथ्यम् ॥ १५६ ॥

२—" निष्कमथः सःऽरेमपते हीनमकर्मयोः । कर्षणंकरणे हेमपाये हेमपदेऽपि चेति मेदिनी " गाः एते मुक्तानां रेणु-
 टेषूपते एते । दीनःऽपि च निष्कोऽपि " इत्यमरान्तार्थः ॥

३—" पुत्राः पंचःदशमः । तेषु पेशुः कर्षोऽपि पंच कर्षणमुदयम् । मुक्तावित्तो हेयोऽपि " इत्यमरं वेदव्यासः ॥
 ३११६

(त्यु) अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । सु हैनम्प-
प्रच्छ त्वञ्च खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीरेऽइति सु होवाच नमो
व्यमत्राहिष्ठाय कुर्मो गोकामाऽएव व्युथुं स्मऽइति तुथुं ह ततऽएव
प्रमुन्दद्रे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

(लो) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रत्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् ।
साऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव । स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य
ब्रह्मिष्ठोऽसी रे इति । स होवाच । नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मः । गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह
तत एव प्रष्टुं दधे होताऽश्वलः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् । केन यजमानो
मृत्योराप्तिमतिमुच्यते इति । होत्रत्विजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तथेयं वाक् ।
साऽयमग्निः । स होता । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

‘ अथ ह ’ एवं क्रुद्रेषु ब्राह्मणेषु ‘ जनकस्य ’ यजमानस्य ‘ अश्वलः ’ अश्वलनामा ‘ होता ’ ऋत्विग्
‘ बभूव ’ । ‘ सः ’ ब्रह्मिष्ठामिमानो राजाश्रयत्वाच्च धृष्टः ‘ एनं ’ याज्ञवल्क्यं ‘ ह पप्रच्छ ’ पृष्टवान् । कथं ?
हे याज्ञवल्क्य ! नोऽस्माकमग्रे ‘ त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसी रे ’ इति । प्लुतिनिर्भस्सनाया । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो
लिङ्गं इति सूचयन्ती श्रुतिर्याज्ञवल्क्यकृतमुत्तरं दर्शयति—स हेति । ‘ सः ’ याज्ञवल्क्यः ‘ ह उवाच ’ । ‘ वयं
ब्रह्मिष्ठाय नमस्कृमः ’ । तर्हि किमिति ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिताः, इत्यत आह—गोकामा
इति । ‘ वयं गोकामा एव स्मः ’ । अतो गोग्रहणं कृतवन्त इति । ‘ तं ’ ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं संतं ‘ तत एव ’
ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताऽश्वलः ‘ प्रष्टुं ’ ‘ दधे ’ मनो धृतवान् ॥ ४ ॥

पूर्वत्र व्याख्याते मधुकाण्डे यदुद्गीयप्रकरणं तस्मिन् आसङ्गपाप्मनो मृत्योरत्ययः समुचितेन कर्मणा संक्षे-
पनो व्याख्यातः । तस्यैवोद्गीयदर्शनस्य परीक्षाविषयोऽयं प्रश्नप्रतिवचनरूपो विस्तर आरभ्यते—याज्ञवल्क्येति
होनाचेति । हे याज्ञवल्क्येति प्रथमं मुनेराभिमुख्यमापादयितुं संबोधोवाच । अस्य कर्मणः ‘ यदिदं ’
सायनजातं ऋत्विगान्यादिलक्षणं ‘ मृत्युना ’ कर्मलक्षणनेन स्वामात्रिकाज्ञानजासङ्गसहितेनाप्तं व्याप्तं कित्वाभिपन्नं
च मृत्युना वशीकृतं च । अतः ‘ केन ’ दर्शनलक्षणेन साधनेन ‘ यजमानः ’ मृत्योराप्तिमतीत्य मृत्युगोचरत्व-
मतिक्रम्य ‘ मुच्यते ’ स्वतंत्रो मृत्योरवश्यो भवतीत्यर्थः । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य उत्तरमाह—
होत्रत्विजाऽग्निना वाचेति । एतस्याभिप्रेतमर्थं श्रुतिः स्वयमेव व्याचष्टे—वाग्वै इति । “ यज्ञो ये
यजमानः ”—(श. प. १४ । २ । २ । २४) इति श्रुतेर्यज्ञस्य यजमानस्य या अध्यात्मं वाक् सैवाधियज्ञे

(ध्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णर्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

(ध्या) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमितिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदंमनुः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तम् । सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमितिमुच्यत इति । अध्वर्युर्णर्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः । सोऽसावादित्यः । सोऽध्वर्युः । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तम् । सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नम् । केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमितिमुच्यत इति । ब्रह्मणर्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिदं मनः । सोऽसौ चन्द्रः । स ब्रह्मा । सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः ॥ ७ ॥

होता । तत्र एव सति 'येयं' यज्ञस्य 'यजमानस्य' 'वाक्' सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निविदं स एव वाग्विज्यमापन्नोऽग्निर्होता । 'सा' होता 'अग्निरूपेण दष्टः' 'सा मुक्तिः' मृत्यतिक्रमरूपाया मुक्तिः साधनम् । 'सा' उक्तरूपा मुक्तिरेव 'अतिमुक्तिः' फलभूताया अन्यादिभावापरिरूपाया अतिमुक्तिः साधनम् । तथा च आप्यात्मिकात् आधिभौतिकात् परिच्छिन्नरूपात् वागवोऽनृलक्षणात् साधनद्रयात् अपरिच्छिन्नाधिदेवतामिरूपेण होतारि दृष्टिर्मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वामाविकात् अज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षणात् मृत्योरितिमुक्तिर्व्याख्याता । तस्य कर्मणः सासन्नस्य मृत्योः आश्रयभूतानां दर्शपूर्णमासादिकर्मसाधनानां यो विपरिणामहेतुः कालः तस्मात्कालात् प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येतीदमारन्वते । क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि क्रियायाः प्रागूर्ध्वं च साधनविपरिणामहेतुत्वेन कालस्य व्यापारदर्शनात् तस्मात्कालात्प्रयगतिमुक्तिर्वक्तव्येति तामाह—यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तमित्यादिना । स च कालो दिरूपः । अहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह—'अहोरात्रान्यां' हि सर्वं जायते वर्द्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च, तान्यां जायते वर्द्धते विनश्यति चेति संबन्धः । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववत् योज्यानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्चेति साधनद्वयं अन्यामाधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अपरिच्छिन्नाधिदेवतादित्यारमना दष्टं सत् मुक्तिः । सा मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणात्कालान् अतिमुक्तिरुच्यते । दृष्टिक्षयदृश्ययोराहोरात्रयोरादित्यः कर्ता । न प्रतिपदादीनां निर्धानं तासां तु दृष्टिक्षयोपगमनेन चंद्रमाः । अत आदित्यप्राप्त्या अहोरात्रास्यवत् चंद्रप्राप्त्या

(अर्था) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिवाथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमतऽइत्युद्गात्रार्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयुम्प्राणः स वायुः सुऽउद्गाता सा मुक्तिः साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षाऽअथ संपदः ॥ ८ ॥

(दो) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमुद्यर्गिभर्होताऽस्मिन्यज्ञे करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽसुवाक्या च ।

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव । अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते इति । उद्गात्रार्त्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तत् यः अयं प्राणः । स वायुः स उद्गाता सा मुक्तिः । साऽतिमुक्तिः । इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमद्य ऋग्भिर्होता अस्मिन् यज्ञे करिष्यतीति । तिसृभिरिति ।

पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः इत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तमित्यादिना । ' ब्रह्मणार्त्विजा मनसा चंद्रेण ' इत्यक्षरन्यासः । तत्राध्यात्मं ' यज्ञस्य ' यजमानस्य ' यदिदं ' प्रसिद्धं ' मनः ' ' सोऽसौ ' चंद्रोऽधिदैवं मनः । अध्यात्मं चंद्रमा अधिदैवतमिति ' हि ' प्रसिद्धम् । स एव चंद्रो ब्रह्मार्त्विक् । तेन यजमानस्य मनो ब्रह्मेति च साधनद्वयमपरिच्छिन्नाविदैवतचंद्रात्मना दृष्टं सन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

यजमानस्य कालान्मृत्योरतिमुक्तिर्ब्रह्मत्वात् । सः अतिमुच्यमानः केनावष्टमेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोतीत्यत आह—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमित्यादिना । ' यदिदं ' प्रसिद्धमन्तरिक्षमाकाशः अनारम्बणमनालम्बनमिव भासत इति शेषः । इवशब्दादस्येव तत्रावलम्बनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यच्चत् अज्ञायमानं आलम्बनं तत्केनेति सर्वनाम्ना पृच्छयते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंबन्धात् येनाक्रमणावष्टमेन यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानः अतिमुच्यते किं तत् इति प्रश्नविषयः । ' अथ ' केनाक्रमणावष्टमेन ' यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते ' स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यर्थः । उद्गात्रार्त्विजा वायुना प्राणेनेति । उद्गाता ऋत्विक् अधिभूतं परिच्छिन्नं रूपम् । अध्यात्मं च प्राणः । एतद्वयमपरिच्छिन्नेन वायो रूपेण पश्यति । तेन वायुना प्राणेनावलम्बनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोति अतिमुच्यत इत्यभिप्रायः । एवमनुक्तवगादीनामपि वाय्वात्मना दर्शनं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—इतीति । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवं प्रकारान्मृत्योरतिमोक्षा इत्यर्थः । ' अथ संपदः ' अथाधुना ' संपदः ' उच्यते । संपन्नाम महतां फलवतामश्वमेधादिकर्मणां कर्मत्वादिना सामान्येनाल्पवियस्तु कर्मसु विवक्षितफलसिद्ध्यर्थं संपत्तिः संपद्युच्यते । यथाशक्त्यग्निहोत्रादिनिर्वर्तनेनाश्वमेधादिकर्म मया निर्वर्त्यते इति ध्यानं संपदित्यर्थः । यद्वा फलस्यैव देवलोकादेरुज्ज्वलत्वादिसामान्येनाप्याद्याहुतिषु संपादनं संपदित्यर्थः । अतः संपद आरभ्यते ॥ ८ ॥

संपदामारंभमुपाध प्रश्नवाक्यमुत्थापयति—याज्ञवल्क्येति होवाच कृतिभिरित्यादिना । याज्ञवल्क्येति

याज्या च शस्यैव तृतीया किन्ताभिर्जयतीति पृथिविलोकमेव पुरोऽनु-
वाक्यया जुयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया दौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति
तिस्रऽइति कतमास्तास्तिस्रऽइति या हुताऽउज्ज्वलन्ति या हुताऽअति-
नेदन्ति या हुताऽअधिशेते किन्ताभिर्जयतीति या हुताऽउज्ज्वलन्ति
देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोकः या हुताऽअतिनेदन्ति
मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि मनुष्यलोकः या हुताऽअधिशेते
पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यधुऽइव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्यया च याज्या च । शस्यैव तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । पृथिवी
लोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयति । अंतरिक्षलोकं याज्यया । दौर्लोकं शस्यया ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमुद्याध्वर्युरस्मिन् यज्ञे आहुतीर्होष्यतीति । तिस्र इति । कतमा-
स्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति । या हुता अतिनेदन्ति । या हुता अधिशेते । किं
ताभिर्जयतीति । या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः । या हुता
अतिनेदन्ति । मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अतीव हि मनुष्यलोकः । या हुता अधिशेते । पितृ-
लोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि पितृलोकः ॥ १० ॥

होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । ' कतिभिः ' कतिसंख्याभिः ' ऋग्भिः ' ऋग्जातिभिः अयं ' होता ' ' अद्यास्मिन्
' यज्ञे ' ' करिष्यति ' शस्त्रं शंसिष्यति । इत्येवमश्वलेन पृष्टो याज्ञवल्क्य आह—तिस्रभिरिति । ' तिस्रभिः '
ऋग्जातिभिः । एवमुत्तरमुक्तवन्तं याज्ञवल्क्यं प्रति पुनस्तासां स्वरूपं पृच्छति—कतमास्ता इति । संख्येय-
विषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु संख्याविषयः । किंस्वरूपास्तास्तिस्र ऋग्जातय इति पृष्टे उत्तरमाह—पुरोऽनुवाक्या
चेति । प्राक् यागकालात् होत्रा प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्या इत्युच्यते । यागार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्-
जातिः याज्या । शस्त्रार्थं प्रयुज्यमाना ऋग्जातिः शस्यः । सैव ' तृतीया ' त्रिसंख्यापूरणी । याः काश्चन ऋचः
स्तोत्रिया वा अन्या वा ताः सर्वा एतास्वेव तिस्र्यु ऋग्जातिषु अंतर्भवतीत्यर्थः । एतासां फलं पृच्छति—किं
ताभिरिति । ' ताभिः ' पुरोऽनुवाक्याणांभिः ऋग्जातिभिर्वर्जमानः ' किं जयति ' किं फलं प्राप्नुयात् ।
उत्तरमाह—पृथिविलोकमेवेति । ' पुरोऽनुवाक्यया पृथिविलोकमेव जयति ' लोकसंज्ञं वसामान्यात् । ' अंतरिक्ष-
लोकं याज्यया ' मध्यमत्वसामान्यात् । ' दौर्लोकं ' द्यूलोकं ' शस्यया जयति ' ऊर्ध्वत्वसामान्यात् ॥ ९ ॥

एवमृग्जातिषु फलसंपादने विहिते अध्वर्युहृताइतिषु फलसंपादनजिज्ञासया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाच
कृत्ययमुद्याध्वर्युरित्यादिना । समानार्थकमेतन् । ' या हुताः ' समिदाज्याइत्ययः ' उज्ज्वलन्ति ' । ' या हुताः '
मांसायाइत्योऽतिनेदन्ति अतीव शब्दं कुर्वन्ति । ' या हुताः ' पयःसोमाइत्योऽधिशेते अधि भूमेरधो गत्वा
शस्त्रे । किं ताभिर्जयतीति । ताभिरेवं निष्पादिताभिः पृच्छतिभिः किं जयतीति पृष्टे आह—या हुता उज्ज्वलं-

(को) याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमष्ट ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीत्येकयेति कृतमा सैकेति मनऽएवेत्यनन्तम्बै मनोऽनन्ता विश्वे देवाऽअनन्तमेव स तेन लोकजयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रिया स्तो-
प्यतीति तिस्रऽइति कृतमास्तास्तिस्रऽइति पुरोऽनुवाक्या च याज्या च
शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमुथाध्यात्मकृतमास्ता याऽअध्यात्ममिति

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृतिभिरयमष्ट ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायिष्यतीति । एक-
येति । कृतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै मनः । अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन
लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । कृत्ययमद्योद्गताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति । तिस्र इति ।
कृतमास्तास्तिस्र इति । पुरोऽनुवाक्या च, याज्या च, शस्यैव तृतीया । अधिदेवतम् । अथा-

तीति । ' याः ' उज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः । तामिराहुतिभिर्देवलोकमेव जयति । एता उज्ज्वलं
आहुतयो निर्वर्त्यमानाः साक्षादेवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकालयमुज्ज्वलं फलमेव मया निर्वर्त्यते इत्येवं
संपादयंति । कथमित्यपेक्षायामुज्ज्वलत्वसामान्यादित्याह—दीप्यत इवेति । ' हि ' यस्मात् ' देवलोको दीप्यत-
इव ' भासत इव । उज्ज्वल इवेति अभिनयप्रदर्शनार्थं इवशब्दः । तथा ' या आहुतयः अतिनेदंति ' अतीव
शब्दं कुर्वन्ति । तामिराहुतिभिर्मनुष्यलोकं ' जयति ' ' हि ' यस्मात् अतीवातिकुस्तितशब्द इव ' मनुष्यलोकः '
पापप्रचुरस्य हि मनुष्यलोकस्य यातना । संयमित्यां पुर्यां वैवस्वतेन गायमानानां हा हताः स्मो मुंच मुंचेति
कुस्तितशब्दो भवतीत्यर्थः । ' या हुता आहुतयोऽधिदेवते ' ' तामिराहुतिभिः पितृलोकमेव जयति ' । उपरि-
तनसाध्यादिलोकापेक्षया पापप्रचुरत्वेनाधोगमनापेक्षया वा पितृलोकः अध इव वर्तत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् ' अयामं ' ' ब्रह्मा ' ऋत्विक् आहवनीयस्य ' दक्षिणतः ' ब्रह्मासने
स्थित्वा कृतिभिर्देवताभिर्यज्ञं ' गोपायिष्यति ' रक्षिष्यति । कृतिभिरिति पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु
तिस्र इति प्रसंगदृष्टया इहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते । अथवा, प्रतिवादिष्यामोहार्यं बहुवचनं बोद्ध-
व्यम् । उत्तरमाह—एकयेति । यथा दक्षिणतो ब्रह्मासने स्थित्वा यज्ञं गोपायति सैका देवतेत्यर्थः । कृतमा
सैकेति मन एवेति । ' मन एव ' देवता । मनसा हि ध्यानेनैव ब्रह्मा व्याप्रियते अतो मन एवैका देवता
तथा यज्ञं गोपायतीति भावः । अस्मिन्मनसि संपाद्यमानं फलमष्टमपि मुनिराह—अनन्तं वै मन इति । वैशब्दः
प्रसिद्धवचनोत्तरार्थः । तच्च मनोवृत्तिभेदानन्तं ' वै ' प्रसिद्धम् । तदानंतर्यामिमिमानिनः ' विश्वे देवाः ' सर्वे देवाश्चा-
नन्ताः । तस्मात्स उपासकः तेन मनसि वैश्वदेवदृष्टयव्यासेनानंत्यसामान्यादन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ' कृति स्तोत्रियाः स्तोप्यतीति ' । स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा
ऋग्जातयः । समानमन्यत् । प्रतिवचनमुपादत्ते—पुरोऽनुवाक्या च यान्या च शस्यैव तृतीया-
ऽधिदेवतमिति । एताश्च पुरोऽनुवाक्यादयो व्याख्याताः । ' अधिदेवतमिति ' यज्ञाधिकारादधियज्ञमिति बोद्ध-

प्राणऽएव पुरोऽनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानुः शस्या किन्ताभिर्जय-
तीति यत्किञ्चेदुमप्राणभृडिति ततो ह होताऽश्वलऽउपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (४) २ । ६ ॥ (६) ३-१ ॥

अथ हैनं जारत्कारवऽआर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच
कुति ग्रहाः कुत्यनिग्रहाऽऽड्यष्टौ ग्रहाऽअष्टावतिग्रहा ये तेऽष्टौ ग्रहाऽ
अष्टावतिग्रहाः कतने तऽड्यति ॥ १ ॥

घ्यात्मम् । कतमास्ताः । या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोऽनुवाक्या । अपानो याज्या । व्यानः
शस्या । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृडिति । ततो ह होता अश्वल उपरराम ॥ १२ ॥

आर्तभागब्राह्मणं वा जारत्कारवब्राह्मणम् ।

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा
इति । अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः । ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

व्यम् । अधियज्ञं पुरोऽनुवाक्यादयो गीतिरूपेण वर्तमाना अधियज्ञमज्ञा इत्येतदवगतम् । परं केन रूपेण
ताः पुनरप्यामं भवंतीति पृच्छति-कतमास्ता इति । ' या अध्यात्मं ' स्तोत्रियाः तिल ऋचः कास्ता इति
पृष्टे उत्तरमाह-प्राण एव पुरोऽनुवाक्येत्यादिना । ' प्राण एव पुरोऽनुवाक्या ' प्राणपुरोऽनुवाक्ययोः पका-
रादिवसामान्यान् । ' अपानो याज्या ' अपानयाज्ययोः प्राणपुरोऽनुवाक्याभ्यामनंतर्यसामान्यात् । ' व्यानः
शस्या ' " अप्राणजनपानजनृचमभिव्याहरन् " इति ध्रुवतरे शस्त्रप्रयोगस्य प्राणापानव्यापारव्यतिरेकेण विद-
त्वान् व्याने शस्यादृष्टिरिति भावः । एवं प्राणादिषु पुरोऽनुवाक्यादिदृष्टिकरणस्य कलं पृच्छति-किं ताभिर्जय-
तीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह-यत्किञ्चेदं प्राणभृडिति । प्राणभृत्प्राणिजातं यत्किञ्चेदमस्ति तत्सर्वं ' जयति ' ।
सर्वप्राणायामकभूरादिलोकप्रवसंस्थायामामान्यान् । पूर्वं विशेषत उक्तस्य सामान्येन उक्तिरियम् । ' ततो ह ' ।
तन्मादात्मनः प्रथमनिर्गम्यन् अमावश्वलः ' होता ' नायममन्द्रोचर इत्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षिकेदारवदभागवतपुराणपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य
श्रीरामदेवप्रभन्गवचनः श्रुत्वा माप्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतामाप्यन्दिनशाश्वोऽनिपद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रसादिकायां मध्यमे मुनिकाण्डे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा श्रुत्वा वि-
शेषाद्यं प्रथममभ्यन्तप्राप्तं परिममानम् ॥ १४ । (६) । २ । १ ॥)

एव फाल्गुन्याः कर्मकथनात् मृष्योरेभिमुक्तिर्वास्त्याना । इदानीं ब्रह्मज्ञानं विना ततो विद्येयारोगान्मुमुक्षोः
मन्त्रोत्तरकथनात्तार्थं विना प्रवृत्तिपदकथनात् ब्रह्मज्ञानोरेभिमुक्तिः । अनुशास्त्राधिकामनुष्ठापार्थं भागवतप्रकारेण-
अथ हैनं जारत्कारवऽ आर्तभाग इति । ' ह ' शब्दः देविचार्यः । अपानंतरं अध्यात्मे उपरते ' एतं '

प्राणो वै गृहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धास्त्रिध्रति ॥ २ ॥
जिह्वा वै गृहः । स उसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि उसान्वि-
जानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै गृहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि-
वदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै गृहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥
श्रोत्रं वै गृहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दा-
च्छृणोति ॥ ६ ॥

प्राणो वै ग्रहः । सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि गंधान् जिघ्रति ॥ २ ॥

जिह्वा वै ग्रहः । स रसेनातिग्रहेण गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ३ ॥

वाग्वै ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः । वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ४ ॥

चक्षुर्वै ग्रहः । स रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः । स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दान् शृणोति ॥ ६ ॥

प्रकृतं याज्ञवल्क्यं जरत्कारुगोत्रः 'जारत्कारुः' ऋतभागस्यापत्यमार्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवा-
चेत्यभिमुलीकरणाय पूर्ववत् । कति ग्रहाः कल्पतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमान्तर्यः । मुक्त्यति-
मुक्तिप्रतियोगित्वेन सामान्यतः प्रसिद्धा 'ग्रहाः' 'कति' कनिसंख्याकाः, अतिग्रहाश्च कतिसंख्याकाः ? इति
संख्याविषयोऽयं प्रश्नः । एवं पृष्टे उत्तरमाह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ततः संख्येयान् पृच्छति
'ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' चाभिहिताः 'ते कतमे' के ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पृष्टे उत्तरमाह—प्राणो वै ग्रह इति । 'प्राणः' इति प्राणमुच्यते प्रकरणात् वायुना सहितः स
प्राणाख्यः प्राणो ग्रहवत् परवशताहेतुत्वात् ग्रहः । 'सः अपानेन' गन्वेनातिग्रहेण 'गृहीतः' । अपश्चातो-
ऽपानेन शब्दार्थः । अपानसत्त्वित्वात्पानो गन्ध उच्यते । कथं ? तेन गृहीत इत्यत आह—अपानेन हीति ।
'हि' यस्मात् अपानेनातिग्रहेण गन्धान् लोको जिघ्रति । अपानाप्रकृतं गंधं प्राणेन सर्वो लोको
जिघ्रति इत्यतस्तेन प्राणो गृहीत इत्यर्थः ॥ २ ॥

'जिह्वा वै ग्रहः' । स जिह्वाख्यो ग्रहः 'रसेनातिग्रहेण गृहीतः' । जिह्वया ज्ञाते हि रसे सर्वो लोको
रसयति । तदेतदुच्यते—जिह्वया हि रसान् विजानातीति ॥ ३ ॥

'वाग्वै ग्रहः' । अथानामपरिच्छिन्नयाऽऽसंगविषयास्पदया असत्यानृतासम्भवीभत्सादिवचनेषु व्यापृतया हि
वाचा लोको गृहीतोऽपहतः । तेन 'वाक् ग्रहः' । ग्रह इव ग्रहः । स वागाख्यो ग्रहः 'नाम्ना' वक्तव्येन
विषयेणातिग्रहेण 'गृहीतः' । वक्तव्यासंगेन हि प्रयुक्ता वाक् सर्वानर्थैर्युज्यत इति प्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—
वाचा हीति । 'हि' यस्मात् लोको नाम वक्तव्यार्थया 'वाचा' 'नामान्यभिवदति' ॥ ४ ॥

'चक्षुर्वै ग्रहः' 'रूपेणातिग्रहः' ॥ ५ ॥

'श्रोत्रं वै ग्रहः' 'शब्देनातिग्रहः' ॥ ६ ॥

मनो वै गृहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतो मनसा हि कामान्का-
मुयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै गृहः । स कूर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतो हस्ताभ्याथँ हि कूर्म-
करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै गृहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयतऽ
इत्यष्टौ गृहाऽअष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

(०) याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदथँ सुर्वम्मृत्योरन्नङ्कुस्वित्सा
देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वँ मृत्युः सोऽपामन्नमुप पुनर्मृत्यु-
जयति ॥ १० ॥

मनो वै ग्रहः । स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तौ वै ग्रहः । स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः । हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

त्वग्वै ग्रहः । स स्पर्शेनातिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते । इत्यष्टौ ग्रहाः
अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम् । कास्वित्सा देवता । यस्या मृत्युरन्नमिति ।
अग्निं मृत्युः । सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

‘ मनो ग्रहः ’ ‘ कामोऽतिग्रहः ’ ॥ ७ ॥

‘ हस्तौ ग्रहः ’ ‘ कर्मानिग्रहः ’ ॥ ८ ॥

‘ त्वग्रहः ’ ‘ स्पर्शोऽतिग्रहः ’ इत्येवं प्राणायास्वर्गताः ‘ अष्टौ ग्रहाः ’ गंधायाः स्पर्शाताः ‘ अष्टावति-
ग्रहाः ’ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपमंहेत्यु मृशतिग्रहेण पुनराह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । ‘ यदिदं ’ व्याहृतं ‘ सर्वं ’ जगत्
‘ मृत्योरन्नं ’ मृत्युना महानिग्रहलक्षणेन प्रसक्तम् । अत्यतिविनाशकारिणाजगतः । कास्वित्सा तु ‘ सा देवता ’ ।
‘ यस्याः ’ देवताया मृत्युरत्यन्तं मयेत् । यदि मृत्योरपि मृत्युं बन्धयति मुनिः । तर्हि तस्यापि मृत्युं तत्तन्मन्त्रव्या
स्तम् । अपि न बन्धयति । तदाऽप्यन्तं महानिग्रहलक्षणं मृत्योर्मोक्षो नोपपद्यते । तस्य विनाशकानाशान् रति
प्रदुरन्निघ्नः । अग्निं मृत्योर्मृत्युर्गन्धुत्समाह—अग्निं मृत्युरिति । ‘ अग्निं ’ प्रणिनः ‘ मृत्युः ’ सर्वविनाशकवान् ।
सोऽपामन्नमन्नम् । अग्निर्मन्त्रमात्रवान् । एवं मृत्योरपि मृत्युर्मन्त्रमात्रमात्रकारणतः रष्टः सर्वमृत्युः । सर्व-
मृत्योर्मन्त्रं तदाऽप्यन्तं मन्त्रेति मन्त्रः । मेन सर्वमृत्युना महानिग्रहलक्षणे बन्धने नाशिते मंगाराम्मोऽ उपपन्नो
मन्त्रमन्त्रप्रदायिन् । अतो सर्वमोक्षाय पुरुषप्रदानः मन्त्रो मन्त्रोदयः एवमुत्तर सर्वमृत्योर्मुपादानं हि
फलमयत् अह—अप पुनर्गति । अहत्सात्कारेण सर्वमृत्युना महानिग्रहलक्षणे मृत्यो मन्त्रेण सति निघ्न
‘ पुनर्मृत्युं ’ पुनर्मन्त्रं ‘ अहत्कचति ’ निघ्नकरोति पुनर्मन्त्राय न जायत इत्यर्थः ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्प्रियते किमेनञ्ज जहातीति नामे-
त्यनन्तम् वै नामानन्ता विश्वे देवाऽऽनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायम्पुरुषो म्प्रियतेऽदुदस्मात्प्राणाः कामन्त्या
होरे नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते सऽदुच्छ्वयत्या-
ध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निग्वागुप्येति व्यात-

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्प्रियते । किमेनञ्ज जहातीति । नामेति । अनन्तं वै नाम ।
अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रायं पुरुषो म्प्रियते । उदस्मात्प्राणाः कामन्ति आहो रे नेति । नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः । अत्रैव समवनीयन्ते । स उच्छ्वयति । आध्मातो मृतः शेते ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्य अग्निं वागुप्येति । वातं प्राणः । चक्षुरा-

एवं परमात्मदर्शनेन मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते आहोस्वित् तत्प्रयोजकमपि सर्वम् । अथ प्राणा एव,
न तत्प्रयोजकं सर्वम्, तर्हि प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादिकम् । ततो
मोक्ष उपपद्यते इत्येवमर्थं उत्तरप्रश्नोऽयं इत्यभिप्रायवानाह—याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्प्रियते
किमेनं न जहातीतीति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' पुरुषः ' विद्वान् ' म्रियते ' । तदेनं किं ' न जहाति ' न
त्यजतीति । एवं पृष्टे उत्तरमाह—नामेतीति । सर्वमेवेनं जहाति नाममात्रं तु न जहाति । सर्वं समवनीयते ।
नाममात्रं तु न लीयत इत्यर्थः । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह—अनन्तं वै नामेति । आकृतिसंबन्धात् नित्यं ' वै '
प्रसिद्धं नाम । शुको मुक्त इतिवत् व्यवहारपर्यन्तम् । ब्रह्मविद्यां स्तोत्रमाह—अनन्ता इति । ' अनन्ता वै '
प्रसिद्धाः ' विश्वे देवाः ' । अतः तन्नामानंस्यानिकृतान् विश्वान् देवान् ब्रह्मास्मीति दर्शनेनात्मत्वेनोपगम्य ' सः '
विद्वान् ' तेन ' दर्शनेनानन्तमेव लोकं जयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

साक्षात्कारज्ञाने जाते विद्वान् म्रियते । न च तस्य प्राणा अत्यन्तं समवनीयन्ते । किंतु जीवन्मुक्तत्वेन सर्वदा
तिष्ठतीति तन्निराकर्तृमाह—याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । परमात्मसाक्षात्काररूपेण सर्वमृश्याना सविलासा-
ज्ञानमृश्यां नाशिते सति विद्वानयं पुरुषः ' यत्र ' यस्मिन् काले ' म्रियते ' । तदा अस्मान्प्रियमाणान्ब्रह्मविदः
सकाशात्प्राणा प्राणादयो प्रहा गंधादयश्चातिप्रहा वासनारूपा अंतस्थाः सप्रयोजनकाः ' उक्तामन्ति ' ऊर्ध्वं
गच्छन्ति ' आहोस्विनेति ष्टुतिविचारणार्थाः । इति पृष्टः ' नेति ' नोऽकामन्तीति ' होवाच याज्ञवल्क्यः ' ।
किंतु ' अत्रैव ' परब्रह्मणि एकतां गते अस्मिन् विदुष्येव ' समवनीयन्ते ' एकीभावेन समवस्यन्ते प्रविलीयन्ते
ऊर्मय इव समुद्रे । तर्हि मृतप्रसिद्धिः कयमित्यपेक्षायां तस्या देहविषयत्वात् इत्याह—सऽदुच्छ्वयतीति ।
उच्छ्वयन्तां प्रतिपद्यते । आध्मायति बाह्येन वायुना दतिवदापूर्यते ' आध्मातः मृतः ' निश्चेष्टः ' शेते ' अतो
देहस्यैव मरणधर्मता । बंधननाशे मुक्तस्य न कचिद्गमनमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ केन प्रयुक्तं ब्रह्मातिप्रहलक्षणं बंधनमित्येतद्विधिधारयिषया पृच्छति—याज्ञवल्क्येति होवाचेति । ' यत्र '

म्प्राणश्चक्षुरादित्यम्मुनश्चन्द्रन्दिशः श्रोत्रम्पृथिवीथँ शरीरमाकाशमात्मौ-
पधीर्लोमानि व्वुनस्पतीन्केशाऽअप्सु लोहितश्च रेतश्च निधीयते काय-
न्तदा पुरुषो भवतीत्याहर सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

(मा) आर्त्तभागेति होवाच । (चावु) आवुमेवैतद्वेदिष्यावो नु नावेतत्स-
जनऽइति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्चक्रतुस्तौ ह अदूचतुः कुर्म ह वै तदूचतुरथ
ह यत्प्रशशथँसुतुः कुर्म ह वै तत्प्रशशथँसुतुः पुण्यो वै पुण्येन कुर्मणा
भुवति प्रापः प्रापेनेति ततो ह जारत्कारवऽआर्त्तभागऽउपरराम ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे चतुर्थप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीय-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (४) २ । ७ । (६) ३-२ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-(४) २ ॥
काण्डिकासंख्या १०४ ॥

रादित्यम् । मनश्चन्द्रम् । दिशः श्रोत्रम् । पृथिवीं शरीरम् । आकाशमात्मा । ओपधीर्लोमानि ।
वनस्पतीन्केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते । कायं तदा पुरुषो भवति इति । आहर
सौम्य हस्तम् ॥ १३ ॥

आर्त्तभागेति होवाच । आवुमेवैतद्वेदिष्यावः । न नावेतत्सजन इति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाश्च-
क्रतुः । तौ ह यदूचतुः । कुर्म ह वै तदूचतुः । अथ ह यत्प्रशशथँसुतुः । कुर्म ह वै तत्प्रशशथँसुतुः । पुण्यो
वै पुण्येन कुर्मणा भवति । प्रापः प्रापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्त्तभाग उपरराम ॥ १४ ॥

यस्मिन् समवे अस्यानिदुषः ' पुरुषस्य ' शिरःपाण्यादिविशिष्टस्य ' मृतस्य ' ' वाक् ' वागधिष्ठात्री देवता
' अग्निदेवि ' अग्निगृह्णति । ' प्रागः ' तदधिष्ठात्री देवता प्रागं वातमध्येति, चक्षुरादित्यमध्येर्नीति गर्ग
संबन्धे । ' मनश्चंद्र, दिशः श्रोत्रे, पृथिवी शरीरे, आकाशमात्मनि ' । अत्रात्मशब्देन आमाधिष्ठानं इत्या-
काशमुच्यते । अ आकाशमात्मनि । ' लोमानि ' ओषधीरुपरिपन्ति । ' केशाः ' वनस्पतीनिपन्ति । ' लोहितं '
रेतश्चाप्सु ' निर्वायते ' । इति पुनस्तदान्विगमम् । ' तदा ' तस्मिन् काले ' अथं पुरुषः ' ' यः ' कस्मिन्
आयने मवति । तस्मात्प्रथः कार्यकारणमत्रात्मसुसदने, इति दृष्टे उत्तरं वक्तुं उपोद्धानामाह-आहरेति ।
इ होमिव । ' हस्तं ' वरं ' आहर ' देदिति ॥ १३ ॥

इ आर्त्तभाग । इत्यमश्व ' ' ' इति ' उवाच - आर्त्तमिति । आर्त्तमेव एवमिति तदा एतस्य एतद्व्यय
वेदित्वात्तत्र यत् न-इ तत् ' वेदित्वात्तः ' निश्चयित्वात्तः । " उपरमाश्व दिक्चने माश्वदात्तम् " (ता.मु. ७।३।८८)
इत्यत्र उपरमाश्वित्युपसर्गम् अर्त्तमिति इत्यर्थं होमम् । इति इत्यनेन भावनाह-न नास्ति । यस्मिन् ' हो'
कालेनेत्याहुः ' कालेन ' सत्सुदने निर्मितु न शक्यते । अत्र वेदित्वादिनिश्चयित्वात्तद्व्ययं एवमिति

ध्यात्रो विचारणायेति शेषः । एवमुक्त्वा यत्किञ्चित् तच्छ्रुतिः स्वमुखेनैवाचष्टे—तौ हेति । 'तौ ह' याज्ञवल्क्यार्त-
मागौ सजनदेशादुत्क्रम्य 'मंत्रयांचक्रतुः' । आदौ लौकिकवादपक्षाणां एकैकं परिगृह्य विचारितवंतावित्यर्थः ।
'तौ ह' विचार्य सर्वानेव पूर्वपक्षान् स्वभाववादादीन् अपोह्य 'यत्' ऊचतुरुक्तवन्तौ । तच्छ्रुणु, 'कर्म'
हैवाश्रयं पुनः पुनः कार्यकारणोपादानहेतुम्, तत्तत्र विचारावस्थायां एकस्मिन् स्थित्वा ऊचतुरुक्तवन्तौ । न केवल-
मूचतुः । 'अथ ह' अपि तु । कालकर्मदैवेश्वरेषु अम्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशंसतुः । 'कर्म हैव' 'तत्प्रशंस-
तुः' कर्मैव प्रधानं कारगमिति प्रशंसापदोपादितं प्राधान्यमुपसंहरति—पुण्यो वा इति । यस्मादेवं ग्रहातिग्रहादि-
रूपकार्यकारणोपादानं कर्मप्रयुक्तमिति निर्द्धारितम् । तस्मात् 'पुण्येन' शास्त्रविहितेन 'कर्मणा' देवादिषु
जायमानः 'पुण्यः' पुण्यात्मा वै भवति । 'पापेन' शास्त्रनिषिद्धेन 'कर्मणा' स्यावरादिषु जायमानः
'पापः' पापात्मा भवति । 'ततः' एवं प्रश्ननिर्णयानंतरं 'जारत्कारव आर्तभागः' मनसाऽपि अर्चित-
नीयपराजयोऽयमित्यभिप्रायेणोपरराम ॥ १४ ॥

इति श्रीहृषीकेशश्रद्धाभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ माष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासु-
देवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयमार्तभागब्राह्मणं
वा जारत्कारवब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-२ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पष्ठे बृ० आ० तृतीयेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ ह्येनम्भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेषु
चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेम तस्यासीद्दुहिता
गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरसऽइति तं
बडा लोकानामन्तानुपृच्छामायैनमब्रूम क पारिक्षिताऽअभवुक्क पारि-
क्षिताऽअभवन्निति तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिताऽअभव-
न्निति ॥ १ ॥

भुज्युर्ब्राह्मणम् ।

अथ ह्येनं भुज्युर्लाह्यायनिः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते
पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानेम । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति । तं यदा लोकानामन्तानुपृच्छाम । अयैनमब्रूम । क पारिक्षिता अभवन् ।
क पारिक्षिता अभवन्निति । तत्त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य । क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

‘अथ ह’ अन्ततःप्रपाठकान्ते “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति” इति श्रुत्या पुण्यमेव कर्म सर्वपुरुषार्थ-
साधनमित्युक्तम् । तत्र मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात् उत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं विद्या-
संयुक्तस्यापि कर्मणो मोक्षात्मकत्वसंभवात् मोक्षार्थानि कर्मणाण्यतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव श्रुत्यु-
क्तानामारम्भते—अथ ह्येनं भुज्युर्लाह्यायनिरिति । ‘अथ’ जास्त्वावोपरमानंतरं श्रुत्युरिति नामवान्
लक्षणापर्यं लावाः तदपत्यं लागायनिः ‘एनं पप्रच्छ’ इत्यादि पूर्ववत् । स्वविद्याया गुरुपदेशपूर्वकत्वं शापविशि-
मात्म्याविकामारचयनि—मद्रेषु चरका इति । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु देशेषु अप्ययनार्थं व्रतचरणाचरका
विद्यायिनः अर्चयन्त वा ‘पर्यव्रजाम’ पर्यटितवन्तः । ‘ते’ बर्षे ‘पतञ्जलस्य काप्यस्य’ कपिगोत्रस्य
गृहानामपाद् एमागच्छाम । तस्य पतञ्जलस्य ‘दुहिता’ पुत्रिका ‘गन्धर्वगृहीता’ गन्धर्वनामाशुभेण
केनचित् सत्येन गृहीता आर्माद्रुव । ‘तं’ पतञ्जलदुहितयांविष्टं गन्धर्वं ‘कोऽसि’ कस्यमसि किं-
नामाऽसिर्ति गर्भं वयमपृच्छाम । ‘सः’ गन्धर्वः पुनस्मानब्रवीन् । नामनोऽर्द्धं ‘सुधन्वा’ गोत्रतः ‘आंगिरसः’
इति । गन्धर्वत्वं शापः । ‘तं’ गन्धर्वं प्रति ‘यदा’ यस्मिन् काले लोकानामन्तानुपृच्छामि ‘अपृच्छाम’ ।
‘अथ’ तदा ‘एनं’ गन्धर्वं प्रति ‘पारिक्षिताः’ पारिणो दुर्मिं क्षीयन्ते येन स परिक्षिन् अभवन्तः, तदायिनः
पारिक्षिताः ‘ब्रामन्’ क गता बभूवुर्मि ‘अब्रूम’ पृष्टवन्तो वयमिति । ‘क पारिक्षिताऽअभवन्निति’
गर्भं स च गन्धर्वोऽमममब्रवीन् । तेनैतस्य प्रश्नव गन्धर्वेन दत्तोदरहः नोऽर्द्धं विद्यागंदनो याइत्यत्र ! ‘ह

सु होवाच । (चो) उवाच वै सु तदुगच्छन्वैते तत्र यत्राश्वमेधयाजिनो
गुच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गुच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तन्वै देवस्थाह्वयान्ययं
लोकस्तु तं समन्तं लोकादिस्तत्पृथिवी पृथ्वीति ताम्पृथिवीन्द्रि-
स्तावत्समुद्रः पृथ्वीति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रन्वा-
वान्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायु-
रात्मनि धित्वा तत्रागमयत्त्र पारिक्षिताऽअभवन्नित्येवमिव वै सु वायुमेव
प्रशशंसत्स तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप्यपुनर्मृत्युञ्जयति सर्व-
मायुरेति बुद्ध्वावेदं ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे ऋषमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । १४ (५) ३ । १ ॥ (६) ३-३ ॥

सु होवाच । उवाच वै स तत् । अगच्छन्वैते तत्र । यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति । क्व न्वश्व-
मेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत् वै देवस्थाह्वयानि अयं लोकः । तं समन्तं लोकं द्विस्तावत्पृथिवी
पर्वेति । तां पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्वेति । तद्यावती क्षुरस्य धारा । यावद्वा मक्षिकायाः पत्रम् ।
तावान्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् ।
यत्र पारिक्षिता अभवन् इति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंसत् । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिः । वायुः समष्टिः ।
अप्यपुनर्मृत्युञ्जयति । सर्वमायुरेति । य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

पारिक्षिता अभवन्निति ' तत्सर्वं ' त्वा ' त्वा ' पृच्छामि ' । गंधर्वोपदिष्टं सर्वं त्वं चेजानासि तर्हि वद । नो चेत्
त्वमज्ञानेन गृहीतोऽसीत्यभिप्रायः । प्रथमा तावत् " क पारिक्षिता अभवन् " इत्युक्तिर्गन्धर्वप्रशार्था । द्वितीया
तु यो हि " क पारिक्षिता अभवन् " इति प्रश्नो गंधर्व प्रति कृतः तस्य प्रत्युक्तिं सर्वा सोऽस्मन्मन्ववीदिति
विवक्षया तदनुक्तप्रतिवचनार्था । तृतीया तु मुनिं प्रति प्रशार्था । इति विभागो बोद्धव्यः ॥ १ ॥

अज्ञानेन गृहीतोऽसीति ग्रहं परिहरन्नुत्तरमाह-स होवाचेति । ' सः ' याज्ञवल्क्यो भुज्युं प्रति गन्धर्वोक्ति-
प्रत्युक्तिमुवाच । हे भुज्यो ! स गन्धर्वस्तुभ्यमिति ' वै ' तदुत्तरमुवाच । वैशद्यो गन्धर्वाह्वयस्य ज्ञानस्य
स्मरणार्थः । इतीति किं ? ' एते ' इदानीन्तनाः पारिक्षिताः तत्रागच्छन् । ' यत्र ' यस्मिन् पूर्वतना अश्व-
मेधयाजिनो ' गच्छन्ति ' । पूर्वतना अश्वमेधयाजिनः ' क नु ' कुत्र ' गच्छन्तीति ' पृष्टे उत्तरं वक्तुं तेषां
गतिविवक्षया तावद्भुवनकोशपरिमाणमाह-द्वात्रिंशत् वा इति । द्वे अधिके त्रिंशत् द्वात्रिंशत्तम् । देव आदित्य-
स्तस्य रथो देवरथः तस्य मत्स्या एकेनाह्वा यावदेशपरिमाणं परिच्छियते, तदेकं देवरथाह्वयं, तत् द्वात्रिंश-

१-आत्मपुराणे पंचमेऽध्याये ॥ जंबूद्वीपः समप्रोऽयमीरितो लक्षयोजनः । तावान्तन्मेखलाभूतो वर्तते लवणोदधिः १९२ ।
जंबूद्वीपः समुद्रेण वृषो यद्वादि वर्तते । सतामरस्तथा द्विर्भूतः पद्मभिः ससागरैः १९३ । द्वीपानां सप्तमुद्राणां स्थितानां परिचय
हि । अण्डोऽण्ड्यमास्तात्तस्मात् द्विगुणं द्विगुणं बहिः १९४ । परिमाणमभीषां यन्मिच्छितानां प्रकीर्तितम् । तावदेव तु विज्ञेयं भूमेः
शुद्धोदकादहः १९५ । अत्र तिष्ठति शैलेन्द्रो दुर्गकसर्पतो मुखः । तदंनमोऽस्मक्ये गच्छेद्दहोरात्रेण सर्वदा १९६ । अहो-
रात्रेण यावन्तं दशं गच्छति माह्वरः । द्वात्रिंशद्गुणितः सोऽयं भूलेकः कथितो बुधेः १९७ । इति । परिमाणमिति ।
अभीषां सप्तमुद्राणां यावत्पारिमाणं ॥ कोऽददयं त्रिपंचावाह्वयानि च ततः परम् । पंचाशच्च सद्व्याणि सप्त द्वीपाः ससागराः ॥
इति शीतलामं प्रसिद्धम् । तावच्छुद्धोदकात्परस्तावत् भूमेः परिमाणं बोध्यमिति । तदन्तरेमेधेनवत्पारिमाणं (शशस्त्रोत्तरकोद्व्ययकपरि-

दृष्टिं सत् यावन्ति ' देवस्थाह्वयानि ' तावत्परिमाणोऽयं लोकः । लोकालोकगिरिणा परिक्षितः ससागरः सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलपमोहेतुभूतः । लोकयते सूर्यादिभिः प्रकाश्यत इति स एष एतानान् लोकः । अतः परं अलोकः । ' ते ' च ' लोकं ' ' समंतं ' समंततः । पृथिवी द्विस्तावदिति । लोकपरिमाणात् द्विगुणपरिमाणा ' पर्येति ' परितो व्याप्य तिष्ठति । " रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवमास्यते । ससमुद्रसारिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता " () इति स्मृतेः । तथैव ' तां ' पृथिवीं पृथिवीपरिमाणतः । द्विस्तावदिति । द्विगुणपरिमाणः ' समुद्रः ' समंतं ' पर्येति ' व्याप्नोति । यं घनोदमाचक्षते पौराणिकाः । उक्तं हि— " अण्डस्यास्य समंतात्तु सन्निविष्टोऽपृतोदधिः । समंताद्घनतोयेन धार्यमाणः स तिष्ठति " () इति । एवं यथोक्तरीत्या लोकादिपरिमाणे स्थिते सद्यष्टानं अण्डकपालयोर्वेवरपरिमाणमाह—तद्यावतीति । तत्तत्र व्यवहारभूमौ ' यावती ' यावत्परिमाणा ' क्षुरस्य धारा ' अग्रं वा । अथवा ' यावत् ' सौक्ष्म्येण युक्तं ' मक्षिकायाः पत्रं ' पक्षः । ' तानान् ' तत्परिमाणः कपालयोरन्तरेण मध्ये ' आकाशः ' अवकाशः । यद्विवक्षयेदं सर्वमुक्तं तदाह—तानिन्द्र इति । तेनाकाशद्वारेण तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्रास्तान् ' इंद्रः ' परमेश्वरः अश्वमेधे सुपर्णाकारेण चितोऽग्निः सः ' सुपर्णः ' पक्षुच्छाद्यात्मकः पक्षी ' भूत्वा ' वायवे प्रापच्छत् ' दत्तवान् । स्वस्य स्थूलवेनोक्तच्छिद्रद्वारा अण्डाद्बहिर्गमनासंभवात् युक्तं वायवे प्रदानमिति भावः । ' वायुः ' पुनस्तान्पारिक्षितान् ' आत्मनि ' स्वस्मिन् ' धित्वा ' स्थापयित्वा स्वात्मभूतान् कृत्वा ' तत्र ' तस्मिन् अगमयद्गमितवान् । ' यत्र ' पूर्वं अतिक्रांतकालिकाः ' पारिक्षिताः ' अश्वमेधयाजिनोऽश्व-
निद्रि । इतिशब्द आख्यायिकासमाप्त्यर्थः । एवमाख्यायिकया निर्णयितमर्थ आख्यायिकातोऽप्यस्य धृतिरेव स्वमुखेनास्मन्यमाचष्टे—एवमिव वै इति । ' एवमिव वै ' एवमेव । ' सः ' गंधर्वः । ' वायुमेव ' क्रियाशक्ति-
प्रधानं सूत्रमेव पारिक्षितानां गर्ति ' प्रशशंस ' तुष्टाव । यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामंतरात्मा—बहिष् स एव । तस्मात् ' वायुरेव व्यष्टिः ' अथात्माधिभूताधिदैवमात्वेन व्यावृत्तरूपा विविधा अष्टिर्व्याप्तिः । तथा ' वायुरेव समष्टिः ' समाऽनुगतरूपा केवलेन सूत्रात्मना अष्टिर्व्याप्तिः । एतद्विज्ञानफलमाह—अप पुनरिति । ' य एवं ' समष्टिव्यष्टिरूपं वात्प्रात्मकमात्मानं ' वेद ' उपगच्छति । सः ' पुनर्हृत्युं ' पुनर्मरणं ' अपजयति ' । सङ्कन्मृत्वा पुनर्न त्रियते इत्यर्थः ' सर्वं ' संपूर्णमायुरंरिति प्राप्नोति । ' ततो ह ' आत्मनः प्रश्ननिर्णयान् मुमुक्षु-
लांशयानिहरपराम । स एव अप्रतिभारूपं निग्रहं प्राप्तवानिति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीहर्षकिशराक्षभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिद्वहपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवा-
सुदेवब्रह्मभगतः कृतौ माध्यन्दिनीषडशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
सृष्टदारभ्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां मध्यमे याज्ञवल्क्यकाण्डे वा मुनिकाण्डे
तृतीयेऽध्याये तृतीयं मुज्यब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४(६)३-३ ॥

—मिता स्वर्णमूनिरेत्यन्त्यपि—चीनागमनुष्येन बोध्यम् १९५ । अत्रेति । अत्र पूर्वश्लोकोक्तदेशे शैलेन्द्रो लोकालोकनामा
मन्दाकारस्तिष्ठति । तदतः तस्य लोकालोकस्यांतर्मध्ये तत्प्राप्तदेवमयवर्तिमानसोत्तरमूर्दनीति यावत् । अहोरात्रभ्रमणेन
मास्त्रयो गच्छति । मानसोत्तरमंडलपरिमाणं तु—योजनानां षड्शोत्तरमार्द्वनवकोट्य इति पुराणानुरोध्यर्थः १९६ । अहोरात्रेणेति ।
अहोरात्रेण यावत् यत्परिमाणकं देशं मानसोत्तरपरमंडलस्यं आदित्यः परिक्रामति । धृती तानान् देशो देवस्थाहपासन्दे-
नोक्तः । देशस्य मूर्धन्यं रथेनाहा अहोरात्रेण भोग्यत्वम् । स च देशो द्वात्रिंशद्गुणितो यावान् भवेत् । तानान् देशो
अंधिरगप्यसौ पुष्यमूर्तिर्युक्तः । युष्या तु लोक इत्युक्तः । लोकयते कर्मफलं मुमुक्षते अत्रेति श्रुत्यन्तेत्यर्थः १९७ ।
योजनप्रमाण निगमपरिधिः—“ वनुरिषोऽष्टयुक्तो इत्यथनुहंसं धनुः सृष्टम् । धनुःशतानि क्रोशोऽष्टयष्टकोशं तु योजनम् ” इति २४॥

• १-पयोद कवचं दधिम् ॥

अथ हैनङ्कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्युत्पद्येत्येष तऽआत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकम्मोहजराभृत्युमुत्पेत्येतन्मै तमात्मानम्विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणासा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणेऽएव भवतस्तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यन्निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्यथ मुनिरमौनुश्च मौनुश्च निर्विद्यथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेद्दशऽएव भवति यऽएवम्येद ततो ह कडोडः कौपीतकेयऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।(५) ३२॥ (६) ३-४ ॥

कडोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैन कडोडः कौपीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां भृत्युमुत्पेत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येषु पुत्रैषणासा वित्तैषणा । या वित्तैषणा । सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्मात्पाण्डितः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य, अथ मुनिः । अमौनं च मौनं च निर्विद्य, अथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् । तेनेदश एव भवति । य एवं वेद । ततो ह कडोडः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥

एवं पुण्यपापप्रयुक्तैर्नृणातिप्रहृष्टैर्हीतः पुनःपुनर्नृणातिप्रह्रांस्यजन्तुपाददवात्रलस्यावरं पुण्योत्कर्षादपि अविमुच्यमानः संसरत्येवेति ब्राह्मणत्रयेणोक्तम् । इदानीं तस्य बन्धस्यमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कडोड-ब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैन कडोडः कौपीतकेय इति । अयानन्तरं 'ह' किल 'कडोडः' नामतः, कुधीतकस्यापसं 'कौपीतकेयः' 'पप्रच्छ' "याज्ञवल्क्येति होवाचेति" पूर्ववत् । यदिति परात्मतत्त्वं विशेष्यम् । तस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मक्षेत्रेवमन्तं विशेषणम् । परोऽस्तत्त्वादिभ्रमव्युदासार्थम् । 'यः' इति जीवाम्ना विशेष्यं, तस्य सर्वान्तर इति विशेषणम् । परिच्छिन्नत्वादिभ्रमव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च 'यद्ब्रह्म' बृहत्तमं साक्षादव्यवहितं तस्य 'सर्वान्तरः' इति व्यत्ययेन परोऽश्रमगौणं श्रौतं ब्रह्मेत्यादि यथा गौणं न तथा गौणमित्यर्थः ।

'यः' आत्मा प्रत्यगात्मा 'सर्वांतरः' सर्वस्याम्यन्तरः । यद्यःशब्दाभ्यां सामान्येनाधिकरण्येनानुगतः प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति । 'तं' ब्रह्माभिज्ञं प्रत्यगात्मानं 'मे' मह्यं 'न्याचक्ष्व' विस्पष्टं कथय । यथा श्रुते गृहीत्वा गां दर्शयति तद्वदित्यर्थः । इत्येवमुक्तो याज्ञवल्क्यः प्रत्याह—एष त आत्मा सर्वांतर इत्येतद्विशेषणम् साक्षादित्यादिसर्वविशेषणोपलक्षणार्थम् । तथा च य उक्तविशेषणरूपलक्षितो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणः सः 'एषः' 'ते' तव कार्यकारणसंघातस्यात्मा । पुनः पृच्छति—कतम इति । तत्र पिंड एकः । तस्याभ्यन्तरे लिंगात्मा-करणसंघातो द्वितीयः । यश्च परमात्मस्वरूपस्तृतीयः । तेषु मध्ये हे 'याज्ञवल्क्य !'—'कतमः सर्वांतरः' सर्वांतरत्वादिविशेषणैर्विशिष्टस्वया विवक्षित इति पृष्टश्चरमं पक्षं गृहीत्वोत्तरमाह—योऽशनायापिपासे इति । अशितुमिच्छा अशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते 'अशनायापिपासे' 'यः' अत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । प्राणैकधर्मत्वादशनायापिपासयोः समस्थोपादानम् । शोकं मोहामिति । अरतिवाचिना शोकशब्देन—तत्कार्यभूतः काम उच्यते । इष्टं वस्तु उद्दिश्य चिन्तयतो यदरमणं तत्पूज्याऽभिभूतस्य कामवीजम् । तेन हि कामो दीप्यते । मोहो विपरीतप्रत्ययप्रभवोऽविवेकः सम्यग्ज्ञानविरोधात् भूमा विद्याशब्दवाच्यः । कामस्य शोकः, मोहो दुःखस्य हेतुरिति भिन्नकार्यत्वाच्छोकमोहयोरसमासकरणम् । तौ च मनोऽधिकरणौ । जरां मृत्युमिति । शरीरविपरिणामो बर्लापलितादिलिंगः 'जरा' । शरीरविच्छेदो विपरिणामावसानः 'मृत्युः' । 'अत्येति' अतिक्रामति—इति प्रत्येकं संबध्यते । जरांमृत्यु च शरीराधिकरणौ । "स एष ते आत्मा सर्वांतरः"—इति पूर्वोणान्वयः । एवमुक्तज्ञानां परिब्राज्यं वक्तुमाह—एतं वै तमात्मानमिति । यः असौ साक्षादव्यवहितः अपरोऽज्ञादगौ ब्रह्मादिस्तंबपर्यतानां भूतानां 'सर्वांतर आत्मा' अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते । 'तमेतं वै' 'आत्मानं' स्वं तत्त्वं 'विदित्वा' परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तं अहमेवास्मीति श्रुत्याचार्याभ्यां ज्ञात्वा 'ब्राह्मणाः' ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मण्यजातिर्मतो वा 'पुत्रैषणायाः' पुत्रार्थमेपणा पुत्रैषणा तां पुत्रोत्पत्तिमुद्दिश्य दारसंप्रहृच्छालक्षणा तस्याः । दारसंप्रहृच्छालक्षणेऽर्थः । वित्तैषणायाश्चेति । वित्तं द्विविधं—मातुषं देवं च । मातुष गवादि । देवं विद्या । कर्मसाधनस्य तस्य गवादिरुपादानरूपा इच्छा वित्तैषणा । लोकैषणायाश्चेति । अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वा देवज्ञानं फेवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया देवेन वित्तेन देवलोकं जेष्यामीति इच्छा लोकैषणा । एताम्य एषणाम्यः 'न्यु-याय' वैपरीत्येनोन्धानं कृत्वा संन्यासं विधायेत्यर्थः । अधानंतरं शेषकाले देहस्थित्यर्थं 'मिक्षाचर्यं' भिक्षार्थं संचरणं 'चरंनि' कुर्वति । "फलेच्छासाधनं संक्रामति"—इति न्यायात् । लोकैषणैक्या इत्याह—या ह्येवेति । 'या हि' प्रतिज्ञा 'पुत्रैषणा' सैव 'वित्तैषणा' दृष्टफलसाधनवादिसामान्यात् । 'या' पुत्रैषणाया एकत्वमापन्ना 'वित्तैषणा' कर्मार्था 'सा लोकैषणैव' । साध्यलोकैषणा प्रयुक्तवान् साधनैषणायाः । एवमेकचेऽपि लोकैषणायाः साधनमंतरेणानिद्रेः साध्यसाधनभेदेन द्वैविध्यमाह—उभे हीति । यस्मात् पूर्वं ब्राह्मणाः तमेतमात्मानं विदित्वा सर्वस्मान् साधनफलस्वरूपान् एषणालक्षणात् व्युत्थाय दृष्टादृष्टार्थं कर्मं तत्साधनं च हित्वा भिक्षाचर्यं चरंनि स्म । तस्मादधननोऽपि ब्रह्मविद्ब्राह्मणः एषणाम्यो व्युत्थाय 'पांडित्यं' शास्त्रोपा युद्धिः पंडा सजान् । 'पांडित्यं' वेदतत्त्वार्थविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं 'निद्रिय' निःशेषं विदित्वा आमृशानं निरवशेषं कृत्वा अनंतरं 'वात्सेन निष्ठामेन्' । श्रवणज्ञानोपपन्नाशेषानात्मदृष्टिनिरस्कारसामर्थ्यं बलं तस्य मात्रो वाच्यं तेन 'वात्सेन' बलनाथेन विर्यधेःनादृष्टः सन् 'निष्ठामेन्' स्थानुमिच्छेत् । वाच्यशब्दाभिधेयं मननं इत्यादित्यर्थः । 'वात्सेन च पांडित्यं च निद्रिय' निःशेषं कृत्वा अधानंतरं गुनिर्मानवान्

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच अत्साक्षाद्-
परोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुम्मे व्युचक्ष्वेत्येषु तऽआत्मा सर्वान्-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
व्युनिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरो यऽउदानेनोदानिति सु तऽआत्मा
सर्वान्तरो यः समानेन समानिति सु तऽआत्मा सर्वान्तरः सु होवाचोप-
स्तश्चाक्रायणो युथा वै ब्रूयादसौ गौरसावृश्वऽइत्येवमेवैतद्व्युपदिष्टम्भवति

उपस्तब्राह्मणं वा निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा
सर्वान्तरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः
प्राणेन प्राणिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । योऽपानेनापानिति । स त आत्मा सर्वान्तरः । यो

धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठामेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासनं कुर्यादित्यर्थः । एवममौनं च । उक्तार्थ-
पांडित्यबाल्यशब्दाभिधेयं श्रवणमननाख्यं 'निर्विघ्नं' 'मौनं' चोक्तार्थमुनिशब्दवाच्यं निदिध्यासनाख्यं च
'निर्विघ्नं' अयानंतरं 'ब्राह्मणः' निरुपचरितब्राह्मण्यवान् साक्षात्कृतब्रह्मैव स्यात् । कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः ।
उक्तं ब्राह्मण्यं प्रातवती ब्रह्मविदः समाचारं पृच्छति-स ब्राह्मण इति । 'सः ब्राह्मणः' 'केन' चरणेनेदृक्
स्याद्भवेत् । अनियतं तस्य चरणमित्युत्तरमाह-येनेति । 'येन' चरणेन भवेत् । तेनेदृश एवेति । येन केनचित्
अव्यवस्थितचरणेन 'ईदृश एव' कृतकृत्य एव ब्राह्मणः 'भवति' । विहितमाचरतो निर्विघ्नं च त्यजतः शुद्धबुद्धेः
श्रुताद्वाक्यात् सम्यक् धीरुपपत्ते । तस्य च वासनावशात् व्यवस्थितैव चेष्टा नान्यवस्थितेति न मयेष्टा-
चरणप्रयुक्तो दोष इति स्तुत्यर्थं येन केनचिच्चरणेनेति बोध्यम् । इदानीं विद्वानफलमाह-य एवं वेदेति । 'यः'
ब्राह्मणः एवमेतत् ब्राह्मण्यवस्थानं अशनायाशतीतात्मस्वरूपं नित्यतुष्टमिति 'वेद' जानाति । सोऽपीदृश
एवोक्तब्रह्मण एव ब्राह्मणो भवतीत्यनुषज्यते । 'ततो ह कडोटः कौषितिकेय उपरराम' ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षिकेशत्रयभगवत्पुरुषपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुरत्रय परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ भाष्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये चतुर्थे कहोडब्राह्मणं वा निर्गुणब्रह्मविद्याब्राह्मणं परि-
समाप्तम् ॥ १४ (६) ३-४ ॥

एवं ब्राह्मणत्रयेण सप्रयोजकं बन्धनमुक्तम् । चतुर्थे च कहोडब्राह्मणे बंधवन्ति ससंन्यासं आत्मतत्त्वज्ञान-
मभिहितम् । सांप्रतं यो वदः संसरति, सोऽस्ति नास्ति वेति, अस्तित्वे च क्लिष्टश्रणो देहादीनामन्यतमः; तेभ्यो
विलक्षणो वेति विमृश्ये आत्मनो देहादिभ्यो विवेकेनाधिगमय उपस्तब्राह्मणमारभ्यते-अथ हैनमुपस्तश्चाक्रायण
इति । अयानंतरं 'ह' चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः उपस्तनामा ब्राह्मणः 'एनं' प्रकृतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यादि

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यऽआत्मा सर्वान्तरस्तुष्मे व्युचक्ष्वेत्येषु तऽ
 आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो नु दृष्टेर्द्वारम्पश्येर्ध्वं
 श्रुतेः श्रोतारथं शृणुया नु मतेर्मन्तारम्मन्वीथा नु विज्ञातेर्विज्ञातार-
 म्बिजानीयाऽएषु तऽआत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तन्तुतो होपस्तश्चाक्रा-
 यणऽउपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीय-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।३ ॥ (६) ३-५ ॥

व्यानेन व्यनिति । स त आत्मा सर्वातरः । य उदानेनोदिति । स त आत्मा सर्वातरः । यः
 समानेन समानिति । स त आत्मा सर्वातरः । स होवाचोपस्तश्चाक्रायणः । यया वै ब्रूयात् ।
 अगो गीः । असावश्च इति । एवमेवैतत् व्यपदिष्टं भवति । यदेव साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म । य आत्मा
 सर्वातरः । तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वातरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वातरः । न दृष्टेर्द्वारं
 पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः । न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ।
 एष त आत्मा सर्वातरः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होपस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ १ ॥

पूर्ववत् । पूर्वमान् करोडप्रश्नान् किंचिदिदेषं वक्तुं पूर्वोक्ते एव प्रश्नप्रतिबन्धने अनुवदति—यः साक्षादित्यारम्भ
 यः प्राणेन प्राणिशीत्यनः प्राक्त्वेन मन्धेन । यद्विशेषकृत्यावापमनुवादः । तं पूर्वोक्तं विशेषमाह—यः
 प्राणेनेति । ' यः प्राणेन ' मुगनानिकामवधारिणा ' प्राणिनि ' प्राणनवेष्टां करोति । येन प्राणः प्रगीतत
 इत्यर्थः । ' म तं ' तत्र कार्यकारणमवाप्त्यात्मा उक्तविशेषगतिविद्यो विज्ञानमयः । एवं ' योऽप्यानेनापानिति '
 ' यो व्यानेन व्यनिति ' इत्यादि व्याख्येयम् । मन्धः कार्यकारणसंघातगताः प्राणनादिवेष्टाः दाह्यन्तरेव
 येन कियन्ते । सम्कार्यकरणसंघातविलक्षणो विज्ञानमयः चेत्यभिज्ञा अस्ति । यतो या गच्छ अथेतनप्रवृत्तिः सा
 धननप्रवृत्तानुवृत्तिः यथा रथादिप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । प्रश्नप्रतिबन्धनेत्येतन्नुरूपत्वमाशक्तौ—त होवाचोपस्त-
 शाक्रायण इति । हे मुने । यथा कश्चित् गामधं वा प्रत्यक्षं दर्शयामासि पूर्वं प्रतिज्ञाय पश्चात् पथन्ति
 ' अगो गीः ' गो वा भावति ' अनावध इति ' चतुर्दशित्येतिः ' यथा ये ' निधिनं ' ब्रूयात् ' व्यपदिशेत् ।
 ' दारमेव ' इत प्रत्यक्षं दर्शयामासि मन्धप्रश्नानुसारेण प्रतिज्ञाय प्राणनादिविधेनेत्यत्र ' व्यपदिष्टं भवति ' तथा ।
 तथा च—तद्व्यपदिष्टार्थेन प्रतिज्ञाहानिः अनरवेपवचनपारदयादिति मारः । किं यदुता गोऽप्यानिधिनं प्नात्
 मरु वा मन्धप्रश्नानुसारेण वेदपरिभित्तिरान् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति—यदेव साक्षादित्यारम्भ—व्याचक्ष्वेत्यर्थेन ।
 यथा मन्ध प्रथमं प्रश्नप्रश्नानुसारेण दर्शयाम इति तां प्रतिज्ञामनुवर्त्तं पृथेयात्तत्तान् पूर्वोक्तमेवोपरमनुवदति—
 एष तऽ आत्मा सर्वातर इति । मनु—' अगो गीत्यारम्भ इति ' दारमेवैत्यात्मात्वेनेति आत्मानं दर्शय
 इत्येवकारणो मन्धप्रश्नो मनुवत् । अन्तर्द्वारमात्रम् पूर्वोक्तमेव प्रश्नमनुवदति—कतमो याज्ञवल्क्य सर्वातर
 इति । मन्ध, दारमेवैत्यात्मा प्रथमः । मन्धं निवदन्तम् इत्यात् । आत्मानो दृष्टव्यमित्येतान् पश्चादित्यर्थे विजानी-
 कर्त्तुं अन्तर्द्वारमिति—न दृष्टेर्द्वारमिति । एवं दर्शयामेति—नाना लोके कदाः कवेभूतानाः ' इतरं '

अथ हैनद्गार्गीं वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच युदिदं
सर्वमप्स्वोतश्च प्योतश्च कुस्मिन्वापऽओताश्च प्योताश्चेति वायौ
गार्गीति कुस्मिन्नु वायुरोतश्च प्योतश्चेत्याकाशऽएव गार्गीति कुस्मिन्वा-
काशऽओतश्च प्योतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वन्तरिक्षलोका-
ऽओताश्च प्योताश्चेति द्यौर्लोकेषु गार्गीति कुस्मिन्नु द्यौर्लोकाऽओताश्च
प्योताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्वादित्यलोकाऽओताश्च प्योता-
श्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कुस्मिन्नु चन्द्रलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति नक्षत्र-
लोकेषु गार्गीति कुस्मिन्नु नक्षत्रलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति देवलोकेषु
गार्गीति कुस्मिन्नु देवलोकाऽओताश्च प्योताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति

गार्गीब्राह्मणम् ।

अथ हैनं गार्गीं वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च ।
कस्मिन्नु आप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । आकाश
एव गार्गीति । कस्मिन्नु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । अंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु अंत-
रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । द्यौर्लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु द्यौर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अलौकिक्या स्वात्मरूपया नित्यया दृष्ट्या व्यातारं हे उषस्त ! त्वं ' न पर्येः ' न पर्यसि । न च कदाचि-
दपि विषयत्वेन दृष्टेर्दृष्टा स्फुरतीत्यर्थः । तथा ' श्रुतेः ' श्रवणवृत्तेः । तथा ' मतेः ' केवलाया मनोवृत्तेः ।
तथा ' विज्ञातेः ' केवलाया बुद्धिवृत्तेः । समानमन्यत् । एवमुक्तस्य दृष्ट्यादिसाक्षिणः अन्यत्किञ्चिद्वास्तवं वाऽस्ती-
त्युपसंहरति—एष त आत्मा सर्वोत्तर इति । ' एषः ' सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः ' ते ' तवात्मा । अतः एत-
स्मादुक्तत्वात् आत्मनः ' अन्यदार्तं ' विनाशि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । " ततो होषस्तश्चाक्रायण उपर-
रामेति " पूर्ववत् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विर्षकिराजसमभवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभ्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मसमभवतः कृतौ भाष्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये पंचमं उपस्तब्राह्मणं

निर्गुणात्मविद्याब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ । (६) ३ । १ ॥

पूर्वब्राह्मणयोः " यत्साक्षादपरोद्गाह्यं य आत्मा सर्वांतरः " इत्यत्र यः सर्वांतर आत्मा उक्तः । तस्य
स्वरूपाधिगमाय शाकल्यब्राह्मणाप्रोक्तं ब्राह्मणत्रयं आरभ्यते—तत्रानात्मभूतान् सर्वान् पदार्थान् तावत् गार्गी-
ब्राह्मणेनाह—अथ हैनं गार्गीं वाचक्रवीति । अयानंतरं ' एनं ' मुनिं ' गार्गी ' नामतः वषक्नोर्दुहिता
' वाचकनवी ' पप्रच्छत्यादि पूर्ववत् । ' यदिदं ' सर्वं भूषरादिकं पार्थिवं धातुजातं ' अप्सु ' उदके स्वकारणे
' ओतं च ' दीर्घपटतंतुवत् ' प्रोतं च ' तिर्यक्तंतुवत् सर्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिरद्विव्यतमित्यर्थः । अग्न्या
सक्तुमुष्टिवत् विशदयति । तथा च यथा येयं पंचीकृता पृथिवी कार्यत्वात्स्वकारणभूतासु पंचीकृतास्वसु ओता प्रोता
च तद्वदपामपि कार्यत्वात् ' कस्मिन्नु ' खलु ' आप ओताश्च प्रोताश्चेति ' अनुमानविषया दृष्टो मुनिरुत्तरमाह—

कुस्मिन्नु गन्धर्वलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु प्रजापतिलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति
 कुस्मिन्नु ब्रह्मलोकाऽओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी माऽतिप्राक्षी-
 र्मुते मूर्द्धा व्यपसदनतिप्रश्न्या वै देवताऽअतिपृच्छसि गार्गी माऽति-
 प्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४१ (५) ३१४ ॥ (६) ३-६ ॥

आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु आदित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चंद्रलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु नक्षत्रलोका ओताश्च
 प्रोताश्चेति । देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गंधर्वलोकेषु गार्गीति ।
 कस्मिन्नु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजापतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु प्रजापतिलोका
 ओताश्च प्रोताश्चेति । ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच ।
 गार्गी मा अतिप्राक्षीः । मा ते मूर्द्धा व्यपसत् । अनतिप्रश्न्या वै देवता अतिपृच्छसि । गार्गी मा
 अतिप्राक्षीरिति । ततो ह गार्गी वाचक्रवी उपरराम ॥ १ ॥

व्याख्या गार्गीति । हे गार्गी ! ' वापी पंचीहृते आप ओताश्च प्रोताश्च । ' कस्मिन्नु ' खलु ' वायुरीतश्च
 प्रोतश्चेति ' । ' आकाश एव गार्गीनि ' । ' कस्मिन्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । ' अंतरिक्ष-
 लोकेषु ' पश्यादिगतिहेतुभूतेषु । तान्येव पंचीहृतानि भूतानि संहृतानि अंतरिक्षलोका उपपन्ते । बहुवचने-
 त्वारंभकभूतानां बहुत्वापेक्षया बोध्यम् । प्रजापतिलोकाः विराट्शरीरारंभकपंचीहृतपंचमहाभूतात्मकाः
 ' ब्रह्मलोकेषु ' हिरण्यगर्भलोकेषु अपंचीहृतपंचभूतात्मकेषु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । शेषे सुबोध्यम् ।
 एवं पूर्वदनुमानेन सूत्रमपि ब्रह्मलोकाश्रये पृच्छन्ती गार्गी प्रतिपेधति-स होवाचेत्यादिना । ' सः '
 पाठवन्त्यः । ' ह ' उवाच । हे ' गार्गी ! ' यासु देवतासु ब्रह्मलोकास्तु ओतप्रोतभावेन वर्तन्ते । ताः प्राणा-
 त्मभूताः सूत्रदेवताः अनुमानिकव्यप्रश्नविषयतामतीत्य वर्तमानाः अनुमानेन ' मा प्राक्षीः ' मा पृच्छेत्पर्यः ।
 प्रतिपेधानिकमे दीपमक-मा ते मूर्द्धेनि । पृच्छंयाश्च ' त ' तत्र ' मूर्द्धा ' मूलकं ' मा व्यपसत् ' विरष्टं
 मा पंगु । मूर्द्धेरातप्रसन्न प्रकटयन् प्रतिपेधमुपगहरति-अनतिप्रश्न्या वै देवता इति । देवतानां सः प्रश्न
 भागमविशयः । स प्रश्नविषयमतिश्रीतो गार्गीयाः प्रश्नः आनुमानिकत्वान् स प्रश्नो यामामिन्द्रादिदेवतानां विदो ।
 ता अतिप्रश्न्याः, एतासु न अतिप्रश्न्याः ' अनतिप्रश्न्याः ' । स्वप्रश्नविषया एव केतनात्तामगाभ्या इत्यर्थः । ' ता
 अनतिप्रश्न्याः ' सूत्रदेवता वै 'अतिपृच्छसि' । अतो हे ' गार्गी ! ' मत्तुं पेक्षेत्इति तदि ' मा अतिप्राक्षीः ' ।
 इति अनुपपन्नो निशेधः । ' ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ' इत्युपगन्हारः पूर्वम् ॥ १ ॥

इति गार्गीविराट्प्रश्नमाह्वर्यवशादितिप्रश्न्य धीराऽकृत्तानिन्नुपर्य पश्चमंमत्तारिमात्रकापारंग्य धीगामुः-
 ब्रह्मनमश्नः इतो माप्यर्द्धेनीराशनापयमाह्वर्यगर्भलोकाप्यदिन्द्रशापोदनिपदुपृच्छात्पर्य-

टीकायां सामुंभवप्रशासितारो लुभीयेऽप्याये यत्र गार्गीब्राह्मणं
 परिगमयन् ॥ १४ (१) ३-६ ॥

अथ हैनमुद्दालकऽआरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच मद्द्रेष्वव-
साम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्गार्वा गन्धर्व-
गृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबन्धऽआथर्वणऽइति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्य नु त्वङ्काप्य
तत्सूत्रं यस्मिन्नयञ्च लोकः पुरश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्द्धानि
भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यो नाहन्तद्भगवन्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्य नु त्वङ्काप्य

उद्दालकब्राह्मणं, अन्तर्यामिब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्द्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य
काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद्गार्वा गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम । कोऽसीति । सो-
ऽब्रवीत् । कबन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्य नु त्वं काप्य तत्सूत्रम् । यस्मिन्नयं च लोकः परश्च
लोकः सर्वाणि च भूतानि संद्धानि भवन्तीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तद्भगव-
न्वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च । वेत्य नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणम् । य इमं च लोकं परं च
लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत्पतञ्चलः काप्यः । नाहं तं भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

एवं मार्गाब्राह्मणे सूत्रार्वाकानं व्यापकमुक्तम् । इदानीं आगमैकगम्यं सूत्रं तदन्तर्गतमन्तर्यामिणं च निर्वक्तुं
अन्तर्यामिब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनमुद्दालक आरुणिगिति । ‘अथ’ गार्वा मूर्धपातभयाद्दुपरतेरन्तरं
'उद्दालकः' नामतः अरुणस्यापत्यमारुणिर्ह 'एनं' याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेति पूर्ववत् । स्वस्य सूत्रादिविधायाः
आचार्योपदेशपूर्वकत्वेनागमविषयत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामाह—मद्द्रेष्ववसामेति । 'मद्द्रेषु' देशेषु 'पतञ्चलस्य'
पतञ्चलनाम्नः 'काप्यस्य' कपिगोत्रस्य 'गृहेषु यज्ञमधीयानाः' यज्ञशान्नाप्ययनं कुर्वाणाः शिष्याः संतो वयं
'अवसाम' उषितवन्तः । 'तस्य' पतञ्चलस्य 'गार्वा' 'गन्धर्वगृहीता' गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वविशेषेण
गृहीता आविष्टा 'आसीत्' । 'ते' गन्धर्वे पतञ्चलसहिता वयं याज्ञिकाः त्वं कोऽसीत्यपृच्छाम । एवं पृष्टः
'सः' गन्धर्वः अस्मत्प्रव्रवीत् । किं ? अहं नाम्ना 'कबन्धः' अथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति ॥ १ ॥

'सः' गन्धर्वः 'पतञ्चलं काप्यं' याज्ञिकांश्च 'तच्छिष्यानस्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य ! 'नु'
वितर्के 'त्वं' तत्सूत्रं 'वेत्य' जानीषे । किं तत्सूत्रमित्याकाक्षायां तद्विदिनष्टि—यस्मिन्नयं चेति । 'यस्मिन्'
सूत्रे 'अयं च लोकः' इदं च जन्म 'परश्च लोकः' परं च प्रतिपत्त्यं जन्म 'सर्वाणि च भूतानि' ब्रह्मादि-
स्तंभपर्यन्तानि 'संद्धानि' संस्रियतानि स्रगिव सूत्रे विष्टधानि भवन्ति । इति पृष्टः 'सः' पतञ्चलः
काप्यः 'अब्रवीत्' । किं ? हे 'भगवन्' । इति संग्रहयन् 'अहं' तत्सूत्रं 'न वेद' न जानामि इति ॥ २ ॥

एवमुक्तः 'सः' गन्धर्वः पुनरुपाध्यायं 'पतञ्चलं काप्यं' याज्ञिकांश्चास्मान् प्रत्यब्रवीत् । किं ? हे काप्य !

तुमन्तर्व्यामिणं युऽइमुञ्च लोकं पुरञ्च लोकं सुर्वाणि च भूतान्यन्तरो
यमयतीति सोऽञ्चवीत्पतञ्चलः क्वाप्यो नाहन्तुम्भगवन्वेदेति ॥ ३ ॥

सोऽञ्चवीत् । (त्प) पतञ्चलङ्कुप्यं याज्ञिकंश्च यो वै तुक्काप्य
सूत्रम्विद्यातुञ्चान्तर्व्यामिणं सुञ्चरहवित्सु लोकवित्सु देववित्सु वेदवित्सु
यज्ञवित्सुभूतवित्सुऽआत्मवित्सु सर्वविदिति तेभ्योऽञ्चवीत्तदहमेद
तुञ्चत्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमुविद्रांस्तुञ्चान्तर्व्यामिणम्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते
द्विपतिप्यतीति ॥ ४ ॥

वेदं युऽअहङ्गोतम तत्सूत्रम् । (न्तु) तुञ्चान्तर्व्यामिणमिति यो युऽ
इदङ्कुथ वृषाद्वेदं वेदंति युथा वेत्येय तुथा च्छ्रीति ॥ ५ ॥

गऽप्रति पनेचलं काप्यं याज्ञिकंश्च । यो वै तत् काप्यं मयं विद्यात् सं नान्तर्व्यामि-
णम् । गऽप्रति । गऽलोकवित् । गऽदेववित् । गऽवेदवित् । स यतवित् । स भूतवित् ।
गऽआत्मवित् । गऽसर्ववित् । इति तेभ्योऽञ्चवीत् । तदहं वेदं । तद्येत्वं याज्ञवल्क्यं सूत्रमवि-
द्रांसे नान्तर्व्यामिणम् । म्रह्मगवीरुदजसे । मूर्धा मे विपतिप्यति इति ॥ ४ ॥

वेदं वा अहं गीतम तत्सूत्रं मे नान्तर्व्यामिणमिति । यो वा इदं कथं वृषात् । वेदं वेदेति । यथा
वेत्येय । यथा वृषि इति ॥ ५ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । (म्वा) वायुना वै गौतम सूत्रेणायुश्च लोकः
परश्च लोकः सुर्वाणि च भूतानि सन्दृग्धानि भवन्ति तस्माद्द्वै गौतम
पुरुषम्प्रेतमाहुर्व्यस्रत्सिपतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण
सन्दृग्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्ख्यामिणम्ब्रूहीति ॥ ६ ॥

युः पृथिव्यान्तिष्ठन् । (न्यू) पृथिव्याऽऽन्तरो युम्पृथिवी न व्येद्
यस्य पृथिवी शरीरं युः पृथिवीमुन्तरो यमुयति तु तऽआत्माऽन्तर्ख्या-
म्यमृतः ॥ ७ ॥

वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च
भूतानि सन्दृग्धानि भवन्ति । तस्माद्द्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः । व्यस्रत्सिपतास्यांगानि इति । वायुना
हि गौतम सूत्रेण सन्दृग्धानि भवन्ति इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ! अंतर्ध्यामिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् । पृथिव्या अन्तरः । यं पृथिवी न वेद् । यस्य पृथिवी शरीरम् । यः
पृथिवीमुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ७ ॥

धनं हे गौतम ! ' अहं ' याज्ञवल्क्योऽपि गन्धर्वोदितं ' तत्सूत्रं ' ' समन्तर्यामिणं वेद ' जानामि । इत्येवमुक्तो
गौतमः प्रत्याह—यो वा इदमिति । यः कश्चित्प्राकृतोऽपि ' यत् ' स्वयं कं वेदेति । ' इदं वै ' निश्चितं आत्मानं
क्वाचयन् ' ब्रूयात् ' किं तेन गजितेन । कार्येण दर्शय । ' यथा वेत्थ ' जानासि ' तथा ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथा पृथिव्यस्तु तत्सूत्रमागमगम्यं
वक्तव्यमिति तदर्थं प्रत्याह—वायुर्वै गौतमेति । हे ' गौतम ! ' ' तत् ' गन्धर्वोक्तं ' सूत्रं ' ' वायुर्वै ' वायुरेव
नान्यत् । तथा च—यदात्मकं पंच भूतानि दश बाह्यानीन्द्रियाणि पंचवृत्तिः प्राण एकः चतुर्विधमन्तःकरणं
इत्येवं सप्तदशविधं लिङ्गं प्राणिनां कर्मसमवायिसमष्टिव्यष्टयात्मकं सूक्ष्मं पृथिव्यादीनामाकाशवत् विष्टंभकं यस्य
सप्त सप्त मरुद्गणा ब्रह्मा भेदाः समुद्रस्येवोर्मयः तदेतत् वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । न तु वायुमात्रम् ।
तस्य विधारणे स्वातन्त्र्याभावात् । उक्तस्य वायुतत्त्वस्य सूत्रत्वं विद्वत्प्रसिद्धया साधयति—वायुना वै गौतमेत्या-
दिनोक्तार्थकेन । प्रसिद्धमेतत्सूत्रविदामित्यर्थः । पुनर्लोकप्रसिद्धयाऽपि तत्साधयति—तस्माद् द्वै गौतमेति ॥
हे ' गौतम ! ' यस्मात् सूत्रात्मकेन ' वायुना ' सर्वं विष्टतं तस्मात् ' प्रेतं ' मृतं ' पुरुषं ' शरीरं मृतलक्षणज्ञा
' आहुः ' कथयन्ति । ' अस्य ' मृतस्यांगानि करादीनि ' व्यस्रत्सिपत् ' विसस्तानि अभवन् । सूत्रापगमे हि
भग्यादीनां प्रोतानामवलंसनं दृष्टमेव । वायुः सूत्रम् । अतो ' वायुना हि गौतम ! सूत्रेण सन्दृग्धानि ' संघ-
यितान्यंगानि भवन्तीति ' निगमयति । एवं निरूपितं सूत्रस्वरूपमंगीकृत्य उदात्तक अंतर्ध्यामिस्वरूपं पृच्छति—
एवमेवैतदिति । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' एतत्सूत्रमेव सम्यगुक्तम् । इदानीं तु सत्रान्तर्गतं ' अंतर्ध्यामिणं
ब्रूहीति ' ॥ ६ ॥

एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह—यः पृथिव्यामिति । ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ' वर्तमानो भवति सः अंतर्ध्यामी ।
एवमुक्तं सर्वैः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिनष्टि—' पृथिव्या अंतरः ' अभ्यन्तर इति । तत्र

(तो) योऽप्सु तिष्ठन् । (त्र) अद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्भुस्यापः
शरीरं योऽपोऽन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

(तो) योऽग्नीं तिष्ठन् । (त्र) अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद भुस्याग्निः
शरीरं योऽग्निमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

(तो) योऽआकाशे तिष्ठन् । (त्र) आकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद
भुस्याकाशः शरीरं योऽआकाशमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्त-
र्ध्याम्यमृतः ॥ १० ॥

(तो) यो वायौ तिष्ठन् । (त्र) वायोरन्तरो यमवायुर्न वेद भुस्य
वायुः शरीरं यो वायुमुन्तरो यमुयति सु तऽआत्माऽन्तर्ध्या-
म्यमृतः ॥ ११ ॥

योऽप्सु तिष्ठन् । अद्भ्योऽन्तरः । यमापो न विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोऽन्तरा यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नीं तिष्ठन् । अग्नेरन्तरः । यमग्निर्न वेद । यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमुन्तरो यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

य आकाशे तिष्ठन् । आकाशादन्तरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आकाश-
मुन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् । वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् । यो वायुमुन्तरो यमुयति ।
स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

पृथिव्यभिमानिनी देवर्षिवातर्षाभिनी स्यादित्यत आह—यं पृथिवीनि । 'पृथिवी' पृथिव्यभिमानिनी देवता अपि
यमन्तर्ध्यामिं न वेद' मथ्यन्वः कश्चिद्वर्तते इति न जानानि । निधंतुरीश्वरस्य लौकिकनिधंतवत् कार्यकारणात्-
माशंस्याह—यस्येति । यस्यांतर्ध्यामिणः 'पृथिव्येव शरीरं' नान्यत् । पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं
यस्येति । शरीरग्रहणं कारणोपलक्षणार्थम् । तस्याः पृथिवीदेवतायाः स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यकरणं च । अस्यांतर्धा-
मिणस्तु स्वकर्माभावात् नियमुक्तवत् परमार्थकर्मव्यस्तास्वमाकत्वान् परस्य यत् कार्यकरणं तदेवास्य न स्व
इत्यर्थः । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रमात्रिण्येन हि नियमेन प्रवृत्तिः स्यात् ताभित्यत आह—यः पृथिवी-
मिति । 'यः' नियम्यपृथिवीदेवताकार्यकरणस्यामेव कार्यकरणानि ईश्वरो नारायणाद्योऽन्तरोऽप्यन्तरः सन्
पृथिवीदेवता 'यमुयति' साक्षिण्येन स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तयति । एषः 'तः' सत् कार्यकारणसंज्ञास्य सर्वभूतानां
'यमुयति' इत्यर्थेन । सर्वेषाम्मा यस्याया अंतर्ध्यामि पृष्टः एषः 'अमृतः' सर्वसंसारमर्तविना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवमेव " योऽप्सु तिष्ठन् " इत्यादयः कठिका व्याख्येयाः ॥ ८ ॥

" योऽग्नीं " ॥ ९ ॥

" योऽआकाशे " ॥ १० ॥

" यो वायौ " ॥ ११ ॥

(तो) बुऽआदित्ये तिष्ठन् । (त्रा) आदित्यादन्तरो बुमादित्यो न
वेद बुस्यादित्यः शरीरं बुऽआदित्यमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्त-
र्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

(तो) बुश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । (षंश्च) चन्द्रतारकादन्तरो बुश्चन्द्रतारकन्न
वेद बुस्य चन्द्रतारकं शरीरं बुश्चन्द्रतारकमुन्तरो यमुयति स तऽ
आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

(तो) यो दिक्षु तिष्ठन् । (न्दि) दिग्भ्योऽन्तरो यन्दिशो न विदुर्बुस्य
दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

(तां) यो विद्युति तिष्ठन् । (न्वि) विद्युतोऽन्तरो युम्बिद्युन्न वेद
बुस्य विद्युच्छरीरं यो विद्युतमुन्तरो यमुयति स तऽआत्माऽन्तर्ध्या-
म्यमृतः ॥ १५ ॥

(तो) बु स्तनयित्नौ तिष्ठन् । (न्स्त) स्तनयित्नोऽन्तरो बुऽ स्तन-
यित्नुर्न वेद बुस्य स्तनयित्नुः शरीरं बु स्तनयित्नुमुन्तरो यमुयति स
तऽआत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽङ्गत्यधिदेवतमुथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

य आदित्ये तिष्ठन् । आदित्यादन्तरः । यमादित्यो न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्य-
मन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठन् । चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद । यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् ।
यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् । दिग्भ्योऽन्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशोऽन्तरो
यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यो विद्युति तिष्ठन् । विद्युतोऽन्तरः । यं विद्युन्न वेद । यस्य विद्युच्छरीरम् । यो विद्युतमन्तरो
यमयति स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

यः स्तनयित्नौ तिष्ठन् । स्तनयित्नोरन्तरः । यं स्तनयित्नुर्न वेद । यस्य स्तनयित्नुः शरीरम् ।
यः स्तनयित्नुमन्तरो यमयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यधिदेवतम् । अथाधिलोकम् ॥ १६ ॥

“ यऽआदित्ये ” ॥ १२ ॥

“ यश्चन्द्रतारके ” इति द्वंद्विकनद्वावः ॥ १३ ॥

“ यो दिक्षु ” ॥ १४ ॥

“ यो विद्युति ” ॥ १५ ॥

“ यः स्तनयित्नौ ” इत्यधिदेवतमन्तर्ध्याम्यमृतं दर्शनं देवतासूक्तम् । अथानन्तस्मधिलोकेषु अंतर्ध्यामि-
दर्शनमुच्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(कं यः) यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो लोकेभ्यो-
ऽन्तरो यथै सर्वे लोका न विदुष्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वा-
लोकानन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिलोक-
मुयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

(दं यः) यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो
यथै सर्वे वेदानु विदुष्यस्य सर्वे वेदाः शरीरं यः सर्वान्वेदानन्तरो
यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिवेदमुयाधियज्ञम् ॥ १८ ॥

(ज्ञं यः) यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो-
ऽन्तरो यथै सर्वे यज्ञानु विदुष्यस्य सर्वे यज्ञाः शरीरं यः सर्वा-
न्यज्ञानन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधि-
यज्ञमुयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

(तं यः) यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । (न्तसु) सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यथै
सर्वाणि भूतानि न विदुष्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतऽ इत्युऽ एवाधिभूत-
मुयाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो लोकेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे लोका न विदुः । यस्य सर्वे लोकाः
शरीरम् । यः सर्वालोकानन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिलोकम् ।
अयाधिवेदम् ॥ १७ ॥

यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे वेदानु विदुः । यस्य सर्वे वेदाः
शरीरम् । यः सर्वान्वेदानन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिवेदम् । अया-
धियज्ञम् ॥ १८ ॥

यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्योऽन्तरः । यं सर्वे यज्ञानु विदुः । यस्य सर्वे यज्ञाः
शरीरम् । यः सर्वान्यज्ञानन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधियज्ञम् ।
अयाधिभूतम् ॥ १९ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि

'सर्वेषु लोकेषु' लोकाः मोक्षदानानि तेषु ' इत्यु एव अधिलोकं, अयाधिवेदः' इति पूर्वपदस्यापदेशम् ॥ १७ ॥

" यः सर्वेषु वेदेषु " " इत्यु एवाधिवेदमुयाधियज्ञम् " इति पूर्वपदम् ॥ १८ ॥

" यः सर्वेषु यज्ञेषु " इति यत्नान्दत्तकर्मणि निर्दिशने । " इत्यु एवाधियज्ञमुयाधिभूतम् " इति ।
पूर्वपदम् ॥ १९ ॥

" यः सर्वेषु भूतेषु " इत्यु एवाधिभूतमुयाध्यात्मम् " इति पूर्वपदम् ॥ २० ॥

(त्मं युः) युः प्राणे तिष्ठन् । (न्प्रा) प्राणादन्तरो यमुप्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं युः प्राणमन्तरो यमुपयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

(तो) यो वाचि तिष्ठन् । (न्वा) वाचोऽन्तरो यमवाङ्मन वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमन्तरो यमुपयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

(तो) यश्चक्षुषि तिष्ठन् । (षंश्च) चक्षुषोऽन्तरो यश्चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमुपयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

(तो) युः श्रोत्रे तिष्ठन् । (ञ्श्रो) श्रोत्रादन्तरो यश्च श्रोत्रं वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं युः श्रोत्रमन्तरो यमुपयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

(तो) यो मनसि तिष्ठन् । (न्मु) मनसोऽन्तरो यम्मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमुपयति स तऽ आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः । इत्यु एवाधिभूतम् । अथाध्यात्मम् ॥ २० ॥

यः प्राणे तिष्ठन् । प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो वाचि तिष्ठन् । वाचोऽन्तरः । यं वाक् न वेद । यस्य वाक् शरीरम् । यो वाचमन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् । चक्षुषोऽन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुरन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठन् । श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यो मनसि तिष्ठन् । मनसोऽन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोऽन्तरो यमुपयति । स त आत्माऽन्तर्ध्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

“ यः प्राणे ” प्राणाख्ये वायुसहिते ॥ २१ ॥

“ यो वाचि ” ॥ २२ ॥

“ यश्चक्षुषि ” ॥ २३ ॥

“ यः श्रोत्रे ” ॥ २४ ॥

“ यो मनसि ” ॥ २५ ॥

(तो) यस्त्वचि तिष्ठन् । (घंस्त्व) त्वचोऽन्तरो यन्त्वङ् न वेद यस्य त्वक्छरीरं यस्त्वचमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

(तो) यस्तेजसि तिष्ठन् । (घंस्ते) तेजसोऽन्तरो युन्तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

(तो) यस्तुमसि तिष्ठन् । (घंस्तु) तुमसोऽन्तरो यन्तुमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

(तो) यो रेतसि तिष्ठन् । (न्चे) रेतसोऽन्तरो यथुँ रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

(तो) युऽआत्मनि तिष्ठन् । (न्ना) आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं युऽआत्मानमुन्तरो यमुयति सु तऽ आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

(त्तोऽह) अदृष्टो द्रष्टा । (घ्राऽथु) अश्रुतः श्रोत्राऽमतो मन्त्राऽविज्ञातो

• यस्त्वचि तिष्ठन् । त्वचोऽन्तरः । यं त्वक् न वेद । यस्य त्वक् शरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

यस्तेजसि तिष्ठन् । तेजसोऽन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोऽन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २७ ॥

यस्तमसि तिष्ठन् । तमसोऽन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः शरीरम् । यस्तमोऽन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २८ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् । रेतसोऽन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोऽन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २९ ॥

य आत्मनि तिष्ठन् । आत्मनोऽन्तरः । यमात्मा न वेद । यस्यात्मा शरीरम् । य आत्मानमन्तरो यमुयति । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३० ॥

अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता । अमतो मन्त्रा । अविज्ञातो विज्ञाता । नान्योऽस्ति द्रष्टा ।

“ यस्त्वचि ” ॥ २६ ॥

“ यस्तेजसि ” । तेजः प्रकाशः शार्धायज्ञानम् ॥ २७ ॥

“ यस्तमसि ” । वाद्ये आवरणान्मके ॥ २८ ॥

“ यो रेतसि ” प्रजनने ॥ २९ ॥

“ य आत्मनि ” जन्तुत्वानि ॥ ३० ॥

कामान् पुनः कारणान् महाभागः पृथिव्यादिदेवता. मनुष्यादिधन् आत्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमन्तर्या-

विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्यो-
ऽस्ति विज्ञातैषु तऽआत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तन्ततो होद्दालकऽ
आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३।५ ॥ (६) ३-७ ॥

अथ ह वाचकनुव्युवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो हुन्ताहुमिमं याज्ञवल्क्यं
द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे विवक्ष्यति न वै ज्ञातुं शुष्माकामिमङ्कुश्चि-
द्ब्रह्मोद्यजेतेति तौ चेन्मे नु विवक्ष्यति मूर्द्धाऽस्य विपुतिष्यतीति प्पुच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

नान्योऽस्ति श्रोता । नान्योऽस्ति मन्ता । नान्योऽस्ति विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।
अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह उद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ ३१ ॥

वाचकनवीब्राह्मणं, अक्षरब्राह्मणं वा सृष्टिप्रवेशब्राह्मणम् ।

अथ ह वाचकनवी उवाच ! ब्राह्मणा भगवन्तः । हन्त ! अहमिमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ।

मिणं न विदुरित्यत आह—अदृष्टो द्रष्टेति । न दृष्टः ' अदृष्टः ' । कस्यचित् चक्षुर्दर्शनस्य विषयत्वमनापन्नः
सन् दृशिस्वरूपत्वात् चक्षुषि सन्निहितत्वाच्च स्वयं द्रष्टा । तद्वत् ' अश्रुतः ' श्रोत्रविषयत्वमनापन्नः सन् स्वय-
मलुप्तध्रवणशक्तिः सकलश्रोत्रेषु सन्निहितत्वात् ' श्रोता ' । तथा ' अमतः ' मनःसंकल्पविषयमनापन्नः । दृष्टे
श्रुते एव हि सर्वे संकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अलुप्तमनशक्तित्वात् सर्वमनसु सन्निहितत्वाच्च
' मन्ता ' । तथा ' अविज्ञाता ' निश्चयगोचरं रूपादिवत् सुखादिवद्वा अनापन्नः स्वयं तु अलुप्तविज्ञानशक्ति-
त्वात् तत्सन्निहितत्वाच्च ' विज्ञाता ' । ननु—तथाऽप्येवं नियंतुनियन्तव्यादिभेदेन द्रष्टृद्रष्टव्यादिभेदेन च भेदः स्यात्
इत्याशंकायामाह—नान्योऽस्ति द्रष्टेति । एतदन्तर्यामिणः ' अन्यः ' अपरः ' द्रष्टा ' नास्ति । तथा
" नान्योऽस्ति श्रोता " इत्यादि व्याख्येयम् । उपपादितमन्तर्यामित्स्वरूपमुपसंहरति—एष त आत्मेति ।
' अमृतः ' संसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता ' एष ते ' तव ' आत्माऽन्तर्यामि ' । अतः
अस्मादीश्वरादात्मनः ' अन्यदार्तम् ' । " ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम " इति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिषाजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्मभगवतः कृतौ मार्थ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमार्थ्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये सप्तमं उद्दालकब्राह्मणमन्तर्यामिब्राह्मणं सृष्टिप्रवेश-
ब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-७ ॥

पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे सूत्रान्तर्यामिणौ प्रथमप्रत्युक्तिभ्यां निर्धारितौ । सम्प्रति अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं
साक्षात्परोक्षासर्वांतरं ब्रह्म वक्तुम् अक्षरब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ ह वाचकनुव्युवाचेति । ' अथ ' सोपाधिकवस्तु-

सा होवाच । (चा) अहम्वै त्वा याज्ञवल्क्य युथा काश्यो वा वैदेहो
 वोग्रपुत्रश्चघन्धुनुरुधिज्यङ्कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी
 हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहन्त्वान्द्राभ्याम्प्रश्रुभ्यामुपोदस्थान्तौ मे
 व्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच । यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या यदन्तरा

तौ चेन्मे विवक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतति । तौ चेन्मे न विवक्ष्यति ।
 मूर्द्धाऽस्य विपतिष्यतीति । पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य ! यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उद्यं धनुरधिज्यं कृत्वा
 द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनी हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत् । एवमेव अहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपो-
 दस्याम् । तौ मे व्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच—यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा चावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
 भवच्च, भविष्यच्च इत्याचक्षते, कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ३ ॥

निर्द्धारणानन्तरं पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धामूर्द्धपातमयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयन्ती ' ह ' किल
 यचकनोर्दृहिता ' वाचकनवी ' पुनरुवाच । किं ? हे ' ब्राह्मणा मगवन्तः ' पूजावन्तः मम वचः शृणुतेति शेषः ।
 ' हंत ' यद्यनुमतिर्भवतामस्ति, तर्हि—' अहमिमं याज्ञवल्क्यं ' पुनर्द्वौ ' प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि
 फयंचिन्मे मद्यं ' विवक्ष्यति ' विस्पष्टं फययिष्यति । तर्हि ' जातु ' कदाचित् ' युष्माकं ' मध्ये ' कश्चित् '
 कोऽप्यन्यतमः ' इमं ' याज्ञवल्क्यं ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नवै ' नैव ' जेता ' जयकर्ता भवेदिति शेषः ।
 अन्यच्च शृणुत । ' तौ ' प्रश्नौ चेद्यदि ' मे ' मद्यं ' न विवक्ष्यति ' विस्पष्टं वक्तुं समयो न भविष्यति ।
 तर्हि—' अस्य ' याज्ञवल्क्यस्यैव ' मूर्द्धा ' शिरः ' विपतिष्यति ' विस्पष्टं पतिष्यतीत्येवमुक्त्वा ब्राह्मणा अनुज्ञां
 प्रददुः । ' पृच्छ गार्गी ! ' प्रश्नं कुर्वति ॥ १ ॥

मैवं लब्धानुज्ञां गार्गी ' ह ' याज्ञवल्क्यं प्रति ' उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ! ' ' त्वा ' त्वां ' अहं ' ' द्वौ
 प्रश्नौ प्रक्ष्यामि ' इत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्द्विस्तरत्वे द्योतयितुं दृष्टांतपूर्वकं तौ प्रश्नौ आह—
 यथा काश्यो वेति । ' काश्यो वा ' काशिपु मवः काश्यः लोके शूरत्वेन प्रसिद्धः । ' वैदेहो वा ' । विदेहानां
 राजा ' उपपुत्रः ' शूरान्वय इत्यर्थः । उद्यमिति । उत् ऊर्ध्वं याति गच्छति किलभूतं भवति इत्युद्यं अवतारित-
 उपाकं धनुश्चापं पुनरधिज्यं ' कृत्वा ' आरोपितन्याकं विधाय ' द्वौ बाणवन्तौ ' बाणशब्देन शराभे यो वंश-
 श्वटः सन्धीयते, स उच्यते । तेन विनाऽपि शरो भवति । अतो बाणवन्ताविति विदिनष्टि । सपत्नातिव्याधिना-
 विति तयोरेव विशेषणम् । सपन्नं शत्रुं अतिशयेन वेदुं शीलं ययोस्तौ शत्रोरतिशयेन पीडाकरो । ईदृशौ द्वौ
 शरी ' हस्ते कृत्वा ' ' उपोत्तिष्ठेत् ' शत्रोः समीपत आम्नानं दर्शयेत् । एवमेवाहं ' त्वां ' शरस्थानीयान्यां
 प्रदनाभ्यां ' उपोद्देश्यां ' त्वन्समीपे उल्लिखतन्परिम । ततस्त्वं ब्रह्मविभेत्तर्हि ' तौ ' प्रश्नौ तयोर्मया क्रियमाणयोः
 प्रश्नयोरेत्तरं ' मे ' मद्यं ' ब्रूहि ' । एवमुक्त्वा याज्ञवल्क्यो हे ' गार्गी ! पृच्छ ' यद्येष्टं प्रश्नं कुरु । इत्युक्त-
 वानिति शेषः ॥ २ ॥

' मा ' एवमुक्त्वा गार्गी ' ह उवाच ' अपृच्छन् । हे याज्ञवल्क्य ! ' गत् दिवः ' युतंक्षितान् उपरितनां-

द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिँस्तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

सु होवाच । बुद्धूर्ध्वङ्गार्गि दिवो बुदवाक्पृथिव्या बुदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षतऽआकाशे तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य ओ मऽएतम्ब्यवोचोऽपरस्मै धारय-
स्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच । बुद्धूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो बुदवाक्पृथिव्या बुदन्तरा
द्यावापृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भुवञ्च भुविष्यच्चेत्याचक्षते कुस्मिन्नेव तदोतञ्च
प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच—यद्धूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाशे तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । यो म एतं व्यवोचः । अपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ
गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच—यद्धूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवः, यदवाक्पृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भुवञ्च, भुविष्यञ्च इत्याचक्षते, कुस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च इति ॥ ६ ॥

कपालात् ऊर्ध्वमुपरि अस्ति । यच्च ' पृथिव्याः ' अघस्तनाडकपालादवाक् अधो वर्तते । यच्च ' द्यावापृथिवी
अन्तरा ' द्यावापृथिव्योरंडकपालयोर्मध्ये अस्ति । ये च ' इमे ' प्रसिद्धाद्यावापृथिवी स्तः । यद्भूतमतीतं च
यद्भवद्भूतमानं स्वव्यापारस्थं च भुविष्यद्भूतमानकालाद्धूर्ध्वमात्रि लिङ्गगम्यं च । यत्सर्वदा एवमाचक्षते कथयंत्या-
गमतः । तत्सर्वं द्वैतजानं जगत् यस्मिन्नेकं भवतीत्यर्थः तत्सूत्रसंबंधं पूर्वोक्तं ' कुस्मिन्नेव तदोतं च ' उत्पत्तौ स्थितौ
लये चैत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

' सः ' याज्ञवल्क्यः ' उवाच ' । हे ' गार्गी ! ' ' यत् ' त्वयोक्तं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्र-
मचक्षते । ' तत् ' व्याकृतं जगदात्मकं सूत्रं अव्याकृतशब्दाव्याये नारायणाख्ये अंतर्योमिणि ' ओतं च प्रोतं-
च ' उत्पत्तौ स्थितौ लये चैत्येवं त्रिष्वपि कालेषु पृथिवीवातुरप्स्विव वर्तते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

' सा ' एवं अपाकृतप्रथमप्रश्ना गार्गी ' उवाच ' ' ह ' हे ' याज्ञवल्क्य ' यत्स्वं ' मे ' मम ' एतं '
दुर्वचं प्रश्नं ' व्यवोचः ' विशेषेणापकृतवान् अस्ति । अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । ' अपरस्मै ' द्वितीयाय प्रश्नाय
' धारयस्व ' दृढीकुरु । आत्मानमित्यर्थः । इतरः आह—' पृच्छ गार्गीति ' ॥ ५ ॥

' सा होवाच यद्धूर्ध्वं याज्ञवल्क्य ' इत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं चैत्युक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते—न
किंचिदपूर्वमयोतरमित्यर्थः । गार्गी सर्वं ययोक्तं प्रत्युच्चार्य ' कुस्मिन्नेव तदोतं च प्रोतं च ' इत्युक्तार्थेन वाक्येन
पुनरधिकरणमेव पृष्टमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सु होवाच । युदूर्ध्वङ्गार्गि दिवो युदवाकपृथिव्या युदन्तरा द्यावा-
पृथिवीऽइमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षतेऽआकाशऽएव तदोतञ्च
प्योतञ्चेति कस्मिन्वाकाशऽओतश्च प्योतश्चेति ॥ ७ ॥

सु होवाच । (चै) एतद्वै तुदक्षरङ्गार्गि ब्राह्मणाऽअभिवदन्त्युत्थूल-
मनष्वहस्त्वमर्दांर्घ्यमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवावनाकाशमसङ्गम-
स्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाक्मनोऽतेजस्कमप्राणमुमुखमुना-
सागोत्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसमृष्टमपूर्वमनपरम-
नन्तरमवाहयञ्च तदश्नोति कुश्चन नु तदश्नोति कुश्चन ॥ ८ ॥

स होवाच—यदूर्ध्वं गार्गि दिवः, यदवाकपृथिव्याः, यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च,
भवञ्च, भविष्यञ्च इत्याचक्षते, आकाश एव तदोतं च प्रोतं च । इति कस्मिन्नु आकाश
ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंति । अत्थूलम् । अनशु । अहस्वम् । अदी-
र्घम् । अलोहितम् । अस्नेहम् । अच्छायम् । अतमः । अवायु । अनाकाशम् । असंगम् । अस्प-
र्शम् । अगंधम् । अरसम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अवाक् । अमनः । अतेजस्कम् । अप्राणम् ।
अमुखम् । अनाम । अगोत्रम् । अजरम् । अमरम् । अभयम् । अमृतम् । अरजः । अशब्दम् ।
अविवृतम् । असंवृतम् । अपूर्वम् । अनपरम् । अनंतरम् । अवाहयम् । न तदश्नोति कंचन ।
न तदश्नोति कश्चन ॥ ८ ॥

एवं पृष्ठः ' मः ' याउक्त्वयः ' ह उवाच ' हे ' गार्गि ! ' यत्त्वं ' ऊर्ध्वं दिवः ' इत्यादि पृष्ठव्ययि
' तदाकाश एव ' ओतप्रोतमायेन वर्तते इत्यवधारितवान् याउक्त्वयः । द्वितीयं प्रश्नमाह—कस्मिन्वाकाश
रिति । ' कस्मिन् ' एव ' आकाशः ओतश्च प्रोतश्चेति ' । आकाशः एव तावत् फालक्यातीतत्वाद्वाप्यः ।
ततोऽपि कष्टतमसंशरं यस्मिन् ' आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ' । अतः अवाप्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्ये सा ।
अप्रतिपत्तिर्नाम निप्रहस्यान तार्किकमप्ये । अथावाप्यमपि वदति । विप्रतिपत्तिर्नाम निप्रहस्याने यदवाप्यम्य
वदनय । सा हि विरुद्धा प्रतिपत्तिः । अतो दुर्बलं प्रश्नं मन्यते गार्गांति भावः ॥ ७ ॥

ततोऽप्यमपि परिनिर्हरिञ्चाह—स होवाचेति । ' सः ' याउक्त्वयः ' ह उवाच ' । हे ' गार्गि ! '
' यन् ' त्वं " कस्मिन्वाकाशः " इत्यादिना अन्वाष्टताविष्टानं पृष्ठव्ययि । ' एतदक्षरं ये ' न शरति न शरिते
वा तदक्षरं शुद्धं ब्रह्म ' ब्राह्मणाः ' ब्रह्मविदः ' अभिवदन्ति ' कथयंति । ब्राह्मणानिब्रह्मकथनेन गहमराध्यं
यथासि । न च—न प्रतिपद्ये, ह्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमसाहच्ये प्रश्ने पुनर्गार्गाः प्रतिपद्ये तु प्रष्टव्यं
मद्वि ति तदक्षरं यदाप्यना अभिवदन्तीमुनी याउक्त्वय अह—अस्थून्मिन्पादि । स्थून्पादपदार्थं तत् । एवं
एवं कथु । अतोऽप्यम ' अननु ' । अन्यु मदि ह्येवं । ह्यन्पादपदार्थं तत् । एवं मदि दीर्घं । नानि दीर्घ-

(नै) एतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रसप्तौ विधृतौ
 तिष्ठतऽएतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गीहोरात्राण्यर्द्धमासा मासाऽ
 ऋतुवः सम्बत्सग विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने
 गार्गी प्राच्योऽन्या नद्यः स्युन्दन्ते श्वेतुभ्यः पुर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या
 द्यां वाञ्च डिशमेतस्य वाऽअक्षरस्य प्रशासने गार्गी दृढतम्ननुष्याः
 प्रशसन्ति युजमानन्देवा दुर्व्याम्पितुरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रसप्तौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी अहो-

मदीर्वम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैर्द्रव्यचर्मप्रतिषेधे न द्रव्यं तदक्षरमिति भावः । अस्तु तर्हि आग्नेयो
 गुणो लोहितः ? ततोऽपि अन्यदलोहितम् । तर्हि अस्तु अपां गुणः स्नेहः ? ततोऽप्यन्यदस्नेहम् । अस्तु
 तर्हि छाया दीप्तिः ततो ध्वातं ? सर्वथाऽपि अन्यत् । 'अवायु' । अस्तु तर्भाकाशं ? 'अनाकाशम्' । अस्तु तर्हि
 जतुवरसंगालम्कं ? 'असंगम्' । तर्हि रपशोऽस्तु ? 'अस्पशम्' । तर्हि गंधोऽस्तु ? 'अगंधम्' । तर्हि रसोऽस्तु ?
 'अरसम्' । तथा 'अचक्षुष्कं' । न हि चक्षुरस्य करणं विद्यते । अतः 'अचक्षुष्कम्' । तथा 'अश्रोत्रं' ।
 " पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः " — () इति मंत्रवर्णात् । तथा 'अवाक्' । तथा 'अमनः' ।
 तथा 'अतेजस्कम्' । अविद्यमानं अन्यादिप्रकाशवत् तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । तथा 'अप्राणं' आध्यात्मिको
 वायुः प्रतिषेधः । अतः अप्राणमिति । तर्हि मुखं द्वारमस्तु ? न विद्यते मुखं प्रसिद्धं यस्य तदमुलम् । 'अनाम'
 नामरहितम् । 'अगोत्रं' न विद्यते गोत्रं यस्य तदगोदत्रम् । गोत्रादन्यद्वा । 'अजरं' वृद्धत्वधर्मरहितम् ।
 'अमरं' मरणधर्मरहितम् । तर्हि आपेक्षिकं अमरत्वं इन्द्रादिवद्रविष्यति अतः 'अमयं' सर्वथा भीतिवर्जम् ।
 अत एवाभूतं अमिकात्मत्वजितमित्यर्थः । 'अरजः' न विद्यते रजो यस्मिंस्तदरजः रजसोऽप्यद्वा ।
 'अशब्दं' न विद्यते शब्दो यस्मिंस्तदशब्दं शब्दादन्यद्वा । 'अविवृतं' न विवृतमिति 'अविवृतम्' । 'असं-
 वृतं' न संवृतमाकारो यस्य तदसंवृतम् । 'अपूर्वं' अविद्यमानं पूर्वं यस्य तदपूर्वम् । 'अनपरं' अविद्यमान-
 मपरं यस्य तदनपरम् । 'अनंतरं' अविद्यमानमंतरं छिद्रं यस्य तदनंतरम् । 'अबाह्यं' न विद्यते बाह्यं
 यस्येति 'अबाह्यम्' । अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । अनात्मव्यक्तीनामानंलेन प्रत्येकं निषेधाशक्तेर्मोक्तुमभेदात्मना एकी-
 कृत्य निषेधति—न तद्भ्रूति कंचनेत्यादिना । 'तदक्षरं' 'कंचन' कंचिदपि विषयं 'नाश्नोति' नाश्नाति
 न शुकं इत्यर्थः । 'कश्चन' कोऽपि लोकः तदक्षरं 'नाश्नोति' नाश्नातीत्यर्थः । " अश मोजने " — (धा.
 पा. मया. प. ९१) इति धातोः कयादिगणस्यात् " व्यत्ययो बहुलम् " — (पा. सू. ३ । १ । ८९)
 इति व्यत्ययेन श्नुः प्रत्ययो बोद्धव्यः । अत एव परस्मैपदमप्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

एवं अशेषविशेषणनिषेधात्रित्वेन तत्साक्षित्वेन च अक्षरास्तित्वे सिद्धेऽपि इदानीं तथैव अविद्यकैषितव्य-
 संवादात् ईश्वरात्मभूतस्यास्तित्वाय अनुमानप्रमाणमुपन्यस्यति—एतस्य वा अक्षरस्येति । यदेतत् अविद्यत-

(०) यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्गी । (गर्ग्य) अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य सु लोको भवति यो वाऽएतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति सु कृपणोऽथ युऽएतदक्षरङ्गार्गी विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति सु ब्राह्मणः ॥ १० ॥

रात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी प्राच्योऽप्या नद्यः स्यंदन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्यः अन्या यां यां च दिशम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददत्तं मनुष्याः प्रशंसन्ति । यजमानं देवाः । दर्व्यं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्गी अस्मिँल्लोके जुहोति ददाति तपस्यत्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि । अंतवानेवास्य स लोको भवति । यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

मक्षरं सर्वांतरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा अशनायाऽदिधर्मातीतः । ' एतस्य वै ' ' अक्षरस्य ' ' प्रशासने ' आज्ञायां हे ' गार्गी । ' यावापृथिवी ' द्यौश्च पृथिवी च यावापृथिवी । दिवचनलोपश्छादसः । ते ' विधृते ' हस्तान्यस्तपाषाणादिवत् ' तिष्ठतः ' वर्तते । अतस्तदस्येव । " येन द्यौर्मा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तमितं येन नाकः " (वा. भा. अ. ३२ । ६) इति मन्त्रवर्गात् । तथा हे गार्गी । एतस्योक्तरूपस्याक्षरस्य ' प्रशासने ' आज्ञायां ' सूर्याचन्द्रमसौ ' सूर्यश्च चन्द्रमाश्च ' सूर्याचन्द्रमसौ ' ' विधृतौ ' नियतौ ' तिष्ठतः ' वर्तते श्रुत्यादिवत् । तथा ' अहोरात्राणि अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः ' इत्येते कालावयवाः सर्वस्वातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो विधृतास्तिष्ठन्ति नियता वर्तते । यथा लोके प्रमुणा नियमितो गणकः सर्वं आद्यं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति । तथा प्रमुस्थानीयं एषां कालावयवानां नियन्तु तदक्षरमस्येव । तथा ' प्राच्यः ' प्रागंचनाः प्राग्दिग्गमनाः ' नद्यः ' गंगाद्याः ' श्वेतेभ्यः ' हिमवदादिभ्यः ' पर्वतेभ्यः ' गिरिभ्यः ' स्यंदन्ते ' अन्यथाऽपि प्रसर्तुमुत्सहन्यो यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तते । तदेतत्प्रशास्तुर्लिङ्गम् । तथा ' प्रतीच्यः ' प्रतीचीदिग्गमनाः सिंघ्वाद्याः ' नद्यः ' अन्याश्च नद्यः ' यां यां च ' दिशमनुप्रवृत्तास्ता अक्षरप्रशासनादद्यापि तथैव प्रवर्तते । तदपि लिङ्गम् । किंच—' ददत्तं ' दुःखार्जितान् गोहिरण्यादीन् प्रयच्छन्तं पुरुषं ' मनुष्याः ' " हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते " (श्र. सं.) इत्यादिप्रमाणान्ना अपि ' प्रशंसन्ति ' स्तुतिं कुर्वते । तथा च—एतस्य प्रशासनस्य फलसंबंधफलकत्वेन तत्कर्तुं अक्षरं सिद्धम् । न च—स्वातन्त्र्येण देवादिकर्तृक एव फलसंबंध इति वाच्यं, तेषामधीश्वराधीनत्वादित्याह—यजमानं देवा इति । ' देवाः ' इन्द्रादयः अन्यथा जीवितुं समर्था अपि जीवितं निमिचीकृत्य च पुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेन अनीश्वरमपि ' यजमानं अन्वायत्ताः ' अनुगताः । तथा ' पितरः ' अर्यमादयः ' दर्व्यं ' दर्वीहोमं ' अन्वायत्ताः ' अनुगता इत्यर्थः । यो न कस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृतित्वेन वा वर्तते । स दर्वीहोमः । दर्वीसाध्यो होमो दर्व्यः तम् । तथा च—देवादीनामपि मनुष्याधीनत्वात्त्यहनिवृत्तिमाकृत्वं नियंतृकल्पकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

किंच यस्य अज्ञानेन नियता संसारोपपत्तिः । यदिज्ञानेन च संसारविच्छेदः । तदस्ति अक्षरमिति साध-
तुं कर्मणामेव मोक्षहेतुत्वमिति पथं निराकरोति—यो वाऽ एतदक्षरमिति । हे ' गार्गी । ' यो वै ' कश्चि-

(स्त) तद्वाऽएतदक्षुरङ्गार्गि । (मयुं) अहृष्टन्द्रष्ट्रश्रुतं श्रोत्रमत-
मन्त्रविज्ञातम्बिज्ञातृ नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ
नान्यदस्ति विज्ञात्रेतद्वै तदक्षुरङ्गार्गि यस्मिन्नाकाशऽओतश्च प्योत-
श्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तस्तु देव बहु मन्यध्वं यदस्मान्नमस्का-

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अहृष्टं द्रष्टृ । अश्रुतं श्रोतृ । अमतं मन्तृ । अविज्ञातं विज्ञातृ । नान्य-
दस्ति द्रष्टृ । नान्यदस्ति श्रोतृ । नान्यदस्ति मन्तृ । नान्यदस्ति विज्ञातृ । एतद्वै तदक्षरं गार्गि । यस्मि-
न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

सा होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वम् । यत् अस्मान्नमस्कारेण मुच्याध्वै । न वै
जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोच्यं जेत्येति । ततो ह वाचकञ्ज्युपरराम ॥ १२ ॥

एतद्वै ' एतदक्षरमविदित्वा ' अविज्ञाय ' अस्मिन् लोके ' कर्मलोके ' जुहोति ' देवतोद्देशेन संकल्पितं द्रव्य-
मग्नौ प्रक्षिपति । तथा ' ददाति ' गोहिरण्यादिकं प्रयच्छति । यद्यपि ' बहूनि ' अनेकानि ' वर्षसहस्राणि तप-
स्यति ' तपश्चाद्रायणादिकं आचरति । तथापि ' अस्य ' कर्तुः ' स लोक अंतवानेव भवति ' । तत्सांग-
मपि क्रियमाणं कर्म तत्फलोपयोगात् क्षीयत एव । न नित्यमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । तथा हे ' गार्गि ! '
' यो वै ' एतदक्षरमहं ब्रह्मास्मीत्यविदित्वा ' अस्माद्धोकात् ' कर्मलोकात् ' प्रैति ' त्रियते । ' स कृपणः '
अक्षयपणकीतो दासादिरिव दीनः कर्मफलस्यैव मोक्ता न तु मोक्षस्येत्यर्थः । ' अथ ' तु ' य एतदक्षरं '
श्रुत्याचार्योपदेशान्यां " अहं ब्रह्मास्मि " इति ' विदित्वा ' ' अस्मात् लोकात्प्रैति ' ' स ब्राह्मणः ' ब्रह्म-
विन्दुक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

अग्नेर्देहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्याक्षरस्य प्रशास्तृत्वमित्याह-तद्वा एतदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! '
' तद्वा एतदक्षरं ' " अस्थूलमनण्वादि " वाक्येनावगतम् । ' अहृष्टं ' दृष्टविषयं ' स्वयं द्रष्टृ ' दृशिस्वरूप-
त्वात् । एवमश्रुतं श्रोत्रविषयत्वात् स्वयं च ' श्रोतृ ' श्रुतिस्वरूपत्वात् । एवममतं मनसोऽविषयत्वात् स्वयं ' मन्तृ '
मतिस्वरूपत्वात् । एवमविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात् स्वयं ' विज्ञातृ ' विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच एतस्य नानात्व-
शंकां निराकरोति-नान्यदस्ति द्रष्टृ इत्यादिना । प्रकृतादक्षरात् ' अन्यत् द्रष्टृ ' दर्शनक्रियाकर्तृ नास्ति ।
एतदेव दर्शनक्रियाकर्तृ । एवं " नान्यदस्ति श्रोतृ " इत्यादि व्याख्येयम् । एवं सजातीयस्वगतनानात्वं
निराकृत्य, इदानीं विजातीयानामनात्मनां रज्जुयुग्ंगादिवत् परिकल्पितत्वं प्रदर्शयितुं उपसंहारव्याजेन तन्ना-
नात्वं प्रतिषेधति-एतद्वै तदक्षरं गार्गीति । हे ' गार्गि ! " यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च " यदेव साक्षा-
दपरोक्षब्रह्म, य आत्मा सर्वोत्तरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतः " एतद्वै तदक्षरं " इत्येतदक्षरं ब्रह्म । एतत्प्रथिव्यादे-
राकाशांतस्य सत्यस्य सत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

' सा ' गार्गी उक्तप्रश्नद्वयनिर्णयश्रोत्री ' उवाच ' । हे ब्राह्मणा भगवन्तः ! तदेव बहु मन्यध्वं ' बहुमान-
विषयं कुरुध्वं प्रमाणीकुरुध्वमित्यर्थः । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञकत्वात् ' नमस्कारेण मुच्याध्वै ' मुच्यध्वम् ।

रेण मुच्याङ्गे न वै जातु युष्माकमिमङ्कुश्चिद्ब्रह्मोद्यजेतेति ततो ह व्याच-
क्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (५) ३६ ॥ (६) ३-८ ॥

अथ हैनम्विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कृति देवा याज्ञवल्क्येति सु
हृतयैव निविदा प्प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री
च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा शाकल्यब्राह्मणम् ।

अथ ह एनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कृति देवा याज्ञवल्क्येति । स हृतयैव निविदा प्रति-
पेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ३३०६
ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

अस्मै नमस्कारं कृत्वा अस्मादात्मनो यन्मोचनं तदेव बहु मन्यन्वमित्यर्थः । जयस्तु अस्य मनसाऽपि नाशंकीर्यः ।
किमुत कार्यतः ? कस्मात् ? ' न वै जानु ' कदाचिदपि ' युष्माकं ' मध्ये कश्चित्कोऽपि ' इमं याज्ञवल्क्यं '
' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्मवदनं प्रति ' नैव जेता ' । " प्रश्नौ चेन्महं विवक्ष्यति न वै जेता मविज्ञा " इति पूर्वमेव प्रति-
ज्ञातम् । अद्यापि ममायमेव निश्चयः । ब्रह्मोद्यं प्रति एतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ' ततो ह ' एवं ब्राह्मणानां
हितमुपदिश्य ' वाचक्रवी उपरराम ' ॥ १२ ॥

इति श्रीहृषीकेशत्रयसंभवावतुज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवत्रयसंभवावतः कृतौ माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-
दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीयेऽध्यायेऽष्टमं वाचकनवीब्राह्मणमक्षर-
मालगं सृष्टिप्रवेशब्राह्मणं वा परिसमाप्तम् ॥ (१४ । (६) । ३ । < ॥)

एवं यत्साक्षादित्यादि प्रस्तुत्य सर्वत्रांतरत्वनिरूपणद्वारा साक्षात्त्वादिकमार्थिकं कहोडादिब्राह्मणत्रयेण निर्द्धारि-
तम् । ततः अंतर्गामिब्राह्मणे " यः पृथिव्यां तिष्ठन् " इत्यादिश्रुत्याऽप्याकृतविषये सूत्रमेदेषु पृथिव्यादिषु निय-
मेषु तस्य नियंतृत्वमुक्तम् । इदानीं नियंतव्यानां देवतामेदानां प्राणांतसंकोचानेत्यपर्यंतं वस्तुनिर्देश इत्येतदर्थं
शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते—अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः इति । ' अथ ' गार्गीप्रश्ननिर्णयानंतरं ' एनं '
याज्ञवल्क्यं शाकल्यस्यापत्यं ' शाकल्यः ' ' विदग्धः ' इत्येवंनाम्ना ' पप्रच्छ ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' ।
' कृति ' कियत्संस्थाकाः ' देवाः ' इत्येवं पृष्टः ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' यावन्तः ' यावत्संस्थाका देवाः
' वैश्वदेवस्य ' शत्रुस्य ' निविदि ' उच्यन्ते ' श्रूयन्ते । तावतो देवान् ' ह ' किल वक्ष्यमाणया ' निविदा
प्रतिपेदे ' । यां संख्यां शाकल्यः पृष्टवान् तां संख्यां निविद्वारा ज्ञातवानित्यर्थः । निविनाम देवतासंस्थावाच-

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति पडित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्युष्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

सु होवाच । महिमानऽएवैपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाऽइति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽष्टकस्त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३ ॥

कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । पडिति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अष्यर्द्ध इति । ॐ इति होवाच । कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति । ॐ इति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता । त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ २ ॥

स होवाच । महिमान एवैपामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः । एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एकत्रिंशत् । ८-११-१२=३१ ॥ इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च । त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ३१-१-१=३३ ॥ ३ ॥

कानि मंत्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शखे शस्यंते । तान्येव निबिस्संब्रकानि मंत्रपदानि दर्शयति-त्रयश्च त्री च शतेति । ' त्रयश्च ' देवाः । देवानां त्रीणि च शतानि । पुनरप्येवं ' त्रयश्च त्री च सहस्रेति ' त्रीणि सहस्राणि त्रयधिकानि । इयं त्वेषां मध्यमा संख्या बहुवचनात् उत्तमा अर्धतसंख्या उत्तैव वेदितव्या । " अनंता धै विश्वे देवाः "-() इति पूर्वमुक्त्वात् । उक्तां संख्यां शाकल्योऽङ्गीकरोतीत्याह-ओमिति होवाचेति । ॐ इत्यङ्गीकारे । एवमेषां षडविकत्रिशताधिकत्रिसहस्रलक्षणा मध्यमा संख्या सम्पत् त्वया शतेत्थः ॥ १ ॥

पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति-कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्त्वं त्रयो द्वावप्यर्द्ध एक इति देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति-कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । व्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

' सः ' एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' एषां ' त्रयस्त्रिंशतो देवानां ' एते ' त्रयश्च त्री च शतेत्यादयो ' महिमानः ' विभूतयः । परमार्थतस्तु ' त्रयस्त्रिंशदेव देवा इति ' । ' कतमे ' के ' त्रयस्त्रिंशदिति ' शाकल्येन पृष्ट इतर आह-' अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः ' । ' ते एते एकत्रिंशत् ' । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्चेति ' त्रयस्त्रिंशौ ' त्रयस्त्रिंशतः प्रणविति ॥ ३ ॥

कतमे वसवः इति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चा-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः एतेषु हीदथ् सर्व्वम्बुसु
हितमेते हीदथ् सर्व्वम्वासुयन्ते तद्यदिदथ् सर्व्वम्वासुयन्ते तस्माद्दसव-
ऽइति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशमे पुरुषे प्राणाऽऽत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्म-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्दुद्राऽइति ॥ ५ ॥

कतमऽआदित्याऽइति । द्वादश मासाः सम्बत्सरस्यैतुऽआदित्याऽएते
हीदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तद्यदिदथ् सर्व्वमाददाना युन्ति तस्मा-
दादित्याऽइति ॥ ६ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि
चैते वसवः । एतेषु हीदं सर्वं वसु हितम् । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते । तस्मा-
द्दसव इति ॥ ४ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्ति ।
अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति । तस्माद्दुद्रा इति ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संबत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति । तद्यदिदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ६ ॥

एवं संकोचादिभूतसंख्यानिर्णये कृते संख्येयान् देवान् क्रमेण पृच्छति—कतमे वसव इति । उत्तरमाह—
अग्निश्च पृथिवी चैति । अन्याया नक्षत्रांता ' एते वसवः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् ' एतेषु ' अन्यादिषु
कर्मफलसाधनात्मकं ' सर्व्व ' ' वसु हितं ' स्थितं ' तस्माद्दसवः ' । ' हि ' यस्माच्च एते अन्यादयः
प्राणिनां कर्मफलश्रवत्वेन कार्यकारणसंवातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमतो जगदिदं ' सर्व्व वासयन्ते ' ।
यस्माद्वासयन्ते तस्माद्युक्त तेषां वसुन्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ताया—कतमे रुद्रा इति । पुरुषशरीरिणः ' श्मे ' प्रसिद्धा ' दश प्राणाः ' ज्ञानेन्द्रियकर्मन्द्रियरूपाः ।
' आत्मा ' मनश्च एकादशसंख्यापूरणः । कथमेषां रुद्रत्वमित्यत आह—ते यदेति । ' ते ' प्राणाः ' यदा '
यस्मिन् काले ' मर्त्यात् ' प्रियमाणाच्छरीरात् ' उत्क्रामन्ति ' । ' अथ ' तदा संबन्धिभूतान् प्राणिनः
' रोदयन्ति ' । तत्तस्मिन्नुत्क्रांतिकाले यस्माद्दोदयन्ति संबन्धिनः । ' तस्मान् रुद्राः ' इति सिद्धं निर्वचनम् ॥ ५ ॥

कतम आदित्या इति । संबत्सराभ्यस्य कालस्य ये अवयवाः ' द्वादश मासाः ' स्वाभिमानिदेवताविशिष्टाः
' एते आदित्याः ' । कथं ? ' हि ' यस्मात् । ' एते ' मासाभिमानिनो देवाः पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिना-
मायुषि कर्मफलं चेतीदं ' सर्व्वमाददानाः ' गृह्यन्त उपाददत एव ' गन्ति ' गच्छन्ति । यस्मादिदं ' सर्व्वमाद-
दाना यन्ति ' ' तस्मादादित्या इति ' ॥ ६ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमुश्च प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमु स्तनयित्नुरित्यशुनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्चैते पडित्येते ह्येवेदं सर्वं पडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (ती) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवत्तऽइति ॥ ९ ॥

तदाहुः । (यद्) यद्यमेकऽएव पवतेऽथ कथमुध्यर्द्धऽइति यदस्मि-

कतम इन्द्रः । कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिः इति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते पडिति । एते ह्येवेदं सर्वं पडिति ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति । योऽयं पवत् इति ॥ ९ ॥

तदाहुः । यद्यमेक एव पवते । अथ कथमुध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्याह्नोत् । तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति । स ब्रह्म । त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुर्मथनादाभिमानिनी देवतैवेन्द्रः । ' यज्ञः प्रजापतिः ' । ' कतमः स्तनयित्नुरिति ' । ' अशनिरिति ' । अशनिर्यज्ञापरपर्यायं वीर्यं बलम् । तस्य मेथनादाभिमानिन्द्रनिष्ठत्वेन इन्द्रत्वम् । ' कतमो यज्ञ इति ' । ' पशव इति ' । पशूनां हि यज्ञस्यवनाश्रयत्वात् यज्ञस्वरूपत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यन्ते ॥ ७ ॥

कतमे पडिति । ' अग्निश्च पृथिवी चेति ' । चन्द्रमसं नक्षत्राणि वर्जयित्वा वसुत्वेन पठिता अग्न्यादय एव षट् भवन्ति । ' हि ' यस्मात् त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तं ' इदं सर्वं ' देवजातं ' एते ' अग्न्यादयः ' एव षट् भवन्ति । सर्वो हि वस्वाद्विस्तारः एतेष्वेव वसुषु अन्तर्मवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । ' इम एव त्रयो लोकाः ' इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्य एको देवः । अन्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः । दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ' एवमेते एव त्रयो देवाः ' । ' हि ' यस्मात् । ' एषु ' अग्न्याद्याः ' सर्वे देवाः ' अन्तर्मवन्ति । तेन एत एव त्रयो देवा इत्युक्तम् । ' कतमौ तौ द्वौ देवाविति ' । ' अन्नं चैव प्राणश्चेति ' । एनौ द्वावेव देवौ । अनयोः सर्वेषामुक्तानां देवानामन्तर्मवः । ' कतमोऽध्यर्द्ध इति ' । ' यः अयं ' ब्राह्मो वायुः ' पवते ' । सः अध्यर्द्ध इति शेषः ॥ ९ ॥

तदाहुः इति । तन्नत्र अध्यर्द्धशब्दस्य वायुविषये उक्ते सति शाकल्यादयो वादिनः आहुधोदयन्ति । यद्यतः

त्रिदशं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्द्धं इति कतमऽएको देवऽइति स ब्रह्म
त्यदित्याचक्षते ॥ १० ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्भ्यो वै तम्पु-
रुपम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य यऽपुवायुं
शारीरः पुरुषः सुऽएष वृद्धैव शाकल्य तस्य का देवतेति द्वियऽइति
दोवाच ॥ ११ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्य ।
य पनायं शारीरः पुरुषः स एषः । वृद्धैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । द्विय इति दोवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो वै तम्पुरुष-
म्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेदे
वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ सुऽएवासावादित्ये
पुरुषः सुऽएष वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

(चा) आकाश एव यस्यायतनम् । (अ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो
वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञ-
वल्क्य वेदे वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ सुऽ
एवायुम्वायौ पुरुषः सुऽएष वेदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्राणऽ
इति होवाच ॥ १३ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ ।
य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । चक्षुरिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः
परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ । य एवायं वायौ पुरुषः स एषः । वेदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्राण इति
होवाच ॥ १३ ॥

प्रश्नोमितः स शाकल्योऽर्षवशम आतोत्रार्दितो गज इव आह—‘ तस्य ’ शरीरस्य देवस्य ‘ का देवता ’
किमुपत्तिकारणमेव विवक्षितम् । शाकल्यं प्रति मुनिरुत्तरमाह—इति श्रुतिरस्मान् प्रत्याह—स्त्रिय इति होवाचेति ।
स्त्रीभिर्भुक्तस्यान्नस्य रसो हि मानुजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्मात् यदन्नरसालोहितं निष्पद्यते स्त्रीणाम् ।
लोहिताच्च त्वद्मासत्त्वरूपं बीजस्यास्थिमज्जाशुक्रात्मकस्याग्रभूतं शरीरं भवति । इति स्त्रीभ्यो निष्पत्ति-
रिति भावः ॥ ११ ॥

एवं पर्यायसप्तकं आद्यपर्यायेण तुल्यार्थत्वाच्च पृथग्व्याख्यानापेक्षम् इति उत्तरपर्यायेषु येषां पदानामर्थभेदः
तान्येव पदानि व्याख्यायन्ते—रूपाण्येव यस्यायतनमिति । ‘ रूपाणि ’ शुक्रकृष्णादीनि । “ चक्षुर्लोकः ”
इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । ‘ य एवासावादित्ये पुरुषः इति ’ । सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः ।
‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ चक्षुरिति होवाचेति ’ चक्षुषो हि अथ्यात्मनः आदित्यस्य अग्निदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १२ ॥

‘ आकाश एव यस्यायतनम् ’ । ‘ य एवायं वायौ पुरुष इति ’ । आकाशायतनस्य हि पुरुषस्य विशिष्ट-
मायतनं वायो वायुः । ‘ तस्य का देवता ’ इति । ‘ प्राण इति होवाच ’ प्राणादि अथ्यात्मनो वायोरपि अधि-
दैवतस्य निष्पत्तिः ॥ १३ ॥

कामऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पु-
रुपम्बिद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवासी चन्द्रे
पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मनऽइति
होवाच ॥ १४ ॥

तेजऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पु-
रुपम्बिद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद
वाऽअहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायमग्नौ पुरुषः
सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तमऽएव यस्यायतनम् । (ॐ) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्ध्वो वै तम्पुरुष-
म्बिद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽ
अहन्तम्पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यऽएवायुच्छायामयः
पुरुषः सुऽएष वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युइति
होवाच ॥ १६ ॥

काम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य
एवासी चन्द्रे पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मन इति होवाच ॥ १४ ॥

तेज एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-
यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य
एवायमग्नौ पुरुषः स एषः । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वागिति होवाच ॥ १५ ॥

तम एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परा-

‘काम एव यस्यायतनं’ खीन्यतिकरामिलाषः ‘कामः’ कामशरीरः पुरुष इत्यर्थः । ‘य एवासी चन्द्रे
पुरुषः’ इति । कामायतनस्य हि देवस्य चन्द्रे विशिष्टं कार्यम् । कामिनां हि चन्द्रे प्रीतिविशेषो जायते ।

‘तस्य का देवतेति’ । ‘मन इति होवाच’ । मनसो हि अय्यात्मनः चन्द्रस्याविदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

‘तेज एव यस्यायतनं’ ‘य एवायमग्नौ पुरुषः’ इति । तेजआयतनस्य हि देवस्याग्नौ विशेषावस्थानम् ।
‘तस्य का देवतेति’ । ‘वागिति होवाच’ । वाचो हि आप्यात्मिक्या अग्नेरधिदेवतस्य निष्पत्तिः ॥ १५ ॥

‘तम एव यस्यायतनम्’ तम इति शार्बरोऽन्वकारः प्रगृह्यते । अय्यात्मं ‘आयामयः’ अज्ञानमयः ‘पुरुषः’ ।

(च्वा) आपऽएव यस्यायुतनम् । (झ्र) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायुमप्सु पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुणऽइति होवाच ॥ १७ ॥

रेतऽएव यस्यायुतनम् । (झ्र) चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्व्यो वै तम्पुरुषम्विद्यात्सुर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वाऽअहन्तम्पुरुषं सुर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ युऽएवायुमप्सुत्रमुयः पुरुषः सुऽएव वृदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्त्वा) त्वां स्विदिमे ब्राह्मणाऽअङ्गारावक्ष्यणमक्रताऽइति ॥ १९ ॥

यणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं छायामयः पुरुषः स एव । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १६ ॥

आप एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः स एव । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १७ ॥

रेत एव यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणम् । स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषम् । सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एव । वृदैव शाकल्य । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १८ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष्यणमक्रता ३ इति ॥ १९ ॥

‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ मृत्युरिति होवाच ’ । मृत्युरधिदैवं तस्य निष्पत्तिकारणम् । “ मृत्युर्नैवेदना-धृतामसीत् ” (श. प. १० । ६ । ९ । १) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

‘ आप एव यस्यायतनम् ’ साधारणाः सर्वा आपः प्रगृह्णन्ते । ‘ य एवायमप्सु पुरुषः ’ इति । वापीकूप-तडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ वरुण इति होवाच ’ वरुणादि वाप्या-यणं निष्पत्तिः ॥ १७ ॥

‘ रेत एव यस्यायतनम् ’ । ‘ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः ’ इति । रेतव्यायतनस्य हि विशेषायतनं पुत्रः । पुत्रमय इति चास्थिमज्जाशुक्राण्यपि तज्जातानि प्रगृह्णते । ‘ तस्य का देवतेति ’ । ‘ प्रजापतिरिति होवाच ’ । ‘ प्रजापतिः ’ पितोच्यते । पितृत्वो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥ १८ ॥

एवमष्टधा देव-लोक-पुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधाऽऽत्मानं विभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एव ज्ञानार्थ-

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । (ल्यो) यदिदङ्कुरुपञ्चालानाम्ब्राह्मणान्त्यवादीः किम्ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाऽइति यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्याम्प्राच्यान्दिश्यसीति । (त्या) आदित्यदेवतऽइति सुऽआदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति चक्षुर्पीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितम्भवतीति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति हृदयऽइति हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणान्त्यवादीः । किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठाः इति । यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ २० ॥

किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । चक्षुर्पीति । कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितं भवतीति । रूपेष्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । हृदय इति । हृदयेन हि रूपाणि जानाति । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

मुपदिष्टः । अधुना दिग्विभागो न पञ्चा विभक्तस्य सर्वस्य जगतो हृदयात्मनि उपसंहारार्थं श्रुतिः प्रवर्तते, तत्र याज्ञवल्क्यो यदपि अस्यावशिष्टं तन्मां पृच्छत इति चेतसि निधाय, तूर्णभूतं शाकल्यं प्रश्नेनावेशयन्नाह—शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्य इति । हे 'शाकल्य !' । त्विदिति वितर्कं । नूनमिमे ब्राह्मणास्वामंगारावक्षयणं अंगारा अवक्षयन्ते निरुष्यन्ते यस्मिन् संदंशादौ तदंगारावक्षयणं सन्दंशादि । तत् 'अकृता ३' इति ष्ठतिर्विचारणार्था । 'अकृत' कृतवन्तः इति 'याज्ञवल्क्यः' 'उवाच' । त्वमंगारस्थानीयेन मया दक्षमानमान्मानं न दुष्यसे इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

एवमुक्तं हितोपदेशं शाकल्यो विपरीतार्थं गृहीत्वा चोदयतीत्याह—याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्य इति । हे 'याज्ञवल्क्य' त्वं 'यत्' 'इदं कुरुपञ्चालानां' 'ब्राह्मणान् अत्यवादीः' उक्तवानसि स्वधं भीतास्वामंगारावक्षयणं कृतवन्त इति । तर्हि 'ब्रह्म विद्वान्' जानन् सन् एवं ब्राह्मणानधिष्ठितसि 'इति शाकल्य उवाच' । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो मम दिग्विषयं ब्रह्मविज्ञानं तावदस्मीत्याह—दिशो वेदेति । अहं 'दिशो वेद' जाने । दिग्विषयं विज्ञानं ममास्तद्विषयः । तत्र न केवलं दिङ्मात्रं जाने । अपि तु—'सदेवाः' देवेर्दिगधिष्ठातृभिः सह वर्तमानाः । किंच—'सप्रतिष्ठाः' दिशः 'वेद' जानामीति पुनः पृच्छति शाकल्यः—सरुदं दिग्विज्ञानं यदि त्वया प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥

तर्हि हे याज्ञवल्क्य । त्वं 'अस्यां प्राच्यां दिशि' 'किन्देवतोऽसि' का देवता यस्यासौ किन्देवतः । कया देवतया त्वं प्राचीदिग्भूषेण संपन्न इत्यर्थः । अस्या दिशः का देवतेति प्रष्टव्ये 'किन्देवतः' इति प्रश्न-

किन्देवतोऽस्यान्दक्षिणायान्दिश्यसीति । यमदेवतऽइति सु यमः
 कुस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दक्षिणायामिति कुस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता
 भवतीति श्रद्धायामिति यदा ह्येषु श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणान्ददाति श्रद्धायाम्
 ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति कुस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति
 हृदयऽइति हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येषु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमे-
 वैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । न यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दक्षि-
 णायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते । अथ
 दक्षिणां ददाति । श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।
 हृदय इति । हृदयेन हि श्रद्धत्ते हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

करणं मुनेर्दिगुपासनात् तादात्म्यसंपत्तिर्जातिरिति बोधयितुम् । स हि याज्ञवल्क्यो दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं
 हृदयात्मानं तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगारमेति पूर्वाभिमुखो व्यवस्थित आह-आदित्यदेवत
 इति । प्राच्यां दिशि आदित्यो देवता यस्य मम सोऽहमादित्यदेवतः । तथा देवतया प्राचीदिग्गुपापन इत्यर्थः ।
 “ सदेवाः ” इत्युक्तम् । “ सप्रतिष्ठाः ” इति तु वक्तव्यमित्यत आह-स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
 इति । स्वोत्पत्तिकारणे एव प्रतिष्ठितत्वमाह-चक्षुपीति । “ चक्षोः सूर्यो अजायत ”-(वा. सं. ३१-१२)
 इति मंत्रवर्गात् । कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति । पुनश्चक्षुरुपादकं पृच्छति-कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितं
 भवतीति । उत्तरमाह-रूपेऽपि । अत्र हेतुमाह-चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति । अतो रूपाण्यं चक्षुः
 व्यञ्जकस्य व्यञ्ज्यसमानजातीयत्वात् । रूपोत्पादकं पृच्छति-कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवतीति । उत्तर-
 माह-हृदये इति । हृदयमिति बुद्धिमनसो एकीकृत्य निर्देशः । न तु मांसखंडविषयः । हृदयारब्धानि रूपाणि
 रूपाकारेण हृदये परिणतानि । अत्र हेतुः-‘ हि ’ यस्मात् ‘ हृदयेन ’ हृदयस्थबुद्ध्या सर्वो लोकः ‘ रूपाणि ’
 सर्वाणि ‘ जानाति ’ । बुद्धयभिन्नमनोभात्रकल्पितानीति स्मरतीत्यर्थः । तस्मात् ‘ हृदये ह्येव ’ सर्वाणि वासना-
 त्मकानि ‘ रूपाणि ’ ‘ प्रतिष्ठितानि ’ भवतीत्युपसंहृते शाकल्योऽङ्गीकरोति-एवमेवैतदिति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ’ ।
 ‘ एतत् ’ त्वदुक्तं ‘ एवमेव ’ । मयाऽप्येवं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“ किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति ” । पूर्ववत्सामान्यतोऽर्थो बोधव्यः । विशेषस्तु कथ्यते । तत्र
 दक्षिणायां दिशि का देवता । ‘ यमदेवत इति ’ । मम दक्षिणादिभूतस्य यमो देवता । ‘ स यमः ’ धर्मराजः
 ‘ कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ’ । ‘ दक्षिणायामिति ’ । सयमा हि दक्षिणा दिक् । यमस्य तत्रात्रिपत्यात् । ‘ कस्मिन्नु
 दक्षिणा प्रतिष्ठिता भवतीति ’ पृष्टो मुनिः-“ दक्षिणा दक्षतेः समर्द्धयतिकर्मणो ब्यूद्धं समर्द्धयति ”-(निर. १ ।
 ३-७) इति निरुक्तमाश्रित्योत्तरमाह-श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम मक्तिसहिता आस्तिक्यबुद्धिर्दिशुस्त्वलक्षणा ।
 तस्यां कथं प्रतिष्ठिता दक्षिणेति । ‘ हि ’ यस्मात् ‘ यदेव श्रद्धत्ते ’ श्रद्धां करोति । ‘ अथ ’ तदा ‘ दक्षिणां
 ददाति ’ नाश्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्मात् ‘ श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति ’ । ‘ कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठि-

किन्देवतोऽस्याम्प्रतीच्यान्दिश्यसीति । वरुणदेवतऽइति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइत्यप्स्विति कस्मिन्व्यापः प्रथितिष्ठिता भवन्तीति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रथितिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति तस्मादपि प्रथितिरूप-
जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मितऽइति हृदये ह्येव रेतः
प्रथितिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यान्दिश्यसीति । सोमदेवतऽइति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रथितिष्ठिता भवतीति सत्यऽइति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यम्बुदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रथितिष्ठिता भवतीति कस्मिन्नु सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽइति हृदयेन हि सत्यजानाति हृदये ह्येव सत्यम्प्रतिष्ठितम्भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । अप्स्विति । कस्मिन्नु व्यापः प्रतिष्ठिता भवन्तीति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । तस्मादपि प्रथितिरूपं जातमाहुः—हृदयादिव सृष्टो हृदयादिव निर्मित इति । हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽइति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः—सत्यं बुदेति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठिता भवतीति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय इति । हृदयेन हि सत्यं जानाति । हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २४ ॥

तेनि । ' हृदय इति ' हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा । ' हि ' यस्मात् ' हृदयेन श्रद्धेते ' । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठता भवति । तस्मात् ' हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवति ' । ' ह्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ' इति । पूर्ववत् ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति ' । तस्यां वरुणोऽधिदेवता । मम प्रतीचीदिग्भूतस्य स वरुणो देवता । ' वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ' । ' अप्स्विति ' । अपा हि वरुणः कार्यम् । " श्रद्धा वा व्यापः " । " श्रद्धातो वरुणममृजत " इति श्रुत्यन्तरात् । ' व्यापश्च रेतसि प्रतिष्ठिता इति ' । " रेतसो व्यापः मृष्टाः " इति श्रुत्यन्तरात् । तत्र रेतो हृदये । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयादेतः अप्स्वित्कन्दनि । अत्रैव लोकरूपसिद्धिमाह—तस्मादपीति । ' तस्मादपि ' प्रथितिरूपमनुसृत्य पुत्रं ' जातं ' आदूर्लीप्तिकाः । अस्य पितुर्हृदयादितायं पुत्रः ' सप्तः ' विनिःसृतः । ' हृदयादिव निर्मितः ' । यथा सुवर्गेन निर्मितः कुण्डलः, एवमित्यर्थः ॥ २३ ॥

' किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति ' । ' सोमदेवत इति ' । ' अत्र सोमलतां सोमदेवतां धेकीह्यन्त्य

क्रिन्देवतोऽस्यान्दध्रुवायान्दिश्यसीति । (त्यु) अग्निदेवतऽडुति
सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठितऽडुति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठिता भव-
तीति मनसीति कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितम्भवतीति हृदयऽडुति कस्मिन्नु
हृदयम्प्रतिष्ठितम्भवतीति ॥ २५ ॥

(त्यु) अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । (लक्यो) युत्रैतदन्यत्रास्म-
न्मन्यासै युत्रैतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनुदद्युर्वुयाथँसि वैनद्विमथ्री-
रन्निति ॥ २६ ॥

क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।
वाचीति । कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठिता भवतीति । मनसीति । कस्मिन्नु मनः प्रतिष्ठितं भवतीति । हृदय
इति । कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

अहँल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै । यत्रैतदन्यत्रास्मत्स्यात् । श्वानो
वैनुदद्युः । वयांसि वा एनद्विमथ्रीरन्निति ॥ २६ ॥

निर्देशः । ' स सोमो दीक्षायां प्रतिष्ठित इति ' । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा
ज्ञानवान् सोमदेवताऽधिष्ठितां सौम्यामुत्तरां दिशं प्रतिपद्यत इति भावः । सा च दीक्षा सत्ये यस्मात्प्रतिष्ठिता ।
' तस्मादपि ' तस्मादेव ' दीक्षितं सत्यं वदेत्याहुः ' । कारणनाशे कार्पनाशो मा भूत्, इत्यभिप्रायवन्तः
पंडिता इति शेषः ॥ २४ ॥

' क्रिन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति ' । मेरोः समन्ततो वसतां अन्यभिचारात् ऊर्वा दिक् ध्रुवेत्युच्यते ।
ऊर्वायां हि प्रकाशभूषणत्वाद्भिर्देवता । स चाग्निर्वाचि प्रतिष्ठितः । सा च वाङ्मनसि प्रतिष्ठिता । " मनसा
वा इयं वाग् धृता मनो वा इदं पुरस्ताद्वाच इत्यं वद भैतद्वादीरिव्यलङ्गलमिव ॥ वै वाग् वदेधन्मनो न
स्यात्तस्मादाह धृता मनसेति " (श. प. ३ । २ । ४ । ११) इत्यध्वरे श्रुतत्वात् वाचो मनसि प्रतिष्ठितत्वं
युक्तम् । तस्यच मनसोविलासरूपत्वात् अर्थान्मनोद्वारा हृदये उपसंहार उक्तः । तच्च सर्वात्मकं हृदयं पृच्छति-
कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितं भवतीति ॥ २५ ॥

एवं पृष्टः ' याज्ञवल्क्यः ' उत्तरमाह—अहँल्लिकेति । अहनि लीयते इति व्युत्पत्तेः नूनं त्वं प्रेतभूतोऽसीति
लक्ष्यते । यतो यत्किञ्चित्प्रेतवद्भाषसे इति प्रेतनाम्ना शाकल्यं सम्बोधयन् ' ह याज्ञवल्क्य उवाच ' । ' यत्र '
यस्मिन् काले ' एतत् ' हृदयं अस्य शरीरस्य आत्मभूतं अस्मदस्मत्तः एतस्माच्छरीरादन्यत्र कचिदेशांतरे वर्तते
इति यदि ' मन्यासै ' मन्यसे । ' यत्र ' यदा ' एतत् ' हृदयं अस्मदस्मत्तः अस्माच्छरीरादन्यत्र देशांतरे
स्याद्भवत् । तदा ' श्वानो वा ' एनच्छरीरं अनुर्मक्षयेयुः । ' वयांसि वा ' पक्षिणो गृध्रादय एनच्छरीरं ' विमथ्नी-
रन् ' विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति । तस्मान्मपि शरीरे एव हृदयं प्रतिष्ठितम् । तच्छरीरमपि नामकर्मरूपात्मक-
त्वात् हृदये प्रतिष्ठितमिति अर्थादुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

कुस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थऽडिति । प्राणऽडिति कुस्मिन्नु
प्राणः प्रतिष्ठितऽडित्यपानऽडिति कुस्मिन्वपानः प्रतिष्ठितऽडिति व्यानऽ
डिति कुस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठितऽडित्युदानऽडिति कुस्मिन्नुदानः प्रति-
ष्ठितऽडिति समानऽडिति ॥ २७ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न
हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतऽडित्येतान्यष्टावायतना-
न्यष्टौ लोकाऽअष्टौ पुरुषाः स अस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युहयात्यक्रामी
तन्त्वौपनिपदं पुरुषं पृच्छामि तञ्चेन्मे नु विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपति-
ष्यतीति तथुं ह शाकल्यो नु मेने तस्य ह मूर्द्धा विपपात तस्य हाप्य-
न्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहः ॥ २८ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति । कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति ।
अपान इति । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान
इति । कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ॥ २७ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो, न हि गृह्यते । अशीर्षो, न हि शीर्ष्यते । असंगोऽसितो
न सज्यते न व्यथते । इत्येतान्यष्टावायतनानि । अष्टौ लोकाः । अष्टौ पुरुषाः । स अस्तान्पुरुषान्
व्युदुह्य प्रत्युहयात्यक्रामीत् । तं त्वौपनिपदं पुरुषं पृच्छामि । तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्द्धा ते
विषतिष्यतीति । तं ह शाकल्यो न मेने । तस्य ह मूर्द्धा विपपात । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः
परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणयोर्द्वन्द्वशरीरयोरेत्योऽप्यप्रतिष्ठा उक्ता । अतस्ते अपि कुत्र प्रतिष्ठिते इति पृच्छति—कस्मि-
न्निवति । देहात्मानौ ऊर्ध्ववृक्ष्यात्मके प्राणे 'प्रतिष्ठितौ' । 'कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति' । 'अपाने
इति' साऽपि प्राणवृत्तिः अपानवृत्त्या चेन्न निगृह्यते । तर्हि प्राणैव गच्छेत् । स चापानः 'व्याने' मध्यस्थ-
वृत्तिरूपे । अन्यथा उभयोरुर्ध्वोऽधोगमनमेव भवेत् । स च व्यानः 'उदाने' नाभिर्यवृत्तिरूपे कीलकस्थानीये ।
तिस्रोऽपि वृत्तयस्तत्र चेन्न निबद्धाः । तर्हि नानागतयो भवेयुः । स चोदानः 'समाने' सूत्रात्मशब्दवाच्ये ।
समप्रतिष्ठा देताः सर्वा वृत्तय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

सोऽपि समानः अंतर्यामिणि । सोऽप्यक्षरे कूटस्थे ब्रह्मणि इति अर्थादर्शितमेवेति मत्वा श्रुतिः स्वयमेव
ब्रह्मणः स्वरूपमाह—स एष इति । यः सूत्रांतर्यामित्वकल्पनाविष्टानभूतः 'सः' परमात्मा 'एषः' प्रत्यगा-
त्मैव मूर्तामूर्तब्रह्मणे "नेति नेति"—(श. प. बृ. उ. १४।१।३।११) इत्येवं संकल्पोपाविनिषेधेन निर्दिष्ट
आत्मा । निषेधद्वारा निर्दिष्टमेव स्पष्टयति—अगृह्य इत्यादिना । सोऽयमात्मा न गृह्यः 'अगृह्यः' । यस्मात्
सर्वकार्यधर्मातीतः तस्माद्गृह्यः । इतः ! यस्मान् हि गृह्यते । विकरणगोचरं व्याकृतं बलु तत् ग्रहणगोचरम्,

(२) अथ ह याज्ञवल्क्यऽ उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-
यते सु मा पृच्छतु सुर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तुम्बः
पृच्छानि सुर्वान्वा वः पृच्छानीति ते ह ब्राह्मणा नु दधृषुः ॥ २९ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य उवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु । सर्वे वा

इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम् । तथा 'अशर्थिः' यद्धि मूर्त्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते । अयं तु तद्विपरीतः ।
श्वतः 'न हि शीर्यति' । तंया 'असंगः' अमूर्त्तः । 'असितः' अबद्धः । बद्धो मूर्त्ततरेण संबन्धमानः
सज्यते । अयं च तद्विपरीतः । अतः न सज्यते । तथा अबद्धत्वान व्ययते इति । अथ पुनः पूर्वानेवा-
ख्यायिकामनुसृत्य अयं प्रतिभूतः अत्रह्रविस्त्रेव मां ब्रह्म पृच्छतीति सापराधत्वं संपादयितुं याज्ञवल्क्यः पृच्छति-
एतान्यष्टावायतनानीत्यादिना । 'एतानि' उक्तानि पृथिव्यादीनि 'अष्टावायतनानि' । 'अष्टौ लोकाः'
"चक्षुर्लोको मनो ज्योतिः"—इत्येवंरूपाः । 'अष्टौ पुरुषाः' "शरीरः पुरुषः" इत्यादयः । 'तान्' शारीरप्रभृती-
नष्टौ पुरुषान् 'स यः' कश्चित् ब्रह्मज्ञः आयतनलोकपुरुषैतत्त्रिकमेदेन 'व्युदुष्य' विशिष्य लोकस्थितिमुप-
प्राय पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण हृदयात्मनि 'प्रत्युष्य' उपसंहस्य पश्चात् हृदयात्मात्मविलक्षणमपि समानांतमुपाधि-
धर्ममत्यक्रामीदतिक्रांतवान् स्वैनेवात्मना व्यवस्थितः 'तमौपनिषदं' उपनिषत्त्वेव विज्ञेयं नान्यप्रमाणगम्यं
'पुरुषं' अशानायादिधर्मवर्जितं हे शाकल्य ! 'त्वा' त्वां ब्रह्मविद्याभिमानिनं 'पृच्छामि' । 'तं चेत्'
पुरुषं 'मे' मूर्त्तं 'न विवक्ष्यसि' विस्पष्टं न कथयिष्यसि तर्हि 'ते' तव अब्रह्मविदः ब्रह्मविद्याभिमानिनः
'मूर्त्ता' शिरः 'विपतिष्यति' विस्पष्टं पतिष्यतीति । इतिशब्दआख्यायिकासमाप्तिचोक्तः ।

एवं शापे दत्ते किं वृत्तमिति जिज्ञासायां श्रुतिरेवाह—तं ह शाकल्य इति । तमौपनिषदं पुरुषं 'शाकल्यो
न मेने ह' न विज्ञातवान् । किंतु—'तस्य ह' शाकल्यस्य 'मूर्त्ता विपपात' विपतितः । ब्रह्मविद्विद्वेषे
परलोकविरोधोऽपि स्यादिति दर्शयितुं अष्टाप्याय्यां (श. प. ११।६।३।११) निर्दृष्टामाख्यायिकां
सूचयति—तस्य हाप्यन्यादिति । न केवलमसौ श्रुत एव । किंच—'तस्य' शाकल्यस्याग्निहोत्रेण संस्कारार्थं
शिष्यैर्वल्लखंडेन बद्ध्वा गृहान्प्रति नीयमानानि 'अस्थीन्यपि' परिमोषिणस्तस्काराः जन्यद्वनमेतैर्नीयत इति
'मन्यमानाः' संतोऽपजहुः अपहृतवन्त इत्यर्थः । इति पूर्ववृत्ताख्यायिका इह सूचिता । अष्टाप्याय्यां किल
शाकल्येन सह याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव संवादो निवृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । "पुरेत्तिथ्यै
मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान् प्राप्यंतीति । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणो-
'ऽस्थीन्यपजहुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्यरो भवति" (श. प. ११।६।३।११) इति । पुरे-
'उपवादी' परिभवकर्ता इति समितिश्रुतेरर्थः । ब्रह्मविदि विनीतेन मवितव्यमिति आचारार्थं महती हीयं
ब्रह्मविद्यायुतनिष्ठावज्ञायां ऐहिकामुष्मिकविरोधः स्यात् इति विद्यास्तुतये च इह सा एषा आख्यायिका सूचि-
तेति भावः ॥ २८ ॥

यस्य ब्रह्मणो नेति नेतीति अन्यप्रतिषेधद्वारेण निर्देशः कृतः सस्यैव इदानीं विधिमुखेन निर्देशः
कर्तव्यः, - जगतो मूलं च वक्तव्यं, इत्येतदर्थं श्रुतिराख्यायिकामेव पुनरनुसृत्य ब्राह्मणानुमतिमनापाय ब्रह्मस्वं

(स्त्रा) तान्हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ । यथा वृक्षो व्वनस्पतिस्तथैव
पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि लोमानि त्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥ ३० ॥
त्वचऽएवास्य । रुधिरं प्रस्यन्दि त्वचऽउत्पटः । तस्मात्तदातुत्रात्प्रैति
रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ ३१ ॥

माँसान्यस्य शकराणि । किनाटँ स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो
दाहूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

मा पृच्छत । यो वः कामयते । ते वः पृच्छानि । सर्वान् वा वः पृच्छानीति । ते ह ब्राह्मण
न दधुः ॥ २९ ॥

तान् हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ—“ यथा वृक्षो व्वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । तस्य पर्णानि
लोमानि त्वगस्योत्पाटिका वहिः ॥ ३० ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातुत्रात्प्रैति रसो वृक्षादि-
वाहतात् ॥ ३१ ॥

माँसान्यस्य शकराणि किनाटँ स्नाव तत्स्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दाहूणि मज्जा
मज्जोपमा कृता ॥ ३२ ॥

नीयमानमनर्थाय स्यादिति न्यायं दर्शयितुं ब्राह्मणानुमत्तिसम्प्रतिहेतुभूतं पराजयं कर्तुं याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्
पृष्टवान् इत्याह—अथ हेति । ‘ ह उवाच ’ ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ यः ’ याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति ‘ कामयते ’
इच्छति । ‘ सः ’ ‘ मा ’ मां पृच्छतु । ‘ सर्वे वा ’ यूय ‘ मा ’ मां ‘ पृच्छत ’ । यदा ‘ वः ’ युष्माकं
मध्ये याज्ञवल्क्यो मां पृच्छन्विति ‘ यः कामयते ’ ‘ तं ’ पुरुषं ‘ वः ’ युष्माकं मध्ये वर्तमानं अहं
‘ पृच्छानि ’ । ‘ सर्वान् वा ’ ‘ वः ’ युष्मान् अहं ‘ पृच्छानि ’ । इत्येवमुक्त्वा अपि ‘ ते ब्राह्मणा ह ’
‘ न दधुः ’ । किंचिदपि प्रयुत्तरं दातुं न प्रगल्भाः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जगत्कारणं प्रष्टुं तावन् पुरुषवृक्षयोः सावर्ण्यं श्लोकत्रयेणाह—तान् हेतैः श्लोकैरिति । ‘ तान् ’ अप्रगल्भा-
मपि ब्राह्मणान् एतैस्त्वमांगैः ‘ श्लोकैः ’ ‘ ह ’ किल ‘ पप्रच्छ ’ । ‘ यथा ’ लोके ‘ वृक्षः ’ । तस्य विशेषणं
व्वनस्पतिरिति । तच्च वृक्षस्य महत्त्वमिति अपुनरुक्तिरिति भावः । “ अपुण्याः फलवन्तो ये ते व्वनस्पतयः
स्मृताः ” इति । यथा अश्वयः । ‘ तथैव ’ तत्सथमेव ‘ पुरुषः ’ इत्येतन् ‘ अमृषा ’ अ मिथ्या सत्यमेवै-
तन् । यन्मत्स्य पुरुषस्य ‘ लोमानि ’ तत्स्वानीयानि व्वनस्पतेः ‘ पर्णानि ’ । ‘ त्वक् ’ ‘ अस्य ’ पुरुषस्य-
वृक्षस्य तु तत्स्वानीया ‘ वहिःत्पाटिका ’ वहिर्भूता नीरसा त्वक् ॥ ३० ॥

‘ त्वचः ’ एव सकारात् ‘ अस्य ’ पुरुषस्य ‘ रुधिरं प्रस्यन्दि ’ निःसस्तीति शेषः । प्रस्यन्दते निःसस्तीति
प्रस्यन्दि । वृक्षस्यानि ‘ त्वचः ’ सकारादेव ‘ उत्पटः ’ वृक्षनिर्यासः प्रस्यन्दी निःसस्तीति शेषः । एवमुक्तं
सावर्ण्यं अनुनयेन गमयति—तस्मात्तदिति । यस्मात् व्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वमेवं समानम् ‘ तस्मात् तन्
आनुजान् ’ किंस्तान् पुरुषान् ‘ तन् ’ रुधिरं ‘ प्रैति ’ निर्गच्छति । ‘ आहतान् ’ जिज्ञान् ‘ वृक्षान् ’ व्वन-
स्पतेः ‘ रस इव ’ निर्याप्तो यथा प्रैतीति शेषः ॥ ३१ ॥

किंच—‘ अन्य ’ पुरुषस्य । ‘ मज्जानि ’ व्वनस्पतेस्तु तत्स्वानीयानि ‘ शकराणि ’ शकरानीत्यर्थः ।

बृहक्षो वृक्णो रोहति । मूलात्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना
वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतसऽइति मा वोचत । जीवतस्तत्प्रजायते । जातऽएव न जायते को
न्वेन जनयेत्पुनः ॥ धानारुहऽउ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य सुम्भवः । यत्सु-
मूलमुद्देहेयुर्वृक्षन्न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मू-
लात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ॥ तिष्ठमानस्य
तद्विदऽइति ॥ ३४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३ । ७ ॥ (६) ३-९ ॥

यद्बृक्षो वृक्णो रोहति मूलात्रवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मा-
न्मूलात्प्ररोहति ॥ ३३ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । जात एव न जायते को न्वेन
जनयेत्पुनः ॥ धानारुह उ वै वृक्षोऽन्यतः प्रेत्य संभवः । यत्समूलमुद्देहेयुर्वृक्षं
न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् । तिष्ठमानस्य तद्विदः ॥ इति ॥ ३४ ॥

‘किनाटं’ नाम वृक्षस्य शकलेभ्य आम्बन्तरं काष्ठसंलभं बल्कलरूपं उच्यते । ‘तत्’ तत्स्यानीयं पुरुषस्य ‘जाव’
अस्थिसंलग्नो धातुविशेषः । तदुभयं किनाटं जाव च ‘स्थिरं’ दृढम् । पुरुषस्य जावभ्योऽभ्यन्तरतः ‘अस्थीनि’
भवन्ति । तथा वृक्षस्य किनाटस्याभ्यन्तरतः ‘दारुणि’ काष्ठानि । ‘मज्जा’ मज्जैव वनस्पतः पुरुषस्य च
‘मज्जोपमा कृता’ मज्जाया उपमा मज्जोपमा । नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः । मज्जाशब्देनोपयत्र अस्थिकाष्ठगतः
सार उच्यते ॥ ३२ ॥

अथ वृक्षपुरुषयोर्वैधर्म्यकथनपुरःसरं जगत्कारणं पृच्छति—यद्बृक्ष इत्यादिना । यद्यदि वृक्षो वृक्णाद्विद्यन्नः
‘पुनः’ पुनरपि मूलात्रवतरः पूर्वस्मात् अभिनवतरः ‘रोहति’ प्ररोहति प्रादुर्भवति । स्वित्ति वितर्कं ।
‘मर्त्यः’ मृत्युः । ‘मृत्युना’ यमेन ‘वृक्णः’ मारितः कस्मान्मूलात्कारणात् ‘प्ररोहति’ पुनर्जायते । यत्
एतस्माद्दिशेषणात् प्राक् वृक्षपुरुषयोः सर्वं सामान्यमवगतम् । अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यत् विज्ञस्य प्ररोह-
णम् । न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते । मवित्तव्यं तु कृतञ्चित् प्ररोहणेन । तस्मान्मृतस्य
पुरुषस्य कृतः प्ररोहणमिति युष्मानहं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

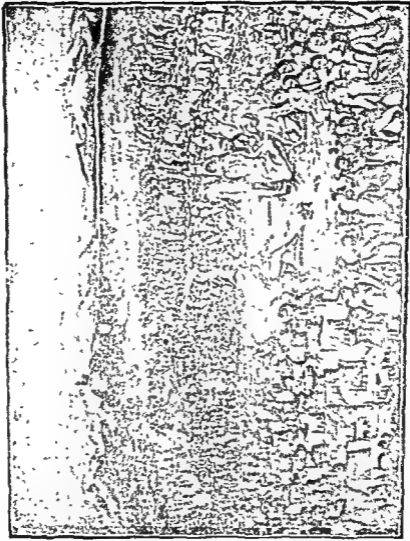
तत्र शंकासुद्भाव्य निराकषे—रेतस इति । हे ब्राह्मणाः ! ‘रेतसः’ सकाशात्पुरुषः प्ररोहतीति ‘मा वोचत’
मवं वक्तुमर्हथ । कस्मात् ! यस्माज्जीवतः पुरुषात्तदेतः ‘प्रजायते’ न मृतात् । अतो न रेतः कारणमित्यर्थः ।
अयं भावः—न चात्र मृतपुरुषशब्देन एकः शरीरो अभिधीयते । किंतु प्रलयकाले विलीनं सर्वमेव शरीरजातं

जगत् अभिधीयते । तदा च तदानीं जीवतः कस्यापि पुरुषस्याभावात् मृतस्य च रेतसः असद्भावात् न रेतः कारणमिति । इदानीं स्वभाववादमवलम्ब्य नोदयति—जात एवेति । यस्तु मृतः स पुनर्नैव जायते ' जात-
त्वादेवेति । जनिष्यतो हि संभवः प्रष्टव्यः न जातस्य । अयं तु जात एव । अतः अस्मिन् विषये प्रश्न एव
नोपपद्यत इति चेत् तन्न, नेति प्रथक् वाक्यम् । यन्मतं जात एवेति । तन्न, किं तर्हि मृतः पुनरपि जायत
एव । अन्यथा अकृताभ्यागमनकृतनाशप्रसंगः स्यात् । अतो वः पृच्छामि । ' एनं ' पुरुषं मृतं ' नु ' वितर्के ।
' पुनः को जनयेत् ' उत्पादयेत् । अपि च ' धानारुह उ वै वृक्षः ' । धाना बीजं वटकणिकादि । तस्याः
संकाशात् रोहतीति धानारुहः । उशब्दः अप्यर्थः । न केवलं कांडरुह एव । किंतु बीजरुहो
वृक्षो भवति । वैशब्दः प्रसिद्धिचोक्तकः । तथा च यथा यथा वै वृक्षः कांडरुहो धानारुहश्च ' प्रेत्य '
मृत्वा ' अन्यतः संभवः ' कांडात् धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेत् इति प्रसिद्धम् । न तथा मृतस्य
पुरुषस्य पुनरुपचौ किंचिदपि कारणं दृश्यते, भवितव्यं च तेनेति भावः । यद्यदि ' वृक्षं समूलं ' सह मूलेन
धानया वा उद्धेयुर्लघ्येयुर्लघ्यादयेयुः । तदा ' न पुनरामयेत् ' पुनरागत्य न भवेत् । तस्मात् वः पृच्छामि
सर्वस्यैव जगतो मूलम् । " मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलप्ररोहतीति " । अनन्तरमेव व्याख्यातार्थम् ।
तन्न विजहृर्ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्ररोहतीति । ब्राह्मणैर्जगतो मूलं न विज्ञातम् । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात्
माहवल्क्येन गावो हृताः ब्राह्मणाश्च जिताः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं येन च शब्देन साक्षात्
व्यपदिश्यते ब्रह्म यथाहवल्क्यो ब्राह्मणान् पृष्टवान् । तत् स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह—विज्ञानमानंदमिति ।
विज्ञप्तिर्विज्ञानं कृतस्यचिन्मात्ररूपं, तच्चानंदं, न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धम् । किं तर्हि प्रसन्नं शिवमगुल-
मनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तत् उभयविशेषणवत् ' ब्रह्म ' अक्षरम् । रातेर्धनस्य दक्षिणारूपस्य
' दातुः ' कर्मकृतो यज्जमानस्य ' परायणं ' परागतिः । कर्मफलस्य प्रदातृब्रह्मणः सर्वफलदातृत्वं भाष्यकृदिः
समर्थितम् " फलमत उपपत्तेः " (वे. ब्र. सू. ३ । २ । ८ । ३८) इत्यस्मिन्नधिकरणे । अधिकरणार्थ-
स्तत एवावसेयः । किं च एषणाम्यो व्युत्थाय तस्मिन्नेव मोहार्तति ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृदिति ' तिष्ठमानः '
तस्य तदेव ब्रह्म वृत्तीति तद्धि तस्य ब्रह्मणि तिष्ठमानस्य ' तद्विदः ' ब्रह्मविदश्च ' परायणं ' परा गतिरिति । इति-
शब्दः समातिचोक्तकः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहर्षकेशब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजजाकाचार्यस्य
श्रीवामुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माण्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाण्यंदिनशाखोपनिषद्-
श्रुद्धारण्यकटीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्याये नवमं शाकल्यब्राह्मणं
शाकल्यब्राह्मणग्रन्थो वा परिसमाप्तः ॥ १४ । (६) ३ । ९ ॥

१-अधिकरणार्थं प्रहस्यु—' कर्मव फलदं यद्वा कर्मोपाधिर् ईश्वरः । अपूर्वावान्तद्वारा कर्मणः फलदातृता ॥ १ ॥
अचननाफलासृतेः शाखीयहसृजितेश्वरान् । कालान्तरे फलेपत्तेर्नोर्बुधैरिच्छयना " ॥ २ ॥
(वे. न्य. ३ । २ । ८) इति ।

श्रीगार्जपिजनकगजसभायां वादस्थलम् ।

जनको ह वैदेहऽआसाञ्चके । (क्लेऽथ) अथ ह याज्ञवल्क्यऽआवव्राज
सु होवाच जनको वैदेहो याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नृष्वन्ता-
नित्युभयमेव सम्प्राडिति होवाच युते कश्चिदुब्रवीत्तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मऽउदङ्कुः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति युथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तुच्छौल्वायनोऽब्रवीत्प्राणो वै
ब्रह्मेत्युप्राणतो हि किं स्यादित्युब्रवीत्तु ते तस्यायुतनम्प्रतिष्ठाञ्च
मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

पडाचार्यब्राह्मणं वा उदङ्कब्राह्मणम् ।

जनको ह वैदेह आसाञ्चके । अथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । स होवाच जनको वैदेहः ।
याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः । पशूनिच्छन्नृष्वन्तानिति । उभयमेव सम्प्राडिति होवाच । यते कश्चिद-
ब्रवीत् । तच्छृणवामेति ॥ १ ॥

अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्वायनः । प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात् ।
तथा तुच्छौल्वायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति । अप्राणतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
युतनं प्रतिष्ठाञ्च । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ २ ॥

एवं शाकल्यब्राह्मणे सविदानंदब्रह्म निर्द्धारितम् । इदानीं तस्यैव प्राणायधिप्रात्रीषु वाग्वादिदेवतासु ब्रह्म-
दृष्टिद्वारा निर्णयाय पडाचार्यब्राह्मणं कूर्चब्राह्मणं चेति ब्राह्मणद्वयमारभ्यते । ब्राह्मणद्वयस्य तु आख्यायिका आचार्य-
मतश्रद्धादिसंपन्नेन विद्या लब्धव्या इत्याचारप्रदर्शनार्था बोद्धव्या । 'जनको ह वैदेह आसाञ्चके' आसनं कृतवान्
दर्शनकामेभ्य आख्यायिकां दत्तवानित्यर्थः । 'अथ ह' तस्मिन्नेवावसरे याज्ञवल्क्य आजगाम । तदनु च याज्ञवल्क्यं
यथावत् संपूज्य 'ह' जनक उवाचोक्तवान् । हे 'याज्ञवल्क्य !' किमर्थमचारीरागतोऽसि । 'किं' पुनरपि
'पशून्' गाः 'श्छन्' । आहोस्वित् 'अवन्तान्' सूस्मातान् सूस्मवस्तुनिर्णयप्रश्नान् मत्तः श्रुत्वा तदुत्तरं वक्तुं
आगतोऽसि ? इति पृष्टः किसुक्तवान् इत्यत आह—उभयमेवेति । हे 'सम्प्राड्' ! हे सार्वभौम ! 'उभयमेव'
पशवः प्रश्नाश्चेति द्वयमपि ममागमने निमित्तमिति 'ह' मुनिस्त्वाच । सम्प्राडिति । " राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा
भवति, सम्प्राड् वाजपेयम् " (श. प. ६ । १ । १ । ११ ।) इत्युक्तत्वात् वाजपेययाजिनो ङिगम् । यद्वा,
हिमवसेतुपर्यन्तस्य देशस्य राजा इति सूचितम् । राजा अज्ञातमर्थ उपदेष्टुकामो मुनिः पृच्छति—यते कश्चिदिति ।
अनेकाचार्यसेवी हि भवानिति 'ते' तुभ्यं कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत् 'तत्' वयं 'शृणवाम' उपदेशस्य
सदसत्परीक्षार्थमिति ॥ १ ॥

इतर आह—अब्रवीन्म उदङ्कः शौल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति । 'उदङ्कः' नामतः । श्रुत्वस्यापत्यं
'शौल्वायनः' । 'प्राणः' वायुदेवता 'ब्रह्मेति' 'मे' मह्यं उक्तवान् । उदङ्कोपदिष्टमर्थं स्तोतुकामो
याज्ञवल्क्यः तस्यासत्त्वप्रयोजकभूतशुद्धित्रयमाह—यथा मातृमानिति । यस्य पुत्रस्य सम्पगतुशास्त्री
३२६३

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राणऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रिय-
मित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राणऽएव सम्प्राडिति होवाच
प्राणस्य वै सम्प्रादकामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृहा-
त्यपि तत्र वधशङ्का भवति यान्दिशमेति प्राणस्यैव सम्प्रादकामाय
प्राणो वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैनम्प्राणो जहाति सुर्वाण्येनभूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

स व नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । प्राण एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रियमित्येनदुपासीत ।
का प्रियता याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्प्राडिति होवाच । प्राणस्य वै सम्प्राद कामायायाज्यं
याजयति । अप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति । अपि तत्र वधशङ्का भवति । यां दिशमेति । प्राणस्यैव
सम्प्राद कामाय । प्राणो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ३ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । षुऽएवुम्बिद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे-
ऽमन्यत नाननुशिष्य इरंतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । (नो) वाग्वै ब्रह्मेति यथा
मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तुच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यु-
वदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदि-
त्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य व्वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येन-
दुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य व्वागेव सम्प्राडिति होवाच वाचा वै

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य इरंतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ ४ ॥

अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनः । वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्भूयात् । तथा
तुच्छैलिनोऽब्रवीत् । वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाञ्च ।
' न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता
याज्ञवल्क्य । वागेव सम्प्राडिति होवाच । वाचा वै सम्प्राडिवन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

' तत्र ' तस्यां दिशि ' वधशङ्का ' शस्त्रादिहनननिमित्ता शंका भवति । तदेतःसर्वं ' प्राणस्यैव सम्राट्
कामाय ' तस्मात्प्राणः ' वै ' ' सम्राट् परमं ब्रह्म ' । एवमुपासितुः फलमाह-नैनं प्राण इति । ' एनं '
यथोक्तब्रह्मविदं प्राणदेवता ' न जहानि ' । ' सर्वांगि ' च ' भूतानि ' एनमुपासकं ' अभिश्चरन्ति ' बलि-
दानादिभिः संयोजयन्ति ॥ ३ ॥

य एवं विद्वान् एतत्प्राणदेवतारूपं ब्रह्मोपास्ते स इहैव ' देवो भूत्वा ' आविर्भूतदेवभावो भूत्वा पुनः शरीर-
पातोत्तरकालं ' देवान् अप्येति ' अपिगच्छति । विद्यानिष्क्यार्यं प्रतिजज्ञे इत्याह-हस्तृषभमिति । हस्ति-
तुल्य ऋषयो यस्मिन् गोसहस्रे तदेवंभूतं ' सहस्रं ' ददामीति ' ह ' ' जनको वैदेह उवाच ' । एवमुक्तः ' सः '
याज्ञवल्क्यः ' उवाच ' । ' अननुशिष्य ' शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं ' नाहरेत् ' इति
' मे पिता अमन्यत ' मन्यते स्म । ममापि अयमेवाभिप्राय इत्यर्थः । ' क एव ' कश्चिदेव ' ते ' तुभ्यं
' किमब्रवीदिति ' ॥ ४ ॥

एवं मुनिना पृष्ठो राजा आह-अब्रवीन्मे जित्वा शैलिन इति । ' जित्वा ' नामतः । शिलिनस्यापत्यं
' शैलिनः ' । ' वाग्वै ब्रह्मेति ' । वागभिमानिनी देवताऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । ' अवदतः ' सूक्तस्य ॥ ५ ॥

स वै नो ब्रूहीति । ' वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ' । एतद्ब्रह्मदेवताऽएवं ब्रह्म ' प्रज्ञेत्युपासीत ' । ' का

सम्प्राद्बन्धुः प्रज्ञायतऽऋग्वेदो यजुर्वेदुः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसऽ
इतिहासः पुराणं विद्याऽउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानानि वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्प्रादपरमं ब्रह्म नैन-
म्वाग्जहाति सुर्वाण्येनभूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । यऽएवुं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृपभर्त्सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत
नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ ७ ॥

(त्यु) अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । (श्रु) चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमा-
न्पितृमानाचार्यवान्भूयात्तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि
किं स्यादित्यब्रवीच्चु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवीदित्येकपाद्वाऽ
एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्य-

वेदोऽथर्वागिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि
वाचैव सम्प्राद् प्रज्ञायन्ते । वाग्वै सम्प्राद् परमं ब्रह्म । नैनं वाग्जहाति । सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ ६ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृपभर्त्सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान् भूयात् । तथा
तद्वाणोऽब्रवीत् । चक्षुर्वै ब्रह्मेति । अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीच्चु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाञ्च
न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ८ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । चक्षुरेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । सत्यमित्येनदुपासीत ।

प्रश्नतेति ' पृष्ठो मुनिः वाग्देवतैव प्रश्नता न ततो व्यतिरिक्ता इत्युक्त्वा तत्र हेतुमाह-वाचा वै सम्प्राडिति ।
' वाचा वै ' वाग्देवतयैव ' बन्धुः प्रज्ञायते ' । अयमस्माकं बन्धुरित्युक्ते प्रकर्षेण ज्ञायते सर्वैरिति शेषः । तथा
ऋग्वेदादीनि व्याख्यानांतानि भेदेर्वाप्रादणे उक्तार्थानि ' वाचैव ' ' प्रज्ञायन्ते ' अतः ' वाग्वै परमं ब्रह्म ' ॥ ६ ॥

" देवोभूत्वा " इति व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अब्रवीन्मे वक्कुर्वाणः इति । वक्कुरिति नामतः वृष्णस्यापत्यं ' वार्ष्णीः ' तद्विष्टात्री देवता आदित्यः ।
' अपश्यतो हीति ' विशेषः ॥ ८ ॥

स वै न इति । तस्य ' चक्षुरेव ' चक्षुरिन्द्रियमेवायतनम् । सत्यमित्यादि ब्रह्मण उपनिषत् । चक्षुषः सत्य-

मित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच चक्षुषा
वै सम्प्रादपश्यन्तमाहुद्राक्षीरिति सुऽआहाद्राक्षमिति तत्सत्यम्भवति
चक्षुर्वै सम्प्रादपरमब्रह्म नैनञ्चक्षुर्जहाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । सुऽएवम्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृषभथँ सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १० ॥

(त्य) अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रम्वै ब्रह्मेति यथा
मातृमात्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रम्वै ब्रह्मेत्यु-
श्रृण्वतो हि किंथँ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनमप्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्तऽ
इत्येनदुपासीत काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिशऽएव सम्प्राडिति होवाच

का सत्यता याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्प्राडिति होवाच । चक्षुषा वै सम्प्राद पश्यन्तमाहुः । अद्राक्षी-
रिति । स आह । अद्राक्षमिति । तत्सत्यं भवति । चक्षुर्वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ ९ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । स एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति । स एव ते किम-
ब्रवीदिति ॥ १० ॥

अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमात्पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
तथा तत् भारद्वाजोऽब्रवीत् । श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । अश्रृण्वतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाञ्च । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ ११ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । श्रोत्रमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । अनन्त इत्येनदुपासीत ।

सायण्यति—चक्षुषा वै इति । हे सम्प्राद । ' चक्षुषा ' ' पश्यन्तं ' ' वै ' पुरुषं लोकाः ' आहुः ' । त्वं हस्तिन-
मद्राक्षीरिति । ॥ चेदद्राक्षमित्याह । तदा तत्सत्यमेव भवतीति भावः ॥ ९ ॥

“ देवो भूत्वा ” इति व्याख्यातप्राथम्येव ॥ १० ॥

‘ गर्दभीविपीतः इति ’ नामतः । ‘ भारद्वाजः इति ’ गोत्रतः । ‘ श्रोत्रं ’ तदभिमानिनि दिग्देवता ॥ ११ ॥

‘ श्रोत्रमेव ’ श्रोत्रेन्द्रियमेवायतनम् । दिशः अनन्तत्वं सायण्यति—तस्माद्दे इति । कश्चित्पुमान् ‘ यां कां च ’

तस्माद्देि सम्प्राङ्वाङ्काश्च दिशद्गच्छति नैवास्याऽ अन्तद्गच्छत्यमन्ता
हि दिशः श्रोत्रं हि दिशः श्रोत्रम्बै सम्प्रादपरमम्बुह्य नैनं श्रोत्रं
हाति सुर्वाण्येनम्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्या देवानुप्येति । यऽएवम्बिद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमव्रवीदिति ॥ १३ ॥

(त्यु) अव्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । (लो) मनो वै ब्रह्मेति यथा
मातृमाण्डितृमानाचार्यवान्भूयान्तथा तुत्सत्यकामोऽव्रवीन्मनो वै ब्रह्मे-
त्यमनसो हि किं स्यादित्यव्रवीत्तु ते तुस्यायतनप्रतिष्ठाञ्च मेऽव्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मनऽएवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्दऽ
इत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य मनऽएव सम्प्राडिति होवाच

काऽऽनन्तता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्प्राडिति होवाच । तस्माद्देि सम्प्राद यां कां च दिशं
गच्छति । नैवास्या अन्तं गच्छति । अन्ता हि दिशः । श्रोत्रं हि दिशः । श्रोत्रं वै सम्प्राद परमं
ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति । सर्वाण्येनं मृतान्यभिक्षरन्ति ॥ १२ ॥

देवो भूत्या देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते किम-
व्रवीदिति ॥ १३ ॥

अव्रवीन्मे सत्यकामो जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमाण्डितृमानाचार्यवान् ब्रूयात् ।
तथा तत्सत्यकामोऽव्रवीत् । मनो वै ब्रह्मेति । अमनसो हि किं स्यादिति । अव्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठाञ्च । न मेऽव्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्प्राडिति ॥ १४ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । मन एवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । आनन्द इत्येनदुपासीत ।

प्रथममुदीची वा ' दिशं गच्छति ' मोऽस्याः ' दिशोऽन्तं ' ' नैव गच्छति ' नैव प्राप्नोति । अतः, ' अन्ता
हि दिशः ' । तस्माद्देि श्रोत्रमनः विमापातमित्यत्र अह-श्रोत्रं हि दिशः इति । दिशामो हि पाणिनि-
दानार्थऽनः श्रोत्रमित्युच्यते । अतः तयोरेकत्वमित्युच्यते । सम्प्रादिगान्त्यमेव श्रोत्रस्यानेत्यम् ॥ १२ ॥

" देवो भूत्या " इत्येकपादप्रमाणम् ॥ १३ ॥

' सत्यकाम इति ' नामतः । त्रयान्ता अन्त्यं ' जाबालः ' । ' मनो वै ब्रह्मेति ' । गच्छति श्रोत्रं श्रोत्रो
देवता ॥ १४ ॥

' मन एवायतनमिति ' करणोक्तिः । मन्त्र आनन्दं वा मायपति-मनसा वै इति । दे ' मन्त्र ' ।

मनसा वै सम्प्रादस्त्रियमभिहर्षति तस्याम्यतिरूपः पुत्रो जायते सुऽ
आनन्दो मनो वै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनम्मनो जहाति सर्वाण्येनम्भूतान्य-
भिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । सुऽएवुग्विद्वानेतदुपास्ते हस्तृपम^१ सद्ब्र-
न्ददासीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति कुऽएव ते किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

(त्य) अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । (ल्यो) हृदयम्ब्रह्मेति यथा मातृ-
मात्पितृमानाचार्यवान्भूयान्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीच्छृदयम्ब्रह्मेत्यु-
हृदयस्य हि किं^२ स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनम्प्रतिष्ठाञ्च मेऽब्रवी-
दित्येकपाद्वाऽएतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थिति-
रित्येनदुपासीत का स्थितिता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच

का आनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्प्राडिति होवाच । मनसा वै सम्प्राद स्त्रियमभिहर्षति ।
तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स आनन्दः । मनो वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति । सर्वा-
ण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १५ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्तृपमं सद्ब्रह्मं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । 'पिता मेऽमन्यत—नाननुशिष्य हरेतेति । क एव ते
किमब्रवीदिति ॥ १६ ॥

अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यः । हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमात्पितृमानाचार्यवान् भूयात् ।
तथा तच्छाकल्योऽब्रवीत् । हृदयं वै ब्रह्मेति । अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्या-
यतनं प्रतिष्ठां । न मेऽब्रवीत् इति । एकपाद्वा एतत्सम्प्राडिति ॥ १७ ॥

स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हृदयमेवायतनम् । आकाशः प्रतिष्ठा । स्थितिरित्येनदुपासीत ।

'मनसा' 'स्त्रियं' 'अभिहर्षति' अभिहर्षतिः कांतिकर्मनामसु पठितः । 'तस्यां' स्त्रियां 'प्रतिरूपः'
पितृभावनाऽरूपः 'पुत्रो जायते' । 'सः' पुत्रः आनन्दहेतुत्वात् 'आनन्दः' ॥ १५ ॥

"देवो भूत्वा"—इति व्याख्यातमेव ॥ १६ ॥

'विदग्धः' नामतः । शाकल्यस्यापत्यं 'शाकल्यः' । 'हृदयं वै ब्रह्मेति' । हृदयाभिमानिनी देवता
प्रजापतिरित्युच्यते ॥ १७ ॥

'हृदयमेवायतनमिति' आध्यात्मिकहृदयोक्तिः । हृदयस्य स्थितितां साधयति—'हृदयं वै सम्प्रादु सर्वेषां

हृदयम्बुै सम्प्रादसुर्वेषाम्भूतानाम्प्रतिष्ठा हृदयेन हि सुर्वाणि भूतानि
प्रतिष्ठन्ति हृदयम्बुै सम्प्रादपरमम्ब्रह्म नैनथ् हृदयजहाति सुर्वाण्येन-
म्भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । युऽएवुम्बिद्धानेतदुपास्ते ह्रस्वृपभथ् सहस्र-
न्ददामीति होवाच जनको वैदेहः सु होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽम-
न्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।८ ॥ (६) ३-१० ॥

अथ हु जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्षुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्यतु
मा शाधीति सु होवाच युथा वै सम्प्राणमहान्तमुध्वानमेप्यन्त्रयम्वा
नावम्वा समाददीतिवुभेवतुभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवम्बृन्दारक-
ऽआढ्यः सुन्नधीतवेदऽरक्तोपनिषत्कऽइतो विमुच्यमानुः क्व गमिष्य-

फा स्थितिता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्प्राडिति होवाच । हृदयं वै सम्प्राद सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा ।
हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठन्ति । हृदयं वै सम्प्राद परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति ।
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति ॥ १८ ॥

देवो भूत्वा देवानुप्येति । ए एवं विद्वानेतदुपास्ते । ह्रस्वृपभं सहस्रं ददामि इति होवाच
जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः । पिता मेऽमन्यत-नाननुशिष्य हरेतेति ॥ १९ ॥

कूर्चब्राह्मणम् ।

अथ ह जनको वैदेहः कूर्चादुपावसुर्षुवाच । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अनु मा शाधीति । स
होवाच । यथा वै सम्प्राद महान्तमुध्वानमेप्यन्त्रयं वा नावं वा समाददीति । एवमेव एताभि-

भूतानां प्रतिष्ठेति । ' इति ' धनः ' हृदयेन सर्वाणि भूतानि ' नामरूपकमन्त्रकानि ' प्रतिष्ठन्ति ' ।
' तस्मान् हृदय परमं ब्रह्म ' ॥ १८ ॥

" देवो भूतेति " -पूर्वकम् ॥ १९ ॥

इति श्रीरघीशिराश्रमनगरब्रह्मपदादशिष्यस्य श्रीसाठकानिरन्ध्रपुत्रस्य परमंमपरिश्राजकाचार्यस्य श्रीरामुदेव-

भद्रनगरिनः कृती माप्यन्दिनीशरानरयश्राद्धान्तर्गतमाप्यन्दिनशापोरनिषद्बृहदारण्यकटीकायां

शामुदेवभक्तशिक्षायां तूर्नायेऽप्याये दशम पदाचार्यशामुदेवब्राह्मणं वा

परिमलान् ॥ १४ (९) ३ । १० ॥

श्रीगणेशसार्धकार्त्तिके कानिचिदुपासनानि श्रान्माधनान्युक्तानि । ररानी तीर्थस्य ब्रह्मो जगत्परिदात
शान्तये कर्षकात्तमास्पते-अथ ह जनको वैदेह इति । अथानगर ' ह ' इति ' जनको वैदेहः ' कर्षा-

सीति नाहन्तुद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहन्तुद्भक्ष्यामि यत्र
गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

सु होवाच । (चे) इन्धो वै नामिषु योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तम्वाऽ
एतमिन्धुं सुन्तमिन्द्रऽइत्याचक्षते परोऽक्षणेव परोऽक्षप्रियाऽइव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

रूपनिषद्विः समाहितात्माऽसि । एवं वृन्दारक आढ्यः सन् अधीतवेद उक्तोपनिषत्कः इतो
विमुच्यमानः क गमिष्यसीति । नाहं तत् भगवन् वेद । यत्र गमिष्यामीति । अय वै ते अहं तत्
वक्ष्यामि । यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

स होवाच । इन्धो वै नामिषु । योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तं वा एतमिन्धुं सुन्तमिन्द्र इत्याच-
क्षते परोऽक्षणेव । परोऽक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

दासनविशेषात् उत्याय ' उप ' समीपं ' अवसर्पन् ' तत्पादयोः पतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान् । हे ' याज्ञवल्क्य ।
' ते ' तुभ्यं ' नमः ' नतिः अस्त्विति शेषः । त्वं तु ' मा ' मां ' अनुशाधि ' शिक्षय । येन परमात्मज्ञानेन
विना अहमकृतार्थ एव तत् ज्ञानं उपदिशेति भावः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । मुमुक्षवे इयं वाच्यं
ज्ञानं तत्साधनं च । तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयतीत्याह—स होवाचेति । ' सः ' एवं प्रार्थितो
याज्ञवल्क्यः ' ह ' ' उवाच ' हे ' सनाद् ! ' ' यथा वै ' लोके पुमान् महान्तं दीर्घमध्वानं मार्गं स्थलेन जलेन
वा ' एष्यन् ' गमिष्यन् यथाक्रमं ' रथं वा ' ' नावं वा ' ' समाददीत ' सम्पक् प्रकारेण परिगृहीयात् । एव-
मेतामिः " प्रियमित्येनद्रुपार्सति " (श.प.बृ. १४।२।१०।३) इत्यायुक्तामिः ' उपनिषद्विः ' ' समाहितात्मा '
संयुक्तात्मा अत्यन्तसंस्कृतान्तःकरणोऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । किंच ' एवं वृन्दारकः ' पूज्यः ' आढ्यः '
ईश्वरो न दरिद्र इत्यर्थः । घनादिसम्पन्नोऽपि ' सन् ' ' अधीतवेदः ' अवीतो वेदो येन सोऽयमधीत-
वेदः । आचार्यरक्ता उपनिषदो यस्यै तुभ्यं स त्वं ' उक्तोपनिषत्कः ' । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन् भय-
म-मत्य एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितम्, तावद्कृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां
मुक्तिं पृच्छति—इतो विमुच्यमान इति । इतोऽस्माद्देहात् ' विमुच्यमानः ' एताभिर्नारीयस्थानीयाभिरुपास-
नामिः समाहितोऽपि सन् ' क ' करिषन् ' गमिष्यसि ' किं वस्तु प्राप्स्यसि । इत्येवं पृष्टो राजा आह—
नाहमिति । हे ' भगवन् ! ' पूजावन् ! ' अहं ' तद्रूतव्यं वस्तु ' न वेद ' न जाने । ' यत्र ' ' गमिष्यामि '
यत्र गतः कृतार्थः । एवमुक्तो मुनिराह—अय वै तेऽहमिति । ' ते ' तुभ्यमहं तद्रस्तु ' वक्ष्यामि ' कथयि-
ष्यामि । ' यत्र गमिष्यसि ' यत्र गतः कृतार्थः स्याः इत्यर्थः । राजा आह—ब्रवीतु भगवानिति । मां ' भग-
वान् ' प्रसन्नः ताहं ' ब्रवीतु ' कथयतु इत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं वैश्वतजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुं आदौ वैश्वानरामिन्नं जाप्र-
दमिमानिनं वैश्वं दर्शयति—स होवाचेन्धो वै नामिषु इति । ' सः ' याज्ञवल्क्यः ' ह उवाच ' । ' इन्द्रे '
दीयते जागरिते स्थूलार्थमोकृत्वेन सदा स्फुरणात् इतीन्धो नाम ' वै ' प्रसिद्ध एव । अदित्यांतर्गतः पुरुषश्च-
क्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । कोऽसाविन्धो नामेति अधिदैवतं पुरुषमुक्त्वा अत्यात्मं तमाह योऽयमिति । ' योऽयं '

(षोऽथ) अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुपरूपम् । (से) एषाऽस्य पुत्नी
 विरादत्तयोरेषु सत्स्तावो यऽएषोऽन्तर्हृदयऽआकाशोऽथैनयोरेतदन्नं
 यऽएषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये
 जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती सञ्चरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्च-
 रति ॥ ३ ॥

अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुपरूपम् । एषाऽस्य पुत्नी विराद । तयोरेष संस्तावः । य एषोऽन्तर्हृदये
 आकाशः । अथैनयोरेतदन्नम् । य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत्प्रावरणम् । यदेतदन्त-
 र्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा सृतिः सती संचरणी । या एषा हृदयादूर्ध्वा नाड्योच्चरति ॥ ३ ॥

‘ दक्षिणेऽक्षन् ’ अक्षणि पुरुषोऽध्यात्मरूपमापन्नः । ‘ तं वै एतं ’ पुरुषं दीप्तिगुणत्वादस्य ‘ इन्धः ’ इति
 प्रत्यक्षनाम । तमिन्धं सन्तमिन्द्र इति परोऽक्षणेव ‘ इन्द्र इत्याचक्षते ’ । इवशब्दोऽवधारणार्थः । परोऽक्षणेव
 कथयन्तीत्यर्थः । कुतः ? ‘ हि ’ यस्मात् ‘ देवाः परोऽक्षप्रिया इव ’ परोऽक्षनामग्रहणप्रिया एव । अपि च-
 प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति ‘ प्रत्यक्षद्विषः ’ ॥ २ ॥

एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासंगिकं इन्द्रध्वेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति—अथैतद्द्वामेऽक्षणि पुरुष-
 रूपमित्यादिना । प्रासंगिकध्यानार्थः अधशब्दः । ‘ अथ ’ एतदेवोक्तं पुरुषरूपं ‘ वामे अक्षणि ’ अक्षिगतं सत्
 अस्वैवोक्तं इन्द्रस्य भोक्तृवैश्वानरस्य ‘ एषा विराद पुत्नी ’ भोग्यत्वात् । तथा च यदेतन्मिथुनं जागरिते
 वैश्वशब्दवाच्यं तदेवैकं स्वप्ने तैजसशब्दवाच्यमिति अर्थादुक्तमेव । अत एव अस्व स्वप्नावस्थस्य मिथुनस्थान-
 माह—तयोरेष इति । तयोरेन्द्रेन्द्राण्योः स्वप्नावस्थामापन्नयोः ‘ एष संस्तावः ’ । संभूय यत्रान्योऽप्यं
 संस्तवं कुर्वति सः ‘ सस्तव । ’ कोऽसौ ? ‘ य एषः ’ प्रसिद्धः ‘ अन्तर्हृदये ’ हृदयस्य मांसपिण्डस्या-
 त्तमध्ये ‘ आकाशः ’ सुषिरः । स इत्यर्थः । ‘ अथ ’ एनयोर्कृतावस्थयोरेन्द्रेन्द्राण्योः एतद्रक्ष्यमाणमन्नं भोग्य-
 दितिहेतुः । किं तत् ? ‘ य एषः ’ ‘ अन्तर्हृदये ’ ‘ लोहितपिण्डः ’ इति । प्रथमं तावत् जाधमन्नं द्वेषा
 विपरिणमते । तत्र यत् स्थूलं तद्रथो गच्छति । यदन्यत्सूक्ष्मं तः पुनरग्निना पच्यमानं द्वेषा विपरिणमते । तयोर्मध्ये
 यो मय्यमो रसः । स पांचभौतिकशरीरमुपचिनोति । यः पुनरग्निष्ठो रसः । ‘ स एषः ’ लोहित एव पिण्डः
 ‘ लोहितपिण्डः ’ । ननु—लोकं भुक्तवतोः स्वपतोश्च ‘ प्रावरणं ’ दृष्टम् । तथा अनयोरेपि प्रावरणेन मन्त्रितव्यम् ।
 किं तत् इत्यपेक्षायामाह—अथैनयोरेतत्प्रावरणमिति । ‘ अथ ’ भोग्यस्वप्नानन्तरं ‘ एनयोः ’ पूर्वोक्तयोः
 ‘ एतत्प्रावरणं ’ ‘ यदेतन् ’ अन्तर्हृदये जालकमिव । अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् जालकवत्प्रतिभासमानमित्यर्थः ।
 इदानीं तयोः स्वप्नात् जागरितगमनमार्गमाह—अथैनयोरेषा सृतिरिति । ‘ अथ ’ स्थापनानन्तरं जाग्रत्स्थानमाग्नि-
 गमितयोरेनयोरेषा ‘ सती ’ शोभना ‘ सृतिः ’ मार्गः ‘ संचरणी ’ संचरतः स्वप्नाज्जागरितमनवेति संचरणी ।
 का मा ? ‘ या एषा ’ ‘ हृदयान् ’ हृदयदेशान् ‘ ऊर्ध्वा ’ अभिमुखा सती ‘ नाड्या उचरति ’ उद्गच्छति ।
 सा सृतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा
भिन्नऽएताभिर्वाऽएतमास्त्रवदास्त्रवति तस्मादेष्टु प्रविविक्ताहारतरऽइव
भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

(स्तु) तस्य वाऽएतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा
दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणाऽउदीची दिग्दक्षः
प्राणाऽऊर्ध्वा दिग्ऊर्ध्वाः प्राणाऽअवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः सुर्वा दिशः
सुर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः । एताभिर्वा एतमास्त्रवत्
आस्त्रवति । तस्मादेष्टु प्रविविक्ताहारतर इव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ४ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य । प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः । दक्षिणा दिक् दक्षिणाः प्राणाः ।
प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः प्राणाः । ऊर्ध्वादिक् ऊर्ध्वाः प्राणाः । अवाची
दिक् अवाञ्चः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः ॥ ५ ॥

इदानीं वैश्वतैजसयोः अन्वविवेकः मोक्तुश्च सूक्ष्मता इत्येतत्प्रदर्शनार्थं इन्द्रियाश्रितानां नाड्यंतराणां परिमाणं
सदृष्टांतमाह—ता वा अस्यैता हिता इति । ' यथा ' लोके एकः ' केशः ' ' सहस्रधा भिन्नः ' अ. यन्तं
सूक्ष्मो भवति । एवं सूक्ष्माः ' अस्य ' पुरुषस्य देहसम्बन्धिन्यः ' एताः ' स्वप्नात् जाग्रद्गमनादिव्यवहारहेतुभूताः
' नाड्यः ' शिराः ' हिता नाम ' हिता इत्येवं नाम्ना ख्याताः अन्तर्हृदये प्रतिष्ठिताः सन्तीति शेषः । हृदयाच्च
विरुद्धास्ताः सर्वत्र क्रमबन्धेसरवत् युगपत् स्थानविशेषेषु प्रसृताः सत्यो व्यवस्थिता इत्यर्थः । उक्त-
नाडीनामुपयोगकथनपूर्वकं सूक्ष्मतमत्वकथनप्रयोजनमाह—एताभिर्वा एतमास्त्रवदिति । एताभिर्नाडीभिरत्यन्त-
सूक्ष्माभिर्वै एव ' एतं ' देहं आस्त्रवद्द्रच्छत् शरीरं व्याप्नुवत् पूर्वोक्तं सूक्ष्मतरमर्षं कर्तुं ' आस्त्रवति ' करणांतः-
करणक्षेत्रज्ञानदेवतारूपान् व्याप्नोतीत्यर्थः । यदर्धमेतासां सूक्ष्मतमत्वमुक्तं तत्प्रयोजनमाह—तस्मादेष्टु
प्रविविक्ताहारतर इवेति । यस्मान्नाड्याश्रितं सूक्ष्ममत्रं देवताद्वारा भुंजानः सन् अप्यं लिंगात्मा करणदेवताः
करणानि अन्तःकरणं च लिंगाख्यं प्रीणयति । राजस्थानीयेन चिदात्मना अन्वविष्टितानां भोगे स्वात्मन्या-
भावात् । तस्मात् एष तैजसः ' प्रविविक्ताहारतरः ' अतिशयेन प्रविविक्ताहारः प्रविविक्ताहारतर इति
विग्रहः । कस्मात्प्रविविक्ताहारतरत्वमित्यत आह—अस्माच्छरीरादात्मन इति । ' शारंरात् ' स्थूलशरीरोपाधेः
वैश्वानरात्मनः सकाशादिति यावत् । तस्य हि मूत्रपुरीषादित्युल्लापेक्षया पिंडोपचयकरणमप्यन्तं प्रविविक्तमेव लिङ्ग-
रिचितकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । इवशब्द उपमार्थः । तथा च—यथा प्रविविक्ताहारो वैश्वः । तथा अयं तैजसो
न प्रविविक्ताहार एव । किं तु प्रविविक्ताहारतरः इति योजना ॥ ४ ॥

वैश्वतैजसयोरेव श्रुत्या साक्षात्निर्दिष्टत्वात् तैजसप्राज्ञद्वारा तुरीयत्रह्मात्मनिलयः साक्षादेव निर्दिष्टव्य इत्यभिप्रेत्य
तुरीये लीनस्य तैजसस्य लयात्प्रागवस्थायां परिच्छेदहेतुभूता ये अध्यात्मप्राणाः तेषां लयानंतरं संतृप्तत्वस्योप-
न्यासव्याजेन तैजसस्य प्राज्ञद्वारा तुरीये लयं दर्शयति—तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽगृ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्ष्यो
 न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो न सज्यते न व्यथतेऽभयम्बै जनक प्राप्सो-
 ऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सु होवाच जनको वैदेहो नुमस्ते याज्ञव-
 ल्क्याभयन्त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयम्बेदयसऽइमे विदेहाऽअयमह-
 मस्मीति ॥ ६ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पञ्चमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीये
 प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (५) ३।९॥ (६) ३-११ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥
 प्रपाठककण्डिकासंख्या ॥ १०७ ॥ अध्यायकण्डिकासंख्या ॥ १३३ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्ष्यो न हि शीर्ष्यते । असंगोऽसितो न
 सज्यते न व्यथते । अभयं वै जनक प्राप्सोऽमि इति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको
 वैदेहः । नमस्ते याज्ञवल्क्य । अभयं त्वा गच्छतात् । यो नो भगवन्नभयं वेदयसे । इमे विदेहाः ।
 अयमहमस्मीति ॥ ६ ॥

इति । स एष हृदयभूतस्तेजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राण एव भवति । ' तस्य वै एतस्य पुरुषस्य '
 विदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसं प्रातस्य तस्य अकार्यकारणात्तुरीयपदाविष्टस्य तैजसस्य ये ' प्राचः '
 प्रागंचतीति प्राचः ' प्राणाः ' नासाद्ररा अपतः संचरंतः प्राची दिग्वे संवृत्ताः अध्यात्मादिपरिच्छिन्नाः प्राणाः
 सर्वांसु दिक्षु स्थिताः विदुषस्तुरीयपदप्रातस्य परिच्छेदहेतुनाशात् तन्मिन्नेकीभूताः संतः तत्तद्विद्वमात्रसंवृत्ताः
 प्रत्यङ्मात्रे लीना इत्यर्थः । एवं ' दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः ' इत्यादि व्याख्येयम् । तथा च—उपाधिभूतानां
 लयं दर्शयन्तीं श्रुतिः रूपरहितस्याप्यात्मनो लयं कारणरामनि दर्शिवतीति भावः ॥ ९ ॥

एवं सर्वोपसंहारं कृत्वा अवस्थितस्य पुरुषस्य विदुषः किं स्वरूपमित्यपेक्षायां अविद्यातत्कार्यमात्राभावसाक्षि-
 ध्वेन तद्विलक्षणं निरूप्यं स्वरूपमिति दर्शयति—स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिना न व्यथते इत्यन्तेन ।
 व्याख्यातार्थं वाचयम् । इदानीं यत् प्रत्यगात्मस्वरूपज्ञापनार्थं ब्राह्मणद्वयान्मको प्रत्य उपदिष्टः । तस्य ज्ञानस्या-
 परोक्षानुभवस्याप्य फलमाह—अभयं वा इति । हे ' जनक ! त्वं ' अभयं ' जन्ममरणादिनिमित्तभयामात्रं ' वै '
 निधयेन ' प्राप्सोऽमि ' । नानः पर तव शोकः । ' इति ह ' ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचोक्तवान् । एतावता " अथ
 वै तेऽहं तदश्चामीनि " यन्प्रतिज्ञातं तदुपदिष्टम् । इदानीं शिष्यं कृतार्थमकृत्वा ततो दक्षिणा न प्राया इति
 मुनिमंत्रं स्मरन् राजा दक्षिणां दिशुः ममानुभवपर्यन्तं ज्ञानं कृतार्थताद्रेतुभूतं जातं इति शशिनवान्विद्याह श्रुतिः—
 स होवाच जनको वैदेहो नमस्ते याज्ञवल्क्येति । ' सः जनक उवाच ' । हे ' याज्ञवल्क्य ' । माशा-

दात्मानमेव दत्तवते ' ते ' तुभ्यं किमहं विद्यानिष्क्रयाय दास्ये । तस्मात्तुभ्यं ' नमः ' नमस्कारः अस्तु । स्वात्मनि संपन्नं ज्ञानं ज्ञापयित्वा गवादीनां दक्षिणानां एतज्ज्ञानानुरूपत्वमभिप्रेत्य दक्षिणांतरं निवेदयति—अभयं त्वा गच्छताद्यो नो भगवन्नभयमिति । हे ' भगवन् ! ' यस्त्वं नोऽस्मान् ' अभयं ' ब्रह्म ' वेदयसे ' ज्ञापयसि अज्ञानव्यवधानापनयनेन प्रापितवानसीति यावत् । तं ' त्वा ' त्वामपि ' अभयं ' ' गच्छतात् ' गच्छतु । ' इमे विदेहाः ' तव यथेष्टं भोगाय संतु । अयं चाहं तव दासमावे स्थितोऽस्मि । यथेष्टं मां राज्यं च प्रपद्यस्वेति वाक्यार्थः । इदं दक्षिणादानं व्यवहारदृष्टिमवष्टम्योक्तम् । तत्त्वतस्तु नास्त्येव दक्षिणेति राज्ञोऽभिप्रायः । अद्वितीय-ब्रह्मार्थमैक्यमनुभवतः स्वात्मातिरिक्तस्य वस्तुनः अभावात् । तदुक्तं—“ अहं ममेत्यविद्याधीः सहेतुर्नाशिता यदा । पूर्णात्मनि तदा दृष्टे कः कस्मै किंच दिस्सति ” इति ॥ ६ ॥

इति श्रीहर्षिकेशभस्मभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवब्रह्म-
भगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां वासुदेव-
प्रकाशिकायां तृतीयेऽध्याये एकादशं कूर्चब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (६) ३-११ ॥

तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १४ (बृ. उ.) ३ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषादं
चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमेऽध्याये वृ० आ० चतुर्थेऽध्याये च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने न वदित्यथ
युजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुस्तस्मै ह याज्ञवल्क्यो
व्वरन्ददौ सु ह कामप्रश्नमेव व्वरे तु ह्यस्मै ददौ तु ह्यस्मै ह सम्प्राडेव
पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

ज्योतिर्ब्राह्मणम् ।

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । सु मेने । न वदित्यथ इति । अथ ह युजनकश्च वैदेहो
याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदतुः । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स ह कामप्रश्नमेव वरे । तं हास्मै
ददौ । तं ह सम्प्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ १ ॥

मधुकाण्डे तावन् बुधपनुप्रविष्ट ईश्वरः अविद्यया अहंस्वत्वमापन्न इति " तन्न पश्यन्वहत्सो हि सः "
(श. प. वृ. १४ । १ । २ । १६) इत्यादिनोक्तम् । पुनस्तस्थैवाविद्यानिरासेन स्वरूपावर्याने वागमप्राश-
येन निर्द्धारितम् । एवं मधुकाण्डे निरूपित आत्मा यत्साक्षादपरोक्षादित्यादिलक्षणो जल्पन्यायमवलम्ब्य अलंङ्-
प्रत्यक्त्वेन निरूपितः । तस्यैव वादन्यायेन स्वरूपनिर्णयाय वागादिदेवतासु ब्रह्मदृष्टिद्वारा " इत्यो ह वै "
(श. प. वृ. १४ । १ । २) इत्यादिना जागराद्यस्यैवैवादिप्रदर्शनेन तुरीये " नेति नेति " इत्यादिलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्व-
मुपदिष्टम् । इदानीं पूर्वोक्ता जागराद्यवर्या अनुमूल्य महता तर्केण अनेकविप्रतिपत्तिनिरासद्वारेण देहादिव्यति-
रिक्तशुद्धस्वयंप्रकाशानतिशयानन्दस्वभावलक्षणं पूर्वोक्तमेवात्मानं अधिगमयितुं ज्योतिर्ब्राह्मणमारभ्यते जनकं
" वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेति । विद्याग्रहे शिष्यस्य श्रद्धादिलक्षणाचारविधिप्रकाशनार्थां ब्रह्मविद्यास्तुत्यर्थां च
इयमाख्यायिका । ऐन्द्रियोक्तको ह्यशब्दः । " जनकं वैदेहं " प्रति " याज्ञवल्क्यः " योगक्षेमार्थं " जगाम "
गतवान् । " सः " गच्छन् याज्ञवल्क्यो राज्ञे अहं किंचिदपि " न वदित्यथ इति मेने " विचारयामास । यद्वा-
" मन् एनेन " इति छेदः । तथा च " एनेन " राज्ञे अहं " संवदिष्ये " इत्यभिप्रायवान् " वैदेहं जनकं " जगामे-
त्यर्थः । ननु— " न वदित्यथ " इति संकल्पेऽपि राजहृत्पु प्रश्नेषु उत्तरदानेन मुनेः स्वप्रतिज्ञाहानी को हेतुरिति
अपेक्षायां संवदिष्य इति च व्याख्याया वरदानमेव हेतुरिति कथयितुं कर्मकाण्डवृत्तामाल्यानिकामाह—अथ ह
युजनकश्च वैदेह इत्यादिना । " ह " किल यद्यत्र कर्मकाण्डे (श. प. १ । १६ । २ । १०) " वैदेहो जनकः " " याज्ञ-
वल्क्यश्च " परस्परं " अग्निहोत्रे " निमित्ते " समूदतुः " सम्वाद्ं कृतवन्तौ । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानं विशिष्ट-
मुपलब्धं परितुष्टो याज्ञवल्क्यः " तस्मै " जनकाय किल " वरं ददौ " वरं दृगीत्येत्युक्तत्वानित्यर्थः । " सः " जनकः
" ह " किल, " कामप्रश्नमेव " इष्टाप्रश्नमेव " वरे " वरं दृणवान् । " तं " च वरं याज्ञवल्क्यः " ह " " अस्मै " राजे

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयम्पुरुषऽडिति । (त्या) आदित्यज्योतिः सम्प्रा-
डिति होवाचादित्येनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्ये-
तीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽ
डिति चन्द्रज्योतिः सम्प्राडिति होवाच चन्द्रेणैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते पल्य-
यते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । आदित्ये-
नैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीति । एवमेवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रज्योतिः सम्प्राड इति
होवाच । चन्द्रेणैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपुर्ष्येतीति । एवमेवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

‘ ददौ ’ दत्तवान् । एवं प्राप्तवरो राजा किं कृतवानित्याह—तं ह सम्प्राडेवेति । ‘ पूर्वः ’ इत्यत्र लिंगमविव-
क्षितम् । ‘ न वदिव्ये ’ इत्यागतं नृष्णीम्भूतं ‘ तं सम्प्राडेव ’ ‘ पूर्वः ’ पूर्व ‘ पप्रच्छ ’ लब्धवस्त्वारपृष्टवा-
निति भावः ॥ १ ॥

किं पप्रच्छेत्यपेक्षायाम् प्रत्यगात्मचैतन्यस्वरूपं जिज्ञासमानः कार्यकरणसंघातात्मा पुरुषो ज्योतिर्निर्वर्त्यमास-
गमनादिकार्यं स्वाभिनेनैव ज्योतिषा अनुगृहीतो निर्वर्तयति, किं वा—स्वव्यतिरिक्तेनेति सन्दिहानः पृच्छति—
याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इतीति । हे ‘ याज्ञवल्क्य ! ’ ‘ अयं पुरुषः ’ कार्यकरणसंघातरूपः
शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः ‘ किञ्ज्योतिः ’ किं ज्योतिरस्य विद्यते स किञ्ज्योतिः । येन ज्योतिषा अनुगृहीतो-
ऽयमासनादिव्यवहारं करोति इति पप्रच्छ इत्यर्थः । तर्हि देहादि तद्व्यतिरिक्तं वा इति प्रष्टुमभिप्रायज्ञो मुनिः
अयं हि राजा व्यतिरिक्तं ज्योतिरेव पृच्छति इति तथाविधमेव शतरसर्वज्योतीरहितस्वप्राचवस्थायां विविक्षताया
बोधयितुकामो जागरिते तावत् दृष्टान्तभूतानि आदित्यादीनि वागन्तानि ज्योतीषि उपन्यस्यतीति दर्शयति—
आदित्यज्योतिः सम्प्राडिति होवाचेत्यादिना । आदित्यो ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिः पुरुष इति
होवाचेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते इति । ‘ आदित्येनैव ’ चक्षुषोऽनुप्राहकेण
देहकरणाद्यतिरिक्तैर्नैवायं प्राकृतः ‘ पुरुष आस्ते ’ उपविशति ‘ पल्ययते ’ पर्येति गच्छतीति यावत् । “ उप-
सर्गस्यापती ” (पा.सू.८।२।१९) इति परे रस्य लत्वम् । गत्वा क्षेत्रमरण्यां वा तत्र ‘ कर्म कुरुते ’ पश्चाद्विपर्येति
भूयो निवर्तते इत्यर्थः । संघातादिव्यतिरिक्तमेव ज्योतिरासनादिकारणमित्युक्तं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतुद्या-
ज्ञवल्क्येति ॥ २ ॥

यद्यपि एकेनैवादित्यपर्यायेण व्याप्तिप्रहसंभवः । तथाऽपि बहवो दृष्टांताः व्याप्तिं द्रढयन्ति, इति मत्वा प्रश्न-
प्रतिवचनान्यां ज्योतिःपर्यायान्तराणि दर्शयति—अस्तमित आदित्य इत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन “ कतम
आत्मा ” इत्यतः प्राक्तनेन । पदविशेषोऽत्र व्याख्यायते—किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । प्रश्नं दृढीकर्तुं सर्वत्र
एवकारः । चन्द्रो ज्योतिरस्य स चन्द्रज्योतिः ॥ ३ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्यो-
तिरेवायम्पुरुषऽडुत्यग्निज्योतिः सम्प्राडिति होवाचाग्निर्नैवायञ्ज्योतिपा-
ऽऽस्ते पल्ययते कुर्म कुरुते विपुर्भ्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते
शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽडुति व्वाग्ज्योतिः सम्प्राडिति होवाच
व्वाचेवायञ्ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कुर्म कुरुते विपुर्भ्येतीति तुस्माद्दे
सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायतेऽथ यत्र व्वागुच्चरत्युपैव
तत्र न्येतीत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निज्योतिः
सम्प्राड इति होवाच । वाचेवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्वेतीति । एवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ।
वाग्ज्योतिः सम्प्राड इति होवाच । वाचेवायं ज्योतिपाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपर्वेतीति ।
तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्जायते ; अथ यत्र वागुच्चरति ; उपैव तत्र न्येतीति । एव-
मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

एवं अग्निर्ज्योतिरस्य सः ' अग्निज्योतिः ' इत्येवं सर्वत्र बोद्धव्यम् । अग्निर्नैवायमित्येतन् प्रभावन्मन्यादीना-
मप्युपपन्नम् । ततोऽपि पुरुषप्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ ४ ॥

वाचेवायमित्यत्र वाक्यदेन शब्दः परिगृह्यते, नेन्द्रियम् । तस्मिन् शब्दाख्ये विषये श्रोत्रसंबन्धेऽस्यास्तनादि-
ज्योतिःकार्यदर्शनम् । ननु-शब्दस्यादित्यवन् ज्योतिष्टस्याप्रतिभेदेः कथं ? तस्य ज्योतिष्टस्यास्तनादिकार्येष्टु-
तंति धेनुः उप्यते । प्रथमं तावन् श्रोत्रसंबन्धे शब्दाख्ये विषये श्रोत्रेन्द्रियं दीयते । दध्ने च तस्मिन् मनसि
विषेक उपजायते । तेन च मनसा पुरुषो वाचां चेष्टां प्रतिपद्यते । " मनसा देव पश्यति मनसा शृणोति " -
(रा.५.४.१।१।८) इति श्रुतेः । इत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह-तस्माद्दे सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्निति । परमान
शब्दाख्ये वाचा ज्योतिषा अप्ये व्यरहति । तस्मात्प्रतिभेदं वाचो ज्योतिष्टम् । कथं ? ' यत्र ' यस्मिन् कान्ते
प्रवृत्त्याश्रयो ' स्वः ' स्वकीयोऽपि पाणिर्नित्यः ' न विनिर्जायते ' विराटं न दृश्यते । अथ तस्मिन् कान्ते
वाचाश्रयोऽपि अमानेन सर्वभेदानिरोधे प्राप्ते ' यत्र ' यस्मिन्प्रदेशे ' वागुच्चरति ' कश्चिन् वा मयि गर्भो वा
सीति । तेन शब्देन ज्योतिषा ' तत्र ' तस्मिन्प्रदेशे ' उपन्येति ' तस्मात्प्रदेशे सन्निरागो भवति । मार्गं गृहं
वा प्रतिपद्यति इति वाच्यम् । एतद्वाचाश्रयोऽपि तस्मात्प्रदेशेऽप्युपपन्नम् । परं नैवायमिति शब्दकप्रवृत्तिर्ननु
इति शब्दः ॥ ५ ॥

(लक्ष्या) अस्तमितऽआदित्ये याज्ञवल्क्य । चन्द्रमस्यस्तमिते शान्ते-
ऽग्नौ शान्तायाम्वाचि किञ्ज्योतिरेवायम्पुरुषऽइत्यात्मज्योतिः सम्प्रा-
डिति होवाचात्मनैवायञ्ज्योतिषाऽऽस्ते परलयते कर्म कुरुते विपर्ये-
तीति ॥ ६ ॥ शतम् ७४०० ॥

कतमुऽआत्मेति । योऽयम्विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः
सु समानः सुशुभौ लोकौ सुचरति ध्यायतीव लेलायतीव सुधीः स्वप्नो
भूत्वेमुं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । आत्मज्योतिः सम्प्राद् इति होवाच । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते परलयते कर्म कुरुते
विपर्येतीति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तुज्योतिः । स समानः सन्नुभौ लोकौ
संचरति । ध्यायतीव लेलायतीव । सुधीः स्वप्नो भूत्वा इमं लोकमुतिक्रामति ॥ ७ ॥

एतावता यो व्यवहारः स व्यवहर्तृदेहेन्द्रियाद्यतिरिक्तज्योतिःसाध्यः । यथा आदित्यादिसाध्यो जाग्रद्व्यव-
हारः, इति व्याप्तिः सिद्धा । एवं सिद्धायां व्याप्तौ स्वप्नसुषुप्त्योरपि बन्धुसंगमवियोगदेशांतरगमनादेः उरधानस्य
च ज्योतिःकार्यस्य दर्शनाद्भवितव्यं तत्राप्यतिरिक्तेन केनचित् ज्योतिषा, इत्यनुमानतो ज्योतिर्मात्रे सिद्धे उप-
न्यस्तानां ज्योतिषां तत्र योग्यानुपलब्धिवाधितत्वात् केन ज्योतिषा तदा असौ व्यवहारं करोतीति तद्विशेषं
राजा पृच्छतीति दर्शयति-अस्तमित आदित्य इत्यादिना । उत्तरमाह-आत्मज्योतिः सम्प्राडिति होवा-
चेति । आत्मेव ज्योतिरस्य स तथा । आत्मेति कार्यकारणातिरिक्तं तदवभासकं अपराधीनप्रकाशं ज्योतिरभिधी-
यते । तस्यात्मनो ज्योतिषः अर्थात् अंतःस्थस्य सूर्यादिविलक्षणस्य कार्येणान्वयमाह-आत्मनैवायं ज्योतिषा-
ऽऽस्त इत्यादिना ॥ ६ ॥

यद्यपि संघातानुप्राहकमात्मज्योतिः संघातातिरिक्तं तद्विजातीयं चेति न्यायतो निर्णीतम् । तथाऽपि सूक्ष्म-
न्यायस्य दुर्विज्ञेयत्वादानुप्राहकादित्यादेरनुप्राहसंघातसमानजातीयत्वदर्शनाच्च बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वनिश्चयामावात्
सन्दिहानो राजा पृच्छति-कतम आत्मेतीति । कोऽसावात्मा किंस्वरूप इति प्रथार्थः । बुद्धयवभासकः स्वय-
मनवभासमान आत्मेति प्रतिवचनमाह-योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेष्विति । हे राजन् । ' यः ' आत्मा
त्वया पृष्टः । ' सोऽयं ' ' विज्ञानमयः ' विज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्तेर्विज्ञानं बुद्धिः तन्मयस्तप्रायो विज्ञानमयः
' पुरुषः ' नित्यपूर्ण इत्यर्थः । " पुरुष एवेदं सर्वम् " (वा. सं. ३१ । २) इति श्रुतेः । प्राणेष्विति सामीप्य-
लक्षणा सप्तर्षी विज्ञानमयस्य तद्व्यतिरेकप्रदर्शनार्था । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्त एव भवति । अतः
' प्राणेष्विति ' प्राणेष्वो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । एवं प्राणसमीपस्यो विज्ञानमय इत्युक्ते प्राणसाजात्यं तस्य स्यात् ।
अतो विशिनष्टि-हृद्यन्तुज्योतिरिति । इच्छन्दो मांसर्षिद्विषयः । तात्स्थ्यात् अत्र इच्छन्देन लक्षणया

स वाऽअयम्पुरुषः । (पो) जायमानः शरीरमभिसम्पृद्यमानः पाप्मभिः
सुधुःसृज्यते सुऽउत्क्रामन्त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति मृत्यो रूपाणि ॥८॥

स वा अयं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियमाणः
पाप्मनो विजहाति मृत्योः रूपाणि ॥ ८ ॥

बुद्धिरुच्यते ' इदि ' बुद्धौ अन्तर्वर्तमानं ज्योतिरात्मा । " आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादौ तस्यैव
ज्योतिषूयेन प्रकृतत्वात् पूर्णो बुद्धिदर्पणामिव्यक्तः सर्वावभासकः शुभ्रो निरतिशयस्वप्रकाशकस्वभाव
भास्मेति वाक्यार्थः । एवमात्मनो नित्यमुक्तस्य अविद्यया बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासादेव संसारिवं इति
दर्शयितुं सूक्ष्मदेहादिव्यरिक्ततया आत्मनः शुद्धत्वदर्शनाय वा स्वप्नं प्रकृतमते-स समानः सन्निति । यो इदंत-
ज्योतिः पुरुष आत्मा ' स समानः ' सन् इच्छन्दवाच्याया बुद्धेः प्रकृतत्वात् सन्नहितत्वाच्च तथा समानः सदृशः
अन्योऽन्यमोष्यासेन तत्तावःपिडवत् तादात्म्यमापन्नः सन् ' उभौ लोकौ ' प्रतिपन्नप्रतिपत्तयौ इहलोक-
परलोकावनुक्रमेण उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजन् अन्यं चोपाददत् ' संचरति ' परिभ्रमति । आत्मा संचरतीति
भ्रमः । न तस्य स्वतः संचरणमित्यर्थः । एतदेव प्रत्यक्षेणाभिर्नीय दर्शयति-ध्यायतीव लेलायतीवेति । यतो
ध्यानव्यापारवर्तो बुद्धिं तत्स्थेन चित्त्वभावाज्ज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश आत्मा ' ध्यायतीव ' ध्यानं करोतीव
यथा चतुष्कोणं लोहपिंडं अवभासकत्वेनानुगतो बद्धिश्चतुष्कोण इव प्रतीयते तद्वत् । तथा ' लेलायतीव ' चल-
तीव बुद्ध्यादिषु करणेषु प्राणादिषु वायुषु चलसु तदवभासकतया तत्समान आत्माऽपि चलतीवेति प्रतीयते ।
यथा चलन्त्यां नावि तत्स्थेन वृक्षाश्चलतीवेति प्रतीयते तद्वत् । न तु ज्योतीरूपस्यात्मनः परमार्थतो ध्यानं
चलनं वेत्यर्थः । कुतो हेतौरेतदवगम्यते; इत्यत आह-संधीः स्वप्न इति । प्रकृत आत्मा यस्मात्संधीः बुद्धयैक्य-
मापन्नः ' स्वप्नो भूत्वा ' स्वप्नाकारपरिणतधीवृत्त्यवभासकत्वेन तदाकारो भूत्वा इमं लोकं जागरितलक्षणं लौकि-
कशास्त्रीयव्यवहारास्पदकार्यकरणसंघातं ' अतिक्रामति ' अतीत्य क्रामति । तदभिमानं त्यजतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा एकस्मिन् देहे स्वप्नजागरिते संचरत आत्मनो देहादयतिरेकः । तथा इहलोकपरलोकयोः संचारोक्त्याऽपि
तस्य तद्व्यतिरेक उच्यते इति दर्शयति-स वा अयं पुरुषो जायमान इति । ' सोऽयं ' प्रकृतः ' पुरुषो
जायमानः ' ' पाप्मभिः संसृज्यते ' इत्यन्वयः । नात्मनो जायमानत्वं घटादिवत् । स्वरूपेणानिध्ययमानत्वात् ।
किं तु-शरीरं देहेन्द्रियादिसंघातमभिसंपद्यमानः तत्रात्मभावं प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । जायमाने शरीरे आत्माभिमान
एव जायते इत्युक्तं भवति । वैशान्द्रोऽवधारणार्थः, अभिसंपद्यमान एवेत्यत्र संबध्यते । पाप्मशब्दो धर्मस्यायुष-
लक्षकः । पाप्मशब्देन देहसम्बन्धहेतुमात्रं विवक्षितम् । " न ह ये शशरीरस्थ सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति "
() इति श्रुत्यंतरान् । तथा च-पाप्मभिर्धर्मार्थार्थीः करणैः ' संसृज्यते ' संसृज्यते । शरीरमा-
त्मयेनाभिमान्यमानः पुरुष इत्यर्थः । स एव पुनर्देहाधारंकीभूतकर्मक्षये सति ' त्रियमाणः ' सन् ' उत्क्रामन् '
शरीरं तत्रं प्रति ऊर्ध्वं क्रामन् तानेव संसृजन् ' पाप्मनः ' कार्यकरणलक्षणान् ' विजहाति ' परित्यजति । तत्रा-
भिमानपरित्यागमात्रंशैव नैर्वियुज्यत इत्यर्थः । ' त्रियमाणः ' इत्यस्य व्याख्या उत्क्रामन्निति । तथा ' मृत्योः '
' रूपाणि ' च विजहारमित्यन्वयः । मृत्युलक्षणे तस्य रूपाणि अहंकारादिकार्यकरणानि रूप्यन्ते प्रतीयन्ते न
प्रतीयन्ते इति रूपाणि । अतः संचरणादिकं नात्मनः स्वामाविकम् । बहोर्विद्वान्यस्वमानः । स्वामाविके सति
परित्यागापेगादिनि श्रेयम् ॥ ८ ॥

तस्य त्राऽएतस्य पुरुषस्य । द्वेऽएव स्थाने भवतऽइदञ्च परलोक-
स्थानञ्च सन्ध्यन्तृतीयं स्वप्नस्थानन्तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ॥ ९ ॥

(३) अथ यथाऽऽक्रमोऽयम्परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्यो-
भयान्पाप्सुनऽआनन्दांश्च पश्यति स यत्रायम्प्रस्वपितीत्यस्य लोकस्य
सर्व्ववितो मात्रामपादाय स्वयुम्बिहृत्य स्वयुन्निर्म्माय स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायम्पुरुषः स्वयुज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः । इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्न-
स्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यति, इदं च परलोकस्थानं च ॥ ९ ॥

अथ यथाऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति । तमाक्रममाक्रम्य उभयान् पाप्मन आनन्दांश्च
पश्यति । स यत्रायं प्रस्वपितीति । अस्य लोकस्य सर्व्ववितो मात्रामपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं
निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥ १० ॥

एवमुक्तामन् त्रियमाणः शरीरमभिसंपद्यमान इत्यागमवशात्परलोकास्तित्वे सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेण न तस्मिन् ।
परलोकविषयं च प्रत्यक्षं नास्ति । अतो नास्ति परलोक इत्याशङ्क्य, अस्ति परलोकः प्रत्यक्षसिद्ध इति प्रतिपाद-
नाय " तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने " इत्याम्य " स यत्रायं प्रस्वपिति " (कां. ९-१०) इत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः
प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तदुपोद्घातत्वेन स्थानभेदं दर्शयति - तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इति ।
' वै ' प्रसिद्धौ । तस्यैतस्य प्रकृतस्य ' पुरुषस्य ' ' द्वे एव स्थाने भवतः ' । न तृतीयं चतुर्थं वा स्थानमस्तीति
यावत् । के ते द्वे स्थाने । ' इदं च ' यद्वर्तमानं प्रतिपन्नजन्मशरीरेन्द्रियविषयसम्बन्धि सुखादिष्वेदनाविशिष्टं
प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं, परलोक एव स्थानं ' परलोकस्थानम् ' तदेतच्छरीरादिविद्योगोत्तरकालानुमान्यं द्वितीयम् ।
देहद्रव्यव्यतिरिक्तस्वप्नदेहस्यापि विद्यमानत्वात् कथं द्वे एवैवधार्यते इत्यस्योत्तरं - सन्ध्यं तृतीयमिति । यत्
' तृतीयं ' स्वप्नस्थानं तत्संन्यम् । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ भवं सन्ध्यं न स्थानान्तरम् । यद्वा स्वप्नस्तृतीयमेव
स्थानम् । त्रयाणां पूरणं तृतीयम्, इति पूरणप्रत्ययश्रवणात् । इदानीं यदर्थमुपोद्घातः कृतः, तदर्शयति - तस्मिन्-
सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने इति । ' सन्ध्ये स्थाने ' स्वप्नभूमौ ' तिष्ठन् ' वर्तमानः सन् ' इदं च '
' परलोकस्थानं ' चेत्युभे स्थाने पश्यति । एतदुक्तं भवति आद्ये वयसि यं स्वप्नं पश्यति तं पूर्व्वजन्मानुभूत-
विषयमेव तदासनावासितः सन् पश्यति, तदानीं बालस्य ऐहिकपुत्रायनुभवामावात् । मध्यमे तु वयसि इन्द्रि-
याणां स्थूलार्थग्रहणसामर्थ्यात् इह जन्मनि अनुभूतविषयकमेव स्वप्नं प्रायः पश्यति । अन्ते वयसि पुनः परलोकं
यियासुः विद्याकर्मादिसम्पृष्टो भाविजन्मविषयकं स्वप्नं प्रायः पश्यति । तस्मात् अन्ते वयस्यादौ चेह जन्मनि
असम्भाव्यमानस्य दर्शनं परलोकसद्भावे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥ ९ ॥

ननु - स्वप्नस्थानं गत आत्मा किमाश्रितः सन् केन विधिना परलोकं पश्यतीत्यपेक्षायामाह - अथ यथा-
ऽऽक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवतीति । अयेति वाक्योपक्रमार्थः । आक्रमत्यनेनेति आक्रम आश्रयोञ्ज-

न तुत्र रुथा न रुथयोगा न पुन्थानो भवन्ति । (न्त्य) अथ रुथान्त्रुथ-
योगान्पुथः सृजते न तुत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्युथानन्दान्मुदः प्रमुदः
सृजते न तुत्र व्वेशान्ताः सुवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्त्युथ व्वेशान्ताः
सुवन्तीः पुष्करिणीः सृजते स हि कर्ता ॥ ११ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते । न तत्रानंदा
मुदः प्रमुदो भवन्ति । अथानंदान् मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र व्वेशान्ताः सुवन्त्यः पुष्करिण्यो भवन्ति ।
अथ व्वेशान्ताः सुवन्तीः पुष्करिणीः सृजते । स हि कर्ता ॥ ११ ॥

ष्टमः विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणो यादृश आक्रमो यस्य सोऽयं 'ययाऽऽक्रमोऽयं पुरुषः' । 'परलोकस्याने'
प्रतिपत्तये निमित्ते ययाऽऽक्रमो भवति । यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो
भवति । 'तमाक्रमं' परलोकस्यानाय उन्मुखीभूतं वीजभूतं आक्रम्यावष्टम्य 'उभयान्पान्मनः' पापफलानि
दुःखानि 'आनंदान्' धर्मफलभूतान् सुखविशेषांश्च पर्यतीत्यर्थः ।

पूर्वं आदित्यादिज्योतिरमावेऽपि आसनादिज्योतिःकार्यदर्शनात् 'अयं' पुमान् आत्मज्योतिषैव व्यवहर्तृ-
स्युक्तम् । इदानीं आदित्यादिज्योतिर्मिः असंस्पृष्टधिदात्मा यथा साक्षादेव प्रत्यग्भावेन स्वप्रकाश इत्यवगंतुं
शक्यते, तथा प्रदर्शनायाह—स यत्रायं प्रस्वपितीति । 'सः' प्रकृतः आत्मा 'यत्र' यस्मिन् काले
'प्रस्वपिति' प्रकर्षेण स्वप्नं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । स च संध्याख्यं स्वप्नं प्रतिपद्यमानः किमाश्रयः केन
विधिना प्रतिपद्यत इत्याकांक्षायामाह—अस्य लोकस्य सर्वावत इति । 'अस्य' दृष्टस्य 'लोकस्य' जाग-
रितलक्षणस्य स्थूलदेहस्य कर्मभूतस्य 'सर्वावतः' सर्वभवतीति सर्वावन् तस्य सर्वावतः । सर्वावत्त्वं चास्य
"अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः"—(श.प.वृ.१४।४।२।२८) इत्यादौ व्याख्यातम् । यद्वा सर्वाः
भूतभौतिकमात्रा अप्यात्मादिविमागयुक्ताः संसर्गकारणभूता अस्य विद्यंत इति सर्वत्रानेव सर्वावान् । देह्यं
ष्टादसन् । तस्य 'सर्वावतः' मात्रामेकदेशमवयवं अपादापापच्छिद्य गृहीत्वा जाग्रदृष्टवासनावासितः सभि-
त्यर्थः । इदानीं केन विधिना स्वप्नं प्रपद्यत इत्याह—स्वयं विहृत्थेन्यादिना । स्वप्नं प्रतिपद्यमान आत्मा
'स्वयं' स्वैनेव स्वरूपेण न तु करणतदेवतादिना 'विहृत्य' देहे पातयित्वा निश्चेष्टं कृत्वा । तथा 'स्वप-
मेव' स्वकर्मनुसारिस्वप्नदेहं प्राप्तिमासिकं 'निर्माय' निष्पाय । 'स्वेन मासा' इति इत्थंभावे तृतीया ।
स्वेनात्मपेन मन्त्रोपादानलक्षणेन 'मासा' दान्या सर्ववासनात्मकेन अंतःकरणवृत्तिप्रकाशारूपेणेति यावत् ।
'स्वेन ज्योतिषा' इति कर्त्तरि तृतीया । स्वेनात्मज्योतिषा अट्टमदृक् स्वभावेन निमित्तं वस्तु विषयीकुर्वन्
'प्रन्वर्तितीति' प्रन्वाप्रकार उक्त इत्यर्थः । फलितमाह—अत्रायं पुरुष इति । 'अत्र' एतस्यां स्वप्ना-
वस्थायां 'अय पुण्यः' आत्मा स्वयमेव ज्योतिर्मवति । आदित्यादेस्तदानीमिमावत् इन्द्रियाणां चोपसंहारत्वात्
मननश्च विषयाकारणैवेभक्षयात् परिशेषादात्मा स्वयंज्योतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

मनु-स्वप्नेऽपि सर्वेभ्योऽपि देह्यमानवान् कर्म परितोषान् स्वयंज्योतिर्निद्रमिदिगिन्याशंकायां तस्य
सर्वेभ्य वासनामात्रनिर्मितत्वात् तत्रामा विविकः स्वयंज्योतिरिति निधेतुं स्वप्ने वाग्रथायमानं सावदाह—न तत्र
रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्तीति । 'तत्र' स्वप्ने 'रथाः' प्रसिद्धाः । रथैर्युज्यंत इति 'रथ-

तदुप्येते श्लोकाः । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायम् । (म्व) बह्विष्कुलायादमृतश्चरित्वा । सु
ईयतेऽमृतो यत्रकामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

तदुप्येते श्लोकाः—“ स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्र-
मादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बह्विष्कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्रकामं
हिरण्मयः पौरुष एकहंसः ॥ १३ ॥

योगाः ' अश्वाद्यः । ' पंधानः ' रथमार्गाः । एते प्रत्येकं ' न मवंतीति ' सर्वत्राभिसंबन्धते न संत्ये-
त्यर्थः । रथाद्यभावोक्तिस्तदनुप्राहकेन्द्रियालोकादेरप्युपलक्षणार्था । ननु—स्वप्ने रथादीनामभावश्चेत् ; कथं मासंतं ।
इत्याशंक्य, रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावेऽपि वासनामात्रनिर्मिता मासंते इत्याह—अथ रथान् रथ-
योगान्पथः सृजते इति । अथापि सर्वानेव रथादीन् वासनात्मकान् ' सृजते ' । एतच्च ' सर्वावतो मात्राम् '
इत्यादिना उक्तस्य प्रपंच इत्यर्थः । एवमन्यस्यापि स्वप्ने दृश्यमानस्य बाह्यत्वभावप्रदर्शनपुरःसरं वासनात्मत्वं
दर्शयति—न तत्रानंदा मुदः प्रमुद इति । ' तत्र ' स्वप्ने ' आनंदाः ' सुखसामान्यानि ' मुदः ' पुत्रादि-
सम्बन्धनिर्मिता हर्षाः मुद एव प्रकषोपेताः ' प्रमुदः ' ' वेशांताः ' क्षुद्रसरोति ' स्रवत्यः ' नद्यः ' पुष्कारिण्यः '
तडागाः । आनंदादयो वेशांतादयश्च स्वप्ने न मवंतीति । अथ तु " तत्सर्वं सृजते " इति पूर्ववत् व्याख्या ।
इदं तु " आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते " इत्यादेः प्रपंचः । कथमेतत्सर्वमात्मा सृजतीत्याशंक्याह—स हि कर्तेति ।
' हि ' यस्मात् ' सः ' आत्मा ' कर्ता ' । तस्मात् सृजतीति योजना । न हि अत्र कर्तृत्वं वारस्तवं आत्म-
नोऽभिप्रेतम्, किं तु परिणममानवासनालाक्षितामात्रमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं उक्तेऽर्थे मंत्राणामपि संमतिरस्तात्याह—तदुप्येते श्लोका इति । ' तत् ' तस्मिन्नुक्तेऽर्थे स्वयंज्योति-
ष्वादिक्षणै ' एते ' वक्ष्यमाणाः ' श्लोकाः ' मन्त्राः संतीति शेषः । तत्र स्वप्नप्रवेशतत्साक्षित्वप्रकाशकं मन्त्रार्द्रं
पठति—स्वप्नेन शारीरमिति । ॥ आत्मा ' स्वप्नेन ' स्वप्नभावेन वासनामात्रोपग्रहेण । शारीरमिति स्वयं
बुद्धिः । ' शरीरं ' ' अभिप्रहृत्य ' निश्चेष्टमापाय अलुप्तदृक्शक्तिस्वामाभ्यात् स्वयमसुप्तः सन् सुप्तान् वासना-
कारेणोद्भूतान् अन्तःकरणवृत्त्याश्रयान् बाह्याभ्याभिकान् सर्वानेव भावान् स्वप्न रूपेण प्रत्यस्तमितान् ' अभि-
चाकशीति ' अलुप्तया आत्मदृष्ट्या अभितः सर्वात्मना पश्यति अवमासयतीत्यर्थः । स्वप्नभोगक्षये पुनर्जागरित-
मेतीति द्वितीयादेन दर्शयति—शुक्रमादायेति । ' शुक्रं ' शुद्धं ज्योतिष्मत् इन्द्रियादिमात्रारूपं ' आदाय '
गृहीत्वा ' पुन ' स्वप्नहेतुकर्मोपरमगानंतरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं ' स्थानमेति ' । ' आ एति '
आगच्छति । ' हिरण्मयः ' चैतन्यज्योतिःस्वभावः । ' पौरुषः ' पुरुषः स्वार्थं बुद्धिः । ' एकहंसः ' एकधासी
हंसश्चेति एकहंसः । " हन हिंसागत्योः "—(घा. पा. अ. प. २) इत्यस्य रूपम् । हंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नः
इहोक्तप्रलौक्यौ च हन्ति गच्छन्ति हिनस्तीति वा एकहंसः इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्वप्नगतं विशेषं वक्तुं मन्त्रान्तरं पठति—प्राणेन रक्षन्निति । ' प्राणेन ' पंचवृत्तिकेन ' अपरं !

स्वप्नान्तुऽउच्चावचमीयमानः । (नो) रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति । न तद्वकुश्वनु पश्यतीति तन्नायतम्बोधये-
दित्याहुर्दुर्भिमपज्ज्यथँ हास्मै भवति यमेष नु प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोद-
मानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन् ॥ १४ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं कश्चन पश्यति”-इति । तं नायतं बोधयेदित्याहुः ।
दुर्भिमपज्ज्यं हास्मै भवति । यमेष न प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥

निर्कृष्टं अनेकाशुचितंघत्वात् अत्यन्तवीर्यसं कौ पृथिव्यां लीयत इति ‘कुलायं’ नीडं शरीरमिति यावत् ।
‘रक्षन्’ पालयन् अन्यथा श्रुतभ्रांतिः स्यात् सा माऽभूदिति रक्षन् । स्वयं चाश्रुतः असंगः सन् तस्मात्
‘कुलायात् बहिक्षरित्वा’ यद्यपि शरीरस्य एव स्वप्नं पश्यति तथाऽपि तस्यात्मनो देहस्याकाशास्येव तत्संबन्ध-
मावात् बहिक्षरणमिव कृत्वैर्युच्यते । युद्धिसम्भरणान्तदनुकुर्वन् संचरणमिव कृत्वा । ‘यत्रकामं’ यत्र यत्र विषयेऽ
उद्भूतवृत्तिः कामो भवति तं ‘कामं’ ‘अमृतः’ ‘अमरणधर्मा सन्’ ‘ईयते’ गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

पुनरपि स्वप्नस्थं विशेषतस्माद्-स्वप्नांत इति । ‘स्वप्नांतं’ स्वप्नस्थाने ‘उच्चं’ देवादिभावं ‘अवचं’
तिर्यगादिभावं च, उच्चं चावचं चेत्युच्चावचम् इति समाहारद्वन्द्वः । स्वर्गोद्भासितं वासनामयं उत्कृष्टं निर्कृष्टं च
स्वप्नैवात्मना स्वयं ‘ईयमानः’ गम्यमानः प्राप्नुवन् ‘देवः’ द्योतनात्मकः ‘रूपाणि’ वासनामयानि शरीर-
जातानि ‘बहूनि’ असंख्येयानि ‘कुरुते’ । तत्सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुवर्तते । उतापि ‘स्त्रीभिः सह मोदमानः
इव’ क्रीडमान इव । उतापि ‘जक्षदिव’ वयस्पादिभिः सह हसन्निव । ‘अपि भयानि’ विभेति एष्य इति
मयानि सिंहव्याघ्रादीनि ‘पश्यन्निव’ भवतीत्यर्थः । तथा च-इवशब्दप्रयोगान् वास्तवहेत्वभावाच्च स्वप्ने सुखा-
द्यनुभवः अविद्यामयो मृषेति भावः ॥ १४ ॥

एवं स्वप्ने निरूपिते किं पर्यवसितं इत्यपेक्षायां तत्रात्मा विविक्तः स्वयंशोतिः पर्यवसित इति प्रदर्शनाय
मंत्रशेषं पठति-आराममस्य पश्यन्तीति । अस्यात्मनः ‘आरामं’ आक्रीडनं प्रामनगरयोषिदन्नाद्यथानमा-
र्गादिलक्षणं वासनानिर्मितमेव पश्यन्ति, सर्वे जना इति शेषः । ‘न’ तन्मात्मानं तत्र विविक्तमृत्पत्वेनावभासकं
कश्चन कोऽपि ‘पश्यति’ । तस्मादात्मा स्वप्ने अदृश्य एव सन् अवभासते इति सिद्धम् । आत्मनः स्वयं-
ज्योतिष्ट्वमित्यर्थः । इतिशब्दो मंत्रोद्ग्राहणसामान्यर्थः । अहो माग्यहंनिता लोकस्य । यच्छक्यदर्शनमपि अहह-
र्विविकत्तया अनुभूयमानमपि आत्मानं “अयमहमस्मीति” न पश्यतीति’ लोकं प्रति शिरस्ताडं अनुक्रोशति
मंत्राभिकेनं श्रुतिरित्यभिप्रायः । किं च-स्वप्नं गत आत्मा विविक्त एवेत्यत्र लोकप्रसिद्धिरित्यस्तीःयाह-तत्रायत-
मिति । तस्मात्मानं मुनं ‘आयतं’ शृशं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सका जनाः लोके कथयन्तीत्यर्थः । जाग्रदह-
गतेन्द्रियशरलक्षणाः प्रबोधनाडीः पारित्यज्य आत्मा स्वप्नाडीः प्रविष्टो विविक्त एव स्वप्ने वर्तते इति लोका-
भ्रायः पश्यतीति । अत एव नाडीव्यत्यासगमनसंक्षेपेण मुनं न बोधयेद्दृशं स्वप्नुवाऽस्ति लौकिकी

(त्रुऽथो) अथो खल्वाहुः । (जा) जागरितदेशऽपुवास्यैव यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तऽइत्यत्रायम्पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीत्येव-
मुवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

अथो खल्वाहुः । जागरितदेश एवास्य एषः । यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति । तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

इत्यभिप्रायः । भवत्वेव स्वप्ने विक्रितः । तथाऽपि भृशमप्रबोधने को हेतुरित्यत आह—दुर्मिषज्यं हास्मा इति । यस्मादेशाच्छ्रुक्रमादायापस्यतः । तं यं इन्द्रियदेशं 'एषः' आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । सहसा प्रबोधितः कदाचित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । ततश्चाप्यवाधिर्पादिदोषप्राप्ता 'अस्मि' देहाप स्फुटं 'दुर्मिषज्यं' दुःखेन मिषकर्म भवति कष्टेन चिकित्सनीयो देहो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इदानीं अन्यदीयं मतं स्वयञ्ज्योतिर्बुधविघातकं दुष्टं इति अस्मान् बोधयितुं स्वमतपरिशुद्धये च तदुपन्यस्यति—
अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैव इत्यादिना । 'अथो' अपि 'खलु' अन्ये 'आहुः' । किं ? 'एषः' प्रसिद्धः 'जागरितदेशः' एवास्य विषयः, न तु सन्ध्यभिदं स्थानान्तरं इहलोकपरलोकान्यां व्यतिरिक्त-
मित्यर्थः । जागरितदेशस्यैव स्वप्रविषयत्वे हेतुमन्याचक्षत इत्याह—यानि ह्येव जाग्रदिति । 'हि' यस्मात्
हस्त्यादीनि पदार्थजातानि 'यानि' जाग्रज्जागरितदेशे 'पश्यति' लौकिकः । तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीत्यर्थः ।
इतिशब्दो मतान्तरपन्याससमाप्त्यर्थः । ननु—कथमेतत् स्वयञ्ज्योतिर्बुधविघातकमिति चेत् ; शृणु, यदि जागरित-
देश एवायं स्वप्नो जातः । तदा जागरित इव स्वप्नेऽपि कार्यकरणसंघातमिश्रितत्वेन न ततो व्यतिरिक्तं
स्वयञ्ज्योतिः सिष्येत् इति स्वयञ्ज्योतिर्बुधं बाधितं स्यादिति । अयं च पूर्वः पक्षः " अग्निहोत्रं जुहोति "

" यवागूं पचति " () इति न्यायेनार्थक्रमपरिग्रहेण " स यत्रायं प्रस्वपिति " इत्यतः प्रागेवाव-
गन्तव्यः । पूर्वपक्षस्य प्राथम्यं इत्यस्यैव क्रमस्य न्याय्यत्वात् सन्ध्यस्थानस्य तृतीयत्वाक्षेपकत्वेन तत्रोचितत्वा-
च्चेति द्रष्टव्यम् । नैतत्सारम्, "सयत्र" इत्यादिना युक्तितः प्रमाणेन स्वप्नस्य मृषात्वनिरूपणं कृतम् इत्येतन्मूच्यपन्ती
श्रुतिरुत्तरमाह—अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति । अक्षरार्थः पूर्ववत् । एवं मुनिना " स्वयञ्ज्योतिराप्तेति "
सपरिकल्पसंहारे कृते मुनिवचनं राजा अंगिकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे 'याज्ञवल्क्य !' एतद्भगव-
तोक्तं स्वप्नाद्वावात्मनः स्वयञ्ज्योतिर्बुधमेवमेव । ततः किं कृतवान् राजा इत्याह—सोऽहं भगवते सहस्रं ददा-
मीति । यस्वया एवं बोधितः 'सोऽहं' जनकः 'भगवते' गुरुवे तुभ्यं विद्यानिष्कयार्थं 'सहस्रं ददामि' ।
अर्थात् गवामिति संन्यते इत्यर्थः । " कतम आत्मा " इति पृष्टे " योऽयं विज्ञानमयः " इत्यादिना देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारिविलक्षणः " स्वयञ्ज्योतिराप्तेति " प्रतिबचनेन निर्णीयं मुनिरुपरतः । राजा तु काम-
प्रश्रवणप्राप्त्यवष्टेभेन कामकर्मादिसकलसंसारधर्मातीतस्वरूपस्याग्निभूतस्य विजिज्ञासितस्य मोक्षस्यानिर्द्धारितत्वात्
तन्निधयाय मुनिमपृच्छदिति दर्शयति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । विशिष्टो मोक्षो भवत्यनेनेति
विमोक्षः सम्पक् ज्ञानम् । यतः स्वयञ्ज्योतिर्बुधरूपं मोक्षांगमात्रमेव निर्णीतम् । अतः कारणादूर्ध्वमंगनिर्णया-

स वाऽएष एतस्मिन्स्वप्नान्ते । रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तुयैव स यदत्र किञ्चित्पुश्य-
 त्यनन्वागतस्तेन भवत्यसद्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य
 सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वम्बिमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १७ ॥

म वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
 योन्याद्रवति, बुद्धान्तुयैव । म यदत्र किञ्चित्पुश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति । अतंगो ह्ययं
 पुरुष इति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते-सहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति १७

दन्तंरं ' विमोक्षायैव ' मोक्षमाधनभूतादिति यत्र याम्यज्ञानायैव ' इति । यथा मोक्षसादिजनसो मृत्युरात्मनः
 स्वभावो न भवति तथा मामुपदिशेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं राजा नियुक्तो मुनिः मोक्षसाधनाभावदर्शानुपराःसरं तत्कारणभूतः कर्मलक्षणो मृत्युर्नात्मनः स्वभाव इति
 दर्शयितुं प्रवर्तमानस्यावत् स्वन्स्थानाजागरितदेशागमनमाह—स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते इति । ए-
 ' एषः ' स्वप्ने दर्शितः स्वयंप्रयोगिः ' सः ' प्रवृत्त आत्मा ' ये ' प्रमिदः ' स्वप्नान्ते ' स्वप्नस्थाने ' रत्वा
 रत्नियुत्तादिमापेक्षं मनोवाक्याद्यपेक्षात्क्षय समगं कृत्वा वायनामात्रमायनः सन् ' चरित्वा ' रत्नान्तः अनेकधा
 आचरणं कृत्वा ' दृष्ट्वैव ' पुण्यं च पापं चेति ' पुण्यं पुण्यकलं सुगं च पापं च पापकलं दुःगं च अनुभू-
 यैव ' पुनः ' स्वप्नारूपां प्रति पूर्वमाद्रमनात् प्राणित्योम्येन न्यायं निधयेनागमने तथा स्यात् तथा ' प्रति-
 योगि ' जागरणमनाय पूर्वमूर्ध्नि जागमनायैव स्थानं प्रति ' आद्रवति ' आगच्छति इत्यर्थः । निमर्षमित्यत्र प्राह-
 ' बुद्धान्तुयैव ' जागरणायैव जागरणानुभवसाधेयैत्यर्थः । अत्र दृष्ट्वैवैवैवत्तत्तदात्मनः स्वप्ने पुन्यपापकलुषं
 स्थानेन । स्वप्नान्तु स्थानान्तरप्रप्तौ अस्याम् दर्शयितुं पुनः शब्दप्रयोगः । प्रतिशब्दः प्राणित्योम्यवाची । जाग-
 रितावस्था स्वप्नानुभवादिशब्दानुमोच्य तद्विषयं प्राणित्योम्यम् । निजःशरी निधयवाची । अयने भातः
 गमनम् । एतो धारोन्त्येयान् मायेत्येव इति विश्वे आय इति गम्यम् । योगिशब्दो वागनायनः । ननु-एतने
 भगवात्प्राणिक कर्माणि भवन्तः तत्कालेनापि सम्भवेयुः । यथा जागरणे कर्म कर्मफलत्वेन सम्भवेयुः इत्यादि
 कारणेभ्यः—म यदत्र किञ्चित्पुश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीति । ' सः ' आत्मा ' अत्र ' स्वप्ने ' यत् ' विमो-
 क्षायैव ' इत्यर्थः । ' सः ' तत्र ' स्वप्नस्थानान्तः अन्तर्गतौ अन्तर्गतौ इत्यर्थः । स्वप्ने जागृतमनः कर्माणि
 म वा यत्र किञ्चित्पुश्यति । अतो म वा यत्र स्वप्ने कर्मणा अत्र म वा यत्रेति । यदि यत्पुनः कर्मा म वा यत्रेति । तदर्थं
 स्वप्नस्थाने अन्तर्गतमस्ति । अत्र म वा यत्र स्वप्ने कर्मणा अत्र म वा यत्रेति । म वा यत्रेति म वा यत्रेति । न वा स्वप्ने
 अत्रमोक्षमयमर्षोपुच्यते प्रामाणिक्यं अत्रेयः । म वा यत्रेति । ननु—स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव
 विश्वे इत्यत्र एतदिति । प्रामाणिक्यं तु स्वप्नेन प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । () इति वचनेन स्वप्ने वै-
 स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रोक्तम् इति चेत् । तत्र स्वप्नस्थाने प्रामाणिक्यं
 प्रामाणिक्यम् । इति तु म वा यत्रेति स्वप्नेन प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् ।
 स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् ।
 स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् ।
 स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् । स्वप्ने वै-स्वप्नेत्येव प्रामाणिक्यं प्रोक्तम् ।

तद्यथा महामत्स्यः । (५) उभे कूलेऽनुसञ्चरति पूर्वञ्चापरञ्चैवमु-
वायम्पुरुषऽएताऽउभावनुतावनुसञ्चरति स्वप्रान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे । श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
सह्यत्य पक्षौ सँल्लयायैव ध्रियतऽएवमेवायम्पुरुषऽएतस्माऽअन्ताय
धावति यत्र सुप्तो न कुञ्चन कामङ्कामयते न कुञ्चन स्तुप्रम्पुश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति, पूर्वं चापरं च । एवमेवायं पुरुष एता उभावता-
वनुसंचरति, स्वप्रांतं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

तद्यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः सह्यत्य पक्षौ सँल्लयायैव
ध्रियते । एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते । न
कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

कर्मासंबंधं राजा अङ्गीकरोति—एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । हे ' याज्ञवल्क्य ' ' एतत् ' ' भगवता ' उक्तं
स्वप्ने आत्मनः कर्मासम्बद्धत्वं ' एवमेव ' इत्यङ्गीकृतं राज्ञा इत्यर्थः । मुनिनिरूपितेऽर्थे स्वामनो दार्ढ्यं सूचयन्
राजा दक्षिणां प्रतिजानीते—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति । उक्तार्थमेतत् । राजा मुनेः स्वस्मिन्नाकाश-
शंकां वास्यति—अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीतीति । कर्मप्रविवेकस्यापि मोक्षकहेतुत्वात् ' विमोक्षायैव ब्रूहीति '
पृष्ठवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं " स वाऽएषऽएतस्मिन् स्वप्नांते "—(श. प. १४ । ४ । १ । १७) इत्यनया कण्डिकाया स्वतंत्रः
उद्योतिरात्मा अवस्थाद्वयेऽपि कामकर्मप्रयुक्तस्थानद्वयसंचरण संसारधर्मरसंस्पृष्टोऽवशीकृतोऽसंगत्वादिति प्रतिपादि-
तम् । तत्र संचरन्नापि कथं तेन न वशीक्रियते ? इत्यत्र दृष्टांत उच्यते । यदा स्वप्नांतवुद्धान्तात्मकावस्था-
द्वयस्य मिथो व्यभिचारात् तदनुस्यूतस्यात्मनः तद्विलक्षणत्वं तद्गतकामकर्मात्मकात् असंगान्मृत्योर्विविक्तत्वं च यद्-
शितम्, तत्रेदानीं दृष्टांतमाह—तद्यथा महामत्स्य इति । तत्र एतस्मिन्नुक्ते ' तद्यत् ' प्रसिद्धमिति वा
' यथा ' लोके ' महामत्स्यः ' महांधातो मत्स्यश्चेति महामत्स्यो नादेयलोतसा अप्रकृत्यः अवशीकृतो मत्स्योऽत्र
दृष्टांतः । महच्छब्दविशेषणेन तादृशप्रपञ्च विवक्षितत्वात् । तथा च यथा स मत्स्यः नचाः ' पूर्वमपरं ' चेत्युभे ' कूले '
तरे तटौ ' अनु ' क्रमेण ' संचरति ' । सोतश्च विष्टमयन् स्वच्छंदचारी तटान्यां भिन्न एव सन् संचरतीत्यर्थः ॥

उक्ते दृष्टांते दार्ष्टान्तिकं योजयति—एवमेवायं पुरुष एता उभावतावनुसंचरतीति । यथा अयं दृष्टांतः
' एवमेवायं पुरुषः ' ' स्वप्नांतं च ' स्वप्नं ' बुद्धान्तं च ' जागरितं च श्येनो ' उभावतां ' ' अनु ' क्रमेण
' संचरति ' । अतः अवस्थाद्वयेऽपि उक्तरूप एवात्मैत्यर्थः । अतः अस्यात्मनः संसारत्वमाविद्यकमेव न
स्वतः । तस्यां निवृत्तायां तु स्वतःसिद्धिं तस्य मुक्तिरिति " स वा अयं पुरुषो जायमानः "—(श. प. १४ ।
४ । १ । ८) इत्यारम्य महामत्स्यवाक्यांतस्य ग्रन्थस्य समुदायार्थः ॥ १८ ॥

एवं महामत्स्यदृष्टांतोपन्यासेनावस्थाद्वयेऽपि यद्यपि कार्यकरणादिभ्यो व्यतिरिक्तं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं आत्म-
स्वरूपं दर्शितम्, तथाऽपि एकैकस्मिन् वाक्ये एकैकव्यतिरेकस्यैव प्रदर्शनात् न पुंजीकृत्य तयाविधमात्म-

ता वाऽअस्यैताः । (०) हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्ता-
वताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूर्णाऽअथ युत्रैर्नद्धन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव विच्छाययति गर्तमिव
पतति यदेव जाग्रद्भ्यम्पश्यति तदत्राविद्यया भयम्मन्यतेऽथ युत्र राजेषु
देवऽइवाहुमेवेदं सुर्वमस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकोऽथ युत्र
सुप्तो न कुञ्चन कामह्णामुयते न कुञ्चन स्वप्नम्पश्यति ॥ २० ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः तावताऽणिम्ना तिष्ठति ।
शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः । अथ युत्रैर्नद्धन्तीव जिनुन्तीव हुस्तीव
विच्छाययति गर्तमिव पतति । यदेव जाग्रद्भ्यं पश्यति । तदत्राविद्यया भयं मन्यते । अथ यत्र
राजेषु देव इवाहुमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यते । सोऽस्य परमो लोकः । अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं
कामयते । न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ २० ॥

स्वरूपं दर्शयितुम् । अतः सुप्तो तयाविधमात्मस्वरूपं सहदेव सुखं प्रतिपत्तुं शक्यमिति “ तत्रा अस्यैतदात्म-
कामम् ”—इत्यादिना तथा दर्शयितुं तथाविधमुत्तिप्राप्तौ दृष्टान्तत्वेन श्येनवास्यं प्रवर्तत इति श्रीमतां शंकराचार्याणां
अवतारिका । बार्निकरुद्रवतारिका तु एवं स्वप्नयुद्धांतयोः संचरत आत्मनः संसारविलक्षणत्वेन महामात्म्यदृष्टान्त
उक्तः । इदानीं सुप्तानपि तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं श्येनादिदृष्टांतमाह—तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो
वेति । ‘ श्येनः ’ महाकायो मन्दवेगः पश्चिमिरोः । ‘ सुपर्णस्तु ’ वेगवत्तरः अल्पविमहः । तथा च तत्प्रसिद्धं
निदर्शनम् । ‘ यथा ’ लोकेऽस्मिन् प्रसिद्धे मौलिके ‘ आकाशे ’ ‘ श्येनो वा सुपर्णो वा ’ पक्षी ‘ विपरिपत्य ’
विभिध परिवर्तनं कृत्वा मशुणादानार्थमनेकशो श्रान्त्वा ‘ श्रान्तः ’ परिपननलक्षणैर्न कर्मणा खिन्नः सन् ‘ पक्षी
संहार ’ गगमथ सप्रनार्यं पक्षयोः स्वनीडगमनाभिमुद्ध्यमापाय ‘ संलुपाथैव ’ नीडाथैव ‘ ध्रियते ’
एत-मनेव स्वय धार्यत इत्यर्थः । सभ्यक् लीयते अरिमित्रिणि संलुप्यो नीडः सारम् । दाष्टातिप्रसङ्ग-
पर्वमेवायं पुरुष इति । यथा अयं दृष्टांतः ‘ एवमेवायं पुरुषः ’ आत्मा जाग्रत्स्वप्नयोः परिप्रमगेन
श्रान्तः सन् सच्छ्रमस्य हानार्थं ‘ एतस्मै ’ प्रभिदापानाय जाग्रत्स्वप्नयोःलोऽस्तानं यमिन् शानं ब्रह्मणि
गोऽस्तः तस्मै ‘ प्रताप ’ अज्ञानवद्वलक्षणम्बनीडान् धावन्तीत्यर्थः । अन्वसन्दृष्ट्वा यदोत्तमदशियप-
पारिंशपयितुं विनिगदय्यमाह—यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इति । ‘ यत्र ’ यमिन् अन्ते ‘ सुप्तः ’
पुमन् ‘ कञ्चन ’ कर्मणि काममभिलाषागोचरं, ‘ न कामयते ’ ‘ न कञ्चन स्वप्नं ’ च ‘ पश्यति ’ । सोऽस्तसन्दृष्ट्वाः ।
गर्भं अंतान् धावन्तीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु—जाग्रत्स्वप्नोत्तमगमेन सुप्तिगमस्याप्यात्मनो न ब्रह्मकार्यं सत्रादि भेदहेतोरविद्यायाः साक्षात् इत्याशय
न सादृश्यात् आत्मनः स्वभावः, तथा सति वेगन्यत्त्वं तदनिर्दृष्टेस्मोभाषतेः । अन्वसायने तु कामकर्मविन्द-
गतिर्नैर्मति उक्तं, इति विद्यापुरःसरं अन्वसायनकथनद्वारा विद्याकामकर्मविर्हिन्यया निरुक्तितामस-
दस्य प्रत्यक्षेण प्रदर्शयित्वा उक्तं कश्चित् प्रार्थने—ता वाऽअस्यैता हिता नाम नाड्य इति । वा-
स्यै प्रशनाः ‘ वाः ’ ‘ ये ’ प्रशनाः ‘ अन्व ’ शिवाःसायादिक्रान्तस्य संशयस्य ‘ शिवाः ’ एतेन नान्यदः

‘नाडयः’ शिराः । ‘यया’ लोके ‘केशः’ बालः ‘सहस्रधा’ भिन्नः सन् यावत्परिमाणो भवति । ‘तावता’ तावत्परिमाणेन ‘अगिन्ना’ अणुत्वेन तिष्ठन्ति । अर्थात् हृदये इति गम्यते । “ हृदयात् ऊर्ध्वं नाडयुच्चरति ” (श.प. १४।१।१।३) इति नाडीनां हृदयात् निप्रस्तत्वश्रवणादित्यर्थः । एताश्च सूक्ष्मानाडयो धातुवैषम्यवशात् मुक्तान्नरसस्य नानाविधैः परिणामैः पूर्यन्ते । ताम्बु चैवंविवासु सकलदेहव्यापिनीषु प्रत्यगात्मोपाधिभूतं जाग्रदृष्टपदार्थ-वासनाश्रयं स्फुटिकमणिवत्स्वच्छं लिङ्गं तिष्ठतीत्यभिप्रेत्याह—शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा इति । षट्स्यूतृतीयायै । शुक्लेन पूर्णा इत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यते । श्लेष्मबाहुल्ये वातपित्तयोर्गुणत्वेन संसर्गात् शुक्तान्नरसो नाडीस्थः श्वेतो भवति । वातभूयस्त्वे सति हृत्तरयोर्गुणत्वात् नाडीस्थोऽन्नरसो नीलो भवति । पित्तबाहुल्यादितरयोः उपसर्जनत्वे सति नाडीस्थो रसः पिंगलो भवति । वातश्लेष्माधिक्येन पित्ते मन्दे सति नाडीस्थोऽन्नरसो हरितो भवति । तेषां च धातूनां साम्ये नाडीस्थोऽन्नरसः अत्यन्तं लोहितो भवति । एवंविधान्नरसव्याप्तानां नाडीनामपि तादृश वर्णा जायन्ते । तदुक्तं सुश्रुते—“ अरुणाः शिरा वातवहा नीलाः पित्तवहाः शिराः । असृग्नास्तु रोहिण्यो गौर्यः श्लेष्मवहाः सृताः ” () इत्यादि । तथा च—तासु नाडीषु पुरुषस्य स्वापकाले धर्मादिनिमित्तवशात् पूर्वोक्तं लिङ्गं स्वगतचिदाभाससहितं मिथ्यैव नानाकारं अवभासत इति भावः । भवत्येवं, यथोक्तासु नाडीषु यथोक्तस्य लिङ्गस्यावस्थितिः, कथमेतावता कार्यद्वारा अविद्यासिद्धिरित्याकांक्षायामाह—अथ यत्रैवं घ्नन्तीव जिन्तीवेति । ‘अथ’ मूलाविद्याकार्यत्वात् अविद्यात्मके पूर्वोक्ते लिङ्गे प्रागुक्तनाडीषु व्यव-तिष्ठमाने सति ‘यत्र’ यस्मिन् स्वप्नकाले ‘एन’ स्वप्नदृशं केचन शत्रवः अन्ये वा तत्स्कारदयः ‘घ्नन्तीव’ अन्ये केचित् ‘जिन्तीव’ वशीकृन्तीव दासादिरूपेण । कदाचिदेवं ‘हस्ती’ ‘त्रिच्छाययतीव’ विद्रावयती वेति यावत् । “ विच्छ गतौ ”—(धा. पा. तु. प. १४२) । “ गुपूष्वविच्छपणिपनिम्य आयः ”—(पा. सू. ३।१।२८) इति स्वार्थे आयः प्रथमः । तथा ‘गर्त’ जीर्णकूपादिकं प्रति ‘पततीव’ । वस्तुतो हननादिकारकाभावेऽपि मृषैव स्वप्नद्रष्टुः एवंविधयो वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते । सर्वत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । निष्कृष्टधर्मोद्भासितातः करणवृत्त्याश्रयस्वप्नानवशाद्दुःखामक एवंविधः प्रतिभासो भवतीति भावः । एवं स्वप्नस्य मिथ्यात्ववर्णने को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यदेव जाग्रदूर्पं पश्यतीति । ‘यदेव’ जागरितः ‘भयं’ भयहेतुं हस्त्यादिकं ‘पश्यति’ । तदेव भयकारणम् अत्रास्मिन् स्वप्ने ‘अविद्याया’ वासनात्मिकया मृषैवैद्भूतया आत्मा मन्यते ‘पश्यति’ । अतो मृषैव स्वप्न इत्यर्थः । एतेन वाक्येन कार्यद्वारा अथर्मसहकारिका अनारमस्वभावा अविद्या दर्शिता । यतो यदा कदाचिन् विद्यायां तिरोवीयमानायां अविद्यायां चोत्कृष्टव्यमाणायामेव घ्नन्तीवेत्यादिनोक्तं प्रत्यक्षत उपलभ्यत इति । इदानीं धर्मसहकारिकां च तां शुभवासनात्मिकां अनारमभूतामविद्यां तत्कार्यप्रदर्शनद्वारा निरूपयति—अथ यत्र राजेव देव इवेति । ‘अथ’ अविद्यायामप-कृष्टव्यमाणायां विद्यायां उत्कृष्टव्यमाणायां सत्त्वां ‘यत्र’ स्वप्नकाले ‘राजेव’ ‘देव इव’ स्वात्मानं ‘मन्यते’ पश्यतीत्यन्वयः । यदा जागरे राज्ये अभिषिक्तो राजाऽऽप्रीत्यभिमानवान् भवति । तदा तद्वासनावासितः स्वप्नेऽपि राजाऽऽमस्मीति स्वात्मानं मन्यते । तथा जागरे देवादिष्विषयोपास्तिरूपा अविद्या अस्य द्रष्टुर्जाता । तदा तद्वा-सनावासिततया देवोऽऽमस्मीति स्वप्नहेतुकर्माद्भवे मन्यत इत्यर्थः । एतदपि दर्शने मृषैव । इवशब्दप्रयोगादित्यव-गन्तव्यम् । इदानीं सत्ये एवात्मनि त्रियैकवैश्वानू अविद्याया विनश्यमानत्वादपि तस्या अनामस्वभावत्वेत्य-भिप्रेत्य आत्मविद्योर्कर्षवता सर्वोत्पन्नत्वलक्षणं मोक्षफलं आत्मस्वरूपमपि स्वप्ने प्रत्यक्षतः अनुभूयत इत्याह—अहमेवेदं सर्वमस्मीति मन्यत इति । ‘अहमेव’ ‘इदं सर्वं’ सर्वोत्पन्नं ब्रह्म । न मत्तः अन्यदिति दर्शनेन यदा जागरे आत्मा ध्वस्तात्ममेहतत्कार्यो भवति । तदा स्वप्नेऽपीदं सर्वमहमेव चिन्मात्रम् । न तु मदतिरेकेण अस्ति किञ्चिदिति ‘मन्यते’ जानाति । ‘सः’ सर्वोत्पन्नः अस्यात्मनः पूर्वोक्तान् लोकानपेक्ष्य ‘परमः’

तद्वाऽअस्यैतुत् । (दा) आत्मकाममाप्तकाममकामुं रूपन्तद्यथा
प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्ङिकुञ्चन वेद नान्तरमेवमुवायुं
शारीरऽआत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यङ्ङिकुञ्चन वेद
नान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदात्मकाममाप्तकाममकामं रूपम् । तत् यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं
किञ्चन वेद नांतरम् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन
वेद नान्तरम् ॥ २१ ॥

पूर्वः ' लोकः ' त्रियया संपादितः । इदं तु दर्शनं परमार्थविषयमेव, न तु आविचकम् । पूर्ववदत्र इवशब्द-
प्रयोगाभावात् । अन्यन्सर्वमाविचकम् । तत्र इवशब्दप्रयोगादित्यर्थः । उक्तस्य लोकस्य यथोक्तविषयत्वं दर्शयितुं
विशेषणद्वयमाह-अथ यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयत इत्यादिना । अश्वरार्थः पूर्ववत् ॥ २० ॥

एवं अविद्या आत्मस्वभावो न भवतीति निर्णीतम् । यः पुनरेकत्र पुंजीकृत्य नित्यसुदृढत्वादिलक्षण आत्मा
दर्शयितुमिष्टः स पूर्वकण्टिकामये "अहमेवेद सर्वमस्मीनि मन्यते सोऽस्य पर-लोकः" इत्येतेन संगृहीतः ।
स एवदानीं व्यक्ताविद्याविहीनां सुपुत्र्यवस्थां अवलम्ब्य कण्टिकाद्वयेन प्रकटीकुर्वन्माह-तद्वा अस्यैतदात्म-
काममाप्तकाममकामं रूपमिति । 'तदेतन्' प्रसिद्धं 'अस्य' सर्वात्मभावमापन्नस्य आत्मनः 'रूपं' स्वरूप-
मित्यन्वयः । किं तदित्यंशोपामाह-आत्मकाममिति । आत्मैव कामो यस्मिन् रूपे 'तदात्मकामं' सुखसाक्षा-
त्कारो हि काम्यत इति कामः, स चात्मैव, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति भूतेः (श.प. १४ बृ.उ. १।७) । अनेन
पदेना-मरूपं समस्तस्यस्तभावरहितं सच्चिदानन्द-मकामि-युक्तमित्यर्थः । तत एव 'आत्मकाम' काम्यन्त इति कामाः
सुखादयः । ते आत्मा यस्मिन् रूपे तदानकामम् । परमानन्दरूपब्रह्मैकत्वसम्पत्तौ जागरादात्रिं स्वा-मव्यतिरिक्तस्य
काम्यमानपदार्थजातस्याभावात् सुपुत्र्यात्मानकामरूपमित्यर्थः । यत एवानकाममेतद्रूपं, अत एवाकामम् कामाश्रयत्व-
रहितम् । कामः सकलस्य इत्यत्र मनस एव तदाश्रयत्वावधारणान् ना माश्रयत्वं कामस्येत्यर्थः । सुपुत्रो भेदाभावदेव
विशेषविज्ञानाभावात्, न तु आत्मनः स्वयज्जोतिष्टवाभावात् । तस्मात् स्वयंज्योतीरूपस्यात्मनः सुपुत्रो सर्वैकत्वमेव
विशेषविज्ञानाभावात् हेतुरिति वक्तुं तावत् दृष्टान्तमाह-तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
नान्तरमिति । तत्र सुपुत्रः एकत्वे सति विशेषविज्ञानाभावे अयं दृष्टान्तः । 'यथा' लोके 'स्त्रिया' स्त्रीयुगो-
पेतना 'प्रियया' मनोहरणसमर्थया कामुक्या 'सम्परिष्वक्तः' सम्पक् परिष्वक्तः । परिष्वंगफलं स्त्रीविहं
पुत्र्यविद्यमानुपवेशलक्षणं व्यापिश्रीभावमापन्न इति यावत् । एवंविधसम्भोगफलं एकत्वप्राप्तिलक्षणं अनुभवन्
पुमान् स्वामान् 'बाह्यं' बहिर्भूतं 'किञ्चन' किञ्चिदपि 'न वेद' । इदं मत्तः अन्यदस्त्विति न जानाति ।
'न' वा 'आन्तरं' अहं मुखी दुःखी वा इत्येवंलक्षणं 'वेद' जानाति । परिष्वंगाल्पूर्वं यथा वायमांतरं च
स्फुटं वेद । तथा 'परिष्वक्तो न वेद' । सम्भोगफलप्राप्तिलक्षणीकत्वापत्तिवशादित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुत्रयोः
परिष्वगे तत्फलरूपे अवाच्यकर्मणि तत्फलैकत्वावधिवाद्यान्तरविज्ञानाभावात् च समानेऽपि पुंसः प्राधान्यात्
परिष्वक्तो न वेदिति तस्य निर्देशः कृत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना
सम्परिष्वक्त इति । यथा अयं दृष्टान्तः । 'एवमेव' 'अयं शारीर आत्मा' यो भूतमात्रासंसर्गात् सैववस्त्वित्य-

(न्त) तद्वाऽअस्यैतत् । (दु) अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयुं रूप-
मुशोकान्तरमुत्र पित्राऽपिता भवति मात्राऽमाता लोकाऽअलोका देवा-
ऽअदेवा वेदाऽअवेदा यज्ञाऽअयज्ञाऽअत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
ऽभ्रूणहा पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽचाण्डालः श्रमणोऽश्रमणस्ता-
पसोऽतापसोऽनन्वागतम्पुण्येनानन्वागतम्पापेन तीर्णो हि तदा सर्वा-
ऽञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माऽभयं रूपमशोकान्तरम् । अत्र पिता अपिता भवति । माता
अमाता । लोका अलोकाः । देवा अदेवाः । वेदा अवेदाः । यज्ञा अयज्ञाः । अत्र स्तेनः अस्तेनो
भवति । भ्रूणहाऽभ्रूणहा । पौलकसोऽपौलकसः । चाण्डालः अचाण्डालः । श्रमणः अश्रमणः ।
तापसः अतापसः । अनन्वागतं पुण्येन । अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वा-
हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

वत् प्रविभक्तः सन् जलादौ चन्द्रप्रतिबिम्बवत् इह कार्यकरणे प्रविष्ट इवासीत् । सोऽयं शारीरः क्षेत्रज्ञ आत्मा
जलाद्यपगमने चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चन्द्रैकत्ववत् कार्यकरणेषु स्वकारणेषु विलीनेषु सत्सु भूतमात्रासंसर्गरहितः
प्राज्ञेन निरतिशयपरिपूर्णज्ञानरूपेण परमार्थेन स्वभाविकेन स्वैनात्मना परज्योतीरूपेणाविद्यासाक्षिणा संपरिष्वक्तः
अत्यन्तमेकीभूतः सन् सर्वात्मा ' न बाह्यं किंचन ' वस्त्वन्तरं स्वविलक्षणं किंचिद्वेद । ' नाप्यन्तरं ' अयमहं
देवदत्तो ब्राह्मणः सुखी दुःखी वेति ' न वेद ' । न विशेषतः किमपि जानातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सुयुतिमुपेयुषः पुरुषस्य विशेषविज्ञानाभावे स्वाभाविकतामैकत्वमेव हेतुः, न स्वयंज्योतिष्वाभावः, इति
दृष्टान्तेनोपपादनात्, नात्मनः कामादिवत् स्वयंज्योतिष्मत्स्वभाव इति प्राप्तिसिद्धं परिसमाप्य हृदानीं प्रकृतिरूपं
स्पर्शकरोति—तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपमशोकान्तरमिति । यस्मादयं सुयुती
परमात्मना सहैवपापव्या सर्वात्मा संवृतः । तस्मात् अस्यात्मनः तदेतत् पूर्वप्रकृतं ' रूपं ' स्वरूपं ' वै '
प्रसिद्धं वक्ष्यमाणलक्षणं इत्यन्वयः । कीदृशं तन् ? इत्यपेक्षया कामरुर्ममपशोकहीनमिति विशेषण-
वत्तुष्टयेन विशिनष्टि—अतिच्छन्द इति । छन्दः कामः अतिक्रांतः अस्मादतिच्छन्दः कामवर्जितमिति
यावत् । छन्दःशब्दस्य गापत्र्यादिच्छन्दोविषयत्वेऽपि अत्र कामवाचित्वं छन्दःशब्दस्य बोध्यम् ।
" स्वच्छन्दः " इत्यादौ दर्शनात् । " न कंचन कामं कामयते " (१९ कं.) इति कामस्य प्रकृतत्वात्
तत्प्रयोग्यकर्मवाचिपाप्मपदेन सह पाठाच्च कामविषय एव छन्दःशब्दो विवक्षितः । तस्य रूपविशेषणत्वादतिच्छन्द-
इति भवति । तथा ' अपहतपाप्म ' अपहतः पाप्मा धर्माधर्मलक्षणो यस्मिन् रूपे तत् ' अपहतपाप्म '
धर्माधर्मविवर्जितमिति यावत् । " पाप्मभिः संसृज्यते—पाप्मनो विजहाति "—(कं. ८) इत्युपक्रमानुसारेण पाप्म-
शब्दो धर्माधर्मविषय इति बोध्यम् । तथा ' अमयं ' न विद्यते मयं यत्र रूपे तदभयम् । तथा ' अशो-
कान्तरमिति ' न विद्यते शोकः अंतरे मय्ये यस्य तदशोकान्तरम् । शोकश्चान्यमिति यावत् । सुयुती विशेषका-
ज्ञानाभावात् कूटस्थमेवात्मरूपं अवतिष्ठत इत्यर्थः । एवमाविष्ककामादिरहितमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षतः प्रदर्श्य,

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्प-
श्येत् ॥ २३ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद्घ्रातव्यं न हि जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, अविना-
शित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तद् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्राणात् विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥

भवति । “ सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ” () इति छांदोग्ये सुषुप्तौ परमात्मैक्यापत्तेरित्युक्तत्वात्
कामाश्रयाया बुद्धेः सुषुप्तावभावाद्बोध्यर्थः । ततश्च सुषुप्तौ कामनिवृत्त्या तत्कार्यभूतसकलकर्मनिवृत्तेः युक्तं तत्रा-
त्मनः पुण्यपापान्मामनन्वागतत्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥

कामकर्मादिवत् सुषुप्तौ विशेषविज्ञानाभावात् न स्वयंज्योतिष्टवमारमनः स्वभाव इति चोदिते स्त्रीपुंनपरिष्वंग-
दृष्टीतेनैकत्वापत्तिवशाद्विज्ञानाभावो न स्वयं ज्योतिष्टवभावादिति समाधिरुक्तः । तत्र चार्थात् विशेषाभावादेव
विशेषविज्ञानाभाव इत्यपि सूचितम् । तदानीं चोद्यानुवादपूर्वकमितरां स्पष्टीकर्तुं प्रवर्तते—यद्वै तन्न पश्यति
पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादिना । ‘ वे ’ इत्यवधारणार्थः । तत्र सुषुप्तौ आत्मानैव पश्यतीति यज्ञा-
नीये तत्तया माऽमंस्थाः । यत् तत्र स्वरूपचैतन्येन सर्वसाक्षित्वात् पश्यन्नेव सन् द्रष्टव्यं पदार्थजातं ‘ न
पश्यतीति ’ अभिसंभवतीति स्वरूपदर्शनं विशेषादर्शनं च प्रतिज्ञायत इत्यर्थः । ‘ पश्यन्नेवास्ते ’ इत्यस्यां प्राथ-
मिकप्रतिज्ञायां तावत् हेतुमाह—न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति । ‘ हि ’ हेतौ । द्रष्टव्यां सर्वसाक्षिभूत्वा
‘ दृष्टिः ’ । यद्वा, ‘ द्रष्टुः ’ कृतस्थिन्मात्रस्य स्वरूपभूता या दृष्टिस्तस्याः ‘ हि ’ यस्मात् ‘ विपरिलोपः ’
विनाशो नैव ‘ विद्यते ’ । अग्निस्वभावभूतोऽप्यस्येव । तस्मात् तत् जाग्रत्स्वप्नवत् सुषुप्तावपि आत्मा स्वयं-
ज्योतिरेवेत्यर्थः । ननु—दृष्टेः कर्ता हि द्रष्टा । यतः अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृचप्रत्ययांतस्य शब्दस्य
प्रयोगो दृष्टः । यथा छेत्ता मेत्ता गन्तेति । तथा अत्रापि अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृजन्तशब्दप्रयोगः ।
अतो न नित्यदृष्टिस्वरूपो द्रष्टेति चेत् ; नैव दोषः । सविता प्रकाशयितेत्यादौ प्रकाशरूपेऽपि सवितरि तृचो
दर्शनात् । तस्मान्नित्यदृष्टिस्वरूप एवात्मेति सिद्धम् । आत्मदृष्टेर्नित्यत्वं साधयति—अविनाशित्वादिति । अवि-
नाशित्वमविपरिणामित्वम् । तस्माद्दिनाशहेतुभूतविपरिणामहीनत्वादित्यर्थः । विशेषविज्ञानाभावप्रतिज्ञायां हेतुमाह—
न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति । तत्र द्वितीयं प्रमातृस्वरूपं साभासांतःकरणलक्षणं न-
त्वस्ति । तत आत्मस्वरूपादन्यच्चक्षुरादिलक्षणं न त्वस्ति । ‘ ततो विभक्तं ’ रूपादिलक्षणं च न त्वस्ति ।
यत्पश्येत्प्रमाता प्रमाणेनेति योजना । तत इत्यपादानं सर्वत्रानुषंजनीयम् । तथा च—स्वरूपचैतन्यस्य सत्त्वेऽपि
प्रमातृकरणविषयकृत्वत्वात् विशेषदृष्टेः तेषां च सुषुप्तावभावात् तत्कार्यविशेषदृष्टेरपि अभावः । अतो विशेषविज्ञा-
नाभावो न आत्मनः प्रकाशाभावकृत् इति स्वयंज्योतिष्टवं तस्यावधार्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति ॥ २४ ॥

घ्रातुर्घ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वदन्वै तद्रक्तव्यं वदति न हि वक्तुर्वक्त्रेऽविपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यद्ब्रूयेत् ॥ २६ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तच्छ्रोतुव्यं शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यच्चृणुयात् ॥ २७ ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तुव्यं मनुते न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति । वदन् वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्त्रेः विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यद्ब्रूयेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं यत् चृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तन्मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मन्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् मन्वीत् ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न रसयति ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते ॥ २८ ॥

षड्रै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पृष्टव्यन्न स्पृशति न हि स्पृष्टु
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

(द्व) षड्रै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयन्न विजानाति न हि
विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

(त्त) सलिलऽएको * द्रष्टाऽद्वैतो भवति । (त्ये) एष ब्रह्मलोकः
सम्प्राडिति हैनमुवाचैपाऽस्य परमा सम्पदेपोऽस्य परमो लोकऽएषोऽस्य
परमऽआनन्दऽएतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

यत् वै तन्न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पृष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन् वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातु-
र्विज्ञानात् विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततः अन्यत् विभक्तं
यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

सलिल एको * द्रष्टा अद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्प्राद, इति हैनमुवाच । एषा अस्य
परमा संपत् । एषोऽस्य परमो लोकः । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३१ ॥

षड्रै तन्न स्पृशति ॥ २९ ॥

षड्रै तन्न विजानाति । इत्येते पर्यायाः पूर्वेण समानार्थाः । यद्यपि मननविज्ञानयोश्चक्षुरादिसहकारित्वात् ततो
न पृथक् ग्रहणार्हता । तथाऽपि चक्षुरादिनिरपेक्षतयाऽपि भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारः स्मरणादिरूपो दृष्ट
इति तयोः पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

एवं “यद्वै तन्न पश्यति” इत्यादिविस्तरेण उक्तरूपस्य प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्यात्मनः स्वरूपोपसंहारार्थमाह-
सलिलऽएको द्रष्टाऽद्वैतो भवतीति । सलिलम् इव सलिलः सलिलवच्छुद्ध इति यावत् । अनेन विजातीयसंबंध-
शून्यत्वमुक्तम् । सजातीयमेदव्युदासायैक इति विशेषणम् । न तु एकसंख्यावैशिष्ट्यार्थम् । “साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च” - () इति अगुणत्वयुतिविरोधात् । यस्मात्सजातीयविजातीयभावस्य द्रष्टव्यस्या-
भावः, तस्मादकारकत्वमावत्वान् अद्रष्टेति पूर्णात्मकज्योतिरभिधीयते । द्रष्टेति पदच्छेदे उक्तविशेषणद्वयोपलक्षित-
स्यात्मनो जडत्वशंकावारणार्थं ‘द्रष्टेति’ विशेषणम् । सजातीयविजातीयमेदरहितत्वेऽपि धर्मधर्मिभावलक्षणः
स्वगतो मेदः स्यात् इत्याशङ्क्य तन्निरूप्यर्थं ‘अद्वैतः’ इति विशेषणम् । द्विवा शतं द्वीतं द्वीतस्य भावो द्वीतं
तन्न विद्यते यस्मिन् ॥ ‘अद्वैतः’ एकरस इत्यर्थः । एतेनात्मनो- भिन्नाभिन्नत्वसंभावनाऽपि अप्रामाणिकीति

* अत्र “ एकोऽद्रष्टा ” इत्येवमपि पदच्छेदो मन्तव्यो भाष्यपुरोधात् ।

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति । (त्य) अन्येषामधिपतिः
सर्वैर्मनुष्यैः कामैः सम्पन्नतमः सु मनुष्याणाम्परमुदआनन्दः ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति, अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मनुष्यैः कामैः संपन्नतमः । स
मनुष्याणां परम आनन्दः ॥ ३२ ॥

दर्शितम् । इदानीमत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति यःपुनः पुनः पृष्टं, तस्योत्तरमुक्तवान्मुनिः, इति श्रुतिरस्मान्प्र-
त्याह—एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमुवाचेति । आत्मनः अत्यन्तं सन्निहितत्वात् ' एषः ' इति निर्देशः ।
' एषः ' सुदुष्यवस्थामापन्नः प्रत्यगात्मा ' ब्रह्मलोकः ' । लोकं लोकः ब्रह्मैव लोको ' ब्रह्मलोकः ' । स्वयं-
ज्योतीरूपं ब्रह्मैवेति यावत् । अत्र पृष्टीतपुरुषविग्रहे अद्वैतश्रुतिविरोध इति द्रष्टव्यम् । हे ' सम्राट् ' ! राजनिति
संबोध्य ' इति ' एवमुक्तप्रकारेण ' ह ' किल ' एनं ' राजानं जनकं उवाचोपदिष्टवान्, याज्ञवल्क्य इति
शेषः । कथं पुनरुवाचेत्यपेक्षायामाह—एषाऽस्य परमा संपदिति । ' एषा अस्य ' विज्ञानमयस्य ' परमा '
उक्त्या ' संपत् ' विभूतिः अकृतकत्वात् । अन्यास्तु विपरीताः हेया इत्यर्थः । ' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य '
विज्ञानमयस्य सुदुत्तौ परमात्मैक्यमापन्नस्य ' परमः ' मोक्षलक्षणो लोकः । स्वयंज्योतिःस्वभावाल्लोकशब्दस्य
मुख्यवृत्तिविषयः स्वामात्रिक । अन्यस्तु साध्यस्वात्क्षयिष्युः । लोकशब्दस्यामुख्यवृत्तिविषयो गौणो हेय इत्यर्थः ।
' एषः ' एव यथोक्तः ' अस्य ' सुदुत्तस्य ' परमः ' स्वरूपानुभवलक्षणो मुख्यो निरतिशयः ' आनन्दः ' पूर्णा-
नन्दः विषयेन्द्रियसंबन्धजनिता आनंदाः परिच्छिन्ना अमुल्याः अपरमाः हेया इत्यर्थः । किं च—वस्तुतो
नान्येव आत्मसुखातिरिक्तं वैयधिकमपि सुखं इत्याह—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति ।
' एतस्यैव ' ब्रह्मानन्दस्य ' मात्रां ' कलां पूर्णस्याप्यानन्दस्य अविद्योत्यानेकबुद्धिद्वैत्यवच्छेदवशात् मात्राशब्दाहं
विषयेन्द्रियसंबन्धकाले विभाव्यमानां ' अन्यानि ' अविद्यया ब्रह्मणोऽप्यखेन परिकल्पितानि ब्रह्मादिस्तंबपर्य-
तानि ' भूतानि ' ' उपजीवन्ति ' उपजुंजते । तावन्मात्रेणैव आनंदीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा लोके लवणावयवैर्लवणाभिध लोको बोधयति । तथा मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं उत्तरोत्त-
रशतगुणितातिशयशालिनां परब्रह्मानन्दवयवानां प्रतिपादनद्वारेण अवयविनं निवृत्तगुणितमेदं अनतिशयं ब्रह्मा-
नन्दं दर्शयितुं उत्तरश्रुतिः प्रवर्तते । तत्र तावत् परमकाष्ठां गतस्य मानुषानन्दस्य स्वरूपमाह—स यो मनुष्याणां
राद्धः समृद्धो भवतीति । ' मनुष्याणां ' मध्ये ' सः यः ' कथित् भोग्यमावयवैः आध्यात्मिकैः ' राद्धः '
संसिद्धः इति अन्तःसाधनसम्पत्तिरुच्यते । संसिद्धाऽप्यन्तःसाधनसम्पत्तं बाह्यसाधनसम्पदभाषे मोगासम्भवात्-
फलवर्तनस्य उच्यते—समृद्ध इति । ' समृद्धः ' बाह्यभोगसाधनेः स्रक्चन्दनालंकारादिभिः सम्पन्न इति
यावत् । एतदुभयसाधनसम्पन्नत्वेऽपि आधिपत्यं विना न निरंकुशो भोगः स्यात् इत्यतो विशेषणम्—अन्येषा-
मधिपतिरिति । ' अन्येषां ' समानजानीयानां स्वतन्त्रः ' अधिपतिः ' । न माण्डलिक इति यावत् ।
ननु—बाह्यसाधनसम्पत्तिं वदन् समृद्धपदं देवसाधनस्यापि बाह्यत्वाविशेषात् तत्संपत्तिमपि वदयेव संकोचका-
त्तावत् । अतो मानुषानन्दस्यापि गन्धर्वानन्दादिः स्वतन्त्रमात्रोपपत्तेः अस्य पृथग्ग्रहणं अनर्थकमिति मामाशंकां मातु-
रकल्पिनेन परिहरन्ती श्रुतिः पूर्वोक्तविशेषणसम्पत्तिं स्पष्टयति—सर्वैर्मनुष्यैः कामैः संपन्नतम इति । मनुष्ये-
भ्यः ' मानुष्यैः ' कामभोगोपकरणैः सर्वैस्तंकुचिर्नैः ' सम्पन्नतमः ' अनिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः

(न्दोऽथ) अथ ये शतमनुष्याणामानन्दाः । सऽएकः पितृणाञ्जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

(न्दोऽथ) अथ ये शतुम्पितृणाञ्जितलोकानामानन्दाः । सऽएकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ॥ ३४ ॥

(न्तेऽथ) अथ ये शतकुर्मदेवानामानन्दाः । सऽएकऽआजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३५ ॥

अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः, स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः ॥ ३३ ॥

अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्ते ॥ ३४ ॥

अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक आजानदेवानामानन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः अकामहतः ॥ ३५ ॥

युधिष्ठिरादिसदृशः । ' सः ' ' मनुष्याणां परम आनन्दः ' । आनन्दानंदिनोरभेदात् एवंविधः पुमान् आनन्द इति निर्देश इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवंविधमनुष्यानन्दः शतगुणितः समानः पितृलोकवासिनां एक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दा इति । आनन्दतरोपक्रमार्थः अथशब्दः । ' मनुष्याणां ' ' ये ' उक्तप्रकाराः ' शतं ' शतगुणितः आनन्दभेदाः ' स एकः ' एवानन्दः ' पितृणां ' दक्षिणमार्गानुयायिनां इत्यन्वयः । के ते पितर इत्यतस्तान्विशिनष्टि-जितलोकानामिति । श्राद्धर्षिर्द्वितृयशदिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैः ते । यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोकाः, तेषां पितृणामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तथा पितृलोकानन्दोऽपि शतगुणीकृत एक एव कर्मदेवानन्द इत्याह-अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दा इति । व्याख्यानं प्राग्बत् । के कर्मदेवा इत्यपेक्षायामाह-ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्त इति । ' ये ' अग्निहोत्रादिश्रौतेन ' कर्मणा ' ' देवत्वमभिसम्पद्यन्ते ' देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तथा कर्मदेवानामानन्दः शतगुणीकृतः सन् स्वामाविकदेवानामेक आनन्द इत्याह-अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दा इति । मनुष्यादिसर्गस्य प्रकृतेः प्रागेव देवत्वं प्राप्ताः ' ते ' आजानदेवा उच्यन्ते । ते तु सूक्ष्मव्यापिशरीरधारिणो महत्मान इत्यर्थः । इदानीमाजानदेवैरुक्त आनन्दः तदुपास्त्यधिकारिण आजानदेवानन्दात् प्राक्तनानन्देषु जातवेराग्यस्य आजानदेवायानन्देषु सतृष्णस्य मनुष्यदेह एव जीवतः श्रोत्रियस्यापि समान एवेत्याह-यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत इति । अर्थज्ञानान्तं एकशाखाविषयमध्ययनं यस्यास्ति स श्रोत्रियश्चन्द्रेणोच्यते । " श्रोत्रियं चन्द्रेणोऽधीते " (पा. सू. १।२।८४) इति पाणिनिनोक्तत्वात् । वृजिनं पापं तत्र विद्यते यस्य सः ' अवृजिनः ' पापरहितः कृन्धवेदोक्तकारित्वात् । ' अकामहतः ' । आजानदेवावधिपूर्वानन्देषु

(तोऽथ) अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः । सऽएको देवलोकऽ
आनन्दो युश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३६ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतन्देवलोकऽआनन्दाः । सऽएको गन्धर्वलोकऽ
आनन्दो युश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३७ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतङ्गन्धर्वलोकऽआनन्दाः । सऽएकः प्रजापति-
लोकऽआनन्दो युश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ॥ ३८ ॥

(तोऽथ) अथ ये शतम्प्रजापतिलोकऽआनन्दाः । सऽएको ब्रह्म-
लोकऽआनन्दो युश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतऽएष ब्रह्मलोकः सम्प्रा-
डिति हैनमुनुशशासैतुदमृतुं सोऽहम्भृगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्व-
म्विमोक्षयैव ब्रूहीति ॥ ३९ ॥

अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एको देवलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३६ ॥

अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः
अकामहतः ॥ ३७ ॥

अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृ-
जिनः अकामहतः ॥ ३८ ॥

अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः । यश्च श्रोत्रियः अवृजिनः

विनृण्य इति यावन् । चकारादेर्विषयस्य पूर्वानन्देषु विरक्तस्य आजानदेवानन्दसमान एवानन्द इति प्रदर्शितनि-
त्यर्थः । एवमुत्तरप्राग् श्रोत्रियाणां पूर्वपूर्वानन्देषु वैराग्यं उत्तरोत्तरानन्देष्वभिलाषधेत्युभयं तत्तदानन्दसाम्यप्रयो-
जनं तत्तदुपासकानामिति द्रष्टव्यम् । श्रोत्रियस्य चेहानन्दोपदेश उपस्थापोसकयोस्तुत्यानन्दप्रदर्शनद्वारा परब्र-
ह्मविदः तदानन्दलामप्रदर्शनार्थमिदं विप्रायः ॥ ३९ ॥

आजानदेवानन्दः शतगुणितः सन् उपास्येन्द्रादीनां वसतिभूमौ तदुपासके च एक आनन्द इत्याह—अथ
ये शतमाजानदेवानामानन्दा इति । ‘ देवानां ’ सृष्ट्यादिभूतानां यष्ट्यानां निसर्गसिद्धदेवाभेदायाऽपि उक्त-
धानां ‘ लोकाः ’ स्थानं तस्मिन् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

देवलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो गन्धर्वलोके तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं देवलोक-
आनन्दा इति । व्याप्त्यान् पूर्ववत् । गार्गात्राज्ञोऽपि देवलोकानां गन्धर्वलोकेष्वेव अतिप्रोतमान उक्तः ।
तथैवात्रापि देवलोकानन्तर्गं गन्धर्वलोकस्य युक्तम् ॥ ३७ ॥

गन्धर्वलोकानन्दः शतगुणितः एक एवानन्दो विराट्शरिरे तदुपासके च भवतीत्याह—अथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दा इति । ‘ प्रजापतिलोकः ’ विराट्शरीरे । शेषं पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

विराटानन्दः शतगुणीहो द्विरप्यगर्भस्य तदुपासकस्य च एक आनन्द इत्याह—अथ ये शतं प्रजापति-

स वाऽएषुः । (५) एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
पापञ्च पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यदत्र किञ्चि-
त्पुश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययम्पुरुषऽइत्येवमुवैतुद्याज्ञवल्क्य
सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददाम्युतऽऊर्ध्वमिवाध्यायैव ब्रूहीति ॥ ४० ॥

अकामहतः । एष ब्रह्मलोकः सम्भ्राद् इति हैनमनुशशास । एतदमृतम् । सोऽहं भगवते सहस्रं
ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि इति ॥ ३९ ॥

स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियो-
न्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यदत्र किञ्चित् पश्यति । अनन्वागतस्तेन भवति । असंगो हि अयं
पुरुष इति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य । सः अहं भगवते सहस्रं ददामि, अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहि इति ॥ ४० ॥

लोक आनन्दः इति । ' ब्रह्मलोकः ' हिरण्यगर्भात्मा तस्मिन्नित्यर्थः । गन्धर्वादिषु आनन्दोत्कर्षापकर्षी तत्र
तत्र सत्वशुद्धितारतम्यात् ब्रह्मानन्दमात्राविर्भावतारतम्यमपेक्ष्य निर्दिश्येते । " यश्च श्रोत्रियः " इत्यादि मानुषादि-
पर्यायेष्वपि योऽयम् । यतः श्रोत्रियत्वादिषु न सार्वभौमत्वादिमुखमनुभवति । अतः पूर्वेष्वपि योजयितुं युक्तम् ।
पूर्वं सलिल एकोऽद्रेष्ट्युपक्रम्य— " मात्रामुपजीवन्तीत्यन्तेन " कार्यकरणविनिर्मुक्तो यः प्रत्यगात्मा निरतिशयान-
न्दः परिपूर्णः प्रतिज्ञातः । स एव " स यो मनुष्याणाम् " इत्यारम्य " स एको ब्रह्मलोक आनन्दः " इत्यन्तेन
प्रतिपादितः । तस्येदानीमुपसंहारमाह— एष ब्रह्मलोकः सम्भ्राडिति हैनमनुशशासितदमृतमिति । ' एषः '
त्रिनृष्णाः श्रोत्रियः प्रत्यक्षो निरतिशयानन्दः ' ब्रह्मलोकः ' ' एतदमृतं ' मुख्यं मोक्षस्वरूपमिति ' एनं ' जनकं
' ह ' किल अनुशशासानुशासितवान् उपदिष्टवानित्यर्थः । एवं मुनिहृतमुपसंहारं धृत्वा राजोवाचेत्याह— सोऽहं
भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति । ययोक्तरीत्या सम्यक् ज्ञाने निर्द्धारितेऽपि तन्निर्द्धार-
णात्प्रागेव यन्मुक्तये परं साधनं तस्मादूर्ध्वमपि मखं ' ब्रूहीति ' विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं राजा
मुनिं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र " तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे " इति वाक्यमारम्य " एष ब्रह्मलोकः सम्भ्राडिति हैनमनुशशासितदमृतं " इत्यन्तं
वाक्यजानं सुपुसिनिषयम् । तथा च सुपुसिनिषयप्रविष्ट आत्मा स इदानीं संसाररूपदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं
जाग्रदभूमिं प्रापयितव्यः । सुपुसौ दार्ष्टान्तिकसम्बन्धस्य अत्यन्तं स्पष्टयितुमशक्यत्वात् यदभिप्रेत्यात्मनः सुपुसि-
श्चानाज्जागरितस्यानुपपत्तिमाह— स वा एष एतस्मिन्सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेत्यादिना । सम्यक् प्रसीदत्यस्मि-
न्निति संप्रसादः सुपुसिस्थानं तस्मिन् ' संप्रसादे ' । " तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् इदयस्य भवति " " सलिल
एकोऽद्रेऽईतो भवति " इति चोक्तत्वात् अवस्थांतरापेक्षया सुपुसौ प्रसादातिशयाच्चेति मात्रः । ' बुद्धान्ताय ' जाग-
रणापेक्ष्यर्थः । अक्षरार्थः पूर्ववत् । अत्रापि राजा विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रदानप्रतिज्ञापूर्वकं मुनिं पुनः
पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(त्वु) अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार । मेघावी राजा सर्वेभ्यो
 माऽन्तेभ्यऽउदरौत्सीदिति स युत्राणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽ-
 णिमानन्निगच्छति वृथाऽऽम्बुम्बोदुम्बरम्वा पिप्पलम्वा बन्धनात्प्रमुच्यंतेवु-
 म्वायुश्च शरीरऽआत्मैभ्योऽङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायुम्प्रतियो-
 न्याद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

अत्र ह याज्ञवल्क्ये विभयाञ्चकार । मेघावी राजा सर्वेभ्यो मा अन्तेभ्यः उदरौत्सीत् इति । स
 यत्राणिमानं न्येति जरया वा उपतपता वा अणिमानं निगच्छति । यथा आम्बं वा उदुंबरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्येत । एवमेव अयं शरीर आत्मा एभ्यः अङ्गेभ्यः सम्प्रमुच्य पुनः प्रति-
 न्यायं प्रतियोनि आद्रवति प्राणायैव ॥ ४१ ॥

- तद्यथाऽनः सुप्तमाहितम् । (सु) उत्सुर्जघायादेवमेवायुं शारीरुऽ
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढऽउत्सुर्जघाति * ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायुन्तेम् । (सु) दुग््राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः
पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवुं हैवम्बिदथुं
सुर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्तऽइदम्ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥ ४३ ॥

तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमुत्सुर्जघायात् । एवमेव अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः
उत्सुर्जघाति ॥ ४२ ॥

तद्यथा राजानमायुन्तेमुग््राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्ते । अयमा-
याति । अयमागच्छतीति । एवं ह, एवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्ते । इदं ब्रह्मायाति । इद-
मागच्छतीति ॥ ४३ ॥

‘पैराभ्याद्यर्थमेवोच्यते इति भावः । ततः कथं शरीरं विमुञ्चतीत्यपेक्षायां दृष्टांतमाह—यथाऽऽन्नं वोदुम्बरं वेति ।
' यथा ' दृष्टांतो लोके ' आन्नं ' फलं ' उदुबरं वा फलं ' पिपलं वा ' फलं ' बन्धनात् ' वृंतेन सह फलं येन
रस्तेन बध्यते स रसो बन्धनहेतुत्वात् बन्धनम्, वृंतमेव वा बन्धनं यस्मिन् फलं रसेन बध्यते तद्वन्धनं, तस्मा-
द्वन्धनात् ' प्रमुच्येत ' वाताघनेकनिमित्तवशात् विच्छिद्येत इत्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह—एवमेवायं शारीर
आत्मैभ्योऽङ्गैभ्य इति । यथा अयं दृष्टांतः ' एवमेव ' ' अयं शारीर आत्मा ' शरीरे स्थूलं भवः शारीर आत्मा
लिङ्गोपाधिको लिङ्गदेह एव आत्मप्रकाशितः ' एभ्योऽङ्गैभ्यः ' देहावयवैभ्यः चक्षुरादीन्द्रियस्थानेभ्यः ' संप्र-
मुच्य ' सम्यगेकीभावेन प्रकर्षेण निर्लेपतया मुक्त्वा पुनर्वारंवारं ' प्रतिन्यायं ' प्रतिगमनं यथागतं तथा ' प्रति-
योनि ' योनिं प्रति स्थानविशेषं प्रति विचारकमूर्खसंस्कारवशात् ' आद्रवति ' गच्छतीत्यर्थः । यथा स्वनाज्जाग-
रितं ततः स्वप्नमिति पुनः पुनः पुमान् प्रतिपद्यते, तथैव पुनर्देहांतरमिति प्रतिपादनार्थः पुनःशब्दः । प्रति-
न्यायमिति शब्दावयवार्थः पूर्ववत् । किमर्थमित्यपेक्षायामाह—प्राणायैवेति । ' प्राणाय ' प्राणव्यूहायैव प्राणानां
स्थानविशेषविन्यासेनावस्थानाय देहान्तरग्रहणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदानीं लोकाहोकांतरं गच्छत्यात्मा इत्यस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टांतमाह—तद्यथाऽनः सुप्तमाहितमु-
त्सुर्जघायादिति । तत्र दृष्टांतः—' यथा ' लोके ' अनः ' शकटं ' सु ' सुप्तु भृशं वा ' समाहितं ' उद्वल-
मुसलशर्षपांडादिग्रहोपकरणेनात्रान्येन च संपन्नं भाराकांतं सत् ' उत्सुर्जत ' नानाविधं शब्दं कुर्वत् यायाद्गच्छेत्
शाकटिकेनाधिष्ठितं सदित्यर्थः । दार्ष्टांतिकमाह—एवमेवायं शारीर आत्मेति । यथा अयं दृष्टांतः । ' एवमेव '
' अयं शारीरः ' शरीरे स्थूलं भवः आत्मा लिङ्गोपाधिकः स्वप्रनुद्धान्ताविव जन्ममरणान्यां कार्यकरणसंयोगलक्षणान्ता
इहलोकपरलोकानुसंचारी सन् ' प्राज्ञेन ' परेणात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेनान्वारूढोधिष्ठितोवभास्यमानः
' उत्सुर्जत ' मरणकाले मर्मकृतनसंभूतवेदनापीडितमानसो हिक्किालक्षणं शब्दं कुर्वन् ' याति ' गच्छति ।
आत्मज्योतिषा अवभास्यमाने लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति सति तद्रूपाधिक आत्मा गच्छतीव, न तु परमार्थतो
निरूपाधिक आत्मा गच्छति ॥ ४२ ॥

ननु—अस्य मूर्धोः कुतो देहांतरं यदसौ गच्छेत्, तत्कर्तुरेवायात् । न तावत् स्वकृतं स्यात्, देहेन्द्रिय-

तद्यथा राजानम्प्रिययासुन्तम् । (मु) उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामु-
प्यऽउपसमायुन्त्येषु ११ ह्यैवम्बिदुद ११ सुर्वै प्राणाऽउपसमायन्ति सुत्रैतदूर्ध्वो-
च्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४। १ ॥ (७) ४-१ ॥

तद्यथा राजानं प्रिययासुन्तं उग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामप्य उपसमायन्ति । एवं ह, एवंविदं सर्वं
प्राणा उपसमायन्ति । यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥ ४४ ॥

वियुक्तस्य तन्निर्माणे असामर्थ्यात् । न चान्यकृतं राज्ञो गृहनिर्मातृकर्तृभृत्यादिवत् अस्य देहनिर्मात्रन्यस्यासंभवात्,
इति शंकायां स्वकर्मोपाजितान्येव भूतानि तत्कर्मप्रेरितानि तद्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञानुसारतः शुभमशुभं वा देहं कृत-
कर्मोपमोगार्थं कृत्वा प्रतीक्षन्ते, इत्येवं समावाप्त्यमाने अर्थे दृष्टांतमाह—तद्यथा राजानमायंतमुग्राः प्रत्येनस
इति । ' उग्राः ' जातिविशेषाः । यद्वा उग्रे हिले कर्मणि राज्ञा नियुक्ताः क्रूरकर्माण उग्राः । ' प्रत्येनसः '
एनः पापं तद्वान् इह एनःशब्देनोच्यते तथा च—एनः एनः पापिनं पापिनं प्रति शासनार्थं नियुक्ताः क्रूरकर्माणः
' प्रत्येनस ' उग्रेभ्यो भिन्नाधिकारा इति यावत् । ' सूताः ' ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः संकरजातिविशेषाः रथ-
बाहनकोविदाः । ' ग्रामप्यः ' ग्रामनेतारः । सूताश्च ग्रामप्यथेति द्वन्द्वः । तथा च-तत्र दृष्टांतः । यथा
लोके राजानं राज्याभिषिक्तं आयत्तमागच्छन्तं ' उग्राः प्रत्येनसः ' ' सूतग्रामप्यः ' राजकीयाः । एते राज्ञः
आगमनं बुद्ध्वा तदागमनात् पूर्वमेव अन्निर्मक्ष्यमोऽप्यलेखाचोप्यलक्षणीधतुर्विधेः ' पानैः ' क्षीरोदकादिभिरावस-
थैश्च प्रासादागोपुरस्तोरणादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः प्रतीक्षन्ते इत्यत आह—
अयमायात्ययमागच्छतीति । अयं राजा ' आयाति अयमागच्छति ' इत्येवं वदन्तः सन्तः प्रतीक्षन्ते ।
पुनरुक्तिरादरायैत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं ह्येवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इति । यथा अयं
दृष्टांतः । ' एवं ॥ ' किल ' एवंविदं ' कर्मफलवेदितारं संसारिणं सर्वाणि भूतानि पंचभूतानि शरीरकर्तृणि
करणानुसर्हन्निगुणि च आदित्यादीनि संसारिकर्मप्रयुक्तानि तैरेव कर्मफलोपमोगमायनैः शरीरादिभिः ' प्रतिकल्पन्ते '
प्रतीक्षन्ते । स्वाम्नि देहायाकारणरिणते आत्माभिव्यक्तिं कांक्षन्ते इत्यर्थः । तानि भूतानि कथं प्रतीक्षन्ते
इत्यनेशापामाह—इदं ब्रह्मायातीद्भागच्छतीति । ' इदं ब्रह्म ' भोक्तृ कर्तृ तु आत्माकं ' आयाति '
आगच्छति इत्यादरेण वदन्ति प्रतीक्षन्तः इत्यर्थः । संसारिणि जीवे अमंमारित्रसशब्दप्रयोगस्तु तस्य वस्तुतो
भ्रमनिष्पन्नवशापनार्यः, कथं वा अस्य " ब्रह्मास्मिनि " मतिर्भवेत् इति तत्त्वबोधनार्थं वा श्रुत्या ह्यन इति भावः ।
अत्र शरीरारंभकत्वमात्मनो वर्तने इत्येतावानेवांशो विवक्षितः । न तु पूर्वं भूतानि राजभृन्वत् देहमारण्य प्रती-
क्षन्ते, पश्चादात्मा राजवत्तत्र गच्छन्तीत्यंशोऽपि शरीरारंभकभूतैः सर्वमात्मनो गमनमिति सिद्धांतस्थितेः । प्रतीक्ष-
णापुन्यगाम्नु एवमिदमि युक्तकर्मफलवेदनातिवेदनमुन्वयर्थां ज्ञानव्यः ॥ ४३ ॥

एवमात्मनो वर्तमानदेहं दिवा देहान्तरं जिगमिषन्तः तन्निर्माणे सहायसम्पत्तिरुक्ता । इदानीं गच्छेत्
संसारिणं ये अनुगच्छन्ति । अनुगच्छन्तोऽपि किं स्वात्तन्त्र्येण, संसारिकर्मप्रयुक्त्या वा अनुगच्छन्ति त्रिंश-

स यत्रायुः शरीरऽआत्मा । (त्माऽव) अबल्यघ्नोत्य सम्मोहमिव
न्येत्युच्येनमेते प्राणाऽअभिसमायन्ति सुऽएतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो
हृदयमेवान्वुवक्रामति ॥ १ ॥

शारीरकब्राह्मणम् ।

स यत्रायं शारीर आत्मा अबल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येति । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति ।
स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वुवक्रामति ॥ १ ॥

सायां संसारिकर्मप्रेरिता एव वागादयोऽनुगच्छन्तीति निर्णेतुं तावत् दृष्टांतमाह—तद्यथा राजानं प्रथिया-
सन्तमुद्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायन्तीति । तत्तत्र दृष्टांतः । यथा—‘ प्रथियासंतं ’ प्रकर्षेण
यातुमिच्छंतं राजानं पूर्वोक्ताः उद्रादयः ‘ उप ’ समीपे सम्यगेकीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्ति । राज्ञा सह-
गमनार्थं अनाज्ञता एव केवलं तज्जिगमिषामिज्ञा इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—एवं ह्रैर्विदं सर्वे प्राणा उप-
समायन्तीति । यथा अयं दृष्टांतः ‘ एवं ह ’ किल ‘ एवंविदं ’ कर्मफलवेदितारं संसारिणं ‘ प्रथिया-
संतं ’ मरणकाले सर्वे प्राणाः वागादयः ‘ उपसमायन्ति ’ अनाकारिता एव सन्तस्ते तत्कर्मप्रेरिताः सह-
गमनार्थं ‘ उप ’ समीपे ‘ सम् ’ एकीभावेन ‘ आयन्ति ’ आगच्छन्तीत्यर्थः । एवमात्मना सह गच्छन्तः प्राणाः
स्वाध्रयेणापृथ्वीकृतभूतपञ्चकेन शरीरारंभकीभूतेन सहैव गच्छन्ति । आश्रयगमनमन्तरेण आश्रयिणो गमनासंभवात्
इति द्रष्टव्यम् । अचेतनानामपि रथादीनां चेतनाविष्टितानां प्रवृत्तिवत् वागादीनामपि भोक्तृकर्मनियन्त्रितानां
प्रवृत्तिः सम्भवतीति भावः । कस्मिन् काले इदं दुःखामकं गमनमित्यपेक्षायामाह—यत्रैतदूर्ध्वोद्ध्वासी भवतीति ।
एतदिति क्रियाविशेषणम् । तथा च—मृतायुपरिथितायां उदानाख्ये वायौ प्रबले सति ‘ एतत् ’ ऊर्ध्वोद्ध्वासित्वं
यथा स्यात्तथा ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले ‘ ऊर्ध्वोद्ध्वासी ’ ‘ भवति ’ तस्मिन् काले तद्गमनमित्यर्थः । मरणा-
वसरे हि प्राणाः सर्वेषु प्राणिषु क्लेशमादधतीत्युत्सर्गः । शास्त्रोक्तोक्तान्तिवैदिनि तु पुरुषे न ते क्लेशाधायिनः,
ज्ञानमाहात्म्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीहर्षकिंशरब्रह्ममगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कुनौ मार्घ्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाच्यंदिनशाखोपनिषद्-
वृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये प्रथमे उपोत्तराखण्डे
परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । १ ॥

प्रस्तुते संसारोपवर्णने “अयं शारीर आत्मा एभ्यः अंगेभ्यः सम्प्रमुच्य” इत्यादिना साकल्येन सम्प्रमोक्षणादि
सूचितम् । तदिदानीं कस्मिन् काले कथं वेति जिज्ञासायां संसरणं वर्णयितव्यं इत्याद्याशयवती उत्तरा श्रुतिस्तदर्थं
प्रवर्तते- स यत्रायं शारीरऽ आत्माऽअबल्यं नीत्य सम्मोहमिव न्येत्युच्येनमेते प्राणा अभिसमायन्तीति ।
“ तथयाज्ञः सुसमाहित ” इत्यादौ प्रकृत- ‘ सोऽयं ’ ‘ शारीर आत्मा ’ ‘ यत्र ’ यस्मिन् काले जराशुक्तेहेतुभिः
अभिभवे सति ‘ अबल्यमिव ’ अबलभावमिव दौर्बल्यमिव ‘ नीत्य ’ नितराभित्वा प्राप्य यदा ‘ सम्मोहमिव ’
संमूढतामिव अविवेकतामिव ‘ नितरां एति ’ याति । ‘ अयं ’ तदा एवमात्मानं करणस्वामिनं प्रति ‘ एते

स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः । पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकी भवति
 नु पश्यतीत्याहुरेकी भवति नु जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति नु रसयतीत्याहु-
 रेकी भवति नु वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहुरेकी भवति नु मनु-
 तऽइत्याहुरेकी भवति नु स्पृशतीत्याहुरेकी भवति न विजानातीत्याहुः ॥२॥

स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति । एकी भवति न पश्यतीत्याहुः
 एकी भवति न जिघ्रतीत्याहुः । एकी भवति न रसयतीत्याहुः । एकी भवति न वदतीत्याहुः ।
 एकी भवति न शृणोतीत्याहुः । एकी भवति न मनुत इत्याहुः । एकी भवति न स्पृशतीत्याहुः ।
 एकी भवति न विजानातीत्याहुः ॥ २ ॥

प्राणाः ' वागादयः ' अभिसमायन्ति ' आभिमुख्येन सम्यक् निर्लेपतया स्वस्थानात् आपन्ति आगच्छन्ति ।
 करणानि सामस्तेनात्माऽमिमुखान्यायान्तीत्यर्थः । ननु—सम्मोहेमिवेत्यत्रैव श्रुत इवशब्दः कथमवत्यमिवेत्यत्रापि
 सम्बद्धो व्याक्रियते, इति चेत्; शृणु, संमोहो हि करणानां स्वस्थानादादृष्यवशात्स्वगोचरेषु अशक्ततया व्याकुली-
 मानः । स च मोहकार्यभूतदेहनिष्ठः, न त्वात्मनिष्ठः । तस्य तु देहैक्ये अभ्यासवशात् आत्मा संमोहं
 न्येति श्येतदुपचर्यते इत्यात्मनि संमोहस्योपचरितत्वचोतनार्थं इवशब्दः प्रयुक्तः । अवल्यं नीत्ये-
 त्यत्र च ल्यप्रत्ययश्रुतेः । अवल्यस्य संमोहेन समानकर्तृता अवगता । अतस्तत्प्रसक्त्या अपि आत्मनः
 कर्तृत्वं वक्तव्यम् । तच्च तस्य साक्षान्नोपपद्यते, असंगत्वात् अनूर्तत्वात् " अजरः " इत्यादिश्रुतेः अवल्यत्वे-
 जराद्यभिमवांसंबद्धत्वाच्च । तस्मात्तत्रायुपचरितत्व द्योतयितुं इवशब्दमाकृत्य व्याख्यानमुचितम् । उभयत्रापि
 आत्मनि कर्तृत्वस्य परोमाधिनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वादिति । कथं करणानि आत्मानमभिमुखतः सामस्तेना-
 याति इत्यपेक्षायां तदागमनप्रकारमाह—स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददान इत्यादिना । ' सः ' प्रकृतः
 अविज्ञानात्मा ' तेजोमात्रा ' तेजःशब्देन भूतपंचकमुच्यते । मीर्यते विषया यामिस्ता मात्राः इति
 ध्युःपत्तेः, विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्रा अंशाः तेजोमात्राः । रूपादिप्रकाशकानि करणा-
 नीनि यावन् । ताः ' समभ्याददानः ' सम्यक् निश्शेषं आभिमुख्येन आददान उपसंहरमाणः मृत्तिकाले
 ' हृदयमेव ' हृदयस्यां बुद्धिमेव ' अन्ववक्रामि ' अन्वागच्छति बुद्धावेवाभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः ।
 समभ्याददान इति ज्ञानत्रुप्रत्ययप्रयोगात् आत्मनः करणादानस्वात्मोपसंहायोः यौगपद्यं दर्शितम् । करणो-
 पाधिमंतरेण आत्मनः स्वतःमंकोचविकासयोरभावात् । हृदयमेवेत्येवकारः स्वप्नसुषुतिव्यावृत्त्यर्थः । स्वप्ने हि
 देहस्थानेन नाडीगणान् वासनात्मकान् विषयान् संजानः तदनुसरन् आत्मा अवतिष्ठते । सुषुप्तौ च कारण-
 प्रत्यामना अग्निग्वि तमन्त्रोऽं देहं संव्याप्य तिष्ठति । तदुभयमुक्तांतिकाले नास्तीति भावः ॥ १ ॥

एवं हृदि करणोपसंहरणेन स्वात्मोपसंहरणे सति किं स्यात् इत्यपेक्षायां करणानुप्राहकनिवृत्तिनिमित्तकं
 रूपाद्यदर्शनं स्यादित्याह—स यत्रैप चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवतीति । यो मोक्तृकर्म-
 प्रयुक्तो यारदेहभारण चक्षुषः अनुमहं कुर्वन् चक्षुषि वर्तते आदित्यपुरुषः ' सः ' एव ' चाक्षुषः प्रदयः '
 आदित्यांशः स्वप्रयोजकमोक्तृकर्मशेषे सति ' यत्र ' यस्मिन् काले मोक्तृकर्मिण्यः ' पराङ् ' विमुक्तः सन्
 स्वादिभूतदेवतारूपं प्रति ' पर्यावर्तते ' आसंभताज्ञानेन परिवर्तते । ' अय ' तदा मुमुक्षुः ' अरूपज्ञो

(स्तु) तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रप्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तुमुत्क्रामन्त-
 म्प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सुर्वे प्राणोऽनूत्क्रामन्ति ।
 संज्ञानमेवान्ववक्रामति सुऽएष ज्ञः सविज्ञानो भवति तुभ्विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो
 वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
 अनूत्क्रामन्ति । संज्ञानमेवान्ववक्रामति । स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति । तं विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते । पूर्वप्रज्ञा च ॥ ३ ॥

भवति । रूपं न जानातीत्यर्थः । ननु—तर्हि आदित्यानुग्रहादादित्यांशे गते चक्षुषः अत्यंताभाव एव
 स्यात् । अतश्चक्षुरभाव एव मुमुर्षोरूपज्ञत्वव्यवहारहेतुः स्यात् इतीमांशांशंकारं परिहरति—एकीभवति न
 पश्यतीत्याहुरिति । चक्षुर्देवताऽऽदित्यांशस्य चक्षुषि अनुग्रहनिवृत्तिद्वारेण अंशदेवतया ऐक्ये सति यदा
 चक्षुर्लिगात्मना ' एकीभवति ' तदा मुमुर्षुः पार्श्वस्थान् न पश्यतीत्याहुः । अतश्चक्षुषः स्वानुग्रहनिवृत्तौ
 स्वस्य हृदये लिगात्मनि एकीभाव एव मुमुर्षोः अरूपज्ञत्वव्यवहारः । न ॥ चक्षुरभाव इत्यर्थः । एवं
 " एकीभवति न जिघ्रत्तीत्याहुः " इत्यादि—" न विजानातीत्याहुः " इत्यंतं व्याख्येयम् । अत्र प्राणेन्द्रियस्य
 " अथ प्राणमत्यवहत् " इत्यादौ द्वीयप्राणयोक्तौ वायुः अनुग्रहकोदेवता । रसनस्य वरुणः सोमो वा
 तस्यावात्मकत्वात् । वाचो वह्निः । ओत्रस्य दिशः । मनसश्चंद्रमाः । स्पर्शस्य वायुः । बुद्धेः प्रजापतिरिति
 तत्तदिन्द्रियाणां क्रमेण देवता बोद्धव्याः । अत्र पाठक्रमः, नोत्क्रांतिक्रमाभिधायकः । कल्पचित्तं श्रोत्राद्युक्रमग-
 र्थैव प्रथमं दर्शनात् । अतोऽज्ञानियत एव क्रम इति भावः । एवं मरणकाले रूपदर्शनराहित्ये देवतानिवृत्तिः,
 कारणानां हृदये लिगात्मना एकीभावश्चेत्यर्थद्वयं साधकमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

इदानीं कारणेषूपसंहतेषु सत्सु निष्क्रमणसाधनीभूतो यः अंतर्व्यापारो भवति तमाह—तस्य हैतस्य हृदयाग्रं
 प्रद्योतते इति । ' तस्य ' लिगोपाधिकस्य ' ह ' किल ' एतस्य ' प्रकृतस्य उपसंहतकरणस्य मुमुर्षोः ' हृदयस्य '
 हृदयच्छिद्रस्य ' अग्रं ' नाडीमुखं ' प्रद्योतते ' प्रकाशते । यथा स्वप्नं प्रतिपिस्तोः जाग्रदसनादानरूपेण स्वेन
 भासा चैतन्यज्योतिषा च करणव्यतिरेकेण हृदये वासनाप्रकाशात्मकं ज्ञानं भवतीति ज्योतिर्ब्राह्मणे ध्रुतम् ।
 तथा मृत्तिदशायामपि तेजोमात्राऽऽदानकृतेन वासनारूपेण आत्मचैतन्यज्योतिषा च प्राण्यदेहादेहादिविषयबुद्धि-
 वृत्त्यात्मना हृदयाग्रप्रद्योतनं भवति । ' तेन ' हृदयाग्रं ' प्रद्योतेन ' प्रद्योतितः ' एष आत्मा ' विज्ञानमयः
 लिगोपाधिकः ' निष्क्रामति ' । लिगामनात् स्वयमपि तदवष्टेमेन निर्गच्छतीत्यर्थः । ननु—उक्तप्रद्योतेन कर्मा-
 र्जितं लोकं पश्यन् आत्मा मरणकाले हृदयात्केन मार्गेण निर्गच्छतीत्याकांक्षायां तमाह—चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति ।
 यदि अस्य आदित्यलोकेप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात्, तदा असौ ' चक्षुष्टः ' चक्षुषः सकाशात् निष्क्रा-
 मति । यदि ब्रह्मलोकेप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा स्यात् तदा ' मूर्ध्नः ' द्वारा निष्क्रामति । यथाकर्म यथाज्ञानं

‘अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः’ श्रोत्रादिभ्यः सकाशात् निष्क्रामतीत्यर्थः । तस्मात् सकर्मैवानुप्रेयमिति भावः ।
 ननु-निर्गच्छतां प्राणानां मध्ये कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायामाह-तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति । यथाकर्म
 यथाश्रुतं ‘तं’ विज्ञानात्मानं ‘उत्क्रामन्तं’ परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय उद्भूताभिप्रायं ‘अनु’सृत्य
 ‘प्राणः’ सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ् स्वाधिकारी राजानमुत्क्रामति-। तं च ‘प्राणमनूत्क्रामन्तं’ अनुगच्छन्तं सन्तं
 ‘सर्वं प्राणाः’ वागादयः प्रधानस्य परिवारस्थानीयाः अनुत्क्रामन्तीत्यर्थः । न चात्रानुशब्दः क्रमावयोकः ।
 किं तु-विज्ञानमयादेः प्राधान्यचोक्तः । तथा हि-वागादयो हि प्राणा मुख्यप्राणाधीनाः इति उद्गीथब्राह्मणे
 निर्णीतम् । अतो वागाद्यपेक्षया मुख्यप्राणस्य प्राधान्यम् । तथा मुख्यप्राणोऽपि स्थित्युत्क्रमणादौ भोक्तुः कर्मा-
 धीनः । अतो मुख्यप्राणापेक्षया विज्ञानान्मनः प्राधान्यम् । इदं च प्राधान्यमभिप्रेत्य इह अनुशब्दः प्रयुक्तः ।
 लिंगावभासकस्यात्मनो लिंगस्य च उत्क्रमणे देशकालभेदाभावात् न क्रमार्थः अनुशब्द इति भावः । एवं
 त्रियमाणस्यार्थसिद्धमाह-संज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । यथोत्क्रमणात् स्वकर्मानुसारिभाविदेहविज्ञानसहिती
 भवति । तथा उत्क्रामन्त्यन्तरं ‘संज्ञानमेव’ विशेषज्ञानोद्भासितमेव गन्तव्यं ‘अन्ववक्रामति’ अनुगच्छती-
 त्यर्थः । तथा च दुःखहानिनिच्छता मरणकाले स्वातन्त्र्यार्थं तत्साधनोपनिषद्बिहितशमादौ यत्नवता मरित-
 व्यम् । किं च-सर्वशुभकर्मविधायित्वेन अशुभकर्मनिषेधित्वेन च शास्त्रस्य इह कर्मभूमौ महानारम्भो दृश्यते ।
 सोऽपि मृत्तिकाले स्वातन्त्र्यार्थं पुण्योपचयकर्तव्यतां दर्शयति । अतस्तदपि यथाऽधिकारं कर्तव्यमिति
 प्रकरणाद्यर्थः । यदुक्तं इदयामप्रद्योतनं तदेव स्पष्टयति-स एष ज्ञः सविज्ञानो भवतीति । ‘एषः’
 सुमूर्धः आत्मा ‘ज्ञः’ ज्ञानृन्वभाव एव सन् सविज्ञानः । पूर्वप्रज्ञाऽलवभावनाप्रधानेन विज्ञानेन मह
 वर्तमानो भवति । स्वप्ने ह्य विशेषविज्ञानज्ञानं भवतीत्यर्थः । एतच्च सविज्ञानत्वं कर्मवशादेवास्य भवति न
 स्वप्नप्रः । स्वप्नत्रयेण हि सविज्ञानस्ये सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैव तु तदुच्यते । तस्मात् कर्मणोद्भाव्यमानेन
 भाविदेहविषयकान्तःकरणव्याश्रितवासनारमकविशेषज्ञानेन सर्वो लोकोः अन्तकाले सविज्ञानो भवतीति भावः ।
 पूर्वं शाकटवन् मन्थृतसंसार उन्मर्ज्जनीनीत्युक्तम् । तत्रेदानीं किं तस्य परलोकस्य प्रस्थितस्य पापेभ्यः शाकटिक-
 सम्भारणानीने परलोक गन्वा यदुक्ते । तत्र शरीराधारभक्तं च किमिति जिज्ञासायामाह-तं विद्याकर्मणी
 समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । प्रमागान् अत्रमागाज्ञ जानं मन्थकूज्ञानसंज्ञयज्ञानमिष्याज्ञानसाधारणं संसार-
 हेतुभूतं ज्ञानमात्रं इह विद्याशब्देनोच्यते न परमाज्ञानम् तस्य संसारविरोधित्वात् । शास्त्रतो लोकतो वा
 स्वभावतो वा यत् दृष्टादृष्टार्थस्वरूपं बद्धम कथमाद्य तस्य इह कर्मशब्देनोच्यते । त्रियमाणस्य कर्मण-
 तत्कृतस्य च शुक्तस्य यः संस्कारो इति सञ्चितः सा पूर्वप्रज्ञेरुच्यते । इह विद्याकर्मणोः कार्यकोटिरूपत्वात् समस्य
 षचनं दृढम् । पूर्वप्रज्ञायास्तदुद्भवप्राधान्यार्थं पृथक्करणम् । प्राधान्यं तस्याः भुञ्जमानस्य कर्मणः परिशेषत्वात्
 जायमानस्य मन्थवाद्य । न च-एतस्याः कर्माद्यनुष्ठानादौ प्रयोजकत्वं नान्नि कुनः प्राधान्यमिति कारणम् ।
 पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवमितिकृतस्य बह्वनस्य कार्यस्य दर्शनात् । तथा हि-केषांचिन् कमुचिन् कियान् वि-
 कर्मांशिकप्राणासु विदेहेहाम्यामं जन्मत एवारस्य कौशर्यं दृश्यते । केषांचिन् पुनरत्यन्तसुगामाव्यपि विद्यासु रत्न-
 निर्माणाशिकप्राणासु अतीशक्तं दृश्यते । अतः पूर्वप्रज्ञया विना विद्याकर्मणो तत्कृतत्वो वा न कर्मात् प्रस्थि-
 तिन्युक्तं तस्याः प्राधान्यम् (१) । अथवा विद्याकर्मणो च पूर्वप्रज्ञया उद्भूताः सते कारणतो वा समस्य
 षचनम् । इत्यस्याः कार्यत्वान् पृथक्पृथकम् । सर्वथाऽपि कार्यकरणकोटयोः देशात्कालात्कालात् विद्याः ।
 तस्मादेतन् सर्वं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्य शाकटिकसंभारणानीने परलोकाय प्रस्थितिः । तथा-सर्वं प्रद्योतनं मन्थो-
 विद्या च कर्म ज्ञं विद्याकर्मणी’ उक्तस्ये ‘समन्वारभेते’ मन्थमन्वारभेते अनुगच्छन्तः । पूर्वप्रज्ञा योऽन्ववक्रामन्ती

तद्यथा तृणजलायुक्ता । तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरत्येवमेवा-
यम्पुरुषऽइदं शरीरनिहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी । पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरङ्गल्याणतरं
रूपन्तनुतऽएवमेवायम्पुरुषऽइदं शरीरनिहत्याविद्याङ्गमयित्वाऽन्यन्न-
वतरं रूपन्तनुते पित्र्यम्वा गान्धर्वम्वा ब्राह्मम्वा प्राजापत्यम्वा देवम्वा
मानुषम्वाऽन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वा आत्मानमुपसंहरति । एवमेव अयं पुरुष इदं शरीरं
निहत्याविद्यां गमयित्वा आत्मानमुपसंहरति ॥ ४ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादाय अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते । एवमेव अयं
पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वा अन्यन्नवतरं रूपं तनुते । पित्र्यं वा । गान्धर्वं वा ।
ब्राह्मं वा । प्राजापत्यं वा । देवं वा । मानुषं वा । अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः ॥ ५ ॥

समन्वारमते, इति वाक्ययोजना । तस्मादेव त्रिचाकर्मपूर्वप्रज्ञास्वं त्रयं देहांतरप्रतिपश्युपभोगसाधनम् । तस्मात्
विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् शुभफलायेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

एवं संभृतविद्यादिसम्भारो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः कथं तत्प्रतिपद्यते इत्यत्रार्थे दृष्टान्ताह—तद्यथा
तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । तत्र उद्भूतवासनस्य त्रियमाणस्य तथा वासनया
देहान्तरसञ्चारे अयं दृष्टान्तः । ' यथा ' येन प्रकारेण ' तृणजलायुक्ता ' तृणस्थान्तमवसानं गत्वा अर्थात्तृणान्तर-
माश्रित्य आ-मानमारमनः पूर्वावयवमुपसंहरति अप्रिमावयवस्थाने इत्यर्थः । दाष्टान्तिकाह—एवमेवायं पुरुष
इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽऽत्मानमुपसंहरतीति । यथाऽयं दृष्टान्तः । ' एवमेवायं पुरुषः '
यः प्रकृतः संसारी ' इदं शरीरं ' पूर्वंपानं ' निहत्य ' स्वप्नप्रतिभिस्मुरिव पातयित्वा ' अविद्यां गमयित्वा '
अचेतनं कृत्वा आत्माभिमानत्यागोने प्रसारितया वासनया अर्थाच्छरीरान्तरं गृह्णन्वा ' आत्मानमुपसंहरति ' ।
तत्रैवाहमिति आत्मभावं प्रतिपद्यते न पूर्वदेहेत्यर्थः । एतेन एतदपास्तं यद्वदन्ति पौराणिकाः—तृणजला-
युक्तादृष्टान्तात् देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं मुञ्चन्नामेति सृजन्नेहवितिष्टस्यैव परलोकागमनमिति । यस्मात् देह-
निर्गमनात्प्रागवस्थायामेव यथोक्ता इत्यस्या वासना त्रिचाकर्मनिमित्तं मानिदेहं स्पृशति । जीवोऽपि तत्राभिमानं
करोति । पुनस्तु पूर्वदेहं त्यजतीत्येतस्मिन्नर्थे तृणजलायुक्तादृष्टान्तः श्रुत्या दक्षितः । तस्मात् पूर्वदेहवितिष्टस्यैव
परलोकागमनमिति अयुक्तमिति ॥ ४ ॥

एवं जलायुक्तावत् वासनयैव शरीरान्तरं गच्छत आत्मनः तदारम्भकाणि पञ्च भूतानीति "तद्यथा राजानं"
इत्यादावुक्तम् । तत्र किं नियोक्तामेव भूतपञ्चं पूर्वपूर्वदेहद्वयोपमर्देन अन्यदन्यदेहद्वयमारमते । किं वा
अन्यदन्यदेव भूतपञ्चकमन्यमन्यं देहं जनयतीति सन्देहे तत्तद्भूतपञ्चकोपत्तावपि कारणान्तरस्य मृग्यत्वात् मायायाः
सर्वकारणात्वेऽपि तत्तद्देहात्प्रसमये तत्तदुपादानभूतपञ्चकोपादकत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिदेहारमं भूतपञ्चक-

स वाऽअयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय-
श्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयऽआकाशमयो वायुमयस्तेजोमयऽआपोमयः पृथि-
वीमयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमयो धर्ममयोऽधर्ममयः
सर्वमयस्तद्युदेदम्मयोऽदोमयऽइति यथाकारी यथाचारी तथा भवति
साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा
भवति पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

स वा अयमात्मा ब्रह्म । विज्ञानमयः । मनोमयः । वाङ्मयः । प्राणमयः । चक्षुर्मयः । श्रोत्र-
मयः । आकाशमयः । वायुमयः । तेजोमयः । आपोमयः । पृथिवीमयः । क्रोधमयः । अक्रो-
धमयः । हर्षमयः । अहर्षमयः । धर्ममयः । अधर्ममयः । सर्वमयः । तद्यदा इदंमयः अदोमयः, इति ।
यथाकारी यथाचारी तथा भवति । साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन
कर्मणा भवति । पापः पापेनेति ॥ ६ ॥

व्यक्तिभेदे मानाभावाच्च न द्वितीयः पक्षः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षमेवांगीकारयितुं दृष्टान्तमाह—तद्यथा
पेशस्फारीति । तत्र नियोक्तात्तमेव मायामथे भूतपत्रकं प्रतिदेहारम्भं उपादानम् इत्यस्मिन्नर्थे दृष्टतः ।
' यथा ' लोके पेशः सुवर्णं तत्करोतीति ' पेशस्फारी ' सुवर्णकारः ' पेशसः ' सुवर्णस्य ' मार्ग ' पूर्व-
रचनामपादायापच्छिद्योपबुध ' अन्यत् ' पूर्वस्माद्रचनाविशेषात् भिन्नं नवादि नवं ' नवतरं ' अभिनवतरं
कल्याणादपि कल्याणं कल्याणतरमतिशोभनं ' रूपं ' ' तनुते ' निर्भिनीति इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिरमाह—
एवमेवायं पुरुषऽ इदं शरीरं निदित्येत्यादिना । ' रूप ' संस्थानविशेषं देहान्तरम् । अन्यत्तु पूर्ववत् ।
किं तदारम्भमागं शरीरमित्यपेक्षायामाह—विद्यं वा गान्धर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं
वेति । वितृम्यो हितं ' विद्यं ' वितृम्योऽपेक्षामोक्षमिति यावत् । एवं तत्तद्भोक्तोपमोगयोपेक्षं तत्तन्नामकं व्याख्ये-
यम् । ' ब्रह्म ' हिरण्यगर्भः तद्भोक्तोपमोगयोपेक्षं ब्रह्मम् । प्रजापतिर्वितृत् तद्भोक्तोपमोगयोपेक्षं ' प्राजापत्यं ॥ '
दारीम् । ' तनुते ' इति प्रत्येकमभिसम्बन्धते । देहव्यक्त्यामानन्त्येन प्रत्येकं कथयितुमशक्यत्वात् भुक्तं
सर्वनामान्यशब्देन गृह्णाति—अन्येभ्यो वा भूतेभ्य इति । यथाकर्म यथाधुने ' अन्येभ्यो भूतेभ्यः ' प्रे-
निर्भिगादित्यः मकारान्तं शरीरं तनुते इति सम्बन्धते । तस्माद्देवमानदेहारम्भज्ञान्येव भूतानि दारिद्र्यन्तरारम्भ-
काणि । तद्वदावाप्त्य संसरणमिति भावः ॥ ६ ॥

योऽयमात्मनः संसारमन्वयः स ब्रह्मणो न भवति किं तु—औद्योगिक एवेति तदुपायिनो दर्शयितुं
धामनो ब्राह्मणस्यमाह—स वाऽ अयमात्मा ब्रह्मेति । ' सः ' प्रकृतः संसारी । पेशस्फारित्यर्थः ।
अपमरि विद्यात्कार्यविभिन्नकः अत्रकारः अपरोऽप्यमा नृत्तम्यः साक्षी विद्वानुः एवंभूतः गोप्रनामा
' दे ' ' ब्रह्म ' अदनापादनीतरमपथैव अयं संसारिणो ब्रह्मणं व्यति पर्यः । ब्रह्मणं मत्तमात्मा अविद्वान-
प्रकृत्य प्रतिदत्तः । पुनः सम्पत् हानात्तद्व्यभिन्नं देवारापित्तल इति भावः । इदानीं यत्रपुनः दर्शयिष्यन्मनो

धन्वः तानुपाधीन् आह—विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमय इति । विज्ञानं बुद्धिः तन्मयः तत्प्रायः । बुद्ध्यैक्याद्यासाद्धि धर्मस्य कर्तृत्वादेः आत्मन्यारोपः । अतस्तत्प्रायः । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयद् प्रायार्थः, न तु विकारार्थः । मनसः सन्निकर्षान्मनोमयः । विज्ञानमयत्वं चिन्मयत्वोपलक्षणम् । मनोमयत्वमहंकारमयत्वोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । वदनव्यापारकाले वाङ्मयः सः । प्राणमयः पंचवृत्तिकरतन्मयस्तत्प्रायः । तथा रूपदर्शनकाले चक्षुर्मयः । शब्दश्रवणकाले श्रोत्रमयः । एतच्च रसानादेः कर्मेन्द्रियाणां चोपलक्षणपरमित्यर्थः । एवं प्राण-बुद्ध्यादिद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन्नात्मा शरीरारंभकभूतमयोऽपि भवतीत्याह—आकाशमयो वायुमय-स्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमय इति । आकाशशरीरारंभे आकाशमयः । तथा वायव्यशरीरारंभे वायु-मयः । तीजसशरीरारंभे तेजोमयः । तथा वरुणलोकेषु आप्यशरीरारंभे आपोमयः । पार्थिवशरीरारंभे पृथिवी-मयः । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा तत्रामिव्यज्यमानान्तरात्मवृत्त्युपाधिकश्च भवतीत्याह—क्रोधमयो-ऽक्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय इति । प्राप्ताप्राप्तवस्त्वंतरदर्शनेन तद्विषयामिषावः स्वविषयभोगावसानमन्तरेण केनचित् प्रतिहन्यमानश्चेद्भवति, तदा क्रोधरूपेण परिणमते । तन्मयः क्रोधमयः । स क्रोधो यदि केनचि-दुपायेन निवर्तितः स्यात् तदा प्रसन्नं चित्तं अक्रोधः तन्मयोऽक्रोधमय इत्यर्थः । तथा इष्टवस्तुसंयोगनिमित्तो हर्षः, तन्मयः 'हर्षमयः' । इष्टवस्तुवियोगनिमित्तः 'अहर्षः' तन्मयः 'अहर्षमयः' । एवमक्रोधहर्ष-मयत्वे क्रोधाहर्षमयत्वे चात्मनः क्रमेण पुण्यापुण्यमयत्वं भवतीत्याह—धर्ममयोऽधर्ममय इति । न हि क्रोधादिभि-र्विना धर्माधर्मप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । एवं धर्माधर्ममयः सन् सर्वप्रायो भवतीत्याह—सर्वमय इति । सर्वस्य व्याकृताव्याकृतस्य जगतो धर्माधर्मकार्यत्वेन तपोः फलं प्रतिपद्यमानस्तन्मयः सन् 'सर्वमयः' भवतीत्यर्थः । ननु—व्याकृतमयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि अव्याकृतमयत्वस्य तदभावात् कथं सर्वमयत्वं ज्ञातुं शक्येत इत्या-कांक्षायां अपरोऽक्षेण कार्यलिंगेन तत्कारणीभूतः परोऽक्षोऽपि धूमाद्रहिरिव ज्ञातुं शक्यते इत्यभिप्रेत्य सर्व-मयत्वं साधयति—तद्यदेदंमयोऽक्षोमय इतीति । यत्किमपि कर्म शुभाशुभचेष्टारूपं साक्षाद्दुपलभ्यते । तत् इदमित्येवोच्यते । तेन प्रत्यक्षेण लिंगेन भावनारूपपरोऽक्षतत्कारणत्वेन अनुमीयमानं अद इत्युच्यते । तथा च यदा परिमन् समये अयमात्मा गृह्यमाणविषयादिमयः तदा 'इदंमयः' इत्यर्थः । तथा कार्येण अनुमिमानभावनात्मकविषयादिमयः 'अदोमयः' । तदिति पदं सर्वमयत्वसाधनोपसंहारार्थम् । तदिदं सर्वमयत्वं सिद्धमित्यर्थः । इदानीं विज्ञानमयादिवाक्यार्थं संक्षिप्याह—यथाकारी यथाचारी तथा भव-तीति । यथा कर्तुं शीलमस्यास्तीति 'यथाकारी' । यथा चरितुं शीलमस्यास्तीति 'यथाचारी' । सः 'तथा' तादृशो 'भवति' । करणचरणानुरूपो भवति । करणं नाम विधिप्रतिषेधगम्या नियता क्रिया, चरणं तु अनियतक्रिया, इति विशेषः । एवं यथाकारीस्वाचनूय तथा भवतीत्येतत् व्याचष्टे—साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवतीति । साधुरूढः पितृगन्वर्वादिलोके भवति । 'पापः' निरुद्ध एव स्यावरादी 'भवति' जायत इत्यर्थः । ननु—साधुकारीत्यादौ ताच्छील्यप्रत्ययध्रुवणात् भूयोऽभ्यासा-देव पुण्यपापसम्बन्धो भवति न सकृदनुष्ठानात्, श्लयाशंकायां प्राप्तायां सकृदनुष्ठानादपि पुण्यपापसम्बन्धो भवत्ये-वेति दर्शयितुं शंकावीजं ताच्छील्यप्रत्ययं विहाय आह—पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन इतीति । 'पुण्यः' पुण्यवान् 'पापः' पापवान् । तथा च पुण्यपापकर्मभ्यासे तत्फलातिशयो भवतीत्येवंपरतैव ताच्छील्यप्रत्यययोपदानस्य । न तु सकृदनुष्ठानात् तत्फलसम्बन्धाभावपरतेत्यर्थः । यत एवं उक्तप्राकृष्ट-योनिप्राप्तौ पुण्यापुण्ययोरेवासाधारणकारणत्वं, इतरेषां तु साधारणत्वम्; अतः सर्वदा पुण्यमेवानुष्ठेयम् । नेतरत्, इति भावः ॥ ६ ॥

(त्यु) अथो खल्वाहुः । काममुयऽपुवायम्पुरुषऽइति स युथाः
कामो भवति तथाऋतुर्भवति युथाऋतुर्भवति तत्कुर्म कुरुते यत्कुर्म
कुरुते तदभिसम्पद्यतऽइति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति । तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गम्मनो यत्र निष-
क्तमस्य । प्राप्यान्तद्दुकर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्मा-
ल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणऽइति नु कामयमानोऽथाकामयमानो
योऽकामो निष्कामऽआत्मकामऽआप्तकामो भवति न तस्मात्प्राणाऽ
दुष्कामन्त्युत्रैव समुपनीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

अथो खल्वाहुः । काममय एवायं पुरुष इति । स यथाकामो भवति तथाऋतुर्भवति । यथा-
ऋतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते इति ॥ ७ ॥

तदेव श्लोको भवति—“तदेव सत्तत्सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं
कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ।”

पुण्यपापयोरेव संसारासाधारणकारणत्वमिति यदिदमुक्तं तत् पूर्वपक्षीकृत्य इदानीं कामस्यैवासाधारणकार-
णत्वमिति सिद्धांतमभिप्रेत्याह—अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इतीति । पूर्वपक्षानन्तरं सिद्धांतप्रति-
योग्यताद्योक्तः अथोशब्दः । ‘खलु’ निश्चये । स्थूलदृश एके आचार्याः पुण्यापुण्यमयोऽयं पुरुष
इत्याहुः कथयन्ति । अन्ये पुनर्मधमोक्षकुशलाः ‘अयं पुरुषः’ खलु ‘काममय एव’ कामो विषयादित्सा
तन्मय इत्याहुः । न चैवं सति अविद्यायाः संसारहेतुत्वानुपपत्तिः, तस्याः स्वतः तद्वेतुत्वानुपपत्तेः इष्टत्वात् ।
सहकार्यपेक्षया तु कामस्यैव प्राधान्यात् काम एव असाधारणं कारणं संसारस्य । उक्तयोः पुण्यपापयो-
रपि तदभावेऽनुदयात् “अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित् । यद्यत्र कुरुते किञ्चित् तत्काम-
मस्य चैष्टितम्” —इति मनुस्मरणात् । कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामस्यैवासाधारण-
कारणत्वात् युक्तं काममय एवेत्यवधारणमित्यर्थः । कया प्रणाडया कामस्य संसारकारणत्वमित्यपेक्षायामाह—
स यथाकामो भवति तथाऋतुर्भवति यथाऋतुर्भवति इत्यादिना । स आत्मा सामान्यतः काममयः तन्
‘यथाकामः’ यादृशेन कामविषयेन युक्तो भवति, तथाऋतुर्भवति । ऋतुर्नामाध्यवसायः, यदनन्तरा क्रिया
प्रवर्तते । काम एव ईषदभिलाषमात्रे यस्मिन् विषये अभिन्त्यक्तो भवति । स तस्मिन् विषये अविहन्यमानः सुदृढ-
मवन् ऋतुवभाषयते तन्मय आत्मा भवतीति यावन् । सः ‘यथाऋतुर्भवति’ यादृशकर्मविषयेण ऋतुना युक्तो
भवति । ‘तत्कर्म कुरुते’ । यदिपयः ऋतुः स्वयं तत्फलमिदं यद्योग्यं कर्म निर्वर्तयतीति यावन् । ‘यत्कर्म
कुरुते’ ‘तदभिसंपद्यते’ तदीयं फलमभिसंपद्यते प्राप्नोति । नन्मान्यैर्वमयत्वे काममयत्वं हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राज्ञगोक्तंयं मत्सम्पत्तिमाह—तदेव श्लोको भवति तदेव सत्तत्सह कर्मणैतीति । तत्तत्र प्राज्ञगोक्तंयं
एष सार्धः ‘श्लोकः’ मन्त्रो भवति । ‘अस्य’ उद्भूताभिलाषस्य ‘लिङ्गं’ मत्तदशावपवात्मकं मनः प्रधान-

इति नु कामयमानः । अथाकामयमानः । योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति । न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवनीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ८ ॥

त्वात् मनःशब्दवाच्यम् । यद्वा प्रमात्रादिसाक्षी येन साक्ष्येण मनसा लिङ्ग्यते, तन्मनो लिङ्गमिति तर्हिग
 ' मनो यत्र ' यस्मिन् गंतव्ये फले ' निषक्तं ' निश्चयेन सक्तं भवति । तन्मनः तद्गतव्यफलरूपान्नं ' सत् '
 ' कर्मणा ' फलार्थमकीभूतकर्मणा ' सह ' ' तदेव ' गंतव्यं फलमेति गच्छतीत्यर्थः । तथा च—यदभिलाषात्
 यत्कर्म कृतवान् तत्र मनोऽभिषङ्गवशात् तेन कर्मणा सहास्य तत्फलप्राप्तिरिति वाक्यार्थं स्थिते कामो मूलं
 संसारस्यैववगतम् । तथा च पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च " इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः "—()
 इति श्रुत्यंतरात् अवातपरमपुरुषार्थस्य शुद्धबुद्धेर्जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मविद इहैव जीवदवस्थायामेव कामविनाशश्रवणात्
 अर्थात् विद्यमानान्यपि कर्माणि कामहीनस्य निष्फलप्रसवानि इत्यवगतेः काम एव संसारे हेतुरिति भावः ।
 ननु—कामप्रधानः संसरति चेत् ; कर्मफलमोगानंतरं कामामावात् मुक्तिरेव भविष्यतीत्याशंकायामाह—प्राप्यांत
 फर्मण इत्यादिना । अयं फलासक्तः कामी इहास्मिन् लोके यत्किञ्चिक्र्म करोति ' तस्य ' ' कर्मणः ' भोगेन
 अन्तमवसानं ' प्राप्य ' कर्मफलमोगसमाप्तिं गत्वा ' तस्मात् लोकान् ' भुक्तमोगात् ' पुनरिति ' आगच्छति ।
 ' अस्मै लोकाय कर्मणे ' । कर्मप्रधानत्वात् अस्य लोकस्य कर्मण इति विशेषणम् । अस्मिन्मनुष्यलोके कर्मकर-
 णार्थमित्यर्थः । तस्मादेवं फलासक्तः सन् कर्म कृत्वा तत्फलमोगार्थं गच्छति । ततश्च पुनः कर्मकरणार्थमागच्छती-
 त्येवंभूतसंसरणप्रवाहस्य विना ब्रह्मज्ञानमनुच्छेदात् न कर्मफलमोगावसानं मुक्तिः शक्येति भावः । इदानींज्ञान-
 कारणकः काम एव संसारासाधारणकारणमित्युक्तमुपसंहरति—इति नु कामयमान इति । इत्येवं ' नु ' खलु
 ' कामयमानः ' संसरतीति शेषः । एवं इयता प्रबन्धेन अवस्थाद्वयदृष्टांतस्य दाष्टांतिकभूतः संसारः सकारणको
 दर्शितः । इदानीं योविदालिङ्गनेनेव पुंसः सुपुतिप्राप्तस्यात्मनः कामादिहीने रूपं मोक्षदृष्टं तभूतं यत् अतिच्छन्दो-
 वाक्येनोक्तं तस्य दाष्टांतिकभूतं सोपायं मोक्षस्वरूपमाह—अथाकामयमान इत्यादिना । अथशब्दः
 संसारप्रकरणविच्छेदार्थः । यस्मात् कामयमान एव एव संसरति । तस्मादकामयमानो विद्वान् कचित्संसरति ।
 " न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति " इति वचनात् कामाभावे तदुत्थतत्संमरणहेतुकर्माभावाच्च । किं तर्हि " ब्रह्मैव
 सन् ब्रह्माप्येति " इत्यप्रिमेणान्वयः । कुतोऽकामयमानः स्यादित्यत आह—योऽकाम इति । बाण्ड्यु शब्दाचर्येणु
 दृष्टिश्रुतिपूर्वकाः कामा यस्य न सन्ति सः ' अकामः ' इत्यर्थः । अकामोऽपि कुतो हेतोरीरित्यत आह—निष्काम
 इति । अतिप्रहृष्टविदताः शब्दादिवासनात्मका अन्तस्था ये कामाः ते निर्गता यस्मात् सः ' निष्कामः ' ।
 अतः अकामपदेन बाह्या निरस्यन्ते । निष्कामपदेन तद्वेतुभूता अंतरा इति अयौनरुक्त्यमित्यर्थः । कथं च
 निष्कामत्वं भवतीत्यपेक्षायामाह—आप्तकाम इति । आत्मैव सर्वमिति ज्ञानेन सर्वशब्दादिप्रपंचस्य आत्ममात्रवे
 प्रतिपन्ने स्वातिरिक्तकामपितव्यराहित्यं आत्मकामत्वम् । अतः शब्दादिसाध्यसुखस्यापि आत्ममात्रत्वात् आत्मैव
 कामो यस्य सः ' आत्मकामः ' इत्यर्थः । अत एव—आप्तकाम इति । आत्ताः कामा येन सः ' आप्तकामः ' ।
 आत्मकामत्वादाप्तकामत्वमित्यर्थः । अर्थादात्मैकत्वज्ञानाभावे अकामयमानत्वासेमवात् संसारे दुर्वार इति
 आत्मनो ज्ञानाय यतितव्यमिति सूचितं भवति । किमेवंविधस्य भवतीत्यपेक्षायां मोक्ष एव भवतीत्याह—न तस्मा-
 त्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । ' तस्मात् ' अकामयमानात्सकाशाद्दि
 ' प्राणाः ' वागादयः ' नोत्क्रामन्ति ' । कामाभावेन कर्माभावे सति गमनकारणाभावात् । किं तु—तत्तलोह-
 निक्षिप्तोदकविदुवत् अत्रैव ब्रह्मस्वरूपे एव ' समवनीयते ' संप्रलीयन्ते इत्यर्थः । स चाकामयमानो जीवनेव ' ब्रह्मैव

तुदेप श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ❀ । अथ मृत्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथाऽहिनिर्लयनी । वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेव इदं शरीरं शेते । अयायम-
शरीरं शेतेऽथायमनुस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञऽआत्मा ब्रह्मैव लोक एव-
सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते सहस्रन्ददामीति होवाच
जनको वैदेहः ॥ १० ॥

तदेव श्लोको भवति—“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मृत्यो-
ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ”—इति ॥ ९ ॥

तद्यथा अहिनिर्लयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेव इदं शरीरं शेते । अयायम-
नस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राद, इति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते
सहस्रं ददामि, इति होवाच जनको वैदेहः ॥ १० ॥

सन् 'सुपुष्यवस्यायामिव अपरिच्छिन्ननिर्विणोपाद्वैतालितचिञ्जपोतिःस्वभावः सन् 'ब्रह्माप्येति' प्राप्नोति
नित्यप्राप्तत्वादेव अप्येतिशब्देन प्राप्तिरूपचर्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं काममयः संमरतीति ब्राह्मणोक्तेऽर्थे यथा पूर्वप्रकरणे मन्त्रोद्गारणं कृतं तथा अत्राप्युक्तेऽर्थे मन्त्रमुदा-
हरति—तदेव श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तत्रस्मिन्नुक्ते मोक्षतन्साधनेऽर्थे 'एष श्लोकः' मन्त्रः
'भवति' अस्यात्मकामस्य ब्रह्मविदः 'यदा' यस्मिन् काले विद्यापरिपाकावस्थायां 'हृदि श्रिताः' 'ये कामाः'
तृप्यात्वेन व्यवहियमाणा द्विविधेन्द्रियप्रवृत्तिहेतुभूताः सन्तो जगज्जनका वासनात्मकाः । ते 'सर्वे' समाः
'प्रमुच्यन्ते' समूलनो विदीर्यन्ते । न तु सुयुताविव कारणाम्ना अवतिष्ठन्ते । 'अथ' अतो हेतोः सन्तः
कामविशोभलक्षणात् तदा 'मृत्यः' मरणभर्माऽपि सन् 'अमृतः' अमरणभर्मा भवतीति वाच्यम् । तत्र
कामविशोभाद्गमृतो भवतीति निर्देशसामर्थ्यात् अविद्यालक्षणा अनारम्भविषयाः कामा मृत्यवो भवन्तीत्यवगम्यते ।
किं तदमृताव क वा भवन्निवृत्त उच्यते—अत्र ब्रह्म समश्नुत इति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे स्थितः सन् 'ब्रह्म'
'समश्नुते' प्रत्यामृतो भवति ब्रह्मभावापत्तिलक्षणे मोक्ष एवावृत्तवन् । तत्र विद्यानिशरीर एव कामनिःश्रुत्या
अभिश्रयणं । स्वतः सिद्धमेवैत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु—विदुषः नवान्मविद्यया आत्ममात्रत्वेन प्राणादियु वाशित्वापि असी देहे चेदन्ते ततोऽप्य पूर्-
वन् देहं श्रिता द्विधा धैर्यमेवेत्याशंकायां तन्निराकरणार्थं तावन् दृष्टान्ताह—तद्यथा-
ऽहिनिर्लेयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेति । तत्र दृष्टान्तः । 'यथा' लोके अहिः सर्पः
यथा त्वधि नितरां नीयते सा मर्त्यस्य त्वक् 'अहिनिर्लेयनी' । सा 'मृता' अहिदेहवियुक्ता 'वल्मीके'
मार्गधरे 'प्रत्यस्ता' प्रतिश्लिषा मर्त्येणानामभावेन पृथिव्या सती 'शयीत' वर्तते । सर्वथ यथा तत्र
निर्गमनप्रयत्नो कुर्यात्तत्र निर्ममाकृतिको वर्तते इति अपरो दृष्टान्तः अर्थान् विवक्षित इत्यर्थः । निर्मोकरदृष्टान्तस्य

(स्त) तदप्येते श्लोकाः । (५) अणुः पन्था वितरः पुराणो मां

तदप्येते श्लोकाः—“ अणुः पन्था वितरः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

सावदाष्टांतिकमाह—एवमेवेदं शरीरं शेत इति । यथाऽयं दृष्टांतः ‘ एवमिदं शरीरं ’ स्थूलं सूक्ष्मं च सर्प-स्थानीयेन मुक्तेन परित्यक्तं मृतमिव सम्बन्धवर्जितं ‘ शेत ’ विधया सम्बन्धहेतोरविद्यायाः समुच्छेदादिति । ननु—दृष्टांतं सर्पतन्निर्मोकयोर्भेदेनावस्थितिवत् दार्ष्टांतिकेऽपि विद्वत्तदेहयोस्तथा स्यात् । अन्यथा देहदेहि-मावासिद्धेरिति चेन्मा मन्थाः । यथा अहिनिर्मोकयोः पूर्ववादिदानीं मिथः सम्बन्धो नास्ति । तद्वदेहिदेहयोरपि पूर्ववत्, मिथ्याऽभिमानाख्यः सम्बन्ध इदानीं नास्तीत्येतावन्मात्रार्थस्यात्र विवक्षितत्वादित्यभिप्रेत्य सर्पदृष्टांतस्य दार्ष्टांतिक-माह—अयाऽयमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्प्राडिति होवाच याज्ञवल्क्य इति । अथशब्दो हेत्वर्थः । अथ सकारणस्य देहस्य त्यागादित्यर्थः । अयमात्मा आत्मस्वरूपापनो विद्वान् ‘ अनस्थिकः ’ । अर्थाति मरणधर्मकशरीरगतमजाऽस्थिस्त्रावमेदोऽसुकूवचामुपलक्षणम् । न विद्यते अस्थि मरण-धर्मकं मजादिकं यस्मिन् सः अनस्थिकः अमृत इत्यर्थः । तथा चास्मिरहस्ये श्रूयते—“ उभयं हैतदप्रे प्रजा-पतिरास मय्यं चैवामृतं च ” (श. प. १०।१।४।१) इति प्रकृत्य “ अथ पुरीषं निवपति तद्वास्थितद-सुगेव त्वोगे तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यं ह्यसुकूमर्त्यं त्वक् ” (श. प. १०।१।४।७) इति । अमृतः कुतो हेतोरित्यत आह—‘ अशरीरः ’ । अविद्वद्दृष्ट्या शरीरस्यः स्वदृष्ट्या ‘ अशरीरः ’ एव । अत एव ‘ प्राज्ञः ’ साक्षी । स च एतद्विशेषणविशिष्टो विद्वान् ‘ ब्रह्मैव ’ अशानायादिवर्जितः परमात्मैव । ब्रह्मशब्दस्य कमलासनादि-विषयत्वं वारयितुं ‘ लोक एव ’ स्वप्रकाश एवेति विशेषणं बोध्यम् । ‘ याज्ञवल्क्यः ’ मुनिः ‘ सम्प्राडिति ’ राजानं संबोध्य इत्येवं ‘ ह ’ किल ‘ उवाच ’ उक्तवान् । तथा च—अखंडेकरसत्रस्रभूतस्य विदुषो देहसम्बन्ध-हेत्वज्ञानवन्तौ पूर्ववच्छरीराभिमानामावान् विद्यावैयर्थ्यमिति भावः । यः पूर्वं मुनिना विमोक्षार्थः कामप्रदो वरो दत्तः । स यद्यपि सहेतुको बन्धमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांतपूर्वको जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या सविस्तरौ निर्णीतः । तथापि मोक्षसाधनात्मज्ञानहेतुसंन्यासस्य पूर्वमसङ्कृतत्वेऽपि ज्ञानोत्पत्त्यन्त-रंगभूतशामादीनां तत्रानुक्तत्वात् तैः सह भूयोऽपि संन्यासो विद्यासाधनत्वेन विधातव्य इति वक्तव्यविशेष-सम्भवात् सहस्रदानमेव राजा स्वजिज्ञासानिवृत्त्यभावं सूचयन् प्रतिजज्ञे, न सर्वस्वं श्रयमिप्रेत्याह धृतिः—सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेह इति । ‘ सोऽहं ’ इत्यं विमोक्षितवत्ते ‘ भगवते ’ ‘ सहस्रं ददामीति ’ पूर्ववत् । नन्वेवं वक्तव्यशेवोऽस्ति चेत्, राजा पूर्ववत् “ अत ऊर्ध्वं विमोक्षार्थैव ब्रूहीति ” कस्मान् पृच्छेदिति चेत् सतः, शास्त्रे आलोक्यमाने ज्ञानादन्यत्र साक्षात्मोक्षसाधनमस्ति । संन्यासादेस्तु तद्विराव साध-नत्वादिति विवक्षन् विमोक्षायति नापृच्छन् । विदुषो हि निःशेषकेशोपशमात्मकस्वरूपावस्थितस्य स्वतः सिद्धः संन्यासादिः, न ज्ञानसाधनम् । किं तु “ संन्यासेन तनुं त्यजेत् ” () इति स्थितेः प्रतिपत्ति-कर्मानुष्ठानमिति न तत्र जिज्ञासा । विविदिषोः पुनः—“ त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ” इति वचनात् ज्ञानार्थत्वेन संन्यासः सपरिकरो वक्तव्यः इति युक्तं तदर्थं सहस्रदानमिति भावः ॥ १० ॥

“ अथाकामयमानः ” इत्यादिब्राह्मणेन “ यदा सर्वं प्रमुच्यते ” इति मन्त्रेण च ज्ञानादेव मुक्तिरिति यः

स्पृष्टोऽनुवित्तो मुयैव । तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद्ऽउत्क्रम्य स्वर्गं
लोकमितो विमुक्ताः ॥ ११ ॥

तस्मिन्ऽब्रह्ममुत नीलमाहुः । पिङ्गलं हुरितं लोहितञ्च । एष पन्था
ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानु-
वित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च ॥ १२ ॥

संक्षिप्तोऽर्थः, तस्यैव विवरणार्थाः ' श्लोकाः ' मंत्राः संतीति शेषः । ' अणुः ' स्थूलादिनिखिलविशेषातीतत्वात् ।
' वितरः ' वित्तीर्णो विस्तृत इति यावत् दुर्विज्ञेयत्वात् अनन्तात्मावगाहित्वाद्वा । ' पुरागः ' चिरंतनः नित्यश्रुति-
प्रकाशितत्वात् । एवंभूतः ' पन्थाः ' ऐकान्त्यज्ञानलक्षणो मार्गः । सः ' मां स्पृष्टः ' शास्त्राचार्योक्तितो मामनु-
प्राप्तः । यद्वा तृतीयार्थे द्वितीया । मामिति मया स्पृष्टो लब्ध इति यावत् । न केवलं लब्धः । किंतु- ' मयैव
चानुवित्तः ' अनुबंधनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतालक्षणा निष्ठाप्राप्तिर्भुजेरिव तृप्त्यवसानता । तथा-
चानुवित्तः उत्कलक्षणा निष्ठा प्रापितः । एवकारः मया अनुवित्त एवेति अयोगव्यवच्छेदार्थः । सर्वथा नान्ययोगव्य-
वच्छेदार्थः । " तयोऽभिदेवानां प्रत्यबुध्यत "-() इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वसाधारणबोधैरिति
भावः । एकारः अत्रान्ययोगव्यवच्छेदको न भवति, इत्येतदेवाह-तेन धीराऽअपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य
स्वर्गं लोकमितो विमुक्ता इति । न केवलं मयैवायं मार्गोऽनुवित्तः । किंतु-अन्येऽपि ये ब्रह्मवादिनः
प्रज्ञावन्तः ' धीराः ' सदा निर्द्वंदा जीवन्त एव ' विमुक्ताः ' सन्तः इतोऽस्माच्छरीरात् ' उत्क्रम्य ' शरीर-
पातानंतरमेव ' तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण ' स्वर्गं ' परमादंशलक्षण मोक्षप्रकरणात् न तु-त्रिविष्टपलक्षणं ' लोकं '
स्वप्रकाशमपियन्ति अपिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यथोक्तं अस्मिन्मोक्षमार्गे अविद्योपप्लुतासायाः यथारवि विचित्राणि दर्शनानि कल्पयन्तीत्याह-तस्मिन्ऽब्रह्म-
मुत नीलमाहुरिति । ' तस्मिन् ' ब्रह्मज्ञानलक्षणे मोक्षमार्गे शुद्धमतिसेशुद्धं ब्रह्मेत्याहुः । ' आहुरिति ' संज्ञा-
सुपंगः । अपरे शब्दोऽप्योभवत् ब्रह्म नीलमिति । अन्ये तु वदित्वात्पिङ्गलमिति । केचिन् पुनर्ब्रह्ममोक्षद्वारं
ब्रह्मेति । अपरे तु जयाकुसुमवद्गोदितमिति । अकारो ऽद्वयः शब्दस्पर्शादितादात्म्यकल्पनामसुमवार्थः । प्राणाद्य
आदित्यादिब्रह्मणः शुभादिगुणवस्तुभ्यः सत्प्राप्तिमार्गं अवागच्छतो विवदन्ते इत्यर्थः । वस्तुतः उपासनामार्गः इव
एवंविधः । न मोक्षमार्गः । तथा हि-उपासको हि नाटीशरा आदिन्यादिभोक्तृ प्रति निष्काममिति । नाटीनां प-
" शुद्धम नीलम्य पिङ्गलम्य हरितम्य लोहितम्य पूर्णमः " इति नाटीशरं अनेकगर्भमस्त्वशो ह्यत्रानु उपासना
दित्यादिब्रह्मणः शुभादिगुणवस्तुभ्यः सत्प्राप्तिमार्गं अवागच्छतो विवदन्ते इत्यर्थः । तथा स्पृष्टमूढमाकर्तव्यं सर्वत्र
कामाद्य ज्ञानानु प्राप्ते मति प्रवृत्त्यनुवृत्तौ अथैव प्र गम-ममारे कार्यकल्याणानामेकीनापेनावगमानमित्ये ' पदा-
ज्ञानमार्गो ' ब्रह्मणा ' परमात्मत्वेन ब्राह्मणेन स्वतन्त्रवैयर्थेनानुवित्तः पूर्णकनिष्ठा प्राप्ति इत्यर्थः । एवं विद-
वित्तिविद्ययाऽनुवृत्तौ मोक्षमार्गे निश्चिन् ' तेन पन्था अपियन्ति ' इत्येतत् । निष्काममति-तेनैति ब्रह्मवि-

अन्धन्तमः प्रविशन्ति । ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय ऽ इव ते तमो
युऽऽ संभूत्याथ् रताः ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोकाः । (५) अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते
प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वाथ्सोऽवुधा जनाः ॥ १४ ॥

तदेव सन्तः । (स्तु) तुदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनुष्टिः । ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये ऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या
रताः—(वा. सं. ४० । ९) ॥ १३ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्त्यविद्वांसो-
ऽवुधा जनाः । (वा. सं. ४० । ३) ॥ १४ ॥

तदेव संतस्तदु तद्भवामो न चेदवेदी महती विनुष्टिः । ये तद्विदुरमृतास्ते
भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ति ॥ १५ ॥

तैजसः पुण्यकृच्चैति । अन्योऽपि ब्रह्मवित् ' तेन ' ब्रह्मविद्यामार्गेण मोक्षमेति प्राप्नोति । ब्रह्मविद्ये हेतुस्तैजस
इति । तैजसि शुद्धसत्त्वे भवस्तैजसः क्षपिताशेषकर्ममथया आत्मप्रवणबुद्धिरिति यावत् । तैजसत्वे हेतुः पुण्य-
कृदिति । इष्टापूर्तलक्षणं पुण्यं करोतीति ' पुण्यकृत् ' । चकारः उक्तहेतुहेतुमद्भावक्रमसमुच्चयार्थः । न ज्ञान-
कर्मणोः समसमुच्चयार्थः । तदुक्तं—“ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते ”—() इति । किं च—
“ अर्थस्य मूलं निष्कृतिः क्षमा च कामस्य रूपं च पुर्व्वयश्च । धर्मस्य यागादि दया दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः
क्रियाम्यः ”—() इति । चतुर्विधे पुरुषार्थे साधनभेदोपदेशाच्च नात्र समुच्चयोऽभिमत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रस्तुतज्ञानमार्गस्तुत्यर्थं मार्गातरं निन्दति—‘ अंधे ’ अदर्शनात्मकं ‘ तमः ’ मोहादिपदवाच्यं संसारनियामकं
‘ प्रविशति ’ प्रपद्यन्ते । के ते ? ‘ ये ’ ‘ असंभूति ’ संभवनं संभूतिः सा यस्य कार्यस्य सा संभूतिः । तस्या
अन्या ‘ असंभूतिः ’ देवताप्रकृतिकारणमन्याकृताख्यं, तां असंभूतिमन्याकृताख्यां प्रकृतिकारणं अविद्याकामकर्म-
बीजभूतां अदर्शनात्मिकां ‘ उपासते ’ अनुवर्तते इति यावत् । ततस्तस्मादपि ‘ भूय इव ’ बहुतरमिव ‘ ते ’
‘ तमः ’ प्रविशन्ति । के ? ‘ ये ’ ‘ उ ’ तु ‘ संभूत्यां ’ कार्यं ब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये ‘ रताः ’ आसक्ता उप-
निषदर्थान्पेक्षिण इति यावत् । अतो युक्त आत्मज्ञानहीनानां तेषां अपि अधःपतनमित्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवं—यदि ते अदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, तर्हि का क्षतिरिति आशंकायामाह—असुर्या नाम ते लोका
इति । ये ‘ लोकाः ’ ‘ अंधेन तमसाऽऽवृताः ’ व्याप्ताः ‘ ते लोका असुर्याः ’ तीन्द्रुःखसमन्विताः
‘ नाम ’ प्रसिद्धाः । असुद्रु रमेते इति व्युत्पत्तेः । परमात्मभावमद्रयमपेक्ष्य देवादयोऽन्यसुराः । तेषां स्वभूता
असुर्या निरुष्टा इति यावत् । ‘ तान् ’ लोकान् ‘ प्रेय ’ मृत्वा ‘ अपिगच्छन्ति ’ अप्ययमेकीभावं प्राप्नु-
वन्ति । के ते ? ये ‘ अविद्वांसः ’ न केवलं सामान्यतः अविद्वांसः । किं तु—‘ अबुधाः ’ आत्मावगमवर्जिताः
‘ जनाः ’ प्राकृताः जनधर्मिणो वा । अनो दुःखप्राप्तेः सुखहानिरिव क्षतिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं ब्रह्मविदो विद्यया कृतकृत्यत्वे श्रुतिसम्प्रतिपत्तिरेव किं तु स्वानुभवसंवादोऽन्यस्तीत्याह—तदेव संत-

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् । (द) अयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कुस्य
कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धऽआत्मा । (त्माऽ) अस्मिन्सन्देहे गृह्णे प्रविष्टः ।
सु विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः सुऽउ लोकऽएउ ॥ १७ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीर-
मनुसंचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् संदेहे गृह्णे प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १७ ॥

स्तदु तद्भवाम इति । ' तदेव ' तत्रैव प्रसिद्धे अनेकानर्थसंकुले देहे एव अज्ञानदीर्घनिद्रारहिताः ' सन्तः '
वर्तमाना वयं ' तदु ' तदानीमेव कथंचित् कल्मषक्षयात् तद्भव ' भवामः ' वर्तामहे । अहो कृतार्या वयमित्यनि-
प्रायः । ब्रह्मभावज्ञाने सति कृतार्थत्वं श्रुत्यनुभवाम्यामुक्त्वा तदभावे दोषमाह—न चेदवेदी महती विनिष्टिरिति ।
पद्म्य भवामः तद्भवत्वं न चेद्विदितवन्तः । तर्हि अहं ' अवेदी ' अविद्वान् भवेयमिति शेषः । वेदनं वेदः
सोऽस्यास्तीति वेदी न वेदी अवेदी । तदा ' महती ' अन्तपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा ' विनिष्टिः '
विनिश्चयं स्यात् इति शेषः । एवं पूर्वार्द्धेन उक्तमेवार्थं उत्तरार्द्धेन प्रपंचयति—ये तद्विदुरमृतास्ते भवंतीति ।
यथा वयं ब्रह्मविदो भूत्वा अस्मादिनशानादिमुक्ताः । एवं ' ये ' तद्भव विदुः ' तेऽप्यमृताः ' मुक्ता भवन्ति ।
अयं पुनर्यं एवं न विदुः ते ' इतरे ' अत्रतत्रविदः जननमरणलक्षणं दुःखमेवोपयन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाविदो
दुःखान्निवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवं मार्गांतरमिदाध्याजेन आत्मज्ञानमार्गः स्तुतः । पुनरपि तत्स्तुत्यर्थमेव तन्निष्ठस्य कायहेतुरादित्यं
दर्शयति—आत्मानं चेद्विजानीयादिति । " अयमात्मा ब्रह्म " " अहं ब्रह्माऽस्मि " " तत्त्वमसि "—इत्यादि-
वाक्यान् ' पूरुषः ' पुमान् ' अयं ' परमात्मा इत्यः अहमेवेत्यात्मानं इत्यर्थं अज्ञानापादनीं च कथंचित्
सात्वशुद्धिर्नो यदि ' विजानीयात् ' । तर्हि सः ' किमिच्छन् ' सर्वस्य वस्तुजातस्यात्ममात्रवान् स्वरूपव्यतिरिक्त
किं वस्तु फलभूतमिच्छेत्, न किंचिदपि, इत्यपेक्षायां किदाच्यः । एतदेव प्रकटयति—' कस्य कामाय '
कर्म फलाय ' शरीरमनुसंचरेत् ' अनुसंगच्छेत् शारीरोपाधिकृतदुःखमनुदुःखी स्यात् शारीराद्विजायमानमनः
साक्षात्प्राप्यात् न तदुःखेन विद्वान् दुःखी स्यात् इत्यर्थः ॥ १६ ॥

युदैतमनुपश्यति । (त्या) आत्मानन्देवमुजसा । ईशानम्भूतभव्यस्य
न तदा विचिकित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः । (५) आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्यऽआत्मा-
नम्बिद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्माद्दुर्वाक्सम्बत्सरुः । (१०५) अहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योति-
पाञ्ज्योतिरायुर्ह्योपासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचि-
कित्सति ॥ १८ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्
ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १९ ॥

यस्माद्दुर्वाक् सम्बत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्ह्यो-
पासतेऽमृतम् ॥ २० ॥

‘ तस्य ’ ब्राह्मणस्य सर्वोऽपि प्रपञ्चः ‘ लोकः ’ आत्मेत्यर्थः । ननु—तर्हि लोकलोकिनोर्भेद एव स्यादित्यत
आह—स उ लोक एवेति । सोऽपि ब्राह्मणः सर्वस्य प्रपञ्चस्य ‘ लोकः एव ’ आत्मेवेत्यर्थः । तथा च—येन
ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतया अनुवित्तः स न संसारी । किं तु पर एव । यस्मात् विश्वकर्ता सर्वस्य चात्मा
सर्वं चास्यात्मा । तस्मात् यः परमात्मा सर्वप्रकारमेदरहितः पूर्णतया वर्तते स एवाहमस्मीति आत्मा अनु-
संधातव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ १७ ॥

किञ्च—विदुषः विहिताकरणादिप्रयुक्तं मयं नास्तीति विद्यां स्तोत्रं मन्त्रान्तरमाह—यदैतमनुपश्यतीति ।
‘ यदा ’ पुनः कथञ्चिन् परमकारणिकं किञ्चिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन् ‘ अनु ’ पश्चात् ‘ एतं ’
हृदयस्थं ‘ आत्मानं ’ ‘ देवं ’ द्योतनात्मकं, यदा यथाकर्मानुरूपसर्वप्राणिकर्मफलानां दातारं देवं भूतभव्यस्य
कालत्रयस्य ‘ ईशानं ’ स्वामिनं ‘ अंजसा ’ साक्षात् ‘ पश्यति ’ अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मत्वेन विजानाति ।
‘ तदा ’ तदानीं ‘ न विचिकित्सति ’ न संशयानो भवति । अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्भवती-
त्यर्थः । “ विचिकित्सा तु संशयः ” इत्यमरः । यदा ‘ न विचिकित्सति ’ न निन्दति सर्वस्यात्ममात्र-
दर्शने निन्दनीयस्य स्वस्य हतरस्य वा अमावादित्यर्थः । यदा, तद्दर्शनानन्तरं स्वात्मानं अहृतार्थत्वेन न
गर्हयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं तस्य तस्यात्मानः अमृतत्वं सर्वाधिष्ठानत्वेन साधयति—यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति । ‘ यस्मिन् ’
ब्रह्मणि ‘ पञ्च ’ पञ्चसंख्याताः ‘ पञ्चजनाः ’ पञ्चजनसंज्ञकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुराः रक्षांसि आकाशांताः
‘ प्रतिष्ठिताः ’ । यदा, प्राणादयः “ वाक्यशेषात् ” (पू. मी. १।१।(१९) २९) इति न्यायेन प्राणधक्षुः श्रोत्रमचं
मनश्चेति ‘ पञ्चजनाः प्रतिष्ठिताः ’ आकाशश्च यस्मिन् सूत्रमोतं प्रोतं च सोऽप्युक्ताख्यश्च यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
“ एतद्दे तदक्षरं गार्गी यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च ” (श. प. १।४ बृ. उ. ३।१।११) इत्युक्त्वात् । तमेवात्मानं
ब्रह्मामृतं विद्वान् अहममृत इति ‘ मन्ये ’ जाने । मर्त्यत्वस्याज्ञानमात्रकृत्वात् तस्य च नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु—ईश्वरोऽपि कालावच्छिन्नः अतो न कालत्रयं प्रति अस्य ईश्वरत्वसम्भव इत्यत आह—यस्माद्दुर्वाक्

प्राणस्य प्राणम् । (सु) उत चुक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्या-
न्नम्मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमुग्यम्मनसैवाप्तुव्यु-
न्नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति । युऽइह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्य
मेतदप्रमयन्ध्रुवम् ॥ २२ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः ।
ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्यं मनसैवाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥ २१ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । मनसैवानुद्गृह्यमेतदप्रमयं
ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सम्बत्सर इति । अयं सम्बत्सरायः फालः स्वावयवैः अहोभिरहोरात्रैः कार्यजातं परिच्छिन्दन् यस्मादीधरा-
दर्वागैव ' परिवर्तते ' न तमपि परिच्छिनति । एवमीधस्य समरतविक्रियाहेतुकालातिक्रमणोक्त्या जन्मादि-
विकाराः प्रतिविद्धा वेदितव्याः । एवंभूतं तदीधरात्मकं ज्योतिषामादित्यादीनामपि ज्योतिरवमासकम् । यजुग्ने-
तिषा ज्योतिष्मन्तश्च ते प्रसिद्धाः । ' अमृतं ' अमरणवर्मकमायुः इत्येवं ' हि ' निधयेन देवा आ सामभ्येन
' उपासते ' अनुसन्दधते । तस्मादायुःकामेनायुर्गुणेन ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वनरिमन्मन्त्रे पबजनप्रतिष्ठाभूतप्रपचित् अमृतो भवनीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविधप्रविद्योदयः स्यादित्य-
पेक्षायां तद्दुदयप्रकारमाह—प्राणस्य प्राणमिति । प्राणनादिक्रियां कुर्वन् हि प्राणः स्वस्यानाम वज्र इत्यानां
सत्ताग्न्याः स्वतः अनग्मवान् नित्यमिदम्प्रकाशात्मज्योतिषा अवनास्यमान एव शक्यति कुर्यात् । अतश्च
अत्र ' प्राणस्यापि प्राणं ' तथा चक्षुरादीनामपि अत्रःकाशद्वेषेऽनविष्टितानां काशलोष्टादिसमावेन दर्शनादि-
क्रियायां अस्वातन्त्र्यात् तदवमासकमात्मज्योतिषजुग्नेऽपि ' चक्षुः ' इत्यादि तुल्ये व्याख्यायन् । उक्तशब्दो-
ऽयर्थे । तथा च—सामि केनचिद्विद्विजनि वर्धते, करणवादास्मादिदम् इति । एवं प्रागादिग्यापारानु-
मितास्मिन् तदित्युक्त्यानेन शुद्धं प्रयोगमानं ' ये ' ' विदुः ' । ' ते ' ब्राह्मणाः ' अयं ' अमे मयम्
अत एव ' पुराणं ' विरत्नं ' अत्र निचिक्युः ' निधयेन ज्ञानवन्तः । अत एव एवंदार्थपरिज्ञोक्तकारेण
पयोक्तप्रविद्योदयः स्यादिति भावः । एवविधप्रदावानो हि साधनमिपरेक्षायां श्रवणादिदमृतं मन एव
पयोक्तप्रकारप्रमा मननित्याह—मनसैवानुद्गृह्यमिति । उक्तशब्द अत्र " मनसैवानुद्गृह्यं " प्रायम् । न मान-
न्तरेत्यर्थः । यद्यपि " मनो बानो निवर्तते, अत्राय मनमा गह " (ते. उ. ऋ. व.) इत्यादिना मननाऽप्यन्यथा-
र्थमिच्छते । तथाप्यत्र एव कृतिष्यायं अत्रयन्मुपगच्छति शाखनः । ननु—द्वयमादिप्रानस्यादिभावेन भेदः
स्यादित्यानामङ्गवामाह—नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति । ' इह ' अत्रनिधये ब्रह्मणि निचिकरि ' गाना ' भेदः
श्रित्यानामोक्तपरिचितेन दामार्थेनो नार्थमित्यर्थः ॥ २१ ॥

इत्यादीं भेदरहितविद्वता नानाकाराणां श्रवणी—मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीति । इत्यादोऽप्रमयार्थः ।

विरजः परऽआकाशात् । (द) अजऽआत्मा महान्ध्रुवः । तमेव धीरो
विज्ञाय प्रज्ञाङ्कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं
हि तदिति ॥ २३ ॥

स वाऽअयमात्मा । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नोऽएवा-
साधुना कुनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरऽएष लोकपालः स सेतुर्वि-
धरणऽएषां लोकानामुत्सम्भेदाय ॥ २४ ॥

विरजः पर आकाशाद्ज आत्मा महान् ध्रुवः । तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत
ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ” इति ॥ २३ ॥

स वा अयमात्मा । सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं

‘ य इह ’ ब्रह्मणि ‘ नानेव पश्यति ’ । स मृत्योर्मरणात् पुनः मृत्युमाप्नोति जन्ममरणसंसारचक्रे परिभ्रमती-
त्यर्थः । द्वैताभावे कथं अनुद्रष्टव्यं इत्यपेक्षायामाह—मनसैवानुद्रष्टव्यमिति । यस्मात् एतादृशं ब्रह्म, तस्मात्
‘ मनसैव ’ श्रवणादिकमनुद्रष्टव्यं साक्षात्कर्तव्यं यस्मादिकरसं तस्मादेतद्ब्रह्म ‘ अप्रमयं ’ अप्रमेयं, तथा ‘ ध्रुवं ’
नित्यं अविचालीःपर्थः ॥ २२ ॥

उक्तं ध्रुववं तोपस्करमुपपादयति—विरजः पर आकाशादिति । धर्माधर्मादिलक्षणं रजो विगतं यस्मात्
विरजः । अत आकाशात् अव्याकृताख्यात् ‘ परः ’ व्यतिरिक्तः । अत एव ‘ अजः ’ न जायत इत्यजः ।
जनननिषेधाच्च “ जायते अरित विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति ” (निरु. १ । २ । ८) इत्युक्ताः
सर्वे मावविकाराः निषिद्धा वेदितव्याः, तेषां जन्मादित्वात् । एवंभूत आत्मा किंपरिमाणः इत्युच्यते ।
‘ महान् ’ परिमाणतो महत्तमः । “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मान्नाणीषो न ज्यायोऽस्ति किञ्चित् ”
(तै. उ. प्र. ४) इति श्रुत्यन्तरात् । त-म-ध्रुवः अविनाशीत्यर्थः । ययोक्तवस्तुदर्शनं निगमयति—तमेव धीरो
विज्ञायेति । ‘ धीरः ’ धीमान् ब्राह्मणः ‘ तमेव ’ नित्यशुद्धतादिलक्षणमात्मानं ‘ विज्ञाय ’ पदार्थशुद्धिं सम्पाद्य
शास्त्रत उपदेशतश्च ‘ प्रज्ञां ’ वाक्यार्थज्ञानलक्षणां अशेषशोकाकांक्षाशान्तिरूपां परमपुरुषार्थहेतुभूतां तत्त्वमस्यादि-
वाक्यवशात् ‘ कुर्वीत ’ सम्पादयेदित्यर्थः । बहुशास्त्राध्ययने दोषमाह—नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् इति ।
‘ बहून् ’ प्रभूतान् शब्दान्नानुध्यायात् मानुचिन्तयेन् । बहुशब्दाध्ययननिषेधहेतुः “ वाचो विग्लापनं हि
तदिति ” । ‘ हि ’ यस्माद्बहुशब्दाध्ययनं ‘ वाचः ’ वागिन्द्रियस्य ‘ विग्लापनं ’ विशेषेण रत्नानिकरं भ्रमजन-
कम् । तस्माद्बहुशब्दाभ्यासप्रतिषेधसामर्थ्यात् आत्मयायाव्यावबोधहेत्वल्पशब्दाभ्यासोऽनुज्ञायते । “ अन्या
वाचो विमुच्य ॐ ३ इत्येवं व्यायता मानसम् ”—() इत्यायवर्णश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥

पूर्वं “ तदेव सत्तत्सह कर्मणिति ” (कं ८) इत्यादिमन्त्रेण “ स यत्रायं शारिर आत्माऽवत्यम् ” (कं. १)
इत्यादिब्राह्मणेन च कामादिहेतुसहितो मुमुक्षुणां हेयत्वेनोक्तः “ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते ” (कं. १) इत्यादिमन्त्रेण

तुमेतुम्बेदानुवचनेन विविदिपन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेना-
नाशकेन चैतुमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतुमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सुन्तः
प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

किं च । स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान् । एष भूताधिपतिः । एष
लोकेश्वरः । एष लोकपालः । स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय ॥ २४ ॥

तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपन्ति । ब्रह्मचर्येण । तपसा । श्रद्धया । यज्ञेन । अनाशकेन । एतमेव
विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति ॥ २५ ॥

“अथाकामयमानः” (कं, <) इत्यादिब्राह्मणेन च तेषामेवामिलषितः सम्पग्धीहेतुको मोक्ष उक्तः । पुनश्च
तत्स्वरूपं “अगुः पंथा वितरः” (कं, ११) इत्यादिल्लोकैः प्रपञ्चितम् । इदानीं विविदिषावाक्येन ब्रह्मा-
त्मनि कृतस्त्रस्य वेदस्य काम्यराशिवाजितस्य विनियोगकथनार्थमस्मिन्नध्याये उक्तं सकलमात्मज्ञानं—स वा अय-
मात्मा (कं २४) इत्यारम्य “एषां लोकानामसंभेदाय” (कं, २४) इत्येवमन्तेनानुद्यते । सशब्देन
उपोतिर्ब्राह्मणोक्तं विज्ञानलक्षणमयं जीवं परामृश्य तमेव वैशब्देन स्मारयित्वा तस्य “विरजः पर आकाशादज
आत्मेनि” अव्यवहितोक्तं परमात्मनैक्यं इतिशब्देन श्रुतिनिर्दिशतीति—ए वा अयमिति पदत्रयसमुदा-
यार्थः । इत्थमुक्तमात्मज्ञानमनूय तत्फलमाह—सर्वस्य वशीत्यादिना । सर्वस्य’ ब्रह्मेन्द्रादेः ‘वशी’ सर्वो हि
ब्रह्मेन्द्रादिगणः अस्य वशे वर्तत इति यावत् । “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं” (श. प. वृ. १४।१।१।१)
इत्यादिनोक्तत्वात् सर्वस्यैतद्ब्रह्मत्वे हेतुः । यतः ‘सर्वस्य’ ब्रह्मेन्द्रादेरीशानः स्वामी । ननु—यथा बलवत्तरामा-
स्यादीन् प्रति राजपुत्रस्य वशित्वं तद्ब्रह्मदेवास्यापि स्यादित्यतः “सर्वस्याधिपतिः” इति विशेषणम् ।
'अधिपतिः' अधिप्राय पालयिता महाराजवत् स्वतंत्र इति यावत् अधिपतित्वादीशानः । ईशित्वाच्च वशी-
त्यर्थः । किं च—‘सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति’ यत्किंचित् ‘इदं सर्वं’ जगत्प्रशास्ति । ननु—एवं शासना-
ल्लोकवत् धर्माधर्मसंयोग ईश्वरात्मनः स्यात् इत्यत आह—स न साधुना कर्मणा भूयानिति । सोऽधिपति-
र्ब्रह्मन् । ‘साधुना’ शास्त्रविहितेन ‘कर्मणा’ पूर्वावस्थातो भूयान्न भवति न वर्द्धते । ‘असाधुना’ शास्त्र-
प्रतिषिद्धेन ‘कर्मणा’ प्रागवस्थातः ‘नो एव कनीयान्’ अल्पीयान् अल्पतरो न भवत्येवेत्यर्थः । पालनादि-
कर्तुस्तज्जन्यधर्मादिकलसम्बन्ध. कथं नास्तीत्यभिप्रेत्य विद्वांसं विशिनष्टि—एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर इति ।
परमादेय विद्वान् ‘भूताधिपतिः’ भूतमात्रस्य स्यावरजंगमात्मकस्याधिपतिः तत्सत्त्वानियामकः, कार्याणां कार-
णाधीनसत्ताकत्वात् । तथा ‘एषः’ ईश्वरः ‘लोकेश्वरः’ लोकस्य धर्मादेरपि ईशितुं शीलमस्येति स लोकेश्व-
रः । धर्मादेरपि नियमनशील इत्यर्थः । तस्मान्न कामकर्माविद्यापरतन्त्राविद्वज्जीववत् ऽस्य धर्मादिसम्बन्धः
अस्ति । तथा ‘एष लोकपालः’ लोकान् जनिमत्कार्याणि भूतानि तत्स्फूर्तिरूपेण तत्र तत्र चेतनारूपेण च
पालयतीति ‘लोकपालः’ । किं च—यथा उदकप्रवाहविष्टमकः ‘सेतुः’ तद्ब्रह्म स परमात्मा सेतुः । किं-
विशिनष्टि—विधरणः । विधारकः । यथा सेतुः सीमादिव्यवस्थां विधारयति । तथा वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया
विधारक इत्यर्थः । किमर्थम् ? एषां भूरादिब्रह्मलोकानां ‘लोकानां’ ‘असंभेदाय’ संभेदः सांकर्यं तदभावाय ।
एवं राजयैलक्षण्यान्नास्य तद्ब्रह्मादिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २४ ॥

‘यदर्थं’ एषा ‘अस्मिन्नध्याये’ ‘वाचो विम्लापनं हि तत्’ (कं, २२) इति श्लोकतेन विहिता सकला

ब्रह्मविद्या अनुदिता । तत्काम्यैकदेशवर्जितस्य कृत्स्नस्य कर्मकांडस्य अविद्यायां परंपर्यां विनियोगं दर्शयति—
 तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन च इति । त्रयाणामपि
 वर्णानां अध्ययनादौ अधिकृतत्वात् अत्र द्विजमात्रोऽधिकारी बोद्धव्यः । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः अनु-
 च्यते गुरुचारणानन्तरं पठ्यते । इति वेदानुवचनं वेदाध्ययनम् । तथा च द्विजा अधिकारिणः ।
 ' तमेतं ' मन्त्रोक्तविशेषणं औपनिषदं पुरुषं ' वेदानुवचनेन ' नित्यस्वाध्यायलक्षणेन अन्तःकरणशुद्धिद्वारा
 ' विविदिषंति ' वेदितुमिच्छंति । न तु विदंत्येव । स्वातंत्र्येण ईश्वरात्मविषयाया बुभुत्साया अपि दुर्लभ-
 स्वात् । " तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति " तद्विदितश्रुतेः पुरुषस्येश्वरस्य उपनिषदेकगम्यत्वावगमाच्च न साक्षाद्देदनार्थं
 वेदानुवचनानि । किं तु विविदिषार्थमेवेति । तथा ' ब्रह्मचर्येण ' स्त्रीपरिग्रहनिवृत्तिलक्षणेन नैष्ठिकेन ब्रह्मचारि-
 कर्मणा । तथा ' तपसा ' नियमेन शास्त्रीयपारलौकिकजपाद्यंगविधिवशात् शीतादिद्वन्द्वसहनं तपः, तेन तपसा ।
 तथा ' श्रद्धया ' अदृष्टार्थेषु कर्मसु देवताज्ञानादिषु च वेदबोधितेषु आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा तथा । तथा ' यज्ञेन '
 द्रव्ययज्ञेन ज्ञानयज्ञेन च । तथा ' अनाशकेन ' कामानशनलक्षणेन च ' विविदिषंतीति ' प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र
 कामानशनमेवानाशकम् । न तु भोजनाभावः । तथा सति मरणसम्भवेन आत्मविविदिषोऽपत्तेरनवकाशात् । यदा
 संकल्पपूर्वकं मरणात्मशनवर्जनमनाशकम् । वेदानुवचनादेरनाशकस्य च ऐहिकविविदिषासाधनत्वे नियमाभावात् ।
 ऐहिकस्यापि साधनस्य जन्मान्तरविविदिषाद्वारा मुक्तिहेतुत्वाच्च । तथा चास्मिन् जन्मनि साधनचतुष्टयसम्पत्तिश्चेन्न
 जाता । तर्हि आमरणान्तिकमनशनं कुर्यात् । यदा पुनरिदं साधनचतुष्टयसम्पन्नो भवति । तदा आमरण-
 मनशनं दूरादेव त्यजेत् । तस्य " श्रोतव्यो मन्तव्यः " इत्यादिश्रुत्या श्रवणादावेव विनियुक्तवादिति भावः ।
 तस्माद्देदे यानि काम्यानि कर्माण्युक्तानि गर्भवासाद्यनर्थहेतव इति यदा ज्ञायन्ते तदा तेषु जिहासा उपावर्तते ।
 ततश्च निश्वायसुप्तानात् परिशुद्धशुद्धेः विविदिषाद्वारा कर्मणो मुक्तिहेतुत्वे सिद्धे काण्डद्वयस्यैकवाक्यता सिद्धेति
 तात्पर्यं बोध्यम् । एवं कर्मकाण्डोक्तैरव्ययनादिकर्मभिः उपन्नवेदनेच्छातः किं स्यात्, इत्यत आह—एतमेव विदित्वा
 मुनिर्भवतीति । उक्तैरुपायैः शुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्तौ गुरुपादोपसर्गं श्रवणानुष्ठानं चेत्यनेन क्रमेण ' एतमेव '
 मोक्षप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणान्यां उक्तलक्षणमात्मानमेव ' विदित्वा ' साक्षात्कृत्य ' मुनिर्भवति ' मननशीलो योगी
 भवतीत्यर्थः । एतमेवेत्यवधारणात् प्रत्यगात्मवेदनमेव मुनिवहेतुः । न कर्ममेदस्तद्वेदज्ञानादिकम् । अतः
 अविद्याविरोधि अविद्योऽथकर्मत्यागिनां संन्यासिनामेव मुनित्वं भवति न कर्मणा इति अर्थोक्तं भवति । इदानीं
 अर्थोक्तं संन्यासं मुनिप्राप्त्यात्मलोकमिच्छतां तत्साधनत्वेन विदवाति—एतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः
 प्रव्रजन्तीति । ' एतमेव ' प्रकृतमात्मानं स्वं ' लोके ' अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ' ईप्सन्तः ' आप्तुमिच्छन्तः
 विविदिषन्तः ' प्रव्राजिनः ' प्रव्रजनशीलाः वैराग्यातिशयशालिनो मुमुक्षवः ' प्रव्रजन्ति ' प्रकर्षेण सर्वाणि कर्माणि
 संन्यस्यन्तीति संन्यासो विधीयते । " आप्तव्योऽष्टाकपालो भवति " इतिवदित्यर्थः । " एतमेव लोकमीप्सन्तः '
 इत्यवधारणात् बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्रज्ये नाधिकार इति गम्यते । न हि गंगाद्वारं प्रति जिगमिषोः काशी-
 निवासिनः पूर्वाभिमुखगमनं साधनम् । " सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रणैव जय्यः, नान्येन कर्मणा, कर्मणा
 पितृलोको विषया देवलोकः " (श. प. बृ. १४ । १ । ३ । १६) इति श्रुत्या बाह्यलोकत्रयायिनां पुत्रादि-
 साधनान्तरस्य नियमितत्वात् ॥ २९ ॥

(न्त्ये) एतद्धस्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणाः । (५) अनूचाना विद्वांसः प्रजात्रु कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो भेषात्रोऽयमात्माऽयं लोकऽ इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यश्चरन्ति या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येतेऽएषणे एवऽभवतः ॥ २६ ॥

सुऽएष नेति नेत्यात्मा । (त्माऽ) अगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्षो न हि शीर्ष्यतेऽसङ्गोऽसितो नु सज्यते न व्युत्थतऽइत्युतः प्रापमुक्करवमित्युतः

एतत् ह स्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणः अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । किं प्रजया करिष्यामः । येषां नः अयमात्मा अयं लोक इति । ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय, अय भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येषु पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । उभे ह्येते एषणे एव भवतः ॥ २६ ॥

स एष नेति नेत्यात्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते । अशीर्षो न हि शीर्ष्यते । असंगोऽसितो

ननु-अत्र कथं संन्यासे विधिरिति निश्चेतुं शक्यते " प्रव्रजन्तीति " वर्तमानोपदेशात् इति संशये अन्यथासिद्धार्थवदवशाद्विधिरिव निश्चयः इत्यभिप्रेत्य तस्य विधित्वनिर्णयहेतुमर्थवादां दर्शयति-एतद्ध स्म वैतत्पूर्वं ब्राह्मणाऽ अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इत्यादिना । ' ह स्म ' इत्येतौ ऐतिह्यार्थो निपातो धैशब्दः स्मरणार्थः । तदेतदिति पदार्थां तदेतदात्मलोकार्थिनां पारिव्राज्ये कारणमुच्यत इति श्रुतेः प्रतिज्ञायते । अत्र प्रजाशब्दः कर्मोपासनयोरप्युपलक्षणार्थः । तथा च-तदेतत्पारिव्राज्ये स्पष्टकारणं ' ह ' किल ' धै ' स्मर्यते । ' पूर्वं ' अतिक्रान्तकालिकाः ' ब्राह्मणाः ' जातिमन्तो वा ' अनूचानाः ' अनु-वचनसमर्थाः ' विद्वांसः आत्मज्ञाः ' प्रजां ' तदुपलक्षिते कर्मविधे च ' न कामयन्ते स्म ' पुत्रादिसाधनानि नानुतिष्ठन्ति स्मैत्यर्थः । ननु-पुत्रादिसाधनं परित्यजतां तेषां कोऽभिप्रायः इत्यत आह-किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इतीति । ' येषां ' नोऽस्माकं परमार्थदर्शितां ' अयं ' निय-सन्निहितो अज्ञानपादिबर्जित आत्मैव ' लोकः ' पुरुषार्थः । ते वयं ' प्रजया ' पुत्रकर्मापरविद्याभिलोकस्य साधनभूताभिः ' किं करिष्यामः ' । लोकत्रयहेतुपुत्रादिसाध्यं नैव पदवाच्यः इति पुत्रादिकमाश्रित्यन्तर्यार्थः । इति-शब्दः अभिप्रायसमातिशोक्तः । ननु-ते पूर्वं ब्राह्मणाः एवं साध्यसाधनव्यवहारं निन्दन्तः तस्याविद्वद्विषय-मापाय किं कृतवन्त इत्यपेक्षायामाह-ते ह पुत्रैषणायाश्चेत्यादि-एषणे एव भवतः इत्यन्तं व्याख्यातम् । यस्मादेवं पूर्वं विद्वांसः प्रजादिभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजिता एव । तस्मान् अनुनातना अपि प्रव्रजेपुरिष्यमर्थवादा-पाक्यं विधिवान्मन्त्रेणात्मव्ययमानं स्वसम्बन्धसिद्धये लोकम्यासन्तः प्रव्रजन्ती यस्य संन्यासविधिवान्मन्त्रं निधायपतीति निन्दन् ॥ २६ ॥

नन्वेवमपि, आत्म-शोकार्थिनां किमिति नियमेन पारिव्राज्यमेव विधीयते । कर्मणामपि तत्साधनवेनानुष्ठे-प्रादिस्यासांकायां तस्यामन्त्रोत्सव टपाद्यादिविलक्षणत्वेन कर्मासम्बन्धान्न कर्मनर्द्दिनां अनुष्ठेयमित्यभिप्रेत्याह-

कल्याणमकरवमित्युभेऽउभे ह्येषुऽएते तुरत्यमृतः साध्वसाधुनी नैन-
ङ्कृताकृते तपतो नास्य केन चन कुर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद्दृष्ट्वाऽभ्युक्तम् । (मे) एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कुर्मणा
वर्द्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तुम्बित्वा न कुर्मणा लिप्यते
पापकेनेति तुस्मादेवम्बिच्छ्रान्तो दान्तुऽउपरतुस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो
भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानम्पश्येत्सुर्व्वमेनम्पश्यति सुर्व्वोऽस्यात्मा भवति सुर्व्व-
स्यात्मा भवति सुर्व्वम्पाप्मानन्तरति नैनम्पाप्मा तरति सुर्व्वम्पाप्मान-

न सज्यते न व्ययते इति । अतः पापमकरवमिति । अतः कल्याणमकरवमिति उभे । उभे ह्येष एते
तरत्यमृतः साध्वसाधुनी । नैनं कृताकृते तपतः । नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते ॥ २७ ॥

तदेतद् ऋचा अभ्युक्तम्—“ एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते, नो
कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तुं तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन ”—इति ।

एष एष नेति नेत्यात्मेत्यादि—न व्ययत इत्यतम् । व्याख्यातार्यमेतच्छाकल्यब्राह्मणे । ननु—य एवं
सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यादिलक्षणमात्मानमात्मस्वेनावगम्य तद्गुणैर्न वर्तते । तस्य कर्मानारभ-
माणस्य ब्रह्मविदः किं स्यादित्यपेक्षायामाह—अतः पापमकरवमित्यादि । ‘ अतः ’ अस्मान्निमित्तात् शरीर-
धारणादिहेतोः अविवेककृतात् रागादेः पापमुप्यं कर्म ‘ अकरवं ’ कृतवानस्मि । कष्टं खलु मम वृत्तम् । अनेन
कर्मणा अहं नरकं प्रतिपत्स्ये इति कर्मकृतः परितापः पूर्वोक्तलक्षणे ब्रह्मविदं न तरति न व्याप्नोति । तथा
‘ अतः ’ फलविषयकामनिमित्तात् ‘ कल्याणं ’ यज्ञादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म ‘ अकरवं ’ कृतवानस्मि ।
अतः अहं देहांतरे अस्य फलं सुखं उपभोग्ये इत्येवोऽपि हर्षः तं न तरति न व्याप्नोतीत्यर्थः । इत्येवमुमे
द्वे पापपुण्यफले कष्टहर्षरूपे तं न तरत इति शेषः । एवं यथोक्तात्मविदः तापहर्षासंपर्शे को हेतुरित्यपेक्षया
तमाह—उभे ह्येष एते तरत्यमृतः साध्वसाधुनी इति । ‘ अमृतः ’ अमरणधर्मा ‘ एषः ’ ब्रह्मवित् ‘ उभे
एते ’ ‘ साध्वसाधुनी ’ पुण्यपापलक्षणे कर्मणी ‘ हि ’ निश्चितं ‘ तरति ’ अतिक्रामति । आरब्धानात्त्वयो-
भोगज्ञानान्धा क्षीणत्वात् पूर्व्वस्य चिकीर्षितत्वेनासंश्लेषादित्यर्थः । इतश्चात्मविदो धर्मादिसम्बन्धो नास्तीत्याह—
नैनं कृताकृते तपत इति । नित्याद्यनुष्ठानं ‘ कृतं ’ तस्यैवाकरणं ‘ अकृतम् ’ एते अपि ‘ कृताकृते ’ कर्मण
फलदानप्रत्यवायोत्पादात्मन्नां अब्रह्मविदमिव ‘ एनं ’ ब्रह्मविदं ‘ न तपतः ’ नोद्देज्यत इत्यर्थः । किं च—
नास्य केन चन कर्मणा लोको मीयते इति । ‘ अत्य ’ ब्रह्मविदः ‘ केन चन ’ केनापि ‘ कर्मणा ’ शास्त्र-
प्रतिषिद्धेनापि ‘ लोकः ’ पुरुषार्थः ‘ न मीयते ’ न हिंस्यते । “ मीन् हिंसायाम् ” (धा. पा. ऋषा. उ. ४)
इति धातुः । ततश्च तत्त्वज्ञानात्प्राकालिकयोर्ज्ञानिना भस्मभ्ररणाद्दुत्तरकालिकयोस्तु अकर्तृत्वेनासंश्लेषात्
शरीरारंभकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयात् ब्रह्मविदः कर्मकार्यसम्बन्धामावात् न कर्मसम्बन्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

एवमुक्ते ब्रह्मविद्याफले मन्त्रं संवादयति—तदेतद्दृष्ट्वाऽभ्युक्तमेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येत्यादिना ।
तदेतद्ब्राह्मणेनोक्तं वस्तुतत्वं ‘ ऋचा ’ मन्त्रेणाभ्युक्तम् प्रकाशितम् । कथं ‘ ब्राह्मणस्य ’ ब्रह्मविदस्य तत्सर्वैषणस्य

न्तपति नैनंपाप्मा तपति विपापो विजरो विजिघ्रत्सोऽपिपासो
ब्राह्मणो भवति युऽएवम्वेद ॥ २८ ॥

तस्मादेवंवित् श्रांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । सर्वमेतं पश्यति । सर्वः अस्यात्मा भवति । सर्वस्यात्मा भवति । सर्वं पाप्मानं तरति । नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तपति । नैनं पाप्मा तपति । विपापो विजरो विजिघ्रत्सः अपिपासो ब्राह्मणो भवति । य एवं वेद ॥ २८ ॥

' एषः ' साधननिस्पृहः । नेतिनेत्यादिलक्षणत्वरूपभूतः ' महिमा ' ऐश्वर्यविशेषः स्वाभाविकत्वानित्यः । अन्ये त्वविद्याकामकृताः महिमानो न नित्या इत्यर्थः । कुतो विद्वन्महिम्नो नित्यत्वमित्यपेक्षायां हेतुमाह—न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयामिति । शुभलक्षणेन कृतेन 'कर्मणा' एष महिमा 'न वर्द्धते' वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । तथा अनुमेन 'कर्मणा' 'नो कनीयान्' नापि अपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति । एताभ्यां च निषेधान्यां अन्या अपि विक्रियाः निषिद्धाः । तासामपि उपचयापचयहेतुत्वात् अतः अविक्रियत्वात् नित्य एष महिमेत्यर्थः । अस्य महिम्नो नित्यत्वेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायां स्वस्वरूपं तत्पदार्थलक्षणं 'जानीयादित्याह—तस्यैव स्यात्पद-विदिति । यत् एष नित्यः । तस्मात्तस्यैव महिम्नः त्वंपदार्थस्य ' पदवित् ' पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । ननु-पदवेदनेऽपि किं स्यादित्यपेक्षायामाह—तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति । 'तं' महिमानं स्वरूपं पदं ' विदित्वा ' ज्ञात्वा ' पापकेन ' धर्माधर्मलक्षणेन ' कर्मणा ' ' न लिप्यते ' न सम्बन्धते । उभयस्यापि संसारेहेतुत्वाविशेषात्—पापकमित्युभयमपि गृह्यते । एवं सति धर्मशब्दप्रयोगेऽपि उभयग्रहसम्बन्धो यद्यपि स्यात्तथापि धर्माधर्मयोर्हेतुत्वयोरेतानां पापशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतिशब्द ऋक्समास्यर्थः । तर्हि तत्पदसाक्षात्कारः कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—तस्मादेवंविच्छ्रान्तो दांत उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्ये-वात्मानं पश्येदिति । यस्मादेवं अकर्मसम्बन्धी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः । तस्मात्कारणात् एवंविद आत्मा कर्मतत्फलसम्बन्धशून्य इत्यापाततो जानन् प्रथमं श्रांतः संसारदुःखेन तप्तः खिन्नो वा । उपरत-बाहोन्द्रियव्यापार इति यावन् । " श्रमुतपति खेदे च "—(भा.पा.दि.प.९८) इत्यस्य धातोः निष्ठातं रूपं श्रांत इति । उक्तं च—" निवृत्तेन्द्रियलौल्यस्तु श्रांतः शांतश्च कथ्यते । तपःकेशसहो दांतो ह्यंतर्वागिस्तु शास्त्र-वित् " () इति । अनन्तरं 'दांत' अन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः । न हि बाह्यकरणानां विषया-भिनिवेशनिवृत्तिमन्तरेण अन्तःकरणस्य विषयाभिपन्नो व्यावर्तते । "उपरतः" सर्वेषणाविनिर्मुक्तः विधिना स्वतन्त्र-कर्मा संन्यासी । " तितिक्षुः " जीवनविच्छेदहेत्वतिरिक्तशीतोऽग्नादिद्वन्द्वसहित्युः । " श्रद्धावित्तः " श्रद्धां आस्तिक्यबुद्धिरेव वित्तं साधनं यस्य स श्रद्धावित्तः । इन्द्रियांतःकरणचलनरूपव्यापारव्यावृत्त्या तदैकाम्यवान् इति यावत् । एतच्च " वार्यं च पाण्डित्यं च निर्विच " इत्येवमुक्तम् । एतावता यत्र कर्तुः स्वातंत्र्यम् तेषां कर्मणां निवृत्तिः श्रांतादिपदैरुक्ता । यत्र तु सम्यग्धीवितोषिनिद्रालस्यादौ पुंसो न स्वातंत्र्यं तन्निरृतिः श्रद्धा-वित्त इति पदेनेति भेदः । तथा चैवं प्रकारेण ' श्रद्धावित्तो भूत्वा ' ' आत्मन्येव ' स्वे कार्यकारणसंवाते एव ' आत्मानं ' प्रत्यक्चेतयितारं ' पश्येन् ' साक्षात्कुर्यान् । तथा च—आश्रमाचनुष्ठानमिह विधीयत इति विन-दिनमित्यर्थः । तर्हि किं तावत्परिमाणमेवात्मानं पश्येत् इत्यत आह—सर्वमेतं पश्यतीति । ' सर्वं ' समस्तं एतमात्मानं ' पश्यति ' । नान्यदात्मन्यतिरिक्तं किमपि पश्यति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्यं स्थानत्रयं हि वा मननानुनिर्बर्नित्यर्थः । कुतो हेतोरित्यत्र आह—सर्वोऽस्यात्मा भवति सर्वस्यात्मा भवतीति । ' अस्य '

स वाऽएष महानजुऽआत्मा । (त्माऽन्ना) अन्नादो व्वसुदानः स यो
हैवमेतुम्महान्तमजुमात्मानमन्नादुम्बसुदानं व्वेद व्विन्दते व्वसु ॥ २९ ॥

स वाऽएष महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो
ब्रह्माभयम्यै जनक प्राप्तोऽस्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहम्भगवते
विदेहान्ददामि माञ्चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः । स यो हैवमेतं महांतमजमात्मानमन्नादं वसुदानं
वेद । विन्दते वसु ॥ २९ ॥

स वा एष महानज आत्मा अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अमयं वै जनक प्राप्तोऽसि, इति
होवाच याज्ञवल्क्यः । सः अहं भगवते विदेहान् ददामि । मां चापि सह दास्यायेति ॥ ३० ॥

ब्रह्मविदः ' सर्वः ' समस्तः प्रपंचः ' आत्मा ' भवति । किं च—' सर्वस्य ' प्रपंचस्य स्वयमात्मा भवति ।
ययोर्किं साधनैरुदिते साक्षात्कारे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वं पाप्मानं तरतीति । अयं तु ब्रह्मवित्
' सर्व ' पाप्मानमुक्तरूपं ' तरति ' आत्मभावेन व्याप्नोति अतिक्रामतीत्यर्थः । किं च—एवमात्मानं पश्यन्तं
' एनं ' बाह्यपाप्मा पुण्यापुण्यलक्षणः काम्यनिषिद्धाचरणरूपः ' न तरति ' न व्याप्नोतीत्यर्थः । इतश्च
विदुषो न कर्मसम्बन्धोऽस्तीत्याह—सर्वं पाप्मानं तपतीति । ब्रह्मवित्सर्वं ' पाप्मानं ' कृताकृतलक्षणं सर्वात्म-
दर्शनरूपवद्भिना ' तपति ' मस्मीकरोतीत्यर्थः । किं च—नैनं पाप्मा तपतीति । ' एनं ' ब्रह्मविदं ' पाप्मा '
कृताकृतलक्षण उक्तरूपः इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनान्यां न तपतीत्यर्थः । एवं कर्मसम्बन्धे किं भवतीत्यत
आह—विपापो विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्राह्मणो भवतीति । एवंवित् ' विपापः ' विगतः पापो
धर्माधर्मलक्षणो यस्य ॥ विपापः । विगता जरा यस्मात् सः ' विजरः ' विगता जिघत्सा अच्युमिच्छा यस्मात्
सः ' विजिघत्सः ' । न विघते पिपासा पातुमिच्छा यस्य सः ' अपिपासः ' । एवंभूतः एतस्यामवस्थायां
सुख्यब्राह्मणो भवति । एतस्मात् ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्प्राक् गौणब्राह्मण्यमित्यर्थः । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा
तदुपासनाफलमाह—य एवं वेदेति । ' य एवं ' पूर्वोक्तगुणविशिष्टमात्मानं ' वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत
आत्मेति स पूर्वोक्तविपापादिगुणविशिष्ट एव भवतीति शेषः ॥ २८ ॥

एवं निरुपाधिकब्रह्मज्ञानार्कैवल्यं फलमुक्तम् । सम्प्रति सोपाधिकब्रह्मज्ञानात् अम्युदयफलं दर्शयिष्यन्
तत्स्वरूपमाह—स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इति । योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां
विख्यातो विज्ञानात्मा ' स वै ' स एव ' एषः महानज आत्मा ' ' अन्नादः ' सर्वभूतस्थः सन् सर्वाज्ञाता ।
यद्वा अन्नशब्देन चराचरात्मकं जगत् गृह्यते । तस्यात्ता संहारकः । तथा वसु धनं मोगसाधनं सर्वप्राणि-
कर्मफलं ददातीति ' वसुदानः ' । एवमुपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासनाफलमाह—स यो हैवमेतं महांत-
मजमात्मानमन्नादं वसुदानं वेद विन्दते वसु इति । ' य एवं ' पूर्वोक्तमहदादिगुणविशिष्टं ' आत्मानं
वेद ' उपास्ते अहमस्मि एवंभूत आत्मेति सः ' वसु ' कर्मफलजातं ' विन्दते ' लभते सर्वात्मत्वादेवेत्यर्थः ।
अनया कंदिकया " एतेर्दत्तः परायणम् "—(श. प. बृ. १४ । ३ । ३४) इति उक्तस्यैव कर्मफलस्य
उपसंहारः कृतः इति अपौनस्वत्वं द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

इदानीं सफलां विद्यां मन्त्रब्राह्मणाम्युपदिष्टामुपसंहरति याज्ञवल्क्य इति श्रुतिरस्मान् प्रति दर्शयति—

स वाऽएषु महानजुऽआत्मा । (त्माऽजु) अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो
व्रह्माभयम् वै व्रह्माभयम् हि वै व्रह्म भवति युऽएवम्भेद ॥ ३१ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४। (६) ४।२ ॥ (७) ४-२ ॥

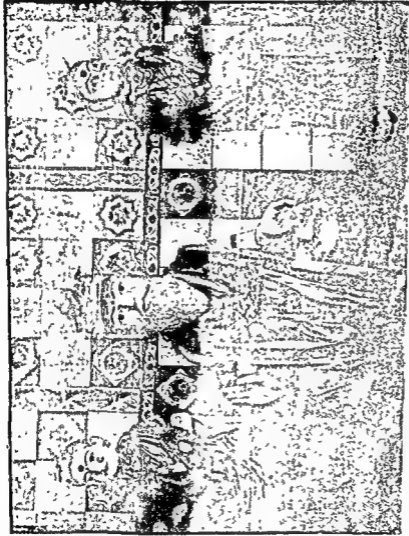
स वा एष महानज आत्मा अजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्म । अभयं वै ब्रह्म । अभयं हि वै ब्रह्म
भवति । य एवं वेद ॥ ३१ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजुरोऽमुरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
वल्क्य इति । यो ब्राह्मणादावुक्तो विज्ञानमयो जन्ममरणादिसंततिमान् स्वंपदवाच्यभूतः सोऽयं सशब्देनोच्यते ।
शशब्दः प्रसिद्धार्थः । एषशब्देन तु विद्यया प्रब्रह्मज्ञानतत्कार्यो नित्यमुक्तस्वंपदलक्ष्य उच्यते । तस्य शुद्धस्य
स्वंपदार्थस्य महानित्यादिविशेषणात् । तथा च— ' स वा एषः ' ययोक्तः प्रत्यागात्मा ' महान् ' सत्यज्ञानादि-
लक्षणः अपरोऽस्तः परमात्मैवेति वाक्यार्थः । एवमहं ब्रह्मेति वाक्योऽयपरमात्मैकत्वविज्ञानात् अविद्यातत्कार्ये
प्रब्रह्मे सति प्रत्यगात्मनो यद्रूपं तदिदानीमुच्यते— ' अजः ' इत्यादिपदैः । यस्मात् रज्जुसर्पादिवदात्मा दिना-
विद्यां कार्यकारणात्मना न जायते । तस्मादजो जन्मरहितः । अत एवाजः कालावच्छिन्नदेहादिवत् न जीर्णती-
ल्यर्थः । यतः ' अजरः ' अत एवामरः प्राणत्यागरूपमरणरहितः । अत एवामृतः निरन्वयनाशशून्यः । अत्र जनन-
प्रतिषेधेनैव विकारंतराणां तन्मूलरूपात् तत्प्रतिषेधस्यापि अर्थसिद्धत्वेऽपि शब्दतः प्रतिषेधो जरानीनां परमा-
र्थिकत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थः । यत एवं सर्वविकारशून्यः । अत एव ' अमयः ' मयं हि नाम अविद्याकार्यं तत्प्रति-
षेधेन मावविकारप्रतिषेधेन च अविद्याऽपि प्रतिषिद्धा वेदितव्येति मावः । हे ' जनक ' सन्नाद् ! ' अमयं वै '
अविद्याकार्यरहितनेव ब्रह्म परमात्मतत्त्वं त्वं ' प्राप्तोऽसि ' इत्येवं ' ह ' किल ' याज्ञवल्क्यः ' उवाचेत्यर्थः ।
राजा तु आत्मीयमशेषविद्यालामं द्योतयितुं सर्वस्वदानं प्रतिजज्ञ इत्याह—सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां
चापि सह दास्यायेति । ' दास्याम ' दासकर्मणे ददामीति चशब्दात्संबन्धेन । इतिशब्दो निरूपितायाः सर्व-
वेदानुशासनरूपाया विद्यायाः परिसमाप्तिद्योतक इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं " तिष्ठमानस्य तद्विदः परायणं " (श.प.बृ. ३।९।३४) इत्युक्तस्यैव ब्रह्मात्मैक्यज्ञानफलस्योपसंहारार्थ-
मभिमा श्रुतिः प्रवर्तते—स वा एष महानित्यादि ब्रह्मेति पदपर्यंतम् । अक्षरार्थः पूर्ववन् । कथं पुनरभयगुणविशिष्ट-
स्यात्मनो ब्रह्मत्वं, अत आह—अभयं वै ब्रह्मेति । एवं विषयपरिशोचनेन विद्यास्वरूपमुक्त्वा विद्याफलं कथयति—
अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेदेति । ' एवं ' ययोक्तमात्मानं ' अभयं ब्रह्म ' ' यो वेद ' । सः
' अभयं ब्रह्म हि भवति ' मुक्तो भवतीत्यर्थः । य इह स वा एष महानित्यादिना अन्ते संक्षिप्तोऽर्थः स एव
सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यः । एष एव सर्वस्यास्य शास्त्रस्य तात्पर्यार्थ इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीहर्षकिशोर्ब्रह्मभगवत्सूत्रपदादिशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीवामुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ भाष्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाष्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकटीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं शारीरक-
ब्राह्मण परिसमाप्तम् ॥ १४। (७) ४।२ ॥

मेवेयीकात्यायनीभ्यां समेतः श्रीयज्ञवल्क्यः ।

(श्रीकाशोत्थपञ्चगंगाघट्टे वर्तमानश्रीयज्ञवल्क्यमंदिराधिष्ठिता
मूर्तिरियम्.

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । (म्रै) मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञेय * कात्यायनी सोऽन्य-
दृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

(णो) याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वाऽअरेऽहमस्मा-
त्स्थानादस्मि हुन्त तेऽनुया कात्यायन्याऽन्तङ्करुवार्णुति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मऽइयुम्भगोः सुर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादब्राह्मणम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । मैत्रेयी च, कात्यायनी च । तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्म-
वादिनी बभूव । स्त्रीप्रज्ञेय कात्यायनी । सोऽन्यत् वृत्तमुपाकरिष्यमाणः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति होवाच । प्रव्रजिष्यन्वा अरे अहमस्मात्स्थानादस्मि । हुन्त । ते अनया
कात्यायन्या अन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु मे इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्, स्यां नु अहं तेना-

पूर्वमागमप्रधानेन मथुकाण्डेन ब्रह्मात्मतत्त्वं निर्द्धारितम् । पुनस्तस्यैव तत्त्वस्यास्तिस्वमुपपत्तिप्रधानेन याज्ञ-
वल्क्येन काण्डेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा जशपराजपप्रधानजल्पन्यायतो विचारितम् । तदेव चास्मिन्नप्याये
शिष्याचार्यसंबन्धेन तत्त्वनिर्णयप्रधानेन वादन्यायेन सविस्तरं विचार्य उपसंद्धतम् । अयेदानीमस्य निगमस्थानीयं
मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । यद्वा मधुकाण्डे मैत्रेयीब्राह्मणेन आगमब्रह्मन्मुक्तिसाधनभूता संन्याससहिता आत्मविद्या
उक्ता । सैवाधुना न्यायप्रधाने मुनिकाण्डेऽपि मुक्तिहेतुत्वेन न्यायतो मेतव्येत्येतदभिप्रायेणैदं ब्राह्मणं प्रवर्तते—अथ
ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः इत्यादि । तत्र वाक्याक्षराणां व्याख्यानं पूर्ववदेवात्रापि प्रतिपत्तव्यम् । यानि ॥
अक्षराण्यत्राविकानि तानि व्याख्यास्यामः । हेतुप्रधानवाक्यानेतरं आगमप्रधानेन मैत्रेयीब्राह्मणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो
निगम्यते, इत्येवं हेतुवन्तरोपदेशानन्तर्यार्थः अथशब्दः । हशब्दः पूर्ववृत्तावद्योतकः । ' याज्ञवल्क्यस्य ' मुनेः ' ह '
किल ' मैत्रेयी कात्यायनी चेति द्वे भार्ये बभूवतुः ' । तयोः पत्न्योर्मध्ये ' ह ' किल ' मैत्रेयी ' ' ब्रह्मवादिनी '
ब्रह्मवदनशीला ' बभूव ' । ' कात्यायनी तु ' स्त्रीप्रज्ञेय ' स्त्रिया उचिता या प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्देषणलक्षणा ।
सैव विद्यते यस्यां सा स्त्रीप्रज्ञेय । बभूवेत्यनुसंगः । एवं सति ' सः ' याज्ञवल्क्यः पूर्वस्मात् गार्हस्थ्यलक्षणान्
वृत्तात् ' अन्यत् ' पारिव्राज्यलक्षणं ' वृत्तं ' वर्तनमुपाकरिष्यमाण उपाचिरार्थुः सन् ' हे मैत्रेयीति ' ज्येष्ठां भार्या-
मामंत्र्य ' ह ' किल तां उवाच इत्युत्तरवाक्येन संबन्धः ॥ १ ॥

' प्रव्रजिष्यन् ' प्रकर्षेण प्रजिष्यन् संन्यसिष्यन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

" यन्तु मे " इति पाठांतरम् " स्यान्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति " इति च पाठांतरम् । स्यां भवेयम् ।
आहो ३ इति पश्चात्तरद्योतको निपातः ॥ ३ ॥

* " स्त्रीप्रज्ञेय " इति काण्वः पाठः । १-अत्र सर्वत्र " पाठान्तरम् " इत्युक्तिः (वृ. भा. व. अ. २ ब्रा. ४) पूर्वोक्तपाठा-
द्विसदृशः पाठ इत्यभिप्रायिकम् ।

भवन्ति न वाऽअरे वित्तस्य कामाय वित्तुम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु
 कामाय वित्तुम्प्रियम्भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियम्भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियम्भवति न वाऽअरे क्षत्रस्य कामाय
 क्षत्रम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रम्प्रियम्भवति न वाऽअरे लोका-
 नाङ्कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्ति न वाऽअरे देवानाङ्कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय
 देवाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे वेदानाङ्कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्या-
 त्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे यज्ञानाङ्कामाय यज्ञाः
 प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति न वाऽअरे भूताना-
 नाङ्कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि
 भवन्ति न वाऽअरे सर्वस्य कामाय सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामाय
 सर्वम्प्रियम्भवत्यात्मा न्वरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
 मैत्रेयात्मनि वाऽअरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञातुऽइदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

(म्बु) ब्रह्म तम्पुरादात् । (द्यो) योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रन्त-
 म्पुरादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रन्वेद लोकास्तम्पुरादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो लोकाः

प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ।
 न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न
 वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा
 अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा
 अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवा भवन्ति । न वा अरे वेदानां
 कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे यज्ञानां कामाय
 यज्ञाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय यज्ञाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि
 प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं
 प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा नु अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनि वा अरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादात् । यः अन्यत्रात्मनः क्षत्रं
 वेद । लोकास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो

न्वेद देवास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तम्परादुर्ध्वोऽन्य-
त्रात्मनो वैदान्वेद यज्ञास्तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो यज्ञान्वेद भूतानि
तम्परादुर्ध्वोऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सुर्वन्तम्परादाद्योऽन्यत्रात्मनः
सुर्वम्बुदेदम्ब्रह्मेदुद्वक्षत्रमिमे लोकाऽइमे देवाऽइमे वेदाऽइमे यज्ञाऽइमानि
भूतानीदं सुर्वं यद्यमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दु-
भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्ग्रहणाय
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य । न बाह्याच्छब्दाच्छक्नुयाद्ग्रहणाय
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाऽऽर्द्धिधाग्नेरभ्याहितस्य । पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवम्वाऽअरे-
ऽस्य महतो भूतस्य निश्चितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वा-

देवान् वेद । वेदास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । यज्ञास्तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो
यज्ञान् वेद । भूतानि तं परादुः । यः अन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादात् । यः अन्यत्रा-
त्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म । इदं क्षत्रम् । इमे लोकाः । इमे देवाः । इमे वेदाः । इमे यज्ञाः ।
इमानि भूतानि । इदं सर्वम् । यत् अयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय । वीणायै तु ग्रहणेन
वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय । शङ्खस्य तु ग्रहणेन
शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथा आर्द्धिधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्ति । एवं वा अरे अस्य महतो भूतस्य

“ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य ” ॥ ८ ॥

“ स यथा वीणायै वाद्यमानायै ” ॥ ९ ॥

“ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य ” ॥ १० ॥

दत्तं दाननिमित्तं धर्मजातम् । दत्तं होमनिमित्तम् । आशितमन्नदाननिमित्तम् । पापितं पेयदाननिमित्तं

ङ्गिरुसऽइतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्या-
नानि व्याख्यानानि दत्तं हुतमाशितुम्पायितुमयश्च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामप्राप्तं समुद्रऽएकायनम् । (मे) एवं सर्वेषां सर्वेषां
स्पर्शानान्त्वगेकायनमेव सर्वेषां सुर्वेषांङ्गानान्नासिकेऽएकायनमेव सर्वेषां
सर्वेषां रसानाञ्जिह्वेकायनमेव सर्वेषां रूपाणाञ्चक्षुरेकायनमे-
व सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां संकल्पाना-
म्मुनऽएकायनमेव सर्वेषाम्बेदानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषाम्-
कुर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषामध्वनाम्पादावेकायनमेव सर्वेषा-
मानन्दानामुपस्थऽएकायनमेव सर्वेषाम्विसर्गाणाम्पायुरेकायन-
मेव सर्वेषाम्विद्यानाम्वागेकायनम् ॥ १२ ॥

(१२) स यथा सैन्धवघ्नः । (नोऽ) अनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन-
ऽएव स्यादेवम्वाऽअरुऽइदुम्महद्भूतमनन्तमपारुऽकृत्स्नः प्रज्ञानघनऽएवै-

निश्चसितमेतत् । यत्, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वागिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि । दत्तं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि । अस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वसामपां समुद्रः एकायनम् । एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां
गन्धानां नासिके एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वेकायनम् । एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय-
नम् । एवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनम् । एवं सर्वेषां
वेदानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं
सर्वासाम् विद्यानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् । एवं वा अरे इदं महद्भूत-

धर्मजातम् । अयं च लोकः इदं च जन्म । परश्च लोकः प्रतिपत्तव्यं च जन्म । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि-
स्यावसंतानि ॥ ११ ॥

“ स यथा सर्वासामपां समुद्रः एकायनमिति ” समानम् ॥ १२ ॥

“ स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एव स्यात् ” इति पाठान्तरम् । प्रलयावस्थाम्परमव्यव-
क्रमम् । सुगमार्थम् ॥ १२ ॥

तेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्शेत्य सुञ्ज्ञाऽस्तीत्यरे
व्रवीमीति होवाच ब्राह्मवल्क्यः ॥ १३ ॥

सु होवाच मैत्रेयी । (ष्यु) अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत्र वाऽ
अहमिदं विजानामि न प्शेत्य सुञ्ज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

सु होवाच ब्राह्मवल्क्यः । (ल्क्यो) न वाऽअरेऽहम्मोहम्रवीम्यविनाशी
वाऽअरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यद्वै तन्न पश्यति । पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

मनन्तमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । न प्रेत्य संज्ञा-
ऽस्ति इत्यरे ब्रवीमि । इति होवाच ब्राह्मवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपदत् । न वा अहमिदं विजानामि । न
प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ॥ १४ ॥

॥ होवाच ब्राह्मवल्क्यः । न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि । अविनाशी वा अरे अयमात्मा अनु-
च्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति ॥ १५ ॥

यत् वै तत् न पश्यति । पश्यन् वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत्पश्येत् ॥ १६ ॥

“ मोहान्तमापीपदत्र वा अहमिदं विजानामीति ” पाठान्तरम् । ‘ अत्रैव ’ प्रज्ञानघने “ न प्रेत्य
संज्ञाऽस्ति ” इति वदन् ‘ भगवान् ’ ‘ मा ’ मां ‘ मोहान्तं ’ मोहमध्ये ‘ आपीपदत् ’ आपादितवान् संमो-
हितवानित्यर्थः । अतः अहं इदमात्मतत्त्वं उक्तलक्षणं ‘ न मे ’ नैव जानामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति ” पाठान्तरम् । ‘ अरे मैत्रेयि ।
' अहं मोहं न ब्रवीमि ’ । यतः ‘ अयं ’ प्रकृतः ‘ आत्मा ’ ‘ अविनाशी ’ विनष्टे शीलं यस्य स विनाशी, न
विनाशी अविनाशी । तत्र हेतुः—यतः ‘ अनुच्छित्तिधर्मा ’ उच्छित्तिरुच्छेदो विकारो धर्मो यस्य सः उच्छित्तिधर्मा ।
न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा । अविनश्य इत्यर्थः । तर्हि आत्मनः कथं संसारादिविक्रियासंबन्ध इत्यत
आह—‘ पुनः ’ ‘ अस्य ’ प्रकृतस्यात्मनः ‘ मात्रासंसर्गः ’ चक्षुरादिकरणसम्बन्धो भवति । मीयन्ते विषया
पापिस्ता मात्रा इति विषयप्रकाशहेतुभूतानि चक्षुरादिकरणानि मात्राः । ताभिः संसर्गः सम्बन्धः ॥ १५ ॥

“ यद्वै तन्न पश्यति ” इदं कण्डिकाटकं ज्योतिर्ब्राह्मणे (श. प. बृ.-१४ । ४ । १) व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

(घ) यद्वै तन्न जिघ्रति । जिघ्रन्वै तुद्घ्रातुव्यञ्च जिघ्रति न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं बुजिघ्रेत् ॥ १७ ॥

(घ) यद्वै तन्न रसयति । विजानन्वै तद्रसन्न रसयति न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं बुद्रसयेत् ॥ १८ ॥

(घ) यद्वै तन्न वदति । वुदन्वै तुद्रक्तुव्यञ्च वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं बुद्रदेत् ॥ १९ ॥

(घ) यद्वै तन्न शृणोति । शृण्वन्वै तुच्छ्रोतव्यञ्च शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति तुतोऽन्यद्विभक्तं बुच्छृणुयात् ॥ २० ॥

यत् वै तत् न जिघ्रति । जिघ्रन् वै तत् घ्रातव्यं न जिघ्रति । न हि घ्रातुघ्राणाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् जिघ्रेत् ॥ १७ ॥

यद्वै तत् न रसयति । विजानन् वै तत् रसं न रसयति । न हि रसयित् रसाद्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् रसयेत् ॥ १८ ॥

यत् वै तत् न वदति । वदन्वै तत् वक्तव्यं न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् वदेत् ॥ १९ ॥

यत् वै तत् न शृणोति । शृण्वन् वै तत् श्रोतव्यं न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् शृणुयात् ॥ २० ॥

“ यद्वै तन्न जिघ्रति ” ॥ १७ ॥

“ यद्वै तन्न रसयति ” ॥ १८ ॥

“ यद्वै तन्न वदति ” ॥ १९ ॥

“ यद्वै तन्न शृणोति ” ॥ २० ॥

(घ) यद्वै तन्न मनुते । मन्वानो वै तुन्मन्तुव्यञ्च मनुते न हि मन्तुर्मते-
र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति । स्पृशन्वै तुत्स्पष्टव्यञ्च स्पृशति न हि स्पष्टु-
स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तं युत्स्पृशेत् ॥ २२ ॥

(घ) यद्वै तन्न विजानाति । विजानन्वै तद्विज्ञेयञ्च विजानाति न
हि विज्ञातुर्विज्ञानाद्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वाञ्च तु तद्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं बुद्धिजानीयात् ॥ २३ ॥

(घृ) युत्र याऽअन्यदिव स्यात् । (च) तुत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्य-
जिघ्रेषेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यदभिवदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽन्युमन्वी-
तान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

यत् वै तत् न मनुते । मन्वानो वै तत् मन्तव्यं न मनुते । न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यते,
अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २१ ॥

यत् वै तत् न स्पृशति । स्पृशन् वै तत् स्पष्टव्यं न स्पृशति । न हि स्पष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति तोऽन्यत् विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २२ ॥

यत् वै तत् न विजानाति । विजानन्वै तत् विज्ञेयं न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञानात् विपरि-
लोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यत् विभक्तं यत् विजानीयात् ॥ २३ ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात् । तत्रान्यः अन्यत्पश्येत् । अन्यः अन्यजिघ्रेत् । अन्यः अन्यद्रस-
येत् । अन्यः अन्यदभिवदेत् । अन्यः अन्यत् शृणुयात् । अन्यः अन्यत् मन्वीत । अन्यः अन्यत्
स्पृशेत् । अन्यः अन्यद्विजानीयात् ॥ २४ ॥

“ यद्वै तन्न मनुते ” ॥ २१ ॥

“ यद्वै तन्न स्पृशति ” ॥ २२ ॥

“ यद्वै तन्न विजानाति ” ॥ २३ ॥

एवं अविशेष्यद्वैते सत्येव विशेषविज्ञानमात्मनः तदभावे ॥ तदभावेऽ, इत्यन्वयव्यतिरेकान्यां औपधिक-
माणनो विशेषविज्ञानमिति दर्शयितुं “ न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं ” इति (कं. १६-२१)

संयासिनामादिमः श्रीयोगीश्वरो याज्ञवल्क्यः ।

(ह्र) यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् । (त) तत्केन कुम्पश्येत्तत्केन कञ्चिद्वेत्तत्केन कु॒ष्टं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कु॒ष्टं शृणुयात्तत्केन कुम्भन्वीत् तत्केन कु॒ष्टं स्पृशेत्तत्केन कश्चिजानीयाद्येनेद॒ष्टं सुर्व-
म्विजानाति तत्केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्ता-
नुशासनाऽसि मैत्रेयेत्तावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः
प्रवव्राज ॥ २५ ॥

(ज्ञा) अथ व्व॒ष्टुः । (स्तु) तुदिदुम्यथ॒ष्टुं शौर्षणा॒भ्याच्छौर्षणा॒भ्यो

यत्र तु अस्य सर्वमात्मैवाभूत् । तत् केन कं पश्येत् । तत् केन कं जिघ्रेत् । तत्केन कं रसयेत् । तत्केन कमभिवदेत् । तत्केन कं शृणुयात् । तत् केन कं मन्वीत् । तत् केन कं स्पृशेत् । तत् केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति । तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । इति उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयि । एतावदरे खल्वमृतत्वम्, इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ॥ २५ ॥

अथ वंशः । १ तदिदं वयं शौर्षणाख्यात् । २ शौर्षणाभ्यो गौतमात् । ३ गौतमो वात्स्यात् ।

व्यतिरेको दर्शितः । इदानीमन्वयमाह—यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिना । ‘यत्र वै’ परिमन्त्रेव जागरिते स्वप्ने वा ‘अन्यदिव’ आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्याप्रत्युपस्थापितं स्याद्भवेत् । ‘तत्र’ तस्मिन्नवस्थायविशेषे ‘अन्यः’ अविद्याकल्पितात् वस्त्वन्तरात् भिन्नमिव आत्मानं मन्यमानः ‘अन्यत्’ स्वस्मात् विभक्तं स्वाविद्योत्थं वस्त्वन्तरं ‘पश्येत्’ उपलभेत । जिघ्रेदित्यादि समानम् ॥ २४ ॥

एतावता “ एतेभ्यो भूतेभ्यः ” (कं. १३) इत्यत्र सूचितो भूताविद्योपाधिकः संसार इति व्याख्या-
तम् । इदानीं “ महद्भूतमन्तमपारं ” (कं. १३) इत्यादि सूचितं ब्रह्मदर्शनं व्याख्यास्यन् भूतोपाध्य-
भावेन विशेषविज्ञानलक्षणसंसारभाज इति पुनर्न्यतिरेकमाह—यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि-
त्यादिना । “ उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेत्तावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ” इत्यधिकम् ।
हे ‘मैत्रेयि !’ इत्येवं त्वं ‘उक्तानुशासना’ उक्तमनुशासनं ससंन्यासमात्मज्ञानलक्षणं यस्याः सा त्वं उक्ता-
नुशासना ‘असि’ भवसि । ननु—तथाऽपि किं वक्तव्यान्तरं किञ्चिन्न भविष्यति न हि इत्याशयेनाह ‘अरे
मैत्रेयि !’ यत् त्वं मां पृष्टव्यसि—“ यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ” तदमृतत्वं अमृतत्वसाधनम्
‘एतावदेव’ ‘खल्व’ निश्चितम् । यदेतत् ससंन्यासमात्मपरिज्ञानम् । न त्वधिकं किञ्चिदस्ति । तस्मादेतावदेव
व्याय अमृतत्वसाधनं विज्ञेयम् इत्येवं ‘ह’ किल प्रियायै भार्यायै ययोक्तमात्मज्ञानमुक्त्वा यथेच्छया
‘याज्ञवल्क्यः’ ‘प्रवव्राज’ प्रव्रजितवान् । यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं “ प्रव्रजिष्यन्नस्मीति ” तच्चकारेत्यर्थः । एतावता
परिसमाप्तो ब्रह्मविद्याख्यः सकलोऽपि शास्त्रार्थः ॥ २५ ॥

इदानीं याज्ञवल्कीयकाराडप्रवर्तकगुरुशिष्यपरंपराकथनाव
वंशप्रतिपादकं कंडिकावितयमारम्यते—अथ वंश

ध्वो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्याद्वात्स्यो व्वात्स्याच्च पाराशर्ष्याच्च पारा-
शर्ष्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽ औद्वाहेश्च शाण्डिल्याच्च
शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च
वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्ता-
यनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः
कौण्डिन्याभ्याङ्कौण्डिन्याऽ और्णवाभ्येभ्यऽ और्णवाभाः कौण्डिन्या-
त्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

(चा) आग्निवेश्यः सैतवात् । (त्सै) सैतवः पाराशर्ष्यात्पाराशर्ष्या
जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च
गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो वलाकाकौशिकाद्दलाकाकौशिकुः
कापायणात्कापायणः सौकरायणात्सौकरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौप-
जन्धनिः सायकायनात्सायकायनुः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौ-
शिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्ष्यायणात्पाराशर्ष्यायणः पाराशर्ष्यात्पारा-
शर्ष्यां जातूकण्ण्याञ्जातूकण्ण्यां भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुराय-
णाच्च वास्काच्चासुरायणश्चैवणश्चैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरेयासुरिर्भ्रा-
रद्वाजाद्भारद्वाजऽ आग्नेयात् ॥ २७ ॥

४ वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्ष्याच्च । ५ पाराशर्ष्यः साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च । ६ भारद्वाज औद्वा-
हेश्च शाण्डिल्याच्च । ७ शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च । ८ गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च ।
९ वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च । १० रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च
रैभ्याच्च । ११ रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च । १२ कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्याम् ।
१३ कौण्डिन्यां और्णवाभ्येभ्यः । १४ और्णवाभाः कौण्डिन्यात् । १५ कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात् ।
१६ कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च ॥ २६ ॥

१७ आग्निवेश्यः सैतवात् । १८ सैतवः पाराशर्ष्यात् । १९ पाराशर्ष्यां जातूकण्ण्यात् । २० जातू-
कण्ण्यां भारद्वाजात् । २१ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च । २२ गौतमो भारद्वाजात् ।

द्व्यारम्य-ब्रह्मणे नमः इत्यन्तम् । अथ सांगोपांगस्य फलस्यात्मविज्ञानस्य प्रवचनानन्तरं याज्ञवल्कीयकोऽस्य
वंशः कथ्यते इति शेषः । प्रथमांतः शिष्यः । पंचम्यंतो गुरुः । इति मधुकांडवत् व्याख्येयम् ॥ २६ ॥

∴ “ आग्निवेश्यः सैतवात् ” ॥ २७ ॥

(दा) आत्रेयो मुण्टेर्मुण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो व्वात्स्या-
 द्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः केशोर्षात्क्राप्यात्केशोर्ष्यः क्राप्यः
 कुमारहारित्वात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदम्भीकौण्डिन्याद्वि-
 दम्भीकौण्डिन्यो व्वत्सुनपातो ब्राभ्रवाद्ब्रत्सुनपाद्ब्राभ्रवः पथः सौभरा-
 त्पन्थाः सौभरोऽय्यास्यादाङ्गिरसादय्यास्यऽ आङ्गिरसऽ आभूतेस्त्वष्ट्रा-
 द्वाभूतिस्त्वष्ट्रो विश्वरूपात्स्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ
 दधीचऽ आथर्वणाद्ध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो देवादुथर्वा देवो मृत्योः
 प्प्राध्वुँसनामृत्युः प्प्राध्वुँसनः प्प्राध्वुँसनात्प्राध्वुँसनऽ एक-
 ष्परेर्काष्पिर्विष्पुजितेर्विष्पुजित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सत्वारोः सत्वारुः सना-
 तुनात्सनातुनः सुनगात्सुनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु
 ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।३।(७) ४-३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४-४ ॥

इति द्वितीयं सुहृदुपदेशनिभोपपत्तिप्रधानं मुनिकाण्डं याज्ञ-
 वल्क्यकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥ २ ॥

अस्मिन् अध्याये च काण्डिकासंख्या ॥ १०३ ॥

२३ भारद्वाजो बलाकाकौशिकात् । २४ बलाकाकौशिकः कापायणात् । २५ कापायणः सौक-
 रायणात् । २६ सौकरायणस्त्रैवणेः । २७ त्रैवणिरौपजंधनेः । २८ औपजंधनिः सायकायनात् ।
 २९ सायकायनः कौशिकायनेः । ३० कौशिकायनिर्वृतकौशिकात् । ३१ घृतकौशिकः पारा-
 शर्यायणात् । ३२ पाराशर्यायणः पाराशर्यात् । ३३ पाराशर्यां जातृकर्णात् । ३४ जातृ-
 कर्णो भारद्वाजात् । ३५ भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च । ३६ आसुरायणस्त्रैवणेः ।
 ३७ त्रैवणिरौपजंधनेरासुरेः । ३८ आसुरिर्भारद्वाजात् । ३९ भारद्वाज आत्रेयात् ॥ २७ ॥

४० आत्रेयो मांटेः । ४१ मांटीर्गौतमात् । ४२ । गौतमो गौतमात् । ४३ । गौतमो वात्स्यात् ।

४४ वात्स्यः शांडिल्यात् । ४५ शांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात् । ४६ कैशोर्यः काप्यः कुमारहारि-
 तात् । ४७ कुमारहारितो गालवात् । ४८ गालवो विदर्भीकौडिन्यात् । ४९ विदर्भीकौडिन्यो
 वत्सनपातो वाभ्रवात् । ५० वत्सनपाद्वाभ्रवः पथः सौभरात् । ५१ पथाः सौभरोऽयास्याशं-
 गिरसात् । ५२ अयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रात् । ५३ आभूतेस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपाच्चाष्ट्रात् ।
 ५४ विश्वरूपस्त्वाष्ट्रः अश्विभ्याम् । ५५ अश्विनौ दधीच आथर्वणात् । ५६ दध्यङ् आथर्वणः
 अथर्वणो देवात् । ५७ अथर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंसनात् । ५८ मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात् ।
 ५९ प्रध्वंसन एकर्षेः । ६० एकर्षिर्विप्रजित्तेः । ६१ विप्रजित्तिर्षष्टेः । ६२ व्याष्टिः सनारोः ।
 ६३ सनारुः सनातनात् । ६४ सनातनः सनगात् । ६५ सनगः परमेष्ठिनः । ६६ परमेष्ठी ब्रह्मणः ।
 ६७ ब्रह्म स्वयंभु । ब्रह्मणे नमः ॥ २८ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मसमवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृतौ माय्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-
 दारण्यकटीकार्या वासुदेवप्रकाशिकायां चतुर्थोऽध्याये तृतीयं याज्ञवल्क्यमैत्रेयी-
 संवादब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (७) ४ । ३ ॥
 चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (बृ. उप.) १४-४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि मध्यमं याज्ञवल्क्यकाण्डं मुनिकाण्डं वा परिसमाप्तम् ॥

अथ चतुर्दश काण्डे बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं
द्विध्यायं खिलकाण्डम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि तु
पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः पष्ठे बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थे च प्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

ॐ ३ पूर्णमदुः पूर्णमिदुम्पूर्णम्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय
पूर्णमेवावशिष्यते ॐ ३ खम्ब्रह्म खम्पुराणम्वायुरं खमिति ह स्माह
कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयम्ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन बुद्धेदितुव्यम् ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे पष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥१४॥ (६) ४।४॥ (८) ५-१॥

शांतिब्राह्मणम् ।

“ ॐ ३ पूर्णमदुः, पूर्णमिदं, पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय, पूर्णमेवाव-
शिष्यते ” ॥ “ ॐ ३ खं ब्रह्म ”—(वा. सं. ई. उ. ४० । १७) खं पुराणम् । वायुरं खमिति
ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुः । वेदेनेन यदेदितुव्यम् ॥ १ ॥

तदेवं यत् विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं स आत्मा निरुपाधिकः अशनायात्यतीतो यदेव साक्षादपरोऽक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वोत्तरो नेति नेत्यादिलक्षणः काण्डद्वयेन निर्द्धारितः । अधुना तस्यैवोपाधिवैशिष्ट्यमापन्नस्य प्रमाणप्रमे-
यादिव्यवहारविषयतामुपगतस्याभ्युदयफलानि क्रममुक्तिफलानि कर्मसमष्टद्वयपर्यायि चैति त्रिविधोपासनानि पूर्वत्रानु-
क्तानि वक्तव्यानि—इत्येतदर्थं खिलकाण्डं प्रवर्तते । पूर्वत्रानुक्तं वक्तव्यत्वेन परिशिष्टं खिलमिति हि खिललक्षणम् ।
तत्र सर्वोपास्यंगभूतान् ॐकारो, दमो, दानं, दया, इति पदायान् विधितस्तन्ती श्रुतिः पूर्वमात्मयायास्य-
विज्ञानसिद्धये मिथ्याभूतकार्यकारणसंबन्धमाश्रित्य तात्पर्येण व्याख्यातस्य ब्रह्मणः शुद्धं स्वरूपं पूर्वोपास्यकारण-
सम्बन्धस्य हेतुत्वं द्योतयितुमनुवदति—पूर्णमदु इति मन्त्रेण । ‘अदः’ इति परोऽक्षाभिन्नाधि सर्वनाम । पूर्णमिति—
“ वा दांतशान्पूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञताः ”—(पा. सू. ७ । २ । २७) इति कर्त्तरि निष्ठातं निपातितम् । तथा
च—‘अदः’ परोऽक्षं ब्रह्म पूर्णमाकाशवत् व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं चेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यं तत्पदार्थं दर्श-
यित्वा लक्ष्यं त्वंपदार्थं दर्शयति—पूर्णमिदमिति । यदिदं नामरूपोपाधिविशिष्टव्यवहाररूपं तदपि केवलेन

१—अस्य काण्डस्य खिलमिति नामधेयं, खिलसदस्य परिशेषवत्कृत्वात्स्य काण्डस्य मधुयाहवत्स्यकाण्डयोर्हकारपरे-
शिष्टवत्स्यभिधायकत्वेति मन्तव्यम् ।।

स्वेन निरुपाध्यात्मना परमात्मस्वरूपेण ' पूर्ण ' व्यापि । न तु उपहितेन विशिष्टेन रूपेण पूर्णमित्यर्थः । एवं लक्ष्यौ तत्त्वंपदार्थावुक्त्वा तावेव वाच्यभूतौ कथयन् त्वंपदार्थस्य पूर्णत्वे हेतुं दर्शयति—पूर्णात्पूर्णामुदच्यत इति । ' पूर्णात् ' कारणात्मनोऽविद्यासहायात् ' पूर्णमेवोदच्यते ' उद्विच्यते उद्गच्छतीत्यर्थः । सम्प्रत्यैक्यज्ञानफलमाह—पूर्णास्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः ' पूर्ण ' पूर्णत्वमादायः गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापाद्य अविद्याकृतं भूतमात्रोपाधिसंसर्गजं जन्यत्वावमासं विद्याया तिरस्कृत्य ' पूर्णमेव ' अनन्तर-मवाद्यं प्रज्ञानयनेकरसत्वमावं केवलं ब्रह्मावशिष्यत इत्यर्थः । " ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तादात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वममवत् "—(श. प. वृ. उ. १ । २ । २१) इत्युपक्रमस्यश्रुत्यर्थ एवानेनमन्त्रेणोपसंहृतः । तत्र " पूर्णमदः पूर्णमिदम् " इत्यनेन ब्रह्म वा इति पदस्यार्थ उक्तः । " पूर्णात्पूर्णम् "—इत्यादिमन्त्रशेषेण " इदमग्र आसीत् " इत्यादेरर्थ उक्तः । अतः एकवाक्यत्वेनोपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यश्रुतितात्पर्यलिङ्गात् शास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्मसमैक्य-मेवेति तात्पर्यार्थः । अधुना ध्यानविधानार्थं तस्मिन् विनियुक्तं मन्त्रं तावदाह—ॐ ३ खम्ब्रह्मेति । इह ध्यानसाधनत्वेनैव ॐ कारस्योपदेशः । अत्र ब्रह्मपदं ॐकारालम्बनस्य विशेष्यस्याभिधानम् । तस्य ब्रह्मशब्दस्य बृहद्ब्रह्मसामान्यवाचिनः सर्वत्र प्रसक्तौ खमिति विशेषणम् । नीलमुत्पलमिति च खम्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यात् तयोरेकत्वसिद्धिः । तथा च—यथा विष्ण्वङ्गाङ्गितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुबुद्धिः क्रियते, तथा ॐकारे खं ब्रह्मेत्युपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे खशब्दात् मौक्तिकप्रतीतिर्मासभूदित्यभिप्रायेण मन्त्रविनियोजनं ब्राह्मणं प्रवर्तते—खम्पुराणमित्यादि । ' पुराण ' चिंतनं ' खं ' परमात्माऽऽकाशमिति यावत् । तथा च—खमिति विशेषणेन बृहदर्थसामान्यवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य अनादिकारणचैतन्यविषयत्वं निश्चितमित्यर्थः । ननु—अस्य कारणब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् कथमोङ्कारे तदुपास्यमित्यतः कल्पांतरमाह—वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्र इति । वायुर्चिंतय यस्मिन् तत् ' वायुरं ' ' खं ' मौक्तिकाकाशं तदवच्छिन्नं ब्रह्म ॐकार-लम्बनं, मौक्तिकाकाशे खशब्दप्रयोगस्य बहुलमुपलम्भात् ' इति ' ' कौरव्यायणीपुत्रः ' ' ह ' किल आह-स्मोक्तवान् । एवं सति कारणब्रह्माकाशब्रह्मपदयोरुभयोरपि श्रौतत्वाविशेषात् ॐकारे दृष्टिद्वयमौक्तिकमिति भावः । एवमोकारप्रतीकं कार्यकारणोभयविधं ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम् ।

इदानीं प्रणवस्य यथोक्तब्रह्मवाचकत्वं साधयति—वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यमिति । यस्मात् ' यत् वेदितव्यं ' प्रकाश्यमानमभिधीयमानं ब्रह्म तत् एनेनोकारेण ' वेद ' साधकः पुमान् विजानाति उप-लभते । तस्मादेदोऽयमोङ्कार इति ब्राह्मणा विदुरित्यन्वयः । यद्यपि ॐ ब्रह्मात्मशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः सन्ति, तथाऽपि श्रुतिप्रामाण्यात् ओंकारो ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमतिप्रियतमं नामेत्यवगम्यते । इतरस्यापि वेदत्वं तु वेदितव्यवेदनहेतुत्वादेव । तस्मात् विशिष्टोऽयमोङ्कारो ब्रह्मोपास्तिसाधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीद्वैतसूत्रसंग्रहवृत्त्युपादशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीवासुदेवप्रज्ञमगवतः कृती माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोप-निषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमोऽध्याये प्रथमं शक्तिब्राह्मणं परिसमाप्तम् । १४ । (<) १—१ ॥

१—अत एव च श्रीमद्भगवद्गीतायां—“ ॐ तत्सद्दिने निर्देसो ब्रह्मणःत्रिविधः पुत ” इति भगवदुक्तिः, तथा योगसूत्रे “ तस्य वाचकः मनसः ” इति पञ्चश्रुतिः संज्ञकने ।

हेतुदेवाक्षरमुवाच द ऽडुति व्यज्ञासिष्टा रेऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्द-
त्तेति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ हैनमसुराऽऊचुः । (ब्रु) ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो है-
तुदेवाक्षरमुवाच दऽडुति व्यज्ञासिष्टा रेऽडुति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्व-
मिति नऽआत्येत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा देवी वाग्नु-
बदति स्तनयित्तुर्ददऽडुति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं
शिक्षेद्दमन्दानन्दयामिति ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके षष्ठमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४ । ५ ॥ (८) ५-२ ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुः । ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हेतुदेवाक्षरमुवाच द इति । व्यज्ञासिष्टा रे
इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः । दयध्वमिति न आत्येति । ॐ इति होवाच व्यज्ञासिष्टेति । तदेत-
देवैषा देवी वाग्नुबदति । स्तनयित्तुर्द द इति । दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेत् ।
दमं दानं दयामिति ॥ ४ ॥

एवं श्रूय यूयं हिंसादिपराः । अतः ' दयध्वं ' प्राणिषु दयां कुरुत इत्युक्तमस्मान्प्रति, इत्यसुरा दका-
रार्थं गृहीतवन्तः इत्यसुरपर्यायतात्पर्यार्थः । प्रजापतेरनुशासनं प्रागासीदित्यत्र लिङ्गमाह-तदेतदेवैषा देवी
वाग्नुबदतीति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं ' एषा देवी वाग्नुबदति ' । तेन रूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । का
एषा देवी वाक्, कथं वा सा श्रूयते, इत्यपेक्षायामाह-स्तनयित्तुर्द द इतीति । अत्र विसन्धिकरणं ॥ सर्वत्र
वर्गान्तरभ्रमापोद्धार्यम् । यः ' स्तनयित्तुः ' सैषा देवी वाक् । दकारत्रयोच्चारणेन तु स्तनयित्तुदाम्दानुकरण-
मात्रं विवक्षितम् । न तु द्विचं, प्रमाणामावात् इत्यर्थः । ननु-तर्हि त्रिदकारोच्चारणं किमर्थं, तेषां च को वा
अर्थः । इत्यत आह-दाम्यत दत्त दयध्वमिति । दमो दानं दयेत्यर्थत्रयमुपलक्षयितुं त्रिदकारोच्चारणमित्यर्थः ।
यमर्थं त्रिधातुमयाष्टयापिकारूपः अर्थवादो विधेयस्तावकत्वेन प्रवृत्तः । तमर्थमिदानीं विदधाति-तदेत-
त्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । यस्मात्प्रजापतिः दाम्यत दत्त दयध्वं इति स्तनयित्तुरूपेणानुशास्त्रेव ।
तत्तस्मात्कारणात् ' दमं दानं दयां ' ' इत्येतत्त्रयं शिक्षेत् ' उपादधात् । प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्तव्य-
मिति मतिं कुर्यादधुनातनो मनुष्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीहर्षिकेदारक्षनमवतूष्यपादशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुरस्य परमहंसपरिव्रजकाचार्यस्य श्रीबामुदेव-
प्रदत्तमगावतः श्रुतौ माव्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यन्दिनशास्त्रोपनिषद्बृहदारण्यकटीकायां
बामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये गिल्हकाण्डे षष्ठमेऽध्याये द्वितीये दमदानदयेतिरिक्तोद्देशकं
ब्राह्मणं परिमलानम् ॥ १४ (८) ५-२ ॥

व्यायुरनिलममृतम् । (म्भु) भस्मान्तं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मरं नय सुपथा रायेऽअस्मान्निश्चानि देव व्युनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठान्ते नुमऽउक्तिम्विधेमेति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।६ ॥ (८) ५-३ ॥

सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणम् ।

“ वायुरनिलममृतम्, भस्मांतं शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर ।

नन्वेवं दमादियुक्तस्यापि शरीरपाते तु नामृतत्वं आध्यात्मिकवाच्यादिप्रतिबन्धात् इत्यत आह—वायुरनिल-
ममृतमिति । ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते सति तत्स्यः आध्यात्मिकप्राणरूपः ‘ वायुः ’ ‘ अनिलं ’ वाक् वायुं
अमृतमधिदैविकं प्रति गच्छत्विति शेषः । एतद्वायुग्रहणमन्येषामपि देवानामुपलक्षणार्थम् । अन्येऽपि देवाः स्वा
स्वां प्रकृतिं गच्छन्त्वित्यर्थः । नन्वेवं देहस्य देवतानामप्रतिबन्धकत्वेऽपि देहस्यैव सूक्ष्मतां गतस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् नामृतत्वसिद्धिरित्यत आह—भस्मांतं शरीरमिति । शरीरमपि ‘ भस्मान्तं ’ सत् पृथिवीं प्रति यातु ।
भस्मान्तलिगात् कर्मिण एवैतदुपस्थानम् । न संन्यासिनामिति गम्यते । तेषां दाहासम्भवादित्यर्थः । एवमुप-
स्थानमुक्त्वा अग्नेरुपस्थानमाह—ॐ ३ क्रतो स्मर क्लिबे स्मरेति । ‘ ॐ इति क्रतो इति च ’ अग्निदेवता-
सम्बोधनार्थाविव शब्दी । अवतीत्योमीश्वरः सर्वरक्षकः । स च जाठरप्रतीकत्वेनोपासितत्वादग्निः । अग्निश्च क्रतु-
साध्यत्वेन क्रतुरित्युच्यते । तथा च—हे ॐ ३ ! क्रतो ! अग्ने ! ‘ स्मर इति ’ इष्टां गतिं जिगमिषता मया
स्मरणे त्वं नियुष्यसे । अन्तकाले हि त्वया स्मरणे कृते सति इष्टा गतिः प्राप्यते । अतः प्रार्थसि । ‘ क्लिबे ’
कल्लताय लोकाय ‘ स्मर ’ । पुनरपि अग्निविषयप्रार्थनान्तरमाह—अग्ने नय सुपथेति । हे ‘ देव । ’ द्योतना-
त्मक ‘ अग्ने ! ’ त्वं ‘ विश्वानि व्युनानि ’ सर्वाणि प्रज्ञानानि ‘ विद्वान् ’ । ज्ञानवाचि व्युनपदं कर्मपूर्वप्रश्नयो-
रुपलक्षणार्थम् । एतानि ‘ विद्वान् ’ जानन् हि त्वं ‘ अस्मान् ’ त्वदुपासकान् ‘ सुपथा ’ शोभनेनोत्तरेण
छुह्रेण मार्गेण पुनरावृत्तिरहितेन ‘ नय ’ प्रापय । किमर्थं ? ‘ राये ’ धनया कर्मफलभोगायेति यावत् । किं च—
अस्मदभक्तः ‘ जुहुराणं ’ कृटिलं वचनात्मकं देवयानप्राप्तिप्रतिबन्धकं ‘ एनः ’ पापं ‘ युयोधि ’ वियोजय
विनाशयेत्यर्थः । वयं तु देहावसानकाले अन्यत्कर्तुमशक्ताः । इदानीं ‘ ते ’ तुभ्यं ‘ भूयिष्ठां ’ बहुतमां
‘ नमउक्तिं ’ नमस्कारवचनं ‘ विधेम ’ समर्पयेम । नमस्कारमात्रसमर्पणेन परिचरेम । तब त्वया सर्वाधिकत्वेन
प्राहामित्यर्थः । इतिशब्दः समाप्तिर्योक्तः ॥ १ ॥

इति श्रीवृषिकेशवस्य ब्रह्मवल्गुय्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममगवतः कृतौ मार्ष्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमार्ष्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये तृतीयं
सूर्याग्न्योरुपस्थानब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-३ ॥

१-वा. सं. ईशोपनिषदि “ अमृतमभस्मान्तम् ” इत्यनयोः पदयोर्मध्ये “ अवेदम् ” इति पदद्वयमाधिकं विद्यते ॥

२-वा. सं. ईशोपनिषदि “ क्लिबे स्मर ” इत्यस्माद्ब्रह्मवाद्यदे “ कृत-स्मर ” इति वाक्यमाधिकं वर्तते ॥

एष प्रजापतिर्ब्रह्मदयम् । (मे) एतद्ब्रह्मैतत्सर्व्वन्तदेतत्त्र्यक्षरं
हृदयमिति हृदइत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च युऽएवम्वेद दऽ
इत्येकमक्षरन्ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च युऽएवम्वेद यमित्येकमक्षरमेति
स्वर्गं लोकं युऽ एवम्वेद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।७ ॥ (८) ५-४ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मजुहु-
राग्नेनः, भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ” (वा. सं. (ई. उ.) ४०। १५। १६) इति ॥ १ ॥

हृदयब्रह्मोपासनं ब्राह्मणम् ।

एष प्रजापतिः, यत् हृदयम् । एतत् ब्रह्म । एतत्सर्व्वम् । तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति । ह
इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च । य एवं वेद । द इत्येकमक्षरम् । ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये
च । य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् । एति स्वर्गं लोकम् । य एवं वेद ॥ १ ॥

इदानीं सोपाधिकस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकस्वरूपे अनधिकृतानां ध्यानभेदोक्त्यर्थं उत्तरं ग्रन्थजातं प्रवर्तते ।
तत्र प्रजापतिर्देवादीनामनुशास्ता इति सामान्यतः श्रवणात् दक्षादिष्वपि प्रजापतित्वशङ्का माऽभूदिति प्रजा-
पतिं विशिनष्टि-एष प्रजापतिर्यद्ब्रह्मदयमिति । हृदयशब्दस्तत्त्वबुद्धिविषयः । यस्मिन् हृदये शाकल्यब्राह्मणे
“ किं देवतोऽस्याम् ” (श्रु. उ. ६।१।२१) इत्यादिनामरूपकर्मणां दिविभागोपसंहार उक्तः ।
तत् ‘ हृदयं ’ ‘ एषः ’ एव देवाद्यनुशास्ता ‘ प्रजापतिः ’ न तु दक्षादिरित्यर्थः । उक्तहृदयस्यो-
पास्यत्वार्थं ब्रह्मत्वमाह-एतद्ब्रह्मेति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ ब्रह्म ’ श्रेयजातस्य हृदयेन व्याप्तत्वात् । अतो
हृदयं ब्रह्मेत्येवं दीर्घकालादरनेतर्येण भावेनोपास्यमित्यर्थः । ननु-कथं हृदयस्य प्रजापतिना सह ऐक्यमुच्यते
हृदयस्य सूक्ष्मत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात् शयस्य आह-एतत्सर्व्वमिति । ‘ एतत् ’ हृदयं ‘ सर्व्वं ’ सर्वात्मकं
शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्येव । प्रजापतिरपि त्र्यन्त्रब्राह्मणोक्त (४।३।१) रीया सर्वात्मकः । अतः सर्वात्मकत्वात्
युक्तं तपोरैक्यवचनमित्यर्थः । एवमुपास्यत्वेन सिद्धस्य हृदयस्य सुत्यर्थं तन्नामाश्रयकदेशोपासनमाह-तदेतत्त्र्य-
क्षरमित्यादिना । तदेतत्प्रसिद्धं हृदयनाम ‘ त्र्यक्षरं ’ ग्रीणि अक्षराणि यस्येति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । फानि पुन-
स्त्रीश्रयरागीयपेश्यायां सफलं दर्शयन् प्रयमाश्वरं तावदाह-हृ इत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य
एवं वेदेति । यस्मादस्मै हृदयब्रह्मणे ‘ स्वाः ’ इन्द्रियाणि ‘ अन्ये च ’ विषयाः शब्दादयः एवं एवं कार्यमभि-
रंति । हृदयं च मोक्षार्थं स्वविषयं मुग्धादिकं अभिहरति । तस्मात् हृदयनामाश्रयत्वेन संबद्धं हृत्तेराहरणिकर्मणो
हृ इत्येतत् रूपम् । ‘ यो वेद ’ अस्मै विदुषे स्वा ह्यातयः अन्ये च सम्बन्धिनः अभिहरंति । यत्तमिति वास्य-
दोषः । पूर्व्ववत् द्वितीयाश्रयमाह-द इत्येकमक्षरं ददन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेदेति । यस्मान् पूर्व्वोक्तः
‘ एषा अन्ये च ’ हृदयब्रह्मणे एवं एवं वीर्यं ‘ ददन्ति ’ ददन्ते प्रयच्छन्तीत्यर्थः । हृदयं च मोक्षे एतन्नामि ।

तद्वै तदेतदेव तदास । सत्यमेव स यो हैवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथमजम्वेद
सत्यम्ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाजितऽ इन्वसावसद्यऽ एवमेतन्महद्यक्षुम्प्रथम-
जम्वेद सत्यम्ब्रह्मेति सत्युथँ ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (६) ४।८॥ (८) ५-५ ॥

हृदयब्रह्मणः सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणम् ।

तद्वै तत् एतदेव तदास-सत्यमेव । स यो हैवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । जयती-
माँ लोकात् । जित इन्वसावसत् । य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद-सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं
ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

तस्मात् ददतेर्दानकर्मणो द इत्येतद्रूपं हृदयाक्षरत्वेन सम्बद्धं ' यो वेद ' अस्मि विदुषे स्वाश्वान्ये च एवं
स्वं वीर्यं ददंति प्रपच्छन्तीत्यर्थः । " दद दाने " (धा. पा. श्वा. आ. १७) इत्यस्य धातोरात्मनेपदिनोऽपि
भौवादिकास्य व्यत्ययेन परस्मैपदं बोद्धव्यम् । तथा तृतीयमक्षरमाह-यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं
वेदेति । यस्मात् ' स्वा अन्ये च ' विषयाः हृदयब्रह्म प्रति ' यन्ति ' । हृदयं च भोग्यं प्रत्येति । तस्मादिणो
गत्यर्थस्य पमित्येतत् रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन संबद्धं ' यो वेद ' स विद्वान् ' स्वर्गं लोकं ' प्रति ' एति '
गच्छति । एतत्फलमत्र विज्ञानानुरूपमेवेत्यर्थः । तथा च हृदयनामाक्षरकदशोपासनादपि विशिष्टं फलं प्राप्नोति,
किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुत्यर्थमेव नामाक्षरोपासनोपन्यासः, न तु नामाक्षरोपासनानि त्रीणि
हृदयस्वरूपोपासनमपरमिति चत्वार्यत्रोपासनानि विवक्षितानीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्मभगवत्पुरुषपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिभाषकाचार्यस्य श्रीवासु-

देवब्रह्मभगवतः कृती माय्यदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-

रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये चतुर्थं

हृदयब्रह्मोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५।४ ॥

एतस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनांतरं विवक्षितं श्रुतिराह-सद्वै तदेतदेव तदासेति । अत्र प्रथम-
स्तच्छब्दो हृदयाख्यब्रह्मपरामर्शः । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदुच्यते विधांतरेणेत्येवं हृदयाख्यब्रह्मण एव विधांतरप्रति-
ज्ञाऽर्थो द्वितीयस्तच्छब्दः । किं तद्विधांतरमित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणविधान्तरमेतदेवेत्यनेन शब्देनोक्त्वा तस्य पूर्वोक्त-
हृदयब्रह्मणा सामानाधिकरण्याप्रदर्शनायस्तृतीयस्तच्छब्दः । तथा च ' तद्वै ' हृदयं ब्रह्म ' एतदेव ' वक्ष्यमाण-
प्रकारं ' तदासेति ' पर्यवसितोऽर्थः । कोऽसौ वक्ष्यमाणः प्रकार इत्यपेक्षायामाह-सत्यमेवेति । यद्ब्रह्म हृदया-
त्मनोक्तं तत्सत्यमेव । सच त्यत्र सत्यम् । पंचमूलात्मकमाधिदैविकं तत्त्वं हिरण्यगर्भात्मकमित्यर्थः ।
तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं तद्विज्ञानफलमाह-स यो हैवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँ-
ल्लोकानिति । ' यः ' साधको महदपरिच्छेयं महत्त्वात् ' यक्षं ' पूज्यं ' प्रथमजं ' सर्वस्मात् विराडादेः
संसारिणः सकाशत्पूर्वमेवोत्पन्नं एवंविधं ' सत्यं ब्रह्म वेद ' । ' तः ' ' इमान् लोकान् जयति ' । ध्या

आपऽ एवेदमग्रऽ आसुः । (स्ता) ताऽ आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म
ब्रह्म प्रजापतिम्प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥

(वाँस्ते) ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति सऽ
इत्येकमक्षरन्तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरम्प्रथमोत्तमेऽक्षरे सत्यमध्यतो-

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणम् ।

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिम् । प्रजापतिर्देवान् ॥ १ ॥
ते देवाः सत्यमित्युपासते । तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति । स इत्येकमक्षरम् । तीत्येकमक्षरम् ।

सत्येन ब्रह्मणा इमे लोका आत्मसाकृताः, तद्वदित्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन फलांतरमाह—जित इन्वसावस-
दिति । 'इत्' इत्थं सत्येन ब्रह्मणा अच्युतात्मा शत्रुर्जितः । तथा अनेनाधुपासकेनासौ शत्रुर्जितः अत-
दस्तु भवतु । तथा च लोका येन जिताः तस्य शत्रुजये किं वक्तव्यमित्यर्थः । कथमीदृग्विधज्ञानात् उपा-
सकस्येदं फलमित्यपेक्षायां उक्तोपासकस्यानुवादपूर्वकं हेतुमाह—य एवमेतन्महद्यक्षमित्यादि सत्यं होव ब्रह्मे-
त्यंतम् । 'हि' यस्मात्सत्यमेव 'ब्रह्म' उक्तरीत्या लोकजित् शत्रुजिच्च । तस्मात् तदुपासकस्यापि उपा-
सनानुरूपमुक्तं फलं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशब्रह्ममगवत्पुत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासुदेव-
ब्रह्ममगवतः कृतौ माव्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं
सत्यमित्युपासनाविधिब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (<) ९-९ ॥

इदानीं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं तस्य प्रथमजत्वं साधयति—आप एवेदमग्र आसुरिति । अग्निहोमादि-
कर्मसु ह्यमाना आहुतयः पयःसोमादिकाः अत्रापृशब्देनोच्यन्ते । तथा च ययोक्ताः 'आपः' जगतो बीज-
भूता अव्याहृतात्मना अवस्थिताः 'एव' 'इदं' सर्वं नामरूपरामकं विकारजातं जगत् 'अग्ने' सृष्टेः पूर्वं
'आसुः' । नान्यत् किञ्चित् विकारजातमासीदिति वाक्यार्थः । इदानीमप्यशब्दोपलक्षितात् मूलकारणात् सूत्रो-
त्पत्तिमाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति । उक्तलक्षणाः पुनरापो भूतान्तरसहिताः 'सत्यं' सूत्रामकं
हिरण्यगर्भमसृजन्त सृष्टवत्यः । एतेन सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं सिद्धमित्यर्थः । एतस्य पूर्वोपक्रांतात् इदम-
सत्यब्रह्मणः सकाशात् भिन्नवशंकां वारयति—सत्यं ब्रह्मेति । एवं सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजत्वं निरूप्य तस्यैव
महत्वं साधयति—ब्रह्म प्रजापतिमिति । तत्सत्यं 'ब्रह्म' हिरण्यगर्भाख्यं कर्तुं 'प्रजापतिं' प्रजानां पतिं विराज-
मसृजन्तेत्यनुपगमः । तथा च सर्वजगदात्मकविराडात्मसंप्रवृत्वात् सूत्रात्मकं सत्यं ब्रह्म महदित्यर्थः । इदानीं तस्य
यश्चत्वं निरूपयितुं उपपत्नादिराडात्मनः सकाशादिन्द्रादिदेवतासृष्टिमाह—प्रजापतिर्देवानिति । असृजन्तेत्यत्राप्य-
नुपगमः । देवतासृष्टिप्रतिरिपि महत्त्वसाधनायेति वा व्याख्या बोध्या ॥ १ ॥

अथ यश्चत्वंमाह—ते देवाः सत्यमित्युपासत इति । परमादेवं सृष्टास्ते 'देवाः' पितरमपि विराज-
मतीत्य 'सत्यं' सत्यं ब्रह्मोपासते । इत्यतो यथं तादित्यर्थः । तथा चैवं सिद्धं प्रथमजं महद्यक्षं सत्यं अप्र
सर्वात्मनोरास्यमिति भावः । इदमसत्यस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य ब्रह्मणः सत्यस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्यैव ब्रह्मणः

ऽनृतन्तुदेतडनृतत्त्वं सत्येन परिगृहीतत्त्वं सत्यभूयमेव भवति नैवम्बिद्वात्त्वं-
समुनृतत्त्वं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत्तसत्यम् । (म) असौ सुऽआदित्यो बुऽएपुऽएतस्मिन्मुण्डले
पुरुषो युश्चायुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तुवेत्तावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मि-
भिर्बुऽएपुऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्सु बुदोत्क्रामिष्यन्भवति
शुद्धमेवैतन्मुण्डलम्पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

अमित्येकमक्षरम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यम् । मध्यतोऽनृतम् । तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवति । नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

तद्यत् तत्सत्यम् । असौ स आदित्यः । य एप एतस्मिन्मुण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्ष-
न्पुरुषः । तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिर्वा एपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः । प्राणैरयममुष्मिन् ।
स यदोत्क्रामिष्यन् भवति । शुद्धमेवैतन्मुण्डलं पश्यति । नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ ३ ॥

सत्यमिति । तदेतत्कालमिति नाम त्र्यक्षरमित्यर्थः । कानि तान्यक्षराणीत्यपेक्षायामाह—स इत्येकमक्षरं
तीत्येकमक्षरममित्येकमक्षरमिति । भवत्वेवमक्षरत्रयम् । ततः किमित्यपेक्षायामक्षरस्वरूपदर्शनानुरूपं फलं
कथयितुं तेषां स्वरूपं तावदाह—प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतद्वृतं सत्येन परिगृहीतं
सत्यभूयमेव भवतीति । तत्र तेषां ' प्रथमोत्तमे अक्षरे ' सकाराकारौ सत्यमनृतं मृत्युरूपाभावात् । ' मध्यतः '
मध्ये वर्तमानं तीत्यक्षरमनृतं मृत्युरूपं मृत्युवृत्तयोः तकारसामान्यात् । तदेतद्वृतं तीकाराख्यं मृत्युरूपं
' सत्येन ' सकाराकारलक्षणेन ' परिगृहीतं ' व्यातं अंतर्भावितम् । अतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् ' सत्यभूय-
मेव ' भवतीत्यर्थः । एवं सत्यब्राह्मण्यं अनृतस्य मृत्योरकिञ्चित्करत्वं च विजानतः फलमाह—नैवं विद्वांसमनृतं
हिनस्तीति । एवमित्यं सत्यब्राह्मण्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिञ्चित्करत्वं च ' विद्वांसं ' जानन्तं ' अनृतं '
कदाचित् प्रमादोक्तं ' न हिनस्ति ' फलदानेन न व्याप्नोति । बुद्धिपूर्वकस्यानृतस्य विदुषोऽपि
बाधकत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विशिष्टसत्योपास्तिमुक्त्वा इदानीं तस्यैवाध्यात्मिकाधिदेविकसंस्थानमेदवैशिष्ट्यं कल्पयित्वा तद्रुपास्त्यर्थ-
माह—तद्यत्तसत्यमसौ स आदित्य इति । यस्तस्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं ' तत् ' ' असौ सः ' प्रतिद्वः । कोऽसौ ?
' आदित्यः ' । कः पुनरादित्यः ? ' य एपः ' ' एतस्मिन् ' प्रसिद्धे ' मुण्डले ' ' पुरुषः ' मण्डलाभिमानी ।
' यश्च दक्षिणेऽक्षन् ' दक्षिणे अक्षणि ' पुरुषः ' सः असौ सत्यं ब्रह्मेत्यर्थः । ननु—प्रदेशमेदवर्तितोः स्थान-
भेदेन भेदात् उपासनाभेदः स्यात् इत्याशंकायामाह—तावेतावन्योऽन्यस्मिन् प्रातिष्ठिताविति । तावेतावा-
दित्याक्षिण्यौ पुरुषौ एकस्यैव सत्यब्रह्मणः स्थानविशेषौ यस्मात् तस्मादन्योऽन्यस्मिन् आदित्यश्चक्षुषि चाक्षुष-
श्चादित्ये ' प्रतिष्ठितौ ' । अतस्तयोर्भिन्नत्वेनेव प्रतिमासमानत्वेऽपि वस्तुतो भेदाभावात्तुपासनाभेद इत्यर्थः ।
कथं तावन्योऽन्यस्मिन् प्रातिष्ठितानित्यपेक्षायाम् परस्परोपकार्योपकारकभावेनेत्यर्थः ।

बुऽ एष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिर ऽएकं
 शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति वाहू द्वौ वाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा
 द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽ एते ऽअक्षरे तस्योपनिपदहरिति हुन्ति पाप्मानजहाति च
 बुऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
 वाहू । द्वौ वाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिपद
 अहरिति । हुंति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ४ ॥

तिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्नििति । आदित्योऽस्मिन्मण्डले अथारमैः ' रश्मिभिः ' प्रकाशेनोपकुर्वन् ' प्रति-
 ष्ठितः ' ' अयं ' च चाक्षुषः प्राणेश्वरुरादिभिरिन्द्रियैर्मण्डलं प्रकाशयन् अमुष्मिन्नादित्ये अविदैवते प्रतिष्ठितः ।
 अनयोऽपकार्योपकारकभावस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । इदानीं ज्ञातारिष्टः पुमान् कथं नाम हितमाचरोदित्य-
 मिप्रायवती श्रुतिश्वरुरादित्यपुरुषप्रसङ्गागतमारिष्टदर्शनमाह—स यदेत्कामिष्यन् भवति शुद्धमेवैतन्मण्डलं
 पश्यतीति । सोऽस्मिन् शरिरे मोक्षा विज्ञानमयः ' यदा ' यस्मिन् काले ' उक्तमिष्यन् ' प्राणास्यक्ष्यन्
 ' भवति ' तदा स विज्ञानमयश्चाक्षुष एतद्रविमण्डलं ' शुद्धमेव ' विरश्मि एव केवलं चन्द्रमण्डलमिव पश्यति ।
 उक्तमण्डलकाले चाक्षुषादित्ययोरेष्टनिवन्वोपकार्योपकारकभावनिश्चते, औदासीन्येनावतिष्ठमान्वादित्यर्थः ।
 संसारिणः परलोकहिताय यन्कर्तव्यत्वे सावधानार्थं प्राप्तिक्रमरिष्टदर्शनं प्रदर्श्य, इदानीं प्रकृतयोः परस्पोष-
 कार्योपकारकत्वमुक्तं निगमयति—नैनमेते रश्मयः प्रत्यायंतीति । ' एते रश्मयः ' ' एनं ' चाक्षुषं पुरुषं
 ' न प्रत्यायन्ति ' स्वामिकर्मानुरोवेन पूर्वमागच्छन्तोऽपि तत्कर्मक्षये पुनः नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं स्थानद्वयसन्निधि सत्यब्रह्मणो ध्यानमुक्त्वा तस्यैव व्याहृत्यवयवकत्वेन ध्यानमाह—कण्डिकाद्वयेन—य एष
 एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर इत्यादिना । ' य एषः ' ' एतस्मिन् मण्डले पुरुषः ' सत्यनामा
 ' तस्य ' ' भूरिति ' प्रथमा व्याहृतिः ' शिरः ' । उभयोः प्रायम्यसाम्यादित्यर्थः । एवं प्रथमव्याहृतौ
 शिरोदृष्टयथारोपे सामान्यांतरमाह—एकं शिर एकमेतदक्षरमिति । यथा ' शिर एकं ' तथा भूरित्यक्षरमपि
 ' एकम् ' ततो युक्तं तत्र तदव्यारोपणमित्यर्थः । द्वितीयव्याहृतौ आदित्यपुरुषवाहूदृष्टिमाह—भुव इति वाहू इति ।
 तत्र द्वित्वसामान्यनिपातकमाह—द्वौ वाहू द्वे एते अक्षरे इति । तृतीयायां व्याहृतौ पाददृष्टिमाह—स्वरिति
 प्रतिष्ठेति । प्रतिष्ठेति अनयेति—' प्रतिष्ठा ' पादौ । तत्र सामान्यमाह—द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे इति ।
 सुवरिति वर्णविच्छेपेण एते अक्षरे द्वे इत्यर्थः । एवमुपास्यब्रह्मणः अभिमुखीकरणार्थं रहस्यं नामाह—तस्यो-
 पनिपदहरितीति । ' तस्य ' व्याहृत्यवयवस्य सत्यब्रह्मणः ' अहः ' ' श्युपनिपत् ' रहस्यं नाम । येनाभि-
 धानेनाभिधीयमानं ब्रह्म लोकावदभिमुखीभवति । तदिदं नामेत्यर्थः । उपास्तिकलमाह—हुन्ति पाप्मानं जहाति
 च य एवं वेदेति । आहूयस्य हन्तेर्जहातेर्वा अन्प्रत्यये कृते हस्त्वत्वे च उपसर्गस्य टिकोरे च सति तिद्ध-
 महस्त्वत्पठ्पठ् हन्तेर्जहातेर्धेति ' यो वेद ' । सः ' पाप्मानं हुंति जहाति च ' त्यजति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(द्वा) अथ योऽयुन्दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । (स्तु) तस्य भूरिति शिरऽएकं च
शिरऽएकमेतदक्षरम्भुवऽइति बाहू द्वौ बाहू द्वेऽएतेऽअक्षरे स्वरिति
प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वेऽएतेऽअक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मान-
जहाति च यऽएवम्बुद ॥ ५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४। ९ ॥ (८) ५-६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । (विव) विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं च सुर्वस्मात्पा-
प्मनो यऽएवम्बुद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्वचैव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १४(६) ४। १० ॥ (८) ५-७ ॥

अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः । एकमेतदक्षरम् । भुव इति
बाहू । द्वौ बाहू । द्वे एते अक्षरे । स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे । द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषत्
अहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेद ॥ ५ ॥

विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

विद्युत् ब्रह्मेत्याहुः । विदानात् विद्युत् । विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनः । य एवं वेद-विद्युत्
ब्रह्मेति । विद्युत् हि एव ब्रह्म ॥ १ ॥

एवमाधिदेविकं व्याहृत्यवयवं ब्रह्मोक्त्वा आध्यात्मिकमाह-अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादि पूर्व-
वत् । अस्यापि रहस्यं नामाह-अहमितीति । पूर्वोक्तप्रक्रियैवास्या प्रत्यगात्मभूतत्वात् हन्तेर्जहातेक्षे-
तद्रूपमहमिति यो वेद-स इन्ति पाप्मानमित्येतत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

इति श्रीहृषिकेशब्रह्मभगवत्सूक्त्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ भाष्यं दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां
तृतीये खिलकाण्डे षष्ठमेऽध्याये षष्ठं सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुतिब्राह्मणं

परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५-६ ॥

एतस्यैव सत्यब्रह्मणः अशेषपापध्वंसकमुपासनान्तरमाह-विद्युद्ब्रह्मेत्याहु रिति । ' आहुः ' ब्राह्मणा इति
शेषः । तस्य निर्वचनमाह-विदानाद्विद्युदिति । मेवान्वकारस्य विदानादवखंडनात् विदारणात् ' विद्युत् ' ।
पापहेत्वशान्वकारस्य विदारणात् ब्रह्म विद्युदित्यर्थः । एवमुपासितुः फलमाह-विद्यत्येनं सर्वस्मात्पाप्मनो य
एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेतीति । ' यो विद्युत् ब्रह्मेति एवं वेद ' एनमुपासकं ' सर्वस्मात् ' समस्तात्, ' पाप्मनः '

मनोमयोऽयम्पुरुषः । (पो) भाःसत्यस्तुस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा
 युवो वैवुमयमन्तरात्मन्पुरुषः सुऽएष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
 सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च युऽएवम्वेद ॥ १ ॥
 इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थप्रपाठके
 एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । ११ ॥ (८) ५-८ ॥

अथ शाण्डिल्यविद्याग्रन्थः ।

मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणम् ।

मनोमयोऽयं पुरुषः भाःसत्यः । तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा युवो वा, एवमयमन्तरात्मन्-
 रुपः । स एष सर्वस्य वशी । सर्वस्येशानः । सर्वस्याधिपतिः । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किञ्च ।
 य एव वेद ॥ १ ॥

पापात् विद्यत्यवखण्डयति पृथक्करोतीत्यर्थः । ब्रह्मेति शेषः । फलस्योपासानुगुणत्वमाह-विद्युद्धयेव ब्रह्मेति ।
 'हि' यस्मात् 'ब्रह्म विद्युत्' तमोमूलकपापविदारकमेव । तस्माद्युक्तं तदेव फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशत्रयमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
 सप्तमं विद्युद्ब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-७ ॥

उपाधीनामनेकत्वान् प्रत्येकमनेकविशेषणत्वाच्च तथैव प्रकृतस्य ब्रह्मणः मनःउपाधिकस्योपासनं विधित्तन्ती
 धृतिराह-मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्य इति । 'अयं पुरुषो मनोमयः' मनःप्रायः मनसि उपलभ्यमान-
 त्वान् मनसा चोपलभ्यमानत्वात् मनसि अहमित्यभिमानज्ञानवत्त्वाद्वा 'भाःसत्यः' भा एव सत्यं स्वरूपं यस्य
 सोऽयं भाःसत्यो मास्वरः सर्वार्यावभासकमनोमयत्वादित्यर्थः । तस्य ध्यानार्थमोपाधिकं स्वरूपं कथयन्ती धृतिः
 रयानविशेषमाह-तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा युवो वेति । 'यथा व्रीहिर्वा युवो वा' परिमाणतः ।
 एवंपरिमाणो विज्ञानमयः 'तस्मिन्' प्रसिद्धे 'अन्तर्हृदये' हृदयमध्ये । योगिभिर्हृदयत इति शेषः । इदं
 त्वोपाधिकं परिमाणम् । स्वामाविकं तु आनन्दमयैवेत्यभिप्रेत्य दाष्टांतिकमाह-एवमयमन्तरात्मन् पुरुषः स एष
 सर्वस्य वशीत्यादि । यथा दृष्टतः । 'एवमन्तरात्मन्' अन्तरात्मनि हृदयाकाशे 'अयं पुरुषः' योगिभिर्हृदयत
 इति शेषः । सर्वस्य वशीत्यादि यदिदं किञ्चेत्यन्तं शारिरेकब्राह्मणे (बृ. उ. ४।२।२४) व्याख्यातार्थम् ।
 उपासितुः फलमाह-य एव वेदेति । एवंविधमनोमयब्रह्मोपासनतः तादृशप्राप्तितरेव फलम् । "तं यथा यथो-
 पासते"- (श. प. १०।१।२।२०) इति श्रुतः । न त्वफलमित्यनादरणीयमित्यर्थो बोध्यः ॥ १ ॥

इति श्रीहृषीकेशत्रयमगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
 श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः कृती माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-
 बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्यायेऽष्टमं
 मनोमयपुरुषोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८)५-८ ॥

वाचन्धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वार स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो
हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवाऽऽपजीवन्ति स्वाहाकारश्च
वषट्कारश्च हन्तकारमनुष्याः स्वधाकारम्पितरस्तस्याः प्राणुऽऋषभो
मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके द्वादशब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १२॥ (८) ५-९ ॥

वेदत्रयीवाग्धेनुपासनाव्राह्मणम् ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः—स्वाहाकारो वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारः ।
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति । स्वाहाकारं च वषट्कारं च । हन्तकारं मनुष्याः । स्वधाकारं
पितरः । तस्याः प्राण ऋषभः । मनो वत्सः ॥ १ ॥

अयं पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो वाङ्मयधेनुसम्बन्धेनोपासनं महाफलार्थमाह—वाचं धेनुमुपासीतेति । वाक्शब्दे-
नात्र वेदत्रयी ग्राह्या । न तु करणं तत्स्थानं वा तदेवता वा तदन्यतमेऽत्र स्वाहाकारादीनामसंभवात् । अतः
'वाचं' वेदत्रयीलक्षणं धेनुर्विव धेनुः तामुपासीत सदा अनुवर्तेतित्यर्थः । एवमुपासने निमित्तं धेनुसामान्यमाह—
तस्याश्चत्वारः स्तना इति । हन्तशब्दः अपेक्षितार्थवाचकः । शेषः प्रसिद्धार्थः । स्वामिभ्यो धेनुः पय इव
वाग्धेनुः एतैश्चतुर्भिः स्तनैर्देवादिभ्योऽन्नं क्षरतीत्यर्थः । कः कं स्तनमुपजीवतीत्यपेक्षायां विनियोगभेदमाह—
तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्तीत्यादिना स्वधाकारं पितर इत्यन्तेन । 'तस्यै' तस्या धेन्वाः । स्वाहावषट्कार्या
हि देवेभ्यो हविर्दीयते । अतः 'देवाः स्वाहाकारं च वषट्कारं चोपजीवन्ति' । हन्तेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रय-
च्छन्ति । अतः 'हन्तकारं मनुष्याः' उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । स्वधेति हि पितृभ्यः कर्ष्यं ददति । अतः
'स्वधाकारं पितरः' उपजीवन्तीति प्रसिद्धमित्यर्थः । कः पुनरस्याः प्रसूतिहेतुः सेत्ता को वा पुनः स्तन्यप्रसव-
हेतुर्भवति इत्यपेक्षायां तावाह—तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्स इति । प्राणेन हि बललक्षणेन वाक् प्रसूयते ।
अप्राणस्य वागुच्चारणादर्शनात् । अतस्तस्या धेन्वाः 'प्राणः' ऋषभ इव 'ऋषभः' तथा मनसा ह्यालोष्य
वान् स्वाहाकारार्थं क्षरति । "यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति"—(तै.सं. ६।१।७) इति श्रुतेः । अतः
'मनो वत्सः' इत्यर्थः । एतदुपासकस्य ययोक्तवागुपाधिकत्रस्यप्रतिषिद्धेरेव फलम् । "ते यथा ययोपासते तदेव
भवति"—(श. प. १०।९।२।२०) इति श्रुतेरिति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षकेशत्रयभगवत्पुत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनश्रमणोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये नवमं वेदत्रयीवाग्धेनु-
पासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५-९ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरुः । (रो) योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदि-
दमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क-
मिष्यन् भवति नैतद्घोषं शृणोति ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४१३॥ (८) ५-१०॥

एतद्वै परमन्तुपः । (पो) बुद्ध्याहितस्तप्यते परमुष्णं हैव लोकजयति
युऽएवम्युदैतद्वै परमन्तुपो युम्प्रेतमुरण्यथं हरन्ति परमुष्णं हैव लोकजयति

जठरस्थवैश्वानरोपासनाब्राह्मणम् ।

अयमग्निर्वैश्वानरः । योऽयमन्तः पुरुषे । येनेदमन्नं पच्यते । यदिदमद्यते । तस्यैष घोषो भवति ।
यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोति । स यदोत्कमिष्यन् भवति । नैतं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

ज्वरादिव्याध्यादेस्तपस्वोपासनाब्राह्मणम् ।

एतद्वै परमं तपः । यद्ब्रह्माहितस्तप्यते । परमं हैव लोकं जयति । एतं एवं वेद । एतद्वै परमं

प्रकृतस्यैव ब्रह्मणः कौशेयाम्निवमापन्नस्यापरोऽक्षत्वं दर्शयितुं पुनरुपासनांतरमाह-अयमग्निर्वैश्वानर इति ।
कोऽस्तावन्निरित्यत आह-योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते इति । ' यत् ' यस्मात् ' येनेद-
मद्यतेऽन्नं ' तद्येन ' पच्यते ' स त्रिराडात्मा प्रजापतिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः । तत्सद्भावे किं मानमित्यपेक्षायामाह-
तस्यैष घोषो भवतीति । तस्याग्नेरन्नं पचमानस्यैषः ' घोषः ' शब्दो भवतीत्यर्थः । कोऽसौ घोष इत्यपेक्षया
प्रत्यक्ष एवेत्याह-यमेतत्कुर्णावपिधाय शृणोतीति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अंगुलिन्या ' कुर्णावपिधाय '
अपिधानं कृत्वा यं घोषं एतच्छ्रवणं यथा स्यात् तथा ' शृणोति ' । एतं घोषो यद्योक्तवैश्वानरसद्भावे प्रमाण-
मित्यर्थः । एवं वैश्वानरमग्निं प्रजापतिरूपमुपासितुः कलं तु तद्भावापत्तिरेवेति द्रष्टव्यम् । प्राप्तद्विकमरिष्टदर्शन-
माह-स यदोत्कमिष्यन् भवति नैतं घोषं शृणोतीति । सोऽत्र शरीरे मोक्ता ' यदोत्कमिष्यन् ' इत्यादि
स्पष्टार्थम् ॥ १ ॥

इति श्रीद्विर्धात्रेसाक्षरमगवभूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिन्द्यपुत्रस्य परमहंसपरिष्ठाजकाचार्यस्य धर्मासु-
देवब्रह्ममगवतः कृती माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपरिनिरदृष्टबृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये गिल्काण्डे पञ्चमेऽध्याये दशमं वैश्वानरो-
पासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १० ॥

एवं ब्रह्मोपासनानि कानिचिन्सन्धानान्युक्तानि । इदानीमब्रह्मोपासनानि कानिचिन् फलरूपानि दर्शयति-
षष्ठे परमं तपो यद्ब्रह्माहितस्तप्यते इति । ' व्याधिः ' व्याधिपुक्तो ज्वरादिपरिगृहीतः सन् ' यमन्तं ' ।

युऽएवम्बुदैतद्वै परमन्तपो शुभ्रेतुमश्रावभ्यादुधति परमुँ ह्यै लोक-
जयति युऽएवम्बुद ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६)४११४॥ (८) ५-११ ॥

यदा वै पुरुषः । (पोऽस्मा) अस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सुऽ
आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा डुम्बरस्य खन्तेन सुऽ

तपः । यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं ह्यै लोकं जयति । य एवं वेद । एतद्वै परमं तपः । यं प्रेतम-
श्रावभ्यादुधति । परमं ह्यै लोकं जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

सर्वासासुपासनानां गतेः फलस्य च विधायकं ब्राह्मणम् ।

यदा वै पुरुषः अस्माल्लोकात्प्रैति । स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते ।
यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र

' तदेतत् ' ' वै ' निश्चितं ' परमं तपः ' दुःखसामान्यात् । व्याधिना अभिभूयमानः तमनिन्दन् अविषीदंश्च
सन् तपस्ताप्यते मयेति बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । एवं चिंतयतः किं फलं भवतीत्यपेक्षायामाह-परमं ह्यै लोकं
जयति य एवं वेदेति । ' य एवं ' उजरादिर्पाठनं तप इति ' वेद ' सः ' परमं ' तपसोऽनुकूलं ' लोकं
जयति ' प्राप्नोतीत्यर्थः । तयोपसृक्तान्तरमाह-एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्तीति । ' यं प्रेतं ' सो
ऋत्विजो ज्ञातयो वा ' अरण्यं ' प्रति अभि ' हरन्ति ' । ' एतद्वै परमं तपः ' इति मुमूर्षावस्थायां चिंतयेत् ।
वानप्रस्थवत् प्रामादरण्यगमनसामान्यात् । स तपोऽनुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । तथा पुनरुपासनान्तरमाह-एतद्वै
परमं तपो यं प्रेतमश्रावभ्यादुधतीति । ' यं प्रेतं ' मां ज्ञातयोऽश्रावभ्यादुधति प्रक्षिपन्ति । ' एतद्वै परमं तपः '
इति मरणात्प्रागेव चिंतयेत् । अग्निप्रवेशसामान्यात् । सः अग्निप्रवेशानुरूपं लोकं जयतीत्यर्थः । अत्र परमलोक-
शब्देन तत्तदुपासनयोरेवफलभेदस्य विवक्षितत्वात् नोपासनैक्यशङ्केति भावः ॥ १ ॥

इति श्रीद्विषीकेशब्रह्मणो वसुदेवप्रसादशिवस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मणवगतः छतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृहदारण्यक-
व्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पञ्चमेऽध्याये एकादशं उजरादि-
व्याख्यादेस्तपोरूपोपासनब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (८) ५ । ११ ॥

इदानीमस्मिन् प्रकरणे उक्तानां सर्वोपासनानां गतिं अनुक्तं फलं च दर्शयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते-यदा वै
पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते इति । ' यदा ' यस्मिन् काले

ऊर्ध्वऽआक्रमते सु चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा
 दुन्दुभेः खन्तेन सुऽऊर्ध्वऽआक्रमते सु लोकमागच्छत्यशोकमहिमन्तु-
 तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
 प्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४१५॥ (८) ५-१२ ॥

अन्नम्रह्मेत्येकऽआहुः । (स्त) तन्न तथा पूयति वाऽअन्नमृते प्राणा-

विजिहीते । यथा डंबरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र
 विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छति अशोकमहिमम् ।
 तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकब्रह्मोसनाविधायकं ब्राह्मणम् ।

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा । पूयति वा अन्नमृते प्राणात् । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः ।

आयुषः क्षयात् ' पुरुषः ' विद्वान् ' अस्माहोकात्प्रति ' शरीरं परित्यजति । ' सः ' उपासकस्तदा ' वायु-
 मागच्छति ' । ' सः ' च वायुः स्तिमितरूपस्तिर्यग्भूतः ' अमेघोऽन्तरिक्षे तिष्ठन् ' तस्मै ' सम्प्राप्ताय विदुषे
 तदर्थं ' तत्र ' स्वात्मनि ' विजिहीते ' स्वात्मावयवान् विगमयति छिद्रां करोत्यात्मानमित्यर्थः । कियत्प्राणां
 तच्छिद्रं कियते, इत्यपेक्षायामाह—यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वऽ आक्रमत इति । ' यथा ' यावत्परि-
 मार्गं ' रथचक्रस्य ' खं ' छिद्रं तावत्प्राणाणेन छिद्रेण ' सः ' विद्वान् ' ऊर्ध्वः ' ऊर्ध्वं ' आक्रमते '
 उपरि गच्छतीत्यर्थः । स ऊर्ध्वं गच्छन् क गच्छतीत्यपेक्षायामाह—स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-
 हीते यथा डंबरस्य खं तेनेत्यादिना यथा दुन्दुभेः खं तेन सऽ ऊर्ध्वऽ आक्रमते इत्यन्तेन । ' डंबरः '
 वादित्रविशेषः । शेषः स्पष्टार्थः । एवमुपर्युपरि गच्छतः कुत्र विश्राम इत्यपेक्षायां विराड्आत्मनीत्याह—स लोक-
 मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समा इति । ' सः ' उपासकः ' लोकं ' प्रजापति-
 मागच्छति । किंविशिष्टं ? ' अशोकं ' मानसेन दुःखेन विवर्जितं ' अहिमं ' हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितम् ।
 यद्वा आम्ना पदान्यां क्रमेण दुःखतःसाधनराहित्यमुच्यते । तं लोकं आगत्य ' तस्मिन् ' शाश्वतीनिःसाः ' समाः '
 सम्बत्सरात् बहून्वान्तरकल्पान् ' वसति ' वासं करोति । एतदनुक्तब्रह्मोसनावन्त्युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षिकेशवप्रभमगवत्पूज्यपादशिवस्य श्रीगणेशानिरुद्धपुरस्य परमहंसारवित्राजराचार्यस्य

श्रीगणेशदेवब्रह्मविवेकः कृत्वा मास्यंदिनीयरातयमास्रगान्तर्गतमास्यंदिनशागोपनिषद्-

बृहदारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये षष्ठिकाण्डे षष्ठेऽध्याये

त्रादशं सर्वाभ्यामुपनिषदानां फलस्य गनेध विधायकं ब्राह्मणं

परिमत्तम् ॥ १४ । (८) ५ । १२ ॥

इदानीं पुनः प्रस्तावब्रह्मोसनावन्तानुसर्षन्तीं धृतिः वि-रमिनि गुणद्वयवितिष्टावशागेःपरिब्रह्मोसना-
 विधिष्टावकं विधातुं आसीत् एतस्यैवोक्तस्यन्वयनिर्णयार्थं सुकीर्ण-अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तत्र तपयेत्यादिना

त्प्राणो ब्रह्मेत्येकऽआहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राणऽऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवतेऽएकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतः ॥ १ ॥

(स्तु) तद्द स्माह प्रातृदः पितरम् । (ङ्कि) किंभुँ स्विदेवैवुम्बिदुपे साधु

❀ कुर्वात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्वादिति सु ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयम्भूत्वा परमताङ्गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । वीत्युन्नम्वै व्युञ्जे हीमानि सुर्वाणि भूतानि

तन्न तथा । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽज्ञात् । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । ॥ १ ॥

तद्द स्माह प्रातृदः पितरम् । किं स्विदेव एवं विदुपे साधु कुर्यात् । किमेवास्मा असाधु कुर्यादिति । स ह स्माह पाणिना । मा प्रातृद । कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ॥ २ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच । वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि ।

परमताङ्गच्छत इत्यन्तेन । 'अन्नं ब्रह्मेत्येके' आचार्या 'आहुः' । 'तत्तया न' ग्रहीतव्यम् । यतः प्राणाङ्गक्षात् 'ऋते' विना 'अन्नं पूयति' ऋयते प्रतिभावमापद्यते इति 'वै' प्रसिद्धम् । तथा 'प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः' । तदपि 'न तथा' तथा न ब्रह्म । यतः 'अन्नात्' अदनीयात् 'ऋते' 'प्राणः शुष्यति' शोषमुपैति 'वै' प्रसिद्धम् । ब्रह्म तु न ऋयते न शुष्यति च । "अन्नेचोऽशोष्य एव च" (म.गी. २।१४) इति स्थितेः । यस्मात् एवं एकैकस्य ब्रह्मत्वं नोपपद्यते । तस्मात् 'ह' किल 'एते एव तु देवते' अन्नप्राणलक्षणे 'एकधाभूयं' एकधामात्रं 'भूत्वा' गत्वा 'परमतां' परमत्वं 'गच्छतः' ब्रह्मत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्नप्राणयोरेकत्वेन ब्रह्मदृष्टिः कार्या इत्येतमर्थं इतिहासोक्त्या द्रढयति—तद्द स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुपे साधु कुर्यात्किमेवास्माऽअसाधु कुर्यादिति । तदेतदन्नप्राणैकत्वब्रह्मदर्शनं विद्वान् 'ह' किल प्रातृदनामा ऋषीश्वरो दृष्टः सन् स्वं 'पितरं' प्रति 'आह स्म' । किंस्विदिति वितर्के । यथा मया ब्रह्म परिकल्पितम् । 'एवं' ब्रह्म 'विदुपे' 'साधु' शोभनं पूजां 'किंस्वित्' कुर्यात् । न किञ्चिदस्य कर्तव्यमिष्यते । अनेन सर्वस्यापि प्राप्तव्यस्य प्राप्तत्वात् । तथा 'अस्मै' विदुपे 'असाधु' अशोभनं वा 'किमेव' कुर्यात् । न किञ्चिदपि कुर्यात् । लोक इति शेषः । अस्य निरस्ताशेषासाधुत्वात् । इतिशब्दः प्रातृदवचनसमाप्तियुक्त इत्यर्थः । एवमन्नप्राणयोरेकत्वविज्ञानवतो ऋ साधुकरणेन महत्त्वं नाप्यसाधुकरणेन खण्डितत्वं, किं तु—तस्य कृतकृत्यत्वमेवेति पुत्रेणोक्ते सति नैतावनमात्रविज्ञानात् कृतकृत्यात् पुरुषस्य, किंतु—अस्ति ज्ञातव्यान्तरमित्यभिप्रेत्य पिता पुत्रं वारयतीत्याह—स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति । 'सः' पिता 'ह' किल हे 'प्रातृद' । इति पुत्रं सम्बोध्य 'पाणिना' हस्तेन वारयन् 'मा' मैवं वोचः इति 'आह स्म' प्रत्ययेषधयदित्यर्थः । एतयोरेन्नप्राणयोरेकधाभूयं 'भूत्वा' 'कस्तु' को वा विद्वान् 'परमतां गच्छति' न कश्चिदपि । तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि । अकृतकृत्योऽसावित्यर्थः ॥ २ ॥

कयं तर्हि ज्ञानात् कृतकृत्यः स्यात् इत्यपेक्षायामन्नप्राणयोः सशक्तिकयोः एकत्वविज्ञानात् तथा स्यात् । न

• "कुर्याम्" इत्युभयत्र क्त्वः पठः ।

विष्टानि रमिति प्राणो वै रुं प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि रतानि
सुर्वाणि ह वाऽअस्मिन्भूतानि विशुन्ते सुर्वाणि भूतानि उमन्ते सुऽ
एवम्वेद ॥ ३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके षोडशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४।१६॥ (८) ५-१३ ॥

उक्थुम्प्राणो वाऽउक्थुम् । (म्प्रा) प्राणो हीदथ् सुर्वमुत्थापयत्यु-
द्धास्माऽउक्थुविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थुस्य सायुज्यथ् सलोकताजयति सुऽ
एवम्वेद ॥ १ ॥

रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि
विशन्ते । सर्वाणि भूतानि रमन्ते । य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्राणोपासनाब्राह्मणम् ।

उक्थुम् । प्राणो वा उक्थुम् । प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । उद्धास्मा उक्थुविद्वीरस्तिष्ठति ।
उक्थुस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ १ ॥

न केवल्योरैकत्वविज्ञानात् श्याशयवान् पिता तयोः शक्तिभूतं गुणद्वयं क्रमेणोपदिष्टवानिति कथयति-तस्मा उ
हैतदुवाच वीत्यत्र वै वीत्यादिना-सर्वाणि भूतानि रतानीत्यन्तेन । ' तस्मि ' प्रात्दाय ' उ ह ' किल पिता
' वि ' ई ' इत्येतदन्नप्राणयोः क्रमेण गुणद्वयमुवाचोपदिष्टवान् इति योजना । किं तत् वीत्यपेक्षायामाह-अत्र वै
वीति । कुतोऽन्नं वि ' हि ' यस्मान् ' इमानि ' प्रसिद्धानि ' सर्वाणि भूतानि ' ' अन्ने विष्टानि ' अन्नमाश्रित्य
शियतानि । अतोऽन्नं वीत्युच्यत इति यावत् । किं तत् रमित्यत आह-प्राणो वै रमिति । इत्यथ प्राणो रम् ।
' वे ' प्रसिद्धम् । ' हि ' यस्मात् कलात्मके ' प्राणे ' ' सर्वाणि भूतानि रतानि ' सक्तानि यथेष्टं विष्टानि
वर्तन्ते इति शेषः । तस्मात्प्राणो रमित्युच्यत इत्यर्थः । तथा च सर्वभूताश्रयत्वलक्षणविशन्दवाच्यगुणकमन्नं सर्व-
भूतरतिलक्षणं दान्दवाच्यगुणकश्च प्राणः । तथातिथयोरेव तयोरेकत्वमावन्नयोः परमं वमिति तथाश्रिमेऽ
प्रयोगात्तत्त्वमिति समुदायार्थः । इदानीमेवविदः फल्गमाह-सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ते इत्यादि-
य एवं वेदेत्येतन् । स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

इति श्रीहार्दिकेन्द्रमन्त्रनगण-सूत्र्यपादशिवस्य श्रीसप्तकानिन्दपुत्रस्य परमहंसपरिभाषज्ञानार्थस्य
श्रीःसुदेवमन्त्रनगवतः श्रुती भाष्यन्दिनशागोरीनिःसृष्टबृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेव-
प्रकाशिकायां तृतीये नित्यकाण्डे षष्ठमेऽध्याये षष्ठोऽध्यायप्रयोगोऽस्मिन्प्राणोपासना-
विषयके ब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (८) ५।१३ ॥

पुनस्तस्यैव ब्रह्मणः उक्थादिगुणसूत्राभिरिष्टव्येनोपासनमाह-उक्थुमित्पादिना । महामन्त्रस्यै प्रती प्रान-
भूतं शत्रुमुकपशुभार्थः । हिमामके सतृकपमित्यत आह-प्राणो वा उक्थुमिति । प्राणो ह्यथाप्येऽमुपपत्तः ।

युजुः प्राणो वै युजुः । प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते
हास्मै सुर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय युजुपः सायुज्यं सलोकताञ्जयति युऽ
एवम्बेद ॥ २ ॥

साम प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सुर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि
सम्यञ्चि हास्मिन्सुर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं
सलोकताञ्जयति युऽएवम्बेद ॥ ३ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि
भूतानि श्रेष्ठाय । यजुपः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि । सम्यञ्चि हास्मिन् सर्वाणि
भूतानि श्रेष्ठाय कल्पन्ते । साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

उक्तं च सर्वशास्त्राणां प्रधानम् । अतः प्राण उक्त्यगुण उपास्य इत्यर्थः । ननु—प्राणे कथमुक्त्यशब्दप्रवृत्तिरित्य-
पेक्षया योगवशादित्याह—प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयतीति । ' हि ' यस्मादिदं सर्वं चराचरात्मकं ' प्राण
उत्थापयति ' । अत्राणस्योऽथानाशक्तेः । अतः प्राण उत्थापनादुक्त्यमित्यर्थः । एवमुपासनस्य क्रमेण दृष्टमदृष्टं च
फलमाह—उद्धास्माऽउत्थविद्वीर इत्यादिना । ' उत् ह अस्मै ' इति छेदः । पंचम्यर्थे चतुर्थी छांदसी ।
' यः ' एवमुक्त्यस्वरूपं प्राणं ' वेद ' । अस्मादुपासकात् उक्त्यवित्प्राणविद् ' वीरः ' पुत्रः ' उत्तिष्ठति '
उपपद्यते । इत्येतद् दृष्टफलम् । ' उक्त्यस्य ' प्राणस्य ' सायुज्यं सलोकतां ' च उपासनातारतम्यात् ' जयति '
प्राप्नोति । एतददृष्टं फलमित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीं प्राणस्य योक्तृतागुणवत्त्वेनोपासनमाह—यजुः प्राणो वै यजुरिति । यतः ' प्राणो वै यजुः ' ।
अतः प्राणो यजुरित्युपासितेत्यर्थः । प्राणे यजुःशब्दप्रवृत्तिं दर्शयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते इति । ' हि ' यस्मात्प्राणे सति ' सर्वाणि भूतानि ' परस्परं ' युज्यन्ते ' । न हि असति
प्राणे कस्यचित्केनचित् योगसामर्थ्यं दृष्टम् । अतो युनक्तीति यजुरिति योगवशात् प्राणो यजुरित्यर्थः ।
एवमुपासितुः पूर्ववत्फलमाह—युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रेष्ठायैति । ' श्रेष्ठाय ' श्रेष्ठभावाय
" अयं नः श्रेष्ठो भवतु " इत्यभिप्रायेण ' युज्यन्ते ' उद्यमं कुर्वति इत्यर्थः । शेषं समानम् ॥ २ ॥

इदानीं प्राणस्य सर्वप्राणिसम्यग्गमनहेतुत्वगुणेनोपासनमाह—साम प्राणो वै सामेति । यतः ' प्राणो
वै साम ' । अतस्तं सामेत्युपासितेत्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य सामत्वं साधयति—प्राणे हीमानि सर्वाणि
भूतानि सम्यञ्चीति । सम्यग्गच्छति सङ्गच्छन्ते इति सम्यञ्चीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् । पूर्ववदुपासनाफलमाह—
सम्यञ्चि हास्मिन्सुर्वाणि भूतानि श्रेष्ठाय कल्पन्ते इति । न केवलं ' सम्यञ्चि ' संगच्छमानान्येव ।
अपि तु तानि अस्मिन्नुपासके ' श्रेष्ठाय ' श्रेष्ठभावाय ' कल्पन्ते ' कल्पयति भवन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रम् । (म्प्रा) प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनम्प्राणः
क्षणितोः पृ क्षत्रमात्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकताञ्जयति युऽ
एवम्वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थ-
प्रपाठके सप्तदशं ब्राह्मणम् ॥ १४ (६) ४ । १७।(८) ५-१४ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे षष्ठः प्रपाठको बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थः
प्रपाठकश्च समाप्तः ॥१४ (६) ४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥१२९॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् । त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमात्र-
माप्नोति । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

इदानीं प्राणस्य पालकगुणवत्त्वेनोपासनमाह-क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रमिति । यस्मात्प्राणः 'क्षमिति'
'वै' प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षत्रमित्युपासीतित्यर्थः । पूर्ववत्प्राणस्य क्षत्रशब्दवाच्यत्वं साधयति-प्राणो हि वै
क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोरिति । 'एनं' वेहपिंडं 'प्राणो ह' 'क्षणितोः' शब्दादिहिंसितात्
पुनर्मांसपूरणं कुर्वन् यस्मात् 'त्रायते' पालयति । तस्मात् क्षत्राणात् 'प्राणः' 'वै' प्रसिद्धं क्षत्र-
मित्यर्थः । एतद्वेदनफलमाह-प्र क्षत्रमात्रमाप्नोतीति । प्रशब्दः आप्नोतीत्यनेन संबध्यते । क्षत्रमात्रं
'प्राप्नोति' । प्राण एव भवतीत्यर्थः । "मात्रं कात्स्न्यंञ्चारेण" (३।३।१७८) इत्यमरः । यद्वा 'क्षत्रं'
प्राणं 'प्राप्नोति' । किंविशिष्टं 'आ' सामत्येन 'त्रायते' पालयतीत्यात्रस्तम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

इति श्रीहृषिकेशभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकार्यस्य
श्रीवासुदेवत्रयभगवतः कृतौ माय्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यंदिनशाखोपनिषद्-
बृहदारण्यकव्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे पंचमेऽध्याये
चतुर्दशं प्राणोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (<) ५-१४ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमे प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितोऽष्टमेऽध्याये वृ० आ० पञ्चमेऽध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं चौरित्यष्टावक्षराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽएकङ्गा-
यञ्चै पडमेतदु हास्याऽएतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्याऽ
एतदेवुम्पदम्बेदु ॥ १ ॥

ः (५) ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । (प्य) अष्टाक्षरं ह वाऽ
एकङ्गायञ्चै पडमेतदु हैवास्याऽएतत्स यावतीयुञ्चयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्याऽएतदेवुम्पदम्बेदु ॥ २ ॥

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणम् ।

भूमिरन्तरिक्षं चौरिति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु हास्याः
एतत् । सः यावदेषु लोकेषु, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीति अष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतदु
हैवास्याः एतत् सः । यावतीयं त्रयी विद्या, तावद्ध जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्योपासनमभिहितम् । अथ साम्प्रतं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं कथ-
नीयमित्यारभ्यते । सकलच्छन्दसां हि गायत्रीछन्दः प्रधानभूतम् । तत्प्रयोक्तृगायत्राणात् गायत्रीति कथयिष्यति ।
न चान्येषां छन्दसां प्रायः प्राणत्राणसामर्थ्यम् । प्राणान्मभूता च सा, सर्वच्छन्दसां चान्मा प्राणः । प्राणश्च क्षत्त-
त्राणात् क्षत्त्रमिति कथितम् । प्राणश्च गायत्री । तस्मात्तदुपासनमेव विधास्यते द्विजोत्तमजन्मगायत्री-
निमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । “ ब्राह्मणा व्युत्थायामिवदन्ति स ब्राह्मणो विरजो विधिकित्सो
ब्राह्मणो भवति ” इत्युत्तमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलम् ।
अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सत्त्वम् । गायत्र्या हि सृष्टो द्विजोत्तमो निरंकुश एव उत्तमपुरुषार्थसाधने
अधिम्रियते । अतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसम्बन्धः । तस्मात्तदुपासनविधानाय श्रूते-भूमिरन्तरिक्षं चौरित्यष्टा-
वक्षराण्यष्टाक्षरमित्यादि । भूमिरन्तरिक्षं चौरित्येतानि अष्टावक्षराणि यस्य तद्विदमष्टाक्षरम् । ‘ ह ये ’ प्रतिद्वय-
वचोतकौ । ‘ एकं ’ प्रथमं ‘ गायत्र्यै ’ गायत्र्याः ‘ पदं ’ यकारेणैवाष्टत्वपूर्णम् ‘ एतदुह ’ एव । एतदेवास्याः
‘ पदं ’ पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणः त्रैलोक्यात्मा अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः
प्रथमं पादं ‘ यो वेद ’ तस्यैतत्फलम् । ‘ सः ’ विद्वान् ‘ यावत् ’ यत्किञ्चित् ‘ एषु लोकेषु ’ जेतव्यं तावत्सर्वं
‘ जयति ’ । ‘ योऽस्या एतदेवं पदं वेद ’ ॥ १ ॥

तथा ‘ ऋचो यजूंषि सामानीति ’ त्रयीविद्यानामाक्षराणि । एतान्याष्टौ । एवं तथैवाष्टाक्षरं ‘ ह वा एकं

प्राणोऽपानो व्यानोऽद्भुत्यष्टावक्षुराणि । (ण्य) अष्टाक्षरं ह वाऽपुक्-
ङ्गायत्र्यै पदमेतद्दु हैवास्याऽएतत्स यावदिदं प्राणि तावद्द जयति यो-
ऽस्याऽएतदेवुम्पदम्वेदु ॥ ३ ॥

(द्वा) अथास्याऽएतदेवु । तुरीयन्दर्शतुम्पदुम्परोरजा बुऽएष तपति यद्वै
चतुर्थन्ततुरीयन्दर्शतुम्पदमिति ददृशुऽइव ह्येषु परोरजाऽइति सुर्वसु
ह्येषु रजुऽउपर्युपरि तपत्येवुं हैवु श्रिया बुशसा तपति योऽस्याऽएत-
देवुम्पदम्वेदु ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री । (त्र्ये) एतस्मिँस्तुरीये दर्शते पदे परोरजासि प्रतिष्ठिता

प्राणोऽपानो व्यान इति अष्टावक्षुराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । एतद्दु हैवास्याः
एतत् । सः यावदिदं प्राणि, तावद्द जयति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजाः य एष तपति । यद्वै चतुर्थं, तच्चुरीयम् । दर्शतं पदं
मिति । ददृश इव ह्येषः । परोरजा इति । सर्वसु ह्येष रज उपर्युपरि तपति । एवं हैव श्रिया यशसा
तपति । योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ४ ॥

सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजासि प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता ।

गायत्र्यै पदं ' द्वितीयम् । ' एतद्दु हैवास्याः एतत् ' ऋग्यजुःसामलक्षणम् । अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव ।
' स यावती इयं त्रयी विद्या ' त्रया विद्या यावत् फलमाप्सते ' तावद्द जयति ' । ' योऽस्या एतत् ' गायत्र्या-
क्षरीलक्षणं ' पदं वेद ' ॥ २ ॥

तथा ' प्राणः अपानः व्यानः ' एतान्यपि प्राणावभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तुरीयं पदम् । ' यावदिदं
प्राणि ' जातं ' तावद्द जयति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' गायत्र्यास्तुरीयं ' पदं वेद ' ॥ ३ ॥

अपानन्तरं गायत्र्यात्रिपदायाः शब्दलक्षणायास्तुरीयं पदं कथ्यते । अभिधेयभूतं ' अस्याः ' प्रकृताया गायत्र्या
' एतदेव ' वक्ष्यमाणं ' तुरीयं पदम् ' तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एष तपति इति । तुरीयमित्यादिवाक्य-
पदार्थं व्याचष्टे स्वपमेव श्रुतिः । ' यद्वै चतुर्थं ' प्रसिद्धं लोके तदिह तुरीयशब्देनोच्यते । ' दर्शतं पदं ' इत्यस्य
कोऽर्थः इत्यभिधीयते । ' ददृश इव हि एषः ' हि मण्डलान्तर्गतः पुरुषः । अतो दर्शनं पदं गयते । ' परोरजाः '
इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इति कथ्यते । ' सर्वं ' कृत्स्नं ' उ हि एषः ' मण्डलस्यः पुरुषः ' रजः ' जातं समस्तं
लोकमिति यावत् । उपर्युपरिधिपत्यमायेन सर्वं लोकं रजोजातं ' तपति ' । उपर्युपरिधिं वीन्सा समस्तलोका-
धिपत्यस्यापनार्था हि । सर्वशब्देनैव निदृत्वान् वीन्सा अपार्यिका । नायं दोषः । येषामुपरिष्ठान् सर्वान् दरशते
तद्विषय एव सर्वशब्दो मयंत् शक्याशंकाभिरासार्था वीन्सा । " ये चामुष्मान् परांचो लोकाः तेषां चष्टे देव-
कामानां च " इति ध्रुवन्तरान् । तस्मात् सकलनिरोधार्था वीन्सा । यथा असावाश्रित्यः सर्वश्रित्यन्तर्गत्या
' श्रिया ' ' यदासा ' च स्यात्सा ' तपति ' । ' योऽस्या एतदेवं ' तुरीयं दर्शनं ' पदं वेद ' ॥ ४ ॥

' श्रिया ' त्रिनदोका या त्रैलोक्यत्रैषिप्राणादित्रयलक्षणा ' गायत्री ' एतस्मिन्ध्रुवयं ' तुरीयं दर्शनं पदे परोरजासि

तद्वै तुत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यञ्चक्षुर्हि वै सत्यन्तुस्माद्यदिदानीन्द्रौ
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीपमिति युऽएव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
तुस्माऽएव श्रुद्ध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तुत्सत्यम्बुले प्रतिष्ठितम् । (म्प्रा) प्राणो वै बलन्तुत्प्राणे
प्रतिष्ठितन्तुस्मादाहुर्वुलत् सत्यादोजीयऽइत्येवम्बेषा गायत्र्यध्यात्मं
प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयाँस्तत्रे । प्राणा वै गयास्तुत्प्राणँस्तत्रे तद्यद्गयाँस्तत्रे
तुस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहुँषैव सा स युस्माऽअन्वाह तुस्य
प्राणँस्त्रायते ॥ ७ ॥

चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रीपमिति ।
य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति । तस्मा एव श्रुद्ध्याम ॥ ५ ॥

तद्वै तुत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलम् । तत्प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुः—बलं सत्या-
दोजीय इति । एवं उ एषा गायत्री अध्यात्मं प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥

सा हैषा गयाँस्तत्रे । प्राणा वै गयाः । तत्प्राणान् तत्रे । तद्यत् गयान् तत्रे । तस्मात्
गायत्री नाम । स यामेवामूमन्वाह । एषैव सा । स यस्मा अन्वाह । तस्य प्राणान् त्रायते ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठिता 'मूर्तामूर्तरसत्वात्सूर्यस्य रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति, यथा काष्ठादिदग्धसारम् । तद्वत्तथा
मूर्तामूर्तामकं जगत् गायत्री सूर्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात् स ह त्रिभिः पदैः । 'तद्वै' तुरीयं पदं 'सत्ये प्रतिष्ठि-
तम्' । किं पुनस्तात्सत्यमित्याख्यायते । 'चक्षुर्वै सत्यं' । कथं । चक्षुः सत्यमित्याह—'चक्षुर्हि वै सत्यं'
कथं । प्रसिध्यते । तस्माद्यदिदानीमेव 'द्वौ विवदमानौ' विरुद्धं वदमानौ एयातामागच्छेताम् । 'अहमद्राक्षं'
दृष्टवानस्मि इति । अन्य आह, 'अहमश्रीपं' इति । यत् त्वया दृष्टं न तथा तद्वत् अस्तीति । तयोः 'य एव
ब्रूयात् अहमद्राक्षमिति'—'तस्मै एव श्रुद्ध्याम' न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रीपमिति । श्रोतुर्घषा श्रवणमपि संभवति ।
न चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रीपमिति कथितवते श्रुद्ध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात् सत्यं चक्षुः ।
तस्मिन् सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पदैः तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमिति यावदुक्तं च स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित
इति । चक्षुषीति ॥ ५ ॥

'तद्वै' तुरीयपदाश्रयं. 'तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम्' । किं पुनस्तद्वलमिति वृत्ते । 'प्राणो वै बलं' । तस्मिन्
'प्राणे' बले 'प्रतिष्ठितं' तत्सत्यम् । तथा चोक्तं सूत्रे—'तदोत्तत्र प्रोत्तत्र' () इति । यस्मा-
द्वले सत्यं प्रतिष्ठितम्, 'तस्मादाहुर्वुलं सत्यादोजीयः' ओजस्तरमित्याहुः । यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति ।
तस्मादाश्रितात् आश्रयस्य बलवत्त्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवत्सदाश्रयभूतम् । 'एवम्बेषा' एवमुक्त-
न्यायेन उ एषा 'गायत्री' अध्यात्ममयस्ते प्राणे 'प्रतिष्ठिता' । 'सा एषा गायत्री प्राणे' । अतो
गायत्र्यां जगत् प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् प्राणे सर्वे देवाः एकं भवन्ति सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च, 'सा' वै गायत्री प्राणरूपा

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । (व्या) व्यागनुष्टुवेतद्वाचमनुष्टु-
मऽडुति न तथा कुर्ष्याद्वायत्रीमेवानुष्टुयाद्युदि ह वाऽअपि बृहिव प्राति-
गृह्णाति न ह्यैव तद्वायत्र्याऽएकञ्चन पदम्प्रति ॥ ८ ॥

स युऽइमास्त्रींशौकान्पूर्णां प्रतिगृहीयात् । (त्सो) सोऽस्याऽएत-
त्प्रथमुपमाप्नुयादथ यावतीयन्त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृहीयात्सो-
ऽस्याऽएतद्वितीयमुपमाप्नुयादथ यावदिदम्प्राणि यस्तावत्प्रतिगृहीया-

तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वागनुष्टुप् । एतद्वाचमनुष्टुम इति । न तथा कुर्यात् । गायत्री-
मेवानुष्टुयात् । यदि ह वा अपि बृहिव प्रतिगृह्णाति । न ह्यैव तद्वायत्र्या एकञ्चन पदं प्रति ॥ ८ ॥

स य इमान् त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृहीयात् । सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ
यावतीयं त्रयी विद्या । यस्तावत्प्रतिगृहीयात् । सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव-

सती जगत आत्मा सा चैषा 'गयांस्तत्रे' त्रावती । के पुनर्गयाः । 'प्राणाः' वागादयः 'वे' ।
गयशब्दकरणेन तांस्तत्रे । सैषा 'गायत्री नाम' । यद्यस्मात् 'गयांस्तत्रे' । 'तस्माद्गायत्रीनाम'
गायत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । 'सः' आचार्य उपनीय ब्राह्मणमष्टवर्षं 'यामेवां' सावित्री
सविन्देवताकामन्वाह पृच्छोऽर्द्धशः समस्ताश्च 'एषव' साक्षाज्जगत्प्राणाभिका जगत आत्मा गायत्र्यैव प्राणा
माणवकाय समर्पितो नान्य इत्याह । इदानीं व्याख्याता नान्या 'सः' आचार्यः 'यस्मै' माणवकायान्वाह-
नुवक्ति । 'तस्य' 'गयान्' प्राणान् 'त्रायते' नस्कादिपतनात् ॥ ७ ॥

मतान्तरं दृष्ट्वा षट्के उपदेश्या गायत्री इयमेव भविष्यति इति विन्नमो माऽभूदित्यभिप्रेत्य मतान्तरं दूष-
यितुमुपन्यस्यति-तां ह्येके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः इति । 'एके' शाखिनः "तत्सविन्दुर्वृणीमहे वयं देवस्य
मोजनम् ॥ श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगवस्य धीमहि" इत्यनुष्टुब्धदस्तां 'तां' प्रतिज्ञां 'सावित्री' (ती. आ.
१।१।१) सविन्देवताकां उपनीताया अन्वाहुःनुवदन्ति 'ह' । तदभिप्रायमाह-वागनुष्टुप् इति । "वागनुष्टुभिनि
तयऽ एव वाचो महिमा" (श.प.१०।३।१।४) इत्यग्निरहस्ये प्रतिपादितवान् 'अनुष्टुप्' 'वाक्' च शरीरे
सरस्वतीरूपा । तस्याश्च वाचः साक्षात्सरस्वतीरूपत्वात् वागाभिकाऽनुष्टुबेव षट्के यत्कन्या । तासमर्पणे हि
सरस्वती समर्पिता स्यात् । अतो वयमेतामनुष्टुब्धश्रुणां 'वाचं' सरस्वतीमेवापेक्ष्यमाणं माणवकायानुष्टुम् इति
वदन्तस्तामेवोदिरन्ति । 'न तथा कुर्यात्' । यद्ये आटुः शृषेव तन् । 'गायत्रीमेवानुष्टुयात्' । तदुपरंशो
हि सर्वमपि पुमर्पसाधनजातं षट्के उपदिष्टं स्यात् । तस्याः त्रैलोक्यत्रैत्रियसर्वप्राणात्मरूपकपणेन साक्षात्क-
त्स्योक्तवान् । अनुष्टुपुपदेशो तु सरस्वतीमात्रमेवोदिरिष्टं स्यात् । किं चेदं प्रायोगिकमुक्त्वा इदानीं गायत्री-
धानरत्नरूपनामिप्रायेण गायत्रीभिर्दं स्त्रीभि-यद्दि ह वा अपि बृहिवेत्यादिना । 'यदि ह ये अपि' एक-
विन् 'बृहिव' न हि तस्य सर्वमनो नामाभिन किञ्चिद्विश्वामकादिकः । 'प्रतिगृह्णाति' 'न देव' प्रतिगृह-
जातं 'गायत्र्या एकञ्चन' एकमपि 'पदं प्रति' पर्वानम् । दूरतश्च दोषावापकत्वं तादर्थ्यः ॥ ८ ॥

स य इति । 'स यः' गायत्रीभिन् 'इमान्' भूरादीन् 'त्रीन्' गोऽग्नादिगन्तूनां 'लोकांन्'
'प्रतिगृहीयात्' । 'सः' प्रतिगृहः 'अस्याः' गायत्र्याः 'एतत्प्रथमं पदं' यन् व्याख्याता 'आनुष्टुप्' ।

त्सोऽस्याऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्याऽएतदेव तुरीयन्दर्शितुम्पदम्परो-
रजा बुऽएप तपति नैव केनचनाप्यङ्कुतऽउऽएतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

(त्) तुस्याऽउपस्थानम् । (ङ्गा) गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसाव-
दो मा प्रापदिति बुद्धिप्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा नु हैवास्मै
स कामः समृद्धयते बुस्माऽएवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापसिति वा ॥ १० ॥

दिदं प्राणि । यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् । अथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शतं पदम् । परोरजा य एप तपति । नैव केनचनाप्यम् । कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥ ९ ॥

तस्या उपस्थानम्—“ गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे ।
नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापत् ”—इति । यं द्विप्यात्—
“ असावस्मै कामो मा समर्द्धि ”—इति वा । न हैवास्मै स कामः समृद्धयते—यस्मा एवमुप-
तिष्ठते । “ अहमदः प्रापम् ”—इति वा ॥ १० ॥

प्रथमपदविज्ञानफलं तेन मुक्तं भवेत्, न तु अधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः । ‘ अथ ’ पुनः ‘ यावती इयं
प्रथी विधा ’ ‘ यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात् ’ । ‘ सः ’ ‘ अस्याः ’ ‘ एतत् द्वितीयं पदमाप्नुयात् ’ द्वितीयपद-
विज्ञानफलं तेन मुक्तं भवेत् । तथा ‘ अथ ’ पुनः ‘ यावदिदं प्राणि ’ ‘ यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात् ’ । ‘ सः ’
‘ अस्याः ’ ‘ एतत् तृतीयं पदमाप्नुयात् ’ । तेन तृतीयपदविज्ञानफलं मुक्तं स्यात् । तथा च—त्रैलोक्यावच्छि-
न्नस्य त्रैविद्यावच्छिन्नस्य सर्वप्राप्यवच्छिन्नस्य च प्रतिग्रहे पादत्रयविज्ञानरूपमेवानेन मुक्तं भवेत् नाधिकदोष-
भावत्वं तस्य इति गायत्रीविज्ञानस्तुत्वर्थमेव श्रुत्या एवं कल्पयित्वा इदमुच्यते । पादत्रयसममपि यः कश्चिप्रति-
गृह्णीयात् तत् पादत्रयविज्ञानरूपत्वैव क्षयकारणम् । न त्वस्य दोषकर्तृत्वे क्षमम् । न चेवं वस्तुतो दाता
प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविद्विज्ञानस्तुतये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं सम्भाव्यते । तथाऽपि नासा-
वस्य प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्मात् ? यतोऽप्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानं अवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः,
सदर्शयति—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एप तपतीति । तच्चैतत् ‘ नैव ’ केनचिदपि
प्रतिग्रहेणार्थं नैव प्राप्यमिति यावत् । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि कुतश्चन नैवाप्यानि । कथंचित् कल्पयित्वा
एवमभिहितम् । तच्चतः ‘ कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ’ त्रैलोक्यादिसमम् । इत्येवं श्रुतिसिद्धे च सति न
शुद्धाचपादानकप्रतिग्रहनिषेधकशास्त्रविरोधः । तस्मात् गायत्री एवंप्रकारा उपस्थेति यावत् ॥ ९ ॥

एवमुक्तगायत्र्युपासनासंग्रहविषयमेव मंत्रं ऐहिकफलविशेषोपायकयनार्थमवतारयति—तस्या उपस्थानमिति ।
अस्यार्थः—‘ तस्याः ’ गायत्र्याः ‘ उपस्थानं ’ एत्य नमस्करणं अनेन मंत्रेण । कोऽसी मंत्र इति कथयति—
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदीत्यादि—प्रापदित्येतम् । हे ‘ गायत्रि ’ ! त्वं त्रैलोक्यात्मकपादेन ‘ एकपदी ’ भवसि ।
प्रथीविधारूपेण द्वितीयेन ‘ द्विपदी ’ असि । प्राणादिना तृतीयेन ‘ त्रिपद्यसि ’ मण्डलान्तर्गतपुरषलक्षणेन चतुर्थेन
तुरीयेण ‘ चतुष्पद्यसि ’ एवं चतुर्भिः पादरूपासकैः ‘ पद्यसे ’ ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मना

(वै) एतद् वै तुजनको वैदेहः । (हो) बुडिलमाश्वतराश्विसुवाच
 यत्रु हो तुद्गायत्रीविदुञ्जूथाऽअथ कश्चुँ हस्तीभूतो वहसीति सुषुँ
 ह्यस्याः सम्प्राणु विडाञ्चकरेति होवाच ॥ ११ ॥

एतद् वै तत् जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विसुवाच । यत्रु हो तत् गायत्रीविदुञ्जूयाः । अथ
 कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्यस्याः सम्प्राद् न विदाञ्चकर इति होवाच ॥ ११ ॥

‘ अरदसि ’ । अविद्यमानं पदं यस्याः तत्र येन पद्यसेसा स्वमरदसि । यस्मान्न हि पद्यसे । नेति नेत्याम शत्रु ।
 अतोऽप्यवहार्यवियया । अतस्त्वमरदसीति । अथ पादत्रयापेक्षया चतुर्थपादस्य प्राधान्यमभिप्रेत्य तस्य नमस्करण-
 मुच्यते—नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे इति । एवं नमस्करणमुक्त्वा शेषेण पद्योक्तमहा-
 प्रयोजनमुच्यते । ‘ असी ’ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्रातिविप्रकरः । ‘ अदः ’ पाप्मरूपशत्रोः यत् त्वत्प्रातिविप्रकर्तृ-
 मम तव ‘ मा प्रापत् ’ नैव प्राप्नोतु । इतिशब्दः पापशुच्यरूपोत्थानमंत्रपरिसमाख्यर्थः ।

इदानीं प्ररुद्रेपयंतं प्रति उत्तोरस्थानमंत्रे उहप्रदर्शनेनाभिचारिकं उत्थानांतरमाह—यं द्विष्यादिति ।
 ‘ यं द्विष्यात् ’ यं प्रति द्वेषं कुर्यात् स्वयं विद्वान् । तं प्रति अनेनोरस्थानम् । ‘ अगौ ’ शत्रुसुकनामा इति
 तन्नाम गृह्णीष्यात् । ‘ अरमे ’ देवदत्ताय शत्रवे अभिप्रेतः ‘ कामः ’ अभिनिदिनोऽर्थः ‘ मा समर्द्धि ’ समर्द्धि
 मा प्राप्नोतु । तथा च—‘ असावदो मा प्रापत् ’ इत्यस्य स्थाने “ असावमे कामो मा समर्द्धि ” इत्युक्तं कृत्वा
 शापश्रयस्थेकपदीत्पादिना दूर्वादिना मंत्रेणाभिचरन्नुपनिष्टेनेति वाक्यार्थः । ‘ न देवार्मे ’ देवदत्ताय शत्रवे ‘ न
 कामः समुच्यते ’ । कामे । ‘ यग्मा एवमुपनिष्टने ’ । कामिनं प्रति आभिचारिकमुत्थानांतरमाह—अहमद्ः प्रा-
 मिति वेति । अहं ‘ अदः ’ देवदत्ताभिप्रेतं मदनित्यर्थं ‘ मा ’ ‘ प्रापत् ’ प्राप्नुया इति वा उपनिष्टेति ।
 “ असावदो मा प्रापत् ” इत्यादिप्रयोगं मंत्रदानां यथाकामं विकल्पः ॥ १० ॥

तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि ह वाऽअपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्व-
मेव तत्सन्दहत्येवुथुं द्वैवंविद्यद्यपि बह्वि पापुङ्करोति सर्वमेव तत्सं-
प्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१४। (७) ५।१॥ (८) ५-१५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः (१४-८) बृहदारण्यकोपनिषदि
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥१४-५॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३८ ॥

तस्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्वि अग्नावभ्यादधति । सर्वमेव तत्संदहति । एवं ह वै
वैविद्यद्यपि बह्वि पापं करोति । सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥

एवं वदंत प्रति राजा मुखमुपदिशति-तस्याऽ अग्निरेव मुखमिति । शृणु तर्हि 'तस्याः' गायत्र्याः
अग्निरेव मुखम् । 'यदि ह वै अपि बह्वि' इधनं 'अग्नावभ्यादधति' लौकिकाः । 'सर्वमेव' तत्संदह-
त्येवन्धनमग्निः । 'एवं ह' एव 'एवंवित्' गायत्र्या अग्निमुखं इत्येवं वेत्तित्येवंवित् स्यात् स्वयं गायत्र्यात्मा
वयमग्निमुखगायत्र्यात्मा सन् 'यद्यपि बह्वि' बह्वेव 'पापं' प्रतिग्रहादिदोषं 'करोति' । तत्सर्वं पापजातं
सम्प्साय 'सम्पक्' भक्षयित्वा 'शुद्धः' अग्निवापापस्पर्शरहितः 'पूतश्च' प्रतिग्रहजनितपापफलसंबन्धरहितः
मग्निमुखगायत्र्यात्मा 'अजरः अमृतश्च' संभवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहर्षकिशनरत्नभागवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिम्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्मभगवतः छतौ माथ्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाथ्यन्दिनशाखोरनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे पंचमेऽध्याये पंचदशं

गायत्रब्रह्मोपासनाब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४।(८) ५।१५ ॥

(बृ. उप.)-पंचमोऽध्यायश्च परिसमाप्तः ॥ १४।(८)। ५ ॥

अथ चतुर्दशे काण्डे नवमेऽध्याये बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आदितः सप्तमे प्रपाठके वृ० आ० पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । पञ्चालानाम्परिपदमाजगाम सऽआजगाम
ज्वलंम्प्रवाहणम्परिचारुयमाणन्तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्इ इति सु भोर्इ
इति प्रुतिशुश्रावानुशिष्टो न्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥

पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुब्राह्मणम् ।

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिपदमाजगाम । स आजगाम ज्वलं प्रवाहणं परिचार-
यमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारार्इ इति । स भोर्इ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि
पित्रेति । ॐ इति होवाच ॥ १ ॥

ओंकारो दमादित्रयं वाय्वादिदेवतार्चनपूर्वकमन्युपासनं ब्रह्माब्रह्मोपासनानि तत्फलं तदर्थवर्गातिरित्येते
अर्था अस्मिन् खिलकाण्डे निवृत्ताः । संप्रति प्राधान्येन ब्रह्मोपासनानि सफलानि श्रीमन्यादिकर्म च वक्तव्य-
मित्येतदर्थं षष्ठोऽध्यायः प्रवर्तते । तत्र कर्मकाण्डे ज्ञानकाण्डे वा यद्वस्तु प्राधान्येन नोक्तं तदस्मिन् काण्डे
वक्तव्यं अस्य खिलाधिकारत्वात् । तथा च तद्वक्तुं " श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः " इति ब्राह्मणम् इत्यस्य
सम्बन्धः, खिलाधिकारोऽयं तत्र यदनुक्तं तदभिधीयते इति सामान्यसंगतिः । पूर्वं " द्रया ॥ प्राजापत्याः " -
(श. प. घृ. १।१।१) इत्युद्गीथब्राह्मणे स्वाभाविकज्ञानकर्मलक्षणः पाप्मा सूचितः । परं तु तस्येदं कार्यमिति
विपाकस्तु नोक्तः । शास्त्रीयस्यैव तु प्रदर्शितव्यन्नात्मप्रतिपत्त्येतेन ग्रन्थेन । ब्रह्मविद्यारंभे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वाद्
तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया संयुक्तेन च कर्मणा देवलोक (श.प.घृ. १।१।२४) इत्यभिहितम् ।
तत्र केन पितृलोकं प्राप्नोति केन वा देवलोकं इति न गदितम् । तत्रेह खिलप्रकरणे अशेषतो वक्तव्य-
मित्यत आरभ्यते । अन्ते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्य इष्टः । तथा पञ्चमाध्याये च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा
मुर्मूर्ध्ना " अग्ने नय सुपथा " - (श. प. घृ. ८।३।१) इति मार्गयाचनं कृतम् । तत्र सुपथेति
विशेषणात् अनेकेषां पथां सद्भावो मन्त्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः । सुपथेति विशेषणत्प्राधान्यं कृतविपाक-
प्रतिपत्तिमार्गाः । वक्ष्यति च " यत्कृत्वा " (कं० ३) इत्यादि । ते च कति कर्मणो विपाकप्रतिपत्ति-
मार्गाः इति सकलमवगत्युपसंहारार्थोऽयमारंभः । एतावती हि भवगतिः । एतावान् कर्मणो विपाकः ।
स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति एका विशेषसंगतिः । " एतावदरे खल्वमृतत्वं, अमृतत्वस्य ॥
नाशाऽस्ति वित्तन " (श. प. घृ. ९।४।२) इत्यत्र कर्मव्युदासेन ज्ञानमेवामृतत्वसाधनमित्युक्तम् । तत्र
हेतुनोक्तः । तत्कथनायेदं ब्राह्मणम् । इत्यपरं विशेषसंगतिः । यस्मात् इयं कर्मणो गतिः । न नित्ये
त्वमृतत्वे व्यापारोऽस्ति । तस्मात् एतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्वैतुल्यं सम्पद्यते । अपि चोक्तमग्नि-

वेत्थ यथेमाः प्रजाः । प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता रेऽडुति नेति होवाच
 वेत्थ यथेमल्लोकम्पुनरापद्यान्ता रेऽडुति नेति हेवोवाच वेत्थ यथाऽसौ
 लोकऽएवम्बहुभिः पुनःपुनः प्रयद्रिन्नं सम्पूर्व्यता रेऽडुति नेति
 हेवोवाच ॥ २ ॥

वेत्य, यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यान्ता रे इति । नेति होवाच । वेत्य, यथेयं लोकं पुन-
 रापद्यान्ता रे इति । नेति हेवोवाच । यथाऽसौ लोक एव बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्रिन्नं सम्पूर्व्यता रे
 इति । नेति हेवोवाच ॥ २ ॥

होत्रे—“ न त्वेवैनयोस्त्वमुक्ताति न गति न प्रतिष्ठां न तृप्ति न पुनरावृत्ति न लोकं प्रत्युत्पायिनं वेत्य”—
 (श. प. ११ । ६ । २ । ४) इति । तत्र प्रतिवचने—“ ते वाऽएतेऽआहुती हुते उक्तामतः ” (श. प.
 ११ । ६ । २ । ६) इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तत्रैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमना-
 श्रित्याहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोक्तात्वादिकार्यारंभ उपपद्यते । कर्मैर्यत्कार्कर्मणः कार्यारंभस्य साधना-
 श्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्राग्निहोत्रस्यैवत्वात् अग्निहोत्रस्यैव कार्यमिति गदितं षट्प्रकारमपि, इह तु तदेष
 कृत्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि । कर्मणः फलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तद्वारेण च पंचाग्निदर्शनं इहो-
 चरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवमशेषमवगत्युपसंहारः । कर्मकाण्डस्यैषा निष्ठा । इत्येतत् द्वयं
 दिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति—श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेय इति । श्वेतकेतुर्नाम अरुणस्यापत्यमा-
 रुणिः, तस्यापत्यमारुणेयः । ऐतिह्यार्थो ह्यशब्दः । वैशब्दो निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन् आत्मनो यशः-
 प्रयनाय ‘पञ्चालानां परिषदमाजगाम । पञ्चालाः प्रसिद्धाः विद्वज्जनविशिष्टत्वेन । तेषां परिषदमागत्य जित्वा
 राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण ‘स आजगाम’ । जीविलस्यापत्यं ‘जीवलं’ पञ्चालराजं प्रवाहण्याभिधानं
 स्वभृत्यैः ‘परिचार्यमाणं’ आत्मनः परिचारणं कारयंतमित्यर्थः । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याऽभिमानगर्वं
 क्षुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तस्युदीक्ष्योऽप्रेक्ष्य आगतमेव अभ्युवादाभ्युक्तवान् ‘कुमारा रे इति’ सम्बोध्य ।
 प्लुतिर्मत्सनाथार्थः । ‘सः’ एवमुक्तः ‘प्रतिश्रुत्राव’ । भो रे इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रति उक्तवान् ।
 क्रुद्धः सन् ‘अनुशिष्टो नु’ शासितो नु ‘असि’ भवसि ‘पित्रा’ इत्युवाच राजा । प्रत्याह चेतारः । ‘उँ
 इति’ बाढमनुशिष्टोऽस्मि । पृच्छ यदि संशयस्ते ॥ १ ॥

यथेयं ‘वेत्य’ विजानासि किं ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘इमाः प्रजाः’ प्रसिद्धाः ‘प्रयत्यः’
 त्रियमाणाः ‘विप्रतिपद्यान्ता रे इति’ विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्थो प्लुतिः । विप्रतिपद्यान्त रे इति दीर्घत्वं
 छान्दसम् । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्विविध्यं यत्र भवति । तत्र काश्चित्प्रजा अनन्य मार्गेण गच्छन्ति
 काश्चिदन्त्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजाः विप्रतिपद्यन्ते, तर्हि वेत्येत्यर्थः । ‘नेति होवाच’ इतरः ।
 तर्हि ‘वेत्य’ ? ‘यथेयं लोकं पुनरापद्यान्ता रे इति’ पुनरापद्यन्ते । यथा पुनरागच्छन्ति इमं लोकम् । ‘नेति
 होवाच’ श्वेतकेतुः । ‘वेत्य’ ? ‘यथा’ ‘असौ’ एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत् प्रयद्रिप्रियमागेः
 ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘न सम्पूर्व्यता-रे इति’ न सम्पूर्व्यतेऽसौ लोकः । तर्हि वेत्य ? ‘नेति हे-’ ...

वेत्थ युतिथ्यामाहुत्याहुतायाम् । (मा) आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वृदन्ती ३ इति नेति ह्येवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदम्पितृ-
याणस्य वा युत्कृत्वा देवयानम्वा पुन्थानम्प्रतिपद्यते पितृयाणम्वा ॥ ३ ॥

(वाऽपि) अपि हि नऽऋषेर्वचः श्रुतम् । (न्द्रे) द्वे सृतीऽअशृणवम्पितृ-
णामहुन्देवानामुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा
पितरम्मातरञ्जिति नाहमतऽएकञ्चतु वेदेति होवाच ॥ ४ ॥

वेत्थ, यतिथ्यामाहुत्याहुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति । नेति ह्येवो-
वाच । वेत्थ उ, देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा । यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं
प्रतिपद्यते पितृयाणं वा ॥ ३ ॥

अपि हि नः ऋषेर्वचः श्रुतम्—“ द्वे सृती अशृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।
ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ”—(वा. तां. १९ । ४७) इति ।
नाहमत एकञ्चन वेद इति होवाच ॥ ४ ॥

‘वेत्थ’ । ‘यतिथ्या’ यत्संख्याकायां आहुत्यामाहुतौ ‘हुतायां’ । ‘आपः’ पुरुषवाचः । ‘पुरुषस्य या वाक्
सैव यासां वाक् ताः पुरुषवाचः’ । ‘भूत्वा’ पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा यदा पुरुषाकारपरिणताः तदा पुरुषवाचो
भवन्ति । ‘समुत्थाय’ सम्यगुत्थाय उद्भूताः सत्यः । ‘वदन्ती ३ इति’ । ‘नेति ह्येवोवाच’ । यथेवं ‘वेत्थ
उ’ । ‘देवयानस्य पथः’ मार्गस्य । ‘प्रतिपदं’ प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत् तां प्रतिपदं । ‘पितृयाणस्य वा’
प्रतिपदम् । ‘प्रतिपद्यते’ । ‘पितृयाणं वा’ यत्कर्म कृत्वा । ‘यया विशिष्टं कर्म कृत्वेति यावत् । ‘देवयानं वा
पन्थानं’ मार्गं । ‘प्रतिपद्यते’ । ‘पितृयाणं वा’ यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यते । तत् कर्म प्रतिपदमिधीयते ।
तां प्रतिपदं किं वेत्थ । देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं केयेति यावत् ॥ ३ ॥

ननु—मार्गद्वयमेव नास्ति । तत्सद्भावे प्रमाणमावात् । त्वं प्रेक्षामात्रेण मन्त्रोपनिषद्वाक्यं पृच्छति इत्याशङ्क्या-
माह—अपि हीति । ‘अपि’ अत्रापि अस्य प्रकाशकं ‘ऋषेः’ मन्त्रस्य ‘वचः’ वाक्यं ‘नः’ श्रुतमस्ति ।
मन्त्रोऽन्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्येतत् । कोऽस्ती मन्त्र इत्यभिधीयते—द्वे सृतीऽअशृणवमिति । ‘द्वे
सृती’ द्वौ मार्गौ । ‘अशृणवं’ श्रुतवानस्मि । तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबन्धा तथा सत्या पितृलोकं
प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमशृणवमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । ‘देवानामुत’ अपि देवानां सम्बन्धिनी अन्या । देवान्
प्रापयति सा । के पुनः उमास्यां सृतिस्थां पितृन्देवोश्च गच्छन्तीति गच्छते—उत मर्त्यानामिति । ‘उत मर्त्यानाम्’
अपि मनुष्याणां सम्बन्धिनी । मनुष्या एव हि सृतिस्थां गच्छन्तीति यावत् । ‘ताभ्यां’ सृतिस्थां । ‘इदं विश्वं’
समस्तं एजद्रूपं । ‘समेति’ सम्भगागच्छति । ते च द्वे सृती । ‘यदन्तरा’ ययोस्ततरा यदन्तरा । ‘पितरं मातरं
च’ मातापितरोन्तरा मध्ये इत्येतत् । कीं तौ मातापितरौ यात्रापृथिव्यावृक्षकपाले इयं ये माताऽस्ती तितेति
दि म्यापयानं यात्रापृथिव्योः पितृमानृवं मध्यमकाण्डे सृतीष्वप्रपाठकांयत्राहणेन (श. प. १२।८।१।२१) ।
अन्वयकालावधिं संसारविषयं एव एते सृती, नान्यतिकामृदत्वगमनाय । एतत् आह—नाहमिति । अतोऽस्मात्
मथनमुदायात् । ‘एकञ्चन’ एकस्मिन् प्रथं । ‘न वेद’ इति होवाच श्वेनेन्द्रः ॥ ४ ॥

(च्वा) अथ हैनम्बुसत्योपमन्त्रयाञ्चके । (क्रेऽना) अनादृत्य वसतिङ्कु-
मारः प्रदुद्राव सऽआजगाम पितरन्तुं होवाचेति वाव किल नो भवान्पु-
राऽनुशिष्टानुवोचऽइति कथं सुमेधऽइति पञ्च मा प्रश्नान्त्राजुन्यबन्धु-
रप्राक्षीत्ततो नैकञ्चन वेदेति होवाच कतमे तऽइतीमऽइति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

सु होवाच । तथा नस्त्वन्तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्यावऽइति भवानेव
गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अथ हैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चके । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्राव । स आजगाम पितरम् ।
तं होवाच । इति वाव किल नो भवान्पुराऽनुशिष्टानुवोच इति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान्
राजन्यबन्धुरप्राक्षीत् । ततो नैकञ्चन वेद । इति होवाच । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीका-
न्युदाजहार ॥ ५ ॥

स होवाच । तथा नस्त्वं तात जानीथाः । यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचम् । प्रेहि
तु तत्र । प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति । भवानेव गच्छत्विति ॥ ६ ॥

अपानन्तरं अपनीय विद्याभिमानगर्वं ' एनं ' प्रकृतं श्वेतकेतुं ' वसत्या ' वसतिप्रयोजनेन ' उपमन्त्रया-
ञ्चके ' इह वसन्तु मन्तः पाचमर्ष्यं चानिथितामित्युपमन्त्रणं कृतवान् राजा । ' अनादृत्य वसति कुमारः '
श्वेतकेतुः ' प्रदुद्राव ' प्रतिगतवान् । ' पितरं ' प्रति ' सः ' चाजगाम । पितरमागत्य चोवाच ' तं ' ।
कथम् ? ' इति वाव किल ' एवं किल । नोऽस्मान् ' भवान् ' ' पुरा ' समावर्तनकाले ' अनुशिष्टान् ' सर्वा-
भिर्विद्याभिर्वचः ' अवोचः ' । ' इति ' सोपालंभं पुत्रस्य वचः श्रुत्वा आह पिता । ' कथं ' केन प्रकारेण
च दुःखमुपजातम् । हे ' सुमेधः ! ' शोभना मेवा यस्येति सुमेधः ! श्रुत्य मम यथावृत्तं—' पञ्च ' संख्याकान्
' प्रश्नान् ' ' मा ' मां ' राजन्यबन्धुः ' राजन्या बन्धवो यस्येति । परिमववचनमेतत् राजन्यबन्धुरिति ।
अप्राक्षीत्पृष्टवान् । ततस्तस्मात् ' एकं चन ' एकमपि ' न वेद ' न विज्ञातवानस्मि । ' कतमे ते ' राज्ञा
पृष्टाः प्रश्ना इति । ' इमे ' ते ' इति ' ह ' ' प्रतीकानि ' मुखानि प्रश्नानां उदाजहारोदाहृतवान् ॥ ५ ॥

' स होवाच ' पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन् ' तथा ' तेन प्रकारेण ' नः ' अस्मान् ' त्वं ' हे ' तात ! '
वत्स ! ' जानीथाः ' गृहीयाः । ' यथा ' ' यदहं किञ्च ' विज्ञानजातं ' वेद ' । ' सर्वमहं ' ' तत् तुभ्यं-
मवोचम् ' इत्येव जानीथाः गृहीयाः । कोऽप्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तः । यदर्थं रक्षिष्ये । अहमपि एतन्न
जानामि यदाज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेहि आगच्छ । ' तत्र ' गत्वा राज्ञि ' ब्रह्मचर्यं वत्स्यावः ' विचार्य इति । स
आह—भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरक्षितमुत्सहे ॥ ६ ॥

सऽआजगाम गौतमः । (मो) यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तुस्माऽआस-
नुमाह्वार्योऽदकुमाहारयाञ्चकाराय हास्माऽअर्धञ्चकार ॥ ७ ॥

सु होवाच । वरम्भुवते गौतमाय दक्षऽडुति सु होवाच प्रितिज्ञातो मऽएष
वुरो यान्तु कुमारस्यान्ते व्याचमुभापथास्तुम्मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

सु होवाच । देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणाम्ब्रूहीति ॥ ९ ॥

सु होवाच । विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तङ्गोऽअश्वानान्दासीना-
म्प्रवाराणाम्परिधानानाम्मा नो भवान्वहोरनन्तस्यापर्वन्तस्याभ्यवदान्यो
भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽइत्युपैम्यहम्भुवन्तमिति वाचा
ह स्मैव पूर्वऽउपयन्ति ॥ १० ॥

स आजगाम गौतमः । यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास । तस्मा आसनमाहार्य, उदकुमाहारया-
ञ्चकार । अथ हास्मा अर्धं चकार ॥ ७ ॥

स होवाच । वरं भवते गौतमाय दक्ष इति । स होवाच । प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमा-
रस्याति वाचमभापथाः । तां मे ब्रूहीति ॥ ८ ॥

स होवाच । देवेषु वै गौतम तत् वरेषु । मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ९ ॥

स होवाच । विज्ञायते ह । अस्ति हिरण्यस्यापात्तम् । गोऽअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिधाना-
नाम् । मा नो भवान् वहोरनन्तस्यापर्वन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासै इति ।
उपैम्यहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव पूर्वं उपयन्ति ॥ १० ॥

‘ स आजगाम गौतमः ’ । गोत्रतो गौतमः । कुत्र ? ‘ यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास ’ प्रवाहणस्य जैवलेरिति
पथीद्वयं प्रथमार्थे । जीविलस्यापत्यं जैवलिः प्रवाहणनामा राजा ‘ आस ’ आसने आस्यायिकां कृतवान् । ततो
राजा ‘ तस्मै ’ गौतमायागताय आसनमनुरूपमाहार्यं आह्वय अर्धपायादिसिद्धये ‘ उदकं ’ श्रुत्यैरहारयाञ्च-
कार । ‘ अथ ह ’ ‘ अस्मै ’ ‘ अर्धं ’ पुरोयसा सार्द्धं कृतवान् मन्त्रवन्मधुपर्कं च ॥ ७ ॥

कुत्रा धैवं पूजां ‘ स होवाच ’ ‘ वरं भवते गौतमाय ’ तुम्हं ‘ दक्ष इति ’ गोऽआदिलक्षणम् । ‘ स होवाच ’
गौतमः । ‘ प्रतिज्ञातो मे ’ मम ‘ एष वरः ’ । त्वया कृतार्थां प्रतिज्ञायां दृढीकृतवान् । ‘ यां ॥ वाचं
कुमारस्य ’ मम पुत्रस्य ‘ अन्ते ’ समीपे अमापथाः प्रश्नरूपम् । तामेव ‘ मे ब्रूहि ’ । स एव नो वर इति ॥ ८ ॥

‘ स होवाच ’ राजा । ‘ देवेषु ’ वरेषु ‘ तद् गौतम ’ यत् त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरन् ॥ ९ ॥

‘ स होवाच ’ गौतमः । भवता ‘ विज्ञायते ह ’ । ममास्ति ज्ञः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यम् । मयां दित्तसि
मानुषं वरन् । यस्मान्ममायसि हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तम् । ‘ गोअश्वानां ’ अपात्तमस्तीनि सर्वत्रानुपयुगाः ।
‘ दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां परिधानानां ’ च । न च यन्मम विद्यमानं, तन् त्वत्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा
देयम् । प्रतिज्ञातम् वरम्भवया । त्वमेव जानीषे, यदत्र युक्तम् । प्रतिज्ञा रक्षणीया तत्रेति । मम पुनरयमाशयः
मा भूत् । नोऽस्माननि अस्मानेव केवलान् प्रति ‘ भवान् ’ सर्वत्र वदान्यो भूत्वा ‘ अवदान्यो मा भूत् ’ कर्त्तव्यो

सु होपायनकीर्त्ताऽऽवाच । तथा नस्त्वुङ्गौतम माऽपराधास्तुव च पिता-
महा सुथेयुम्बिद्येतः पूर्व्वन्न कुस्मिँश्चनु ब्राह्मणुऽऽवाप्त त्रान्त्वहन्तुभ्यम्ब-
क्ष्यामि को हि त्वैवम्बुवन्तमूर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

(त्य) असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्युऽएव समिद्रश्मयो
धूमोऽहरर्चिँश्चन्द्रमाऽअङ्गारा नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्याऽआहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ १२ ॥

स होपायनकीर्त्ता उवाच । तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधाः । तव च पितामहा यथा ।
इयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिँश्चन ब्राह्मण उवाप्त । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को हि त्वैवं ब्रुवंतमूर्हति
प्रत्याख्यातुमिति ॥ ११ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्यादित्य एव समित् । रश्मयो धूमः । अहरर्चिः । चंद्रमा अंगाराः ।
नक्षत्राणि विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ १२ ॥

मा भूदित्यर्थः । 'बहोः' प्रभूतस्य 'अनन्तस्य' अनन्तफलस्य 'अपर्यंतस्य' अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिकस्य इत्ये-
तदीदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव तु अदाता मा भूत् भवान् । न चात्यन्तादेयमस्ति भवतः । एवं कथिते आह—'सः'
त्वं ' वै ' हे ' गौतम । ' ' तीर्थेन ' न्यायेन शास्त्रविहितेन ' इच्छासि ' इच्छस्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह—
' उपैमि ' उपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । ' वाचा ह स्म एव ' किल ' पूर्वं ' ब्राह्मणाः क्षत्रियान्
विचार्येनः सन्तः वैश्यान् मा, क्षत्रिया वा वैश्यान् आपदि ' उपयन्ति ' शिष्यवृत्त्या हि उपगच्छन्ति नोपनयनेन
न शुश्रूषादिभिः ॥ १० ॥

अतः ' सः ' गौतमः ' ह ' ' उपायनकीर्त्ता ' उपायनकीर्तनमात्रेणैव ' उवाच ' उक्तवान् । नोपायन-
मकारयदित्येतावत् द्रष्टव्यम् । उपायनमुपगमनं पादोपस्पर्शनम् । एवं गौतमेन आपदन्तरे अभिहिते स होवाच
राजा पीडितं मत्वा क्षमापयन् । ' तथा ' नोऽस्मान्प्रति ' मा अपराधाः ' अपराधं माऽकार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो
न प्रहीतव्य इति यावत् । ' यथा तव पितामहाः ' । ' इयं विद्या ' त्वया प्राथिता इतस्वत्सम्प्रदानार्थपूर्वं प्राग् ' न '
कस्मिँश्चिदपि ' ब्राह्मणे ' उवासोऽपितवती । तथा त्वमपि जानीषे । सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा
रियतिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यते इति कथितं " देवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति " । न पुनस्त-
वादेयो वर इति । अतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यां ' अहं तुभ्यं ' कथयिष्यामि । कोऽप्यन्योऽपि
' हि ' यस्मात् ' एवं ब्रुवंतं त्वां अर्हति प्रत्याख्यातुं ' न कथयिष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥ ११ ॥

" असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम " इत्यादिः चतुर्थः प्रश्नः प्रायम्येन निर्णयते । क्रममंगस्तु एतन्निर्णयायत्तत्वात्
इतरप्रश्ननिर्णयस्य । ' असौ ' द्यौर्लोकोऽग्निः हे ' गौतम । ' बुल्लोके अग्निदृष्टिः अनग्नौ विधीयते । यथा योधि-
त्पुरुषयोः । तस्य बुल्लोकाग्नेः ' आदित्य एव समित् ' समिधनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः ।

‘रश्मयो धूमः’ । समिवः उत्पानसामान्यात् । सूर्याद्वि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति ।
 ‘अहरार्विः’ प्रकाशसामान्यात् । ‘चन्द्रमाः अंगाराः’ तज्ज्योतिष्टवसादृश्यात् । ‘नक्षत्राणि विष्कुलिगाः’
 अल्पप्रकाशकत्वसामान्यात् । ‘तस्मिन्’ एवंगुणविशिष्टे ‘एतस्मिन्नग्नौ’ शुलोकाग्नौ ‘देवाः’ इन्द्रादयः
 ‘श्रद्धां जुहति’ आहुतिद्रव्यस्यानीयां प्रक्षिपन्ति । तस्या आहुतेः ‘सोमो राजा’ पितृणां ब्राह्मणानां च
 ‘सम्भवति’ । तत्र के देवाः, कथं जुहति, किं वा श्रद्धाख्यं हविरिति । अतः कथितमस्माभिः सम्बन्धेन
 त्वेवैनयोस्तवमुत्क्रान्तिमित्यादिपदार्थेषु कनिर्णयार्थमग्निहोत्र उक्तम् । “ते वाऽएते (अग्निहोत्रसम्बन्धिन्यौ) आहुती
 हुते (सत्यौ) उत्क्रामतः । ते अन्तरिक्षमाविशतः । ते अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वन्ति । वायुं समिधम् । मरीचरेव
 शुक्रामाहुतिम् । ते अन्तरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः । ते दिवमाविशतः । ते दिवमाहवनीयं कुर्वन्ति ।
 आदित्यं समिधम्” । (श. प. ११।१।२।६-७) इत्येवमाद्यभिहितम् । तत्राग्निहोत्राहुती सत्तावने एवोक्त-
 मतः । यथा रह धैः सावनैर्विशिष्टे एते आहवनीयाग्निमिद्धमांगारविष्कुलिद्वाहुतिद्रव्यैः । ते तथैवोत्क्रामतः
 अस्माहोकादमुं लोकम् । तत्राग्निरग्नित्वेन समित् समिधेन धूमो धूमत्वेन अङ्गारा अङ्गारत्वेन विष्कुलिद्वा विष्कु-
 लिद्गत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयआज्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादौ अज्याहुतवास्यायामपि परेण सूक्ष्मात्मना व्यवति-
 ष्टते । तत् विद्यमानमेव ससन्नान् अग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वणात्मना व्यवस्थितं सत् तत् पुनः व्याकरणकाले
 तथैव अन्तरिक्षादिना आहवनीयाग्न्यादिमात्रं कुर्वत् विपरिणमते । तथैव इदानीमपि अग्निहोत्राख्यं कर्म । एव-
 मग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामात्मकं जगत् समग्रं इति आहुत्योरेव सत्यर्थत्वेन उत्क्रांसादि आलोकप्रयुत्पादताः
 पट्ट पदार्थाः कर्मप्रकरणे अवस्तान् (श. प. ११।१।२ इत्यत्र) निर्गताः । इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां
 शुलोकाग्न्यादि आरम्य पद्माग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसावनं विशिष्टकर्मफलमोगाय विविक्षितमिति शुलोकाद-
 र्दानं प्रस्तुयते । तत्र ये आख्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एवाधिदेविकत्वेन परिणताः
 सन्तः इन्द्रादयो भवन्ति । त एव तत्र होतारो शुलोकाग्नौ । ते च इह अग्निहोत्रस्य फलमोगीत्याग्निहोत्रे
 हुतवन्तः । त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलमोक्तवान् तत्र तत्र होतृत्वं प्राप्नुवन्ति तथा तथा
 विपरिणममाना देवदान्दवाप्याः सन्तः, अत्र च यत्पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्तं
 अग्निना मक्षितं अट्टेट्रेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्ता यजमानेन अमुं लोकं धूमादिकमेगातरिक्षं
 अन्तरिक्षात् शुलोकं आविशन्ति । ताः सूक्ष्माः आहुतिकार्यभूताः अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तुंसहिताः श्रद्धा-
 दान्दवाप्याः सोमलोके कर्तुः कार्यारंभाय शुलोकं प्रविशन्त्यो ह्यन्ते इत्यभिधीयन्ते । तास्तत्र हुताः शुलोके
 प्रविश्य सोममण्डले कर्तुः देहमारण्ये तदेतन्कथ्यते । ‘देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति’
 “श्रद्धा वा आपः” इति श्रुतेः । “वेत्य यतिष्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्पाद्य वदन्ती १
 इति” — (कं. ३) प्रश्नः । तस्य च निर्गमविषये “असौ लोकोऽग्निः” इति प्रस्तुतम् । तस्मादायः
 कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरणात्मिकाः श्रद्धादान्दवाप्याः इति अध्ववतीयेते । भूयस्वात् आपः पुरुषवाच इति
 व्यपदेशः । न तु इतराणि भूतानि सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च कार्यारम्भः । कर्म चासमवायितम् । ततश्चाप्यं
 प्राधान्यं कार्यकर्तृत्वे तु न त्वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारंभः सर्वत्र । तत्र यद्यपि अग्नि-

१-सोमो नाम चंद्रमण्डलवर्ती प्रकृत्यात्मा पुरुषः । चंद्रमणयोर्विशेषस्तु-अप्रकाशावस्थां संकलमुद्यमे । चंद्रमण्डल-
 प्रवेगेन सृष्टवत्पुत्रः । प्रकृत्यात्मा चो हृदिसंस्थो भवेत् । तदुत्पत्तौ देव. सोमः इत्यभिधीयते । सोममण्डलवाप्या सत्तावने-
 हृदिसंस्थोत्पत्तिसामान्यात् । अग्रे मंदसामान्येन तदुत्पत्तयेन च चंद्रमण्डलवर्तिवत्कः इत्यवधारम् । इत्यारणे रक्षितमत्तः सोमः
 अस्मात्प्रायःकारिणाऽर्चयते । सत्तावनेन सृष्टवत्कः कर्त्तृत्वात्वात् । तदेतदुत्पत्तयेन सोममण्डले कर्तृत्वात्प्रायः मन्त्र-
 वेत्तः इति इत्यवत् । इति द्विवचनः ॥

पर्जन्यो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य संवत्सरऽएव समिद्धाणि धूमो
विद्युदर्चिरशनिरुङ्गारा हाडुनयो विष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नशौ देवाः
सोमञ्जुहति तस्याऽआहुतेर्वृष्टिः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्य) अयम्वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समिद्धायुर्धूमो
रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गाराऽअवान्तरदिशो विष्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नशौ
देवा वृष्टिं जुहति तस्याऽ आहुतेऽन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम । तस्य संवत्सर एव समित् । अत्राणि धूमः । विद्युदर्चिः । अशनि-
रङ्गाराः । हाडुनयो विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नशौ देवाः सोमं जुहति । तस्या आहुतेर्वृष्टिः
सम्भवति ॥ १३ ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्य पृथिव्येव समित् । वायुर्धूमः । रात्रिरर्चिः । दिशोऽङ्गाराः ।
अवान्तरदिशो विष्फुलिंगाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नशौ देवा वृष्टिं जुहति । तस्या आहुतेऽन्नं सम्भवति ॥ १४ ॥

होत्राहुतिस्तुतिद्वारेण उक्ताऽत्यादयः प्रस्तुताः षट् पदार्था अग्निहोत्रे । तयाऽपि वैदिकानि समप्राप्येव कर्माणि
अग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते- । दाराऽग्निस्मन्त्र हि पाङ्क्तं कर्म प्रस्तुत्याभिहितम् “ कर्मणा पितृलोकः ”
(श. प. वृ. १४ । १ । ३ । २४) इति । वक्ष्यति च “ अयं ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति ”-
(कं. १९) इति ॥ १२ ॥

‘ पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम ’ । द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । ‘ पर्जन्यो ’ नाम वृष्ट्युप-
करणाभिमानो देवतात्मा । ‘ तस्य संवत्सर एव समित् ’ । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्मासैः स्वावयवै-
र्विपरिवर्तनेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । ‘ अत्राणि धूमः ’ धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वात् । ‘ विद्युदर्चिः ’ प्रकाश-
सामान्यात् । ‘ अशनिरङ्गाराः ’ उपशांतिकाठिन्याभ्याम् । ‘ हाडुनयः ’ स्तनयित्नुशब्दाः । ‘ विष्फुलिङ्गाः ’
विशेषानेकत्वसामान्यात् । “ तस्मिन्नेतस्मिन् ” इति आहुत्यधिकरणनिर्देशः । ‘ देवाः ’ इति त एव होतारः ।
‘ सोमं ’ राजानं ‘ जुहति ’ योऽसौ तुलोकाम्नौ श्रद्धायां हुतायां अभिनिष्पन्नः । सोमात् द्वितीये पर्जन्यासौ
हृषते तस्याथ सोमाहुतेर्वृष्टिः ‘ सम्भवति ’ ॥ १३ ॥

‘ अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम ’ । ‘ अयं लोकः ’ अनेकप्राण्युपमोगसंपन्नया पृथिव्या समिधा समिप्यतेऽग्निः ।
अत एवोक्तं-तस्य पृथिव्येव समिद्धिति । ‘ वायुर्धूमः ’ पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हि इंधन-
द्रव्यम् । व्यजनमाश्रित्य वायुरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । ‘ रात्रिरर्चिः ’ समित्स्मन्त्रधूमवत्त्वसामान्यात् ।
अग्नेः समित्स्मन्त्रध्वेन हि अर्चिः संभवति । तथा पृथिवी समित्स्मन्त्रध्वेन शर्वरी पृथिवीच्छायां हि शर्वरं तमः
कथयन्ति । ‘ दिशोऽङ्गाराः ’ उभयोरुपशांतत्वसामान्यात् । ‘ अवान्तरदिशो विष्फुलिङ्गाः ’ उभयोरुपशां-
त्त्वसम्भवात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । ‘ वृष्टिं जुहति ’ । ‘ तस्या आहुतेऽन्नं सम्भवति ’ । वृष्टिमव-
त्वस्य प्रसिद्धत्वात् ग्रीहियवान्नादेः ॥ १४ ॥

पुरुषो वाऽअग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चि-
श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रम्बिष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवाऽअन्नं जुहति
तस्याऽआहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

घोषा वाऽअग्निर्गौतम । तस्याऽउपस्थऽएव समिल्लोमानि धूमो
योनिर्चिर्बुधन्तः करोति तेऽङ्गाराऽअभिनन्दा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेत-
स्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति तस्याऽआहुतेः पुरुषः सम्भवति स जायते स
जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियतेऽथैनमग्रये हरन्ति ॥ १६ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । तस्य व्यात्तमेव समित् । प्राणो धूमः । वागर्चिः । चक्षुरङ्गाराः । श्रोत्रं
विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ १५ ॥

घोषा वा अग्निर्गौतम । तस्या उपस्थ एव समित् । लोमानि धूमः । योनिरर्चिः । यदन्तः करोति
तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषः
सम्भवति । स जायते । स जीवति । यावज्जीवति । अथ यदा म्रियते । अथैनमग्रये हरन्ति ॥ १६ ॥

‘पुरुषो वा अग्निर्गौतम’ । प्रसिद्धः शिरोहस्तादिमान् ‘पुरुषः’ चतुर्थोऽग्निः । ‘तस्य व्यात्तं’ विवृतं
मुखमेव ‘समित्’ । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वाचनस्वाध्यायादौ । यथा समिद्धोऽग्निः । ‘प्राणो धूमः’
तद्दुत्थानसामान्यात् । मुखत् हि प्राण उचिष्ठति । ‘वाक्’ शब्दः ‘अर्चिः’ व्यञ्जकत्वसामान्यात् । अर्चिर्व्यञ्जकम् ।
तथा वाक् शब्दः अभिधेयव्यञ्जकः । ‘चक्षुरङ्गाराः’ उपशमसादृश्यात् प्रकाशाश्रयत्वसामान्यात् । ‘श्रोत्रं
विष्फुलिङ्गाः’ विक्षेपसामान्यात् । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा अन्नं जुहति’ । अहो नैव देवा अन्नमिह जुहती
दृश्यन्ते । नायं दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधिदैवमिन्द्रादयो देवाः । त एवाभ्यासं प्राणाः । ते चान्तस्य
पुरुषे प्रक्षेप्तारः । ‘तस्या आहुते रेतः सम्भवति’ । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥ १५ ॥

‘घोषा वा अग्निर्गौतम’ । योषेति ह्रीं पंचमो होमाधिकरणोऽग्निः । ‘तस्या उपस्थ एव समित्’ । तेन
हि सा समिष्यते । ‘लोमानि धूमः’ तद्दुत्थानसामान्यात् । ‘योनिरर्चिः’ वर्णसामान्यात् । ‘यदन्तः करोति
तेऽङ्गाराः’ अन्तःस्पर्शं भेद्युनव्यापाराः तेऽङ्गाराः वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । यथा हि उपशमकारणं भेद्युनं
तथा अङ्गारभावः अग्रेषुपशमकारणम् । ‘अभिनन्दा विष्फुलिङ्गाः’ । ‘अभिनन्दाः’ सुखलवाः क्षुद्रत्व-
सामान्यात् ‘विष्फुलिङ्गाः’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्नश्रौ देवा रेतो जुहति’ । ‘तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवति’ । एवं
शुपर्जन्येदं लोके पुरुषयोराऽग्निश्च क्रमेण हूयमानाः सोमश्च प्रथमरेतोभावेन स्थूलतारस्तम्यक्रममापयमानाः श्रद्धा-
शब्दवाच्याः आपः पुरुषशब्दमारम्भन्ते । यः प्रथमधनुयः “वेद्य यतिष्यामादृत्वा इतायां आपः पुरुषवाचो
भूत्वा समुत्पाप वदन्ती ३ इति” स एव निर्णीतः । पंचम्यामादृत्वा योराऽग्नी इतायां “रेतो भूत्वा आपः
पुरुषवाचो मवंति” इति ‘सः’ पुरुषः एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति कथ्यते—यावज्जीवतीति ।
‘यावत्’ अस्मिन् देहे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदिति यावत् । ‘अथ’ तथापि ‘यदा’ यस्मिन् काले
‘म्रियते’ । तदा ‘एनं’ मृतं ‘अग्रये’ अन्यर्धमेव अन्यादृश्ये ‘हरन्ति’ ऋविजः ॥ १६ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समिद्धमो धूमोऽर्चिरर्चिर्ऽङ्गाराऽअङ्गारा
विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति
तस्याऽआहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १७ ॥

ते यऽएवमेतद्विदुः । (स्यै) ये चामीऽअरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चि-
रभिसम्भवन्त्यार्चिषोऽहरुहऽआपूर्व्यमाणपक्षमापूर्व्यमाणपक्षाद्यान्पण्मासा-
नुदङ्कादित्यऽएति मासेभ्यो देवलोकन्देवलोकान् आदित्यमादित्याद्द्विद्युतं
तान् द्विद्युतात्पुरुषो मानसऽएत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु
पराः परावतो वसन्ति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित्समित् । धूमो धूमः । अर्चिरर्चिः । अङ्गारा अङ्गाराः । विष्फुलिङ्गा
विष्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुहति । तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः
सम्भवति ॥ १७ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते । तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति । अर्चिषोऽहः ।
अह आपूर्व्यमाणपक्षम् । आपूर्व्यमाणपक्षाद्यान्पण्मासानुदङ्कादित्य एति । मासेभ्यो देवलोकम् ।
देवलोकान् आदित्यमादित्यमादित्याद्द्विद्युतम् । तान् द्विद्युतात्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । ते
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति । तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १८ ॥

तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणम् । न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव 'समित् समित्' 'धूमो
धूमः' । 'अर्चिरर्चिः' । 'अङ्गारा अङ्गाराः' । 'विष्फुलिङ्गा विष्फुलिङ्गाः' ययाप्रसिद्धमेव समस्तमित्यर्थः ।
'तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः' पुरुषमंत्याहुतिं 'जुहति' । 'तस्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णः' अतिशयदीप्तिमान्
निषेकादिभिः अन्याहुत्यन्तैः कर्मभिः संस्कृतत्वात् 'संभवति' निष्पद्यते ॥ १७ ॥

सांप्रतं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थं वृत्ते-त्ते इति । 'ते' के 'ये' 'एवं' यथोक्तं पंचाग्निदर्शनं 'एतत् विदुः'
एवंशब्दात् अग्निमिद्धमार्च्यङ्गारविष्फुलिङ्गाश्रद्धादिविशिष्टाः पञ्चाग्नयो निर्दिष्टाः । तानेवैतान् पञ्चाग्नीन् विदुरिति
यावत् । न तु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतदर्शनम् । तत्र हि उक्तं उक्तांत्यादिपदार्थपदकं निर्णीय दिवमेवा-
हवनीयं कुर्वत इत्यादि । इहापि अमुष्य लोकस्याग्निर्वे आदित्यस्य च समिध्वं इत्यादिवहुसाम्यम् । तस्मात्
तच्छेषमेवैतदर्शनमिति न यतिष्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिष्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य वा याव-
देव परिग्रहः तावदेव एवंशब्देन परंप्रदं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्याविज्ञातत्वाच्च संख्यायाः अग्रय एव वक्तव्याः ।
अथ विज्ञातमपि अन्यते । यथा प्राप्तस्यैवानुवादनं युक्तम् । न तु असी लोकोऽग्निरित्यर्थोपलक्षणार्थः ।
तयाऽप्यत्र नान्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यंतराच्च समाने हि प्रकारणे छांदोग्यश्रुती-“पंचाग्नीन् वेद”

(स्तु) अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकञ्जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्वात्रिंशं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षुमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्वण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्यऽएति मासेभ्यः पितृलोकम्पितृलोकाच्चन्द्रन्ते चन्द्रम्प्राप्यान्नम्भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेमुमेवाकाशमभितिष्पद्यन्तऽआकाशाद्वायुम्वायोर्वृष्टिम्बृष्टेः पृथिवीन्ते पृथिवीम्प्राप्यान्नं भवन्ति तऽएवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ युऽएतौ पुन्यानौ नु विदुस्ते कीटाः पतङ्गा युद्विदुन्दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । २ ॥ (९) ६-१ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकं जयन्ति । ते धूममभिसंभवन्ति । धूमाद्वात्रिंशं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् । अपक्षीयमाणपक्षाद्यान्वण्मासान्दक्षिणाऽऽदित्य एति । मासेभ्यः पितृलोकम् । पितृलोकाच्चन्द्रम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेति एवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति । तेषां यदा तत्पर्यवैति । अथेवमेवाकाशमभितिष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुम् । वायोर्वृष्टिम् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । अथ य एतौ पुन्यानी न विदुः । ते कीटाः पतङ्गाः । यदिदं दन्दशूकम् ॥ १९ ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ ये ’ नैवं विदुः उत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसम्बन्धपदार्थषट्कस्थैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदिभिश्चमाणेषु द्रव्यसम्बन्धिमागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षान्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना लोकं जयन्ति । शाखांतरे “ लोकान् जयन्ति ”—(का. श. ब्रा.) इति लोकानिति बहुवचनात् । तत्रापि फलतारत्तन्मयमिप्रेतम् । ‘ ते धूममभिसम्भवन्ति ’ । उत्तरमार्गं इव रहापि देवता एव । धूमादिशब्दवाच्यां धूमदेवतां प्राप्नुवंतीत्यर्थः । आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्देव । ‘ धूमाद्वात्रिंशं रात्रिदेवतां ततः अपक्षीयमाणपक्षदेवताम् । ततः ‘ यान् षण्मासान् ’ दक्षिणां दिशमादित्यः “ एति ” तान् मासदेवताविशेषान् प्राप्नुवंति । ‘ मासेभ्यः पितृलोकम् । ‘ पितृलोकाच्चन्द्रम् ’ । ‘ ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ’ । ‘ तांस्तत्र ’ अन्नभूतान् ‘ यथा सोमं राजानम् ’ इह यज्ञे ऋत्विजः ‘ आप्यायस्वापक्षीयस्वेति : ’ न मन्त्रः किं तर्हि । आप्याय्याप्याय्य चमसस्यं मक्षणेनापन्न्यं च विधाय पुनःपुनर्मक्षयन्तीति यावत् । एवं देवा अपि सोमलोके लब्धदेहान् कर्मण उपकरणभूतान् पुनःपुनर्भ्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्ति । तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्याप्यायनार्थं वा उपपुञ्जते उपकरणभूतान् देवाः । ‘ तेषां ’ कर्मिणां ‘ यदा ’ यस्मिन् काले ‘ तत् ’ यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म ‘ पर्यवैति ’ परिगच्छति परिशीयत इति यावत् । ‘ अथ ’ तदा ‘ इममेव ’ प्रसिद्धं ‘ आकाशं ’ ‘ अग्निष्पद्यन्ते ’ । यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सुलोकास्मै इताश्चापः सोमाकारपरिणताः । याभिः सोमलोके कर्मिणामुपनोगाप देहं

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवति प्राणो
वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानाम्भवत्यपि च येषाम्बुभूपति
युऽएवम्वेद ॥ १ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणम् ।

यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ।
ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । अपि च येषां बुभूपति । य एवं वेद ॥ १ ॥

आरब्धं अन्वयं ताः कर्मक्षयात् हिमपिण्ड इव आतपसंसर्गात् । प्रविलीयन्ते । प्रनिलीनाः सूक्ष्मा आका-
शभूता इव भवन्ति । तदिदमभिधीयते । आकाशाद्वायुमिति । 'वायोर्दृष्टि' प्रति सम्पद्यन्ते, पर्जन्यामौ सोम-
राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पन्तति । 'ते पृथिवीं प्राप्य' ब्रह्मिह्यवाचनं 'भवन्ति' । तत्
गदितं " तदिमन्नेतस्मिन्नमौ देवा वृष्टिं जुह्वति । तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति " इति । ते पुनः पुरुषामौ हूयन्ते
अन्नमुजां रेतःसिचि । ततो रेतोभूता योषाऽमौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । ते लोकं प्रत्युत्पायिनः । प्रत्युपतिष्ठते
अग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठति । ततो धूमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिदं लोकमिति । 'ते एवमेव' कर्मिणो
'अनु' 'परिवर्तते' घटीधन्वत् चकीभूता बंज्रमतीति यावत् । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावत् ब्रह्म न
विदुरिति तु कामयमानः संसरति इति अभिहितम् । 'अय' पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं च 'एतौ पंथानी न
विदुः' । उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पयः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्येतत्ते किं भवन्तीत्याह्वयायते ।
'ते कीटाः पतंगाः' । 'यदिदं' यद्येदं 'दंशकं' दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हि इयं संसारगतिः
फट्टा । अस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथा च श्रुत्यन्तरं—'तानीमानि क्षुद्राप्यसकृदावतीनि भूतानि
भवन्ति ते जायस्व म्रियस्व' इति । तस्मात्कृत्स्नोत्साहेन यथाशक्ति स्वामाविकर्मज्ञानपरित्यागेन दक्षिणोत्तर-
मार्गाप्रतिवद्भ्रातिसाधनं कर्म ज्ञानं चानुतिष्ठेतेति वाक्यार्थः । तथा चावोचत् । "अतो वै छल्ल दुर्निःप्रतरं
तस्माज्जगुसेत" () इति श्रुत्यन्तरात् मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्गीताः ।
"असौ वै लोरुः" (कं. १२) इत्यारभ्य "पुरुषः सम्भवति" (कं. १९) इति चतुर्थः प्रश्नः ।
"यतिष्यामाहुत्यां" (कं. ३) इत्यादिः प्रायश्चयेन । पञ्चमस्तु द्वितीयत्वेन "देवपानस्य वा पयः प्रतिपदं
पितृयागस्य वा" (कं. ३) इति दक्षिणोत्तरमार्गाप्रतिसाधनकथनेन । तेनेव च प्रथमः । अत्रैरारभ्य केचि-
दादिः प्रतिपद्यन्ते केचिद्दुर्मं (कं. १८ । १९) इति । विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्चेति द्वितीयः प्रश्नः । विप-
दादिक्रमेण इमं लोकरुमागच्छन्ति (कं. १४) इति । यथाऽसौ लोको न संपूर्यते (कं. १९) कीटपतंगादि-
प्रतिपत्तेषु केषांचित् (कं. १९) इति तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्गीतः ॥ १९ ॥

इति श्रीहर्षिकेशराजसमगवतःसूत्र्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्रानकाचार्यस्य

श्रीवामुदेवप्रसन्नमगवतः श्रुती माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्-

सूहृदारण्यकटीकायां वामुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठ्यायै

प्रथमं पञ्चाग्निविद्याब्राह्मणं वा श्वेतकेतुमास्रगं

परिममानम् ॥ १४ । (९) ६ । १ ॥

प्राणो गायत्रीपुक्तं पूर्वम् । कर्मसाधुनः कारणान् प्राणभावो गायत्र्याः न पुनर्वाग्गादिभावः इति । परमत्

ओ ह वै वृसिष्टाम्बेद् । वृसिष्टः स्वानाम्भवति वाग्वै वृसिष्टा वृसिष्टः
स्वानाम्भवति वृऽ एवम्बेद् ॥ २ ॥

ओ ह वै प्रतिष्टाम्बेद् । प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै
प्रतिष्टा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रति-
तिष्ठति दुर्गे वृऽ एवम्बेद् ॥ ३ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद । वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग्वै वसिष्ठा । वसिष्ठः स्वानां भवति । य एवं
वेद ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि समे
च दुर्गे च प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति समे । प्रतितिष्ठति दुर्गे । य एवं वेद ॥ ३ ॥

ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो न वागादयो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चभाजः । कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्य इत्येतन्निर्दिधारयिष्या-
द्दं प्रक्रम्यते । अथवा—उक्तयजुःसामक्षात्त्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमुक्तं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु । तत्र
हेतुमात्रमिहानन्तर्येण सम्बध्यते । न पुनः पूर्वशोधता । विवक्षितं तु खिलत्वादस्य काण्डस्य पूर्वत्र यत् अनभि-
हितं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तत् वक्तव्यमिति । ' यः ' कश्चित् । ' ह वै ' इत्यवधारणार्थी । यं
ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं ' यो वेद ' । असौ भवत्येव ' ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' । एवं फलेन प्रलोभितः सन् प्रक्षया-
मिमुखीभूतः । तस्मै चाह—' प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' । कथं पुनर्ज्ञायते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मा-
न्निषेककाल एव शुक्रशोणितसम्बन्धः प्राणादिकलापस्यावशिष्टः । तथाऽपि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो
वृत्तिलामः प्राणस्य नयनादिभ्यः, अतः ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारम्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे
हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलामः । अतः प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु भवति ।

ननु—कश्चित् फले ज्येष्ठो गुणहीनत्वात् न श्रेष्ठः, मन्थमः कनिष्ठो वा गुणाद्भयत्वात् मथेत् श्रेष्ठः । न तथे-
त्याह—प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च इति । कथं पुनः प्राणस्य श्रेष्ठ्यं जायते । तदिह सम्वादेन दर्शयिष्यामः ।
सर्वेषांऽपि तु प्राणं ज्येष्ठगुणं ' यः ' वेदोपास्ते । सः ' स्वानां ' ज्ञातीनां ' ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ' भवति ।
' अपि च ' ' येषां ' स्वज्ञातिभ्यतिरिक्तानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च मविष्यामीति ' सुभूषति ' मवितुमिच्छति ।
तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु—च योनिनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीति ।
नैव दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभत्वस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

' यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति ' । तद्दर्शनानुरूपेण फलम् । येषां च ज्ञातिभ्यतिरेकेण वसिष्ठो
मवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवतीत्युच्यतां तर्हि का सा वसिष्ठा भवति । ' वाग्वै वसिष्ठा ' । वासयति
अतिशयेन वसति वा इति वसिष्ठा । वाग्मिमनो हि धनवन्तो वसन्ति अतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वसे रूपम् ।
वासयन्ति च अभिमवन्ति हि वाचा वाग्मिमनोऽप्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानात् वसिष्ठगुणो भवतीति
दर्शनानुरूपं फलम् ॥ २ ॥

' यो ह वै प्रतिष्ठां वेद ' अतिशयेन प्रतिष्ठानां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठामुणवत् सत् चक्षुषो वेद । तस्यैतत्फलं

यो ह वै सम्पदम्वेद । सुष्टुं हास्मै पद्यते यङ्कामङ्कामयते श्रोत्रम्बु
सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सुर्वे वेदाऽ अभिसम्पन्नाः सुष्टुं हास्मै पद्यते यङ्काम-
ङ्कामयते बुऽ एवम्वेद ॥ ४ ॥

यो ह वाऽ आयतनम्वेद । (दा) आयतनं स्वानाम्भवत्यायतन-
ञ्जनानाम्मनो वाऽ आयतनमायतनं स्वानाम्भवत्यायतनञ्जनानां
बुऽ एवम्वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिम्वेद । प्रजायते प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः
प्रजायते प्रजया पशुभिर्व्युऽ एवम्वेद ॥ ६ ॥

यो ह वै सम्पदं वेद । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । श्रोत्रं वै सम्पत् । श्रोत्रे हीमे सर्वं
वेदा अभिसम्पन्नाः । सं हास्मै पद्यते । यं कामं कामयते । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनं हि स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । मनो वा आयत-
नम् । आयतनं स्वानां भवति । आयतनं जनानाम् । य एवं वेद ॥ ५ ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद । प्रजायते प्रजया पशुभिः । रेतो वै प्रजातिः । प्रजायते प्रजया पशुभिः ।
य एवं वेद ॥ ६ ॥

‘प्रतितिष्ठति समे’ देशे काले च । तथा ‘दुर्गे’ विषये च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले
विषये । यद्येवं कथ्यतां का असौ प्रतिष्ठा ? ‘चक्षुर्वै प्रतिष्ठा’ । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वं, इति श्रवीनि-
‘चक्षुषा’ ‘समे च दुर्गे च’ दृष्ट्वा ‘प्रतितिष्ठति’ । अतः अनुरूपं फलं ‘प्रतितिष्ठति समे’ । ‘प्रतितिष्ठति
दुर्गे’ । ‘य एवं वेद’ ॥ ३ ॥

‘यो ह वै सपदं वेद’ संपद्गुणयुक्तं ‘यो वेद’ । तस्यैतत्फलं ‘अस्मै’ विदुषे ‘संपद्यते ह’ । ‘यं कामं
कामयते’ स कामः । किं पुनः संपद्गुणकं ? ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वं इत्यभिधीयते-
‘श्रोत्रे’ सति ‘हि’ यस्मादिमे ‘सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः’ । श्रोत्रेन्द्रियवतः अभ्येयत्वात् वेदविहितकर्मापत्ताच्च
कामाः । तस्मान् ‘श्रोत्रं वै संपत्’ । अतो विज्ञानानुरूपं फलं ‘संहास्मै पद्यते’ । सः ‘यं कामं कामयते’ ।
‘य एवं वेद’ ॥ ४ ॥

‘यो ह वा आयतनं वेद’ । आयतनमाश्रयः । तयो वेद ‘आयतनम् स्वानां भवत्यायतनं जनानां’
अन्वेषामपि । किं पुनस्तदायतनमित्यभिधीयते । ‘मनो वा’ आयतनमाश्रय इन्द्रियाणां विषयाणां च ।
मनःआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकेतवशानि चन्द्रियाणि प्रवर्तते । अतः
‘मनः’ आयतनमिन्द्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूपेण फलम् । ‘आयतनं स्वानां भवति’ ‘आयतनं जनानां’
‘य एवं वेद’ ॥ ५ ॥

‘यो ह वै प्रजातिं वेद’ । ‘प्रजायते प्रजया’ पशुभिश्च संपन्नः । ‘रेतो वै प्रजातिः’ । रेतसा प्रजन-
नेन्द्रियनुरूपत्वेन । तद्विज्ञानानुरूपं फलम् । ‘प्रजायते प्रजया पशुभिर्वै एवं वेद’ ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणाः । (५) अहश्श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः * को नो
वसिष्ठ इति तद्धोवाच युस्मिन्वऽनुत्क्रान्तऽइदश्च शरीरम्पापीयो मन्यते
स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

व्याघ्रोच्चक्राम । सा संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मृदते
जीवितुमिति ते होचुर्भुथा कडाऽअवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन
पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैव-
मजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

(वचु) चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरम्प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत
मृदते जीवितुमिति ते होचुर्भुथाऽन्धाऽअपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः

ते हेमे प्राणा अहश्श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । को नो वसिष्ठ इति । तद्धोवाच । यस्मिन् व
उत्क्रान्ति इदं शरीरं पापीयो मन्यते । स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग् होच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यया कडा अवदन्तो वाचा । प्राणन्तः प्राणेन । पश्यन्तश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वांसो
मनसा । प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच । कथमशकत मृदते जीवितुमिति । ते होचुः ।

‘ ते ह हेमे प्राणाः ’ वागादयः ‘ अहश्श्रेयसे ’ अहं श्रेयान् इत्येतस्मै प्रयोजनाय ‘ विवदमानाः ’ विरुद्धं
वदमानाः ‘ ब्रह्म जग्मुः ’ ब्रह्म गतवन्तः ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापति गत्वा च तत् ब्रह्म ऊचुरुक्तवन्तः । ‘ कः ’
नोऽस्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ को नोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च । ‘ तत् ’ ब्रह्म तैः पृष्टं सत् ‘ ह उवाच ’
उक्तवत् । ‘ यस्मिन् वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ उत्क्रान्ते ’ निर्गते देहात् ‘ इदं शरीरं ’ पूर्वस्मात् अतिशयेन ‘ पापीयः ’
पापतरं ‘ मन्यते ’ लोकः । शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वात् जीवतोऽपि पापमेव । ततोऽपि कष्टतरं
यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति । वैराग्यार्थमिदमुच्यते पापीय इति । ‘ स वः ’ युष्माकं मध्ये ‘ वसिष्ठः ’ भविष्यति ।
जानन्मपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाच अयं वसिष्ठः इतीतरेषामप्रियपरिहारय । ते एवमुक्ता ब्रह्मणा प्राणादय आत्मनो
वैर्यपरीक्षणाय क्रमेण उचक्रमुः ॥ ७ ॥

तत्र ‘ वागेव ’ प्रथमं ‘ ह ’ अस्माच्छरीरात् उचक्रामोक्तांतवती । ‘ सा ’ चोक्तस्य ‘ संवत्सरं ’ ‘ प्रोष्य ’
प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच । ‘ कथमशकत ’ शकनुवन्तो यूयं ‘ मृदते ’ मां विना ‘ जीवितुमिति ’ । एव-
मुक्ताः ‘ ऊचुः ’ । ‘ यया लोके ’ कडाः ‘ मूकाः ’ अवदन्तो वाचा, ‘ प्राणन्तः ’ प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः
प्राणेन, ‘ पश्यन्तः ’ दर्शनव्यापारं ‘ चक्षुषा ’ कुर्वन्तः, ‘ शृण्वन्तः ’ श्रवणव्यापारं कुर्वन्तः ‘ श्रोत्रेण, ’ ‘ विद्वांसः ’
‘ मनसा ’ कार्यकार्यादिविषयं, ‘ प्रजायमाना रेतसा ’ पुत्रानुत्पादयन्तः ‘ एवमजीविष्म ’ वयम् । इत्येवं प्राणे-
र्दत्तोत्तरा वाक् आत्मनो न वसिष्ठत्वं बुद्ध्वा ‘ प्रविवेश ’ ॥ ८ ॥

तथा—चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । ‘ श्रोत्रे मनः प्राजातिः ’ इत्येतत्पर्यायत्रयं व्याख्येयम् ॥ ९-१२ ॥

प्राणेन वृदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मुनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्सम्बत्सरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत मुहते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा वधिराऽअशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन
वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वाँसो मुनसा प्रजायमाना रेतसै-
वमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

(म्) मुनो होचक्राम । तत्सम्बत्सरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत मुहते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा मुग्धाऽअविद्वाँसो मुनसा प्राणन्तः प्राणेन
वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैव-
मजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

(नो) रेतो होचक्राम । तत्सम्बत्सरम्प्रोप्यागत्योवाच कथमशकत मुहते
जीवितुमिति ते होचुर्द्युथा क्लीबाऽअप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन
वृदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाँसो मुनसैव-
मजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

(तोऽथ) अथ ह प्राणऽउत्कमिष्यन् । (न्य) युथा महासुहयः

यथाऽन्धा अपश्यंतश्चक्षुषा । प्राणंतः प्राणेन । वृदन्तो वाचा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण । विद्वाँसो मुनसा ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मुहते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा वधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण । प्राणंतः प्राणेन । वृदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । विद्वाँसो मुनसा ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मुनो होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मुहते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा मुग्धा अविद्वाँसो मुनसा । प्राणंतः प्राणेन । वृदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः श्रोत्रेण ।
प्रजायमाना रेतसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम । तत्संबत्सरं प्रोप्यागत्योवाच । कथमशकत मुहते जीवितुमिति । ते होचुः ।
यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा । प्राणंतः प्राणेन । वृदन्तो वाचा । पश्यंतश्चक्षुषा । शृण्वन्तः
श्रोत्रेण । विद्वाँसो मुनसा । एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्कमिष्यन्, यथा महासुहयः नैन्धवः पदवीशान्तुन् गंतुरेत्, एतं दिनेमा

* अथ ह प्राण उत्कमिष्यन् * उक्तमथ कर्मिष्यन्—उक्तमिष्यन् इत्यस्य अन्तर्गतं अथ महासुहयः नैन्धवः पदवीशान्तुन् गंतुरेत्, एतं दिनेमा

सैन्धवुः पद्द्वीशाशङ्कन्तसम्बृहेदेवुथुँ ह्येमान्प्राणान्तुम्बवर्ह ते होचुम्प्रां
भगवऽउत्कमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्य वै मे वलिङ्कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वाऽअहम्बुसिष्टाऽस्मि त्वन्तद्वसिष्टोऽसीति चक्षु-
र्ष्यद्वाऽअहम्प्रतिष्ठाऽस्मि त्वन्तुप्रतिष्ठाऽसीति श्रोत्रं यद्वाऽअहथुँ सम्पु-
दस्मि त्वन्तुत्सम्पुदसीति मुनो यद्वाऽअहमायतनमुस्मि त्वन्तुदायतनम-
सीति रेतो यद्वाऽअहम्प्रजातिरुस्मि त्वन्तत्प्रजातिरसीति तस्यो मे किमन्नं
किम्वासऽ इति यदिदं किञ्चाश्वभ्यऽआक्रिमिभ्यऽआकीटपतङ्गभ्यस्तत्रे
ऽन्नमापो वासऽइति नु ह वाऽअस्यान्नजग्धुम्भवति नानन्नम्प्रतिगृहीतं
युऽएवमेतदनुस्यान्नम्वेद ॥ १४ ॥

प्राणान् संववर्ह । ते होचुः । मा भगव उत्कमीः । न वै शक्ष्यामः त्वदृते जीवितुमिति । तस्य वै मे
वलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥

सा ह वागुवाच । यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्टोऽसीति । चक्षुः—यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि
त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति । श्रोत्रम् यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति । मनः—यद्वा अहमायतनमस्मि
त्वं तदायतनमसीति । रेतः यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति । तस्य उ मे किमन्नं किं
वास इति । यदिदं किञ्च । आश्वभ्यः । आक्रिमिभ्यः । आकीटपतङ्गभ्यः । तत्तेऽन्नम् । आपो वासः
इति । न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति । नानन्नं प्रतिगृहीतम् । य एवमेतदनुस्यान्नं वेद ॥ १४ ॥

श्रुत । ' यया ' लोके महाधासौ सुहयश्च ' महासुहयः ' । महान् परिमाणतः सुहयः शोभनो हयो लक्षणो-
पेतः । सिंधुदेशे भवः ' सैन्धवः ' अभिजनतः । ' पद्द्वीशाशङ्कन् ' पादबंधनान् शङ्कन् पद्द्वीशाश्व ते शङ्क-
वथ तान् ' संबृहेन् ' उयच्छेत् युगपदुत्खनेत् अन्धरोहे आरूढे परीक्षणाय । ' एवं ह ' एव ' इमान् '
वागादीन् ' प्राणान् ' ' संववर्ह ' उयतवान् स्वस्थानात् अंशितवान् । ' ते ' वागादयः ' ऊचुः ' ।
हे ' भगवः ' । भगवन् । ' मा उत्कमीः ' यस्मात् ' न वै शक्ष्यामः ' ' त्वदृते ' त्वां विना ' जीवितुं ' । यद्येवं
मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः अहमत्र श्रेष्ठ इति । ' तस्य वै मे ' मम ' वलिं कुरुत ' करं कुरुत करं प्रयच्छतेति ।
अयं च प्राणसेवादः कलितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान् को नु खलु अत्र
श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । न एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न हि अन्यथा संहत्यकारिणां सतां
एषां अंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनादि उपपद्यते । तस्मात् विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागा-
दीनां प्रवानं युमुत्सुः उपासनाय ॥ १३ ॥

प्रथमं वलिदानाय प्रष्टुवा ' वाक् सा ह ' किल ' उवाच ' उक्तवती । ' यद्वा अहं वसिष्ठा अस्मि ' यन्मम
वसिष्ठत्वं ' तत् त्वं वै ' तत्तेन वसिष्ठयुगेन ' त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति ' । यद्वा ' अहं प्रतिष्ठा अस्मि ' ' त्वं तत्प्र-

तद्विद्वांसः श्रोत्रियाः । (५) अशिष्यन्तऽआचामन्त्यशित्वाऽऽचा-

तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति । अशित्वा आचामन्ति । एतमेव तदनमनघं कुर्वन्ती मन्यन्ते । तस्मादेवम्विदशिष्यन्नाचामेत् । अशित्वा आचामेत् । एतमेव तदनमनघं कुरुते ॥ १५ ॥

तिष्ठोऽसि । या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति ' चक्षुः ' । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान् क्रमेण समर्पितवन्तः । यथैवं साधु बलिं दत्तवन्तः, ब्रूत ' तस्य मे ' एवंगुणविशिष्टस्य ' किमन्नं किं वास इति ' आह्वरितरे । यदिदं ' लोके ' किंच ' किंचिदल्पमपि ' आश्वम्यः आकिमिभ्यः ' श्वाप्रेण सह क्रिम्यन्तं कीट-पतंगान्तं च तेन सह सर्वमेव यत् प्राणिभिरयमानं अन्नं तत्सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्यान्नमिति दृष्टिरेव विधीयते । केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसंगतम् । शास्त्रांतरेण प्रतिबिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेन्न, अविधायकत्वात् । ' न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति ' इति " सर्वं प्राणस्यैतत् " इत्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रांतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं अन्यपरत्वादस्य । प्राण-मात्रस्य सर्वमित्येतदर्शनार्थं दर्शनमिह विधिस्तितम् । न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञान तन्मि-थैव प्रमाणाभावात् । विद्रुपः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याद्दोष इति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं, यद्यपि विद्वान् प्राणो येन कार्यकारणसंघातेन सहितस्य विद्वत्ता तेन कार्यकारणसंघातेन किमिकीटदेवाद्यशेषान्न-भक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्र अशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमपार्थक्यम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य ।

ननु-प्राणः सन् भक्षयत्येव किमिकीटाद्यन्नमपि । वाटं । किं तु, न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादेव स्तं किञ्चकं तत्र दोषाभावः (१) । अतः तद्रूपेण दोषाभावज्ञानमनर्थकम्, अप्राप्तत्वात् अशेषान्नभक्षणदोषस्य । किं तु-येन कार्यकारणसंघातसंसर्गेण निषेधः क्रियते तत्सम्बन्धेन तु इह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव भवेत् । अन्यविषयत्वात् ' न ह वा ' इत्यादेः । न च-ब्राह्मणादिदेहस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधी-यते । किं तु, प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सममानस्य प्राणस्य किञ्चिदन्नजातं कस्यचित् जीवनहेतुः । यथा विषं विषजस्य क्रिमेः तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सदृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्न-स्यापि प्राणस्य प्रतिबिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिशरीरसम्बन्धात् दोष एव भवेत् । तस्मान्मृषा ज्ञानमेव अमन्य-भक्षणे दोषाभावज्ञानम् । ' आपो वास इति ' आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानिवास्तव । अत्र च प्राणस्यापो वासः श्येतदर्शनं ॥ वासःकार्ये आपो विनियोजिते शक्याः । तस्माद्यथा प्राप्ते भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । ' न ह ये ' अस्य सर्वं प्राणस्यान्नं श्येवविदः अनन्नमनदनीयं ' जग्धं ' भुक्तं ' भवति ' । यद्यन्येन अनदनीये भुक्तं अनदनीयमेव भुक्तं मयेत् । न ॥ तद्वृत्तदोषेण लिप्यते श्येतदिशास्तुतिः इत्यवादि । तथा ' नानन्नं प्रति-गृहीतम् ' यद्यपि अप्रतिप्राप्तं हृत्पादि प्रतिगृहीतं मयेत् । तदल्पन्नमेव प्रतिप्राप्तं प्रतिगृहीतं भवेत् । तस्मात्प्रतिप्राप्तप्रतिप्रदोषेण न लिप्यते इति स्तुत्यर्थमेव । ' य एवमेतदनस्य ' प्राणस्यान्नं ' येद ' । कन्नं तु प्राणान्नमात्र एव । न तु एतन्नमिप्रायेण । किं तार्हं स्तुत्यमिप्रायेणेति । ननु-एतदेव कन्नं कामात्र भाति । न प्राणान्नदर्शिनः प्राणान्नमात्र एव कलम् । तत्र च प्राणा-ममृतस्य सर्वान्नताऽनदनीयमपि अपमेव । तथा-ऽप्रतिप्राप्तमपि प्रतिप्राप्तमेवेति यथाप्राप्तमेवेत्तदापि विधा सृपते । अगो नैव कलमिषितस्यपता वाक्यवत् ॥ १॥

यस्मादासो वासः प्राणस्य तस्मात् ' विद्वांसः ' ब्राह्मणाः ' श्रोत्रियाः ' अग्निदेवाः ' अतिप्यन्तः '

मन्येतमेव तुदनमुनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवम्विदुशिष्यञ्चाचामे
दशित्वाऽऽचामेदेतुमेव तुदनमुनग्रङ्कुरुते ॥ १५ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमप्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चम-
प्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५।३ ॥ (९) ६-२ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिति । (त्वु) उदगयन्ऽआपूर्व्यमाणपक्षे
पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी भूत्वौदुम्बरे कथंसे चमसे वा सर्वौपधुम्फला-
नीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिख्याश्रिमुपसमाध्यायावृताऽऽज्युथं सथं-
स्कृत्य पुथंसा नक्षत्रेण मन्थथं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

श्रीमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

स यः कामयेत । महत्प्राप्नुयामिति । उदगयन् आपूर्व्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्ब्रवी
भूत्वा, औदुम्बरे कसे चमसे वा सर्वौपधं फलानीति संभृत्य, परिसमुह्य, परिलिख्य, अग्निमुपसमा-
धाय, आवृताऽऽज्यं संस्कृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मन्थं सन्नीय जुहोति ॥ १ ॥

भोक्ष्यमाणाः आचामन्त्यपः । ' अशित्वाऽऽचामन्ति ' मुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां
कोऽभिप्राय इति वृत्ते । ' एतमेव ' ' अनं ' प्राणं ' अनग्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते ' । अस्ति चैतत् । यो यस्मै वासो
ददाति तमनग्रं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य च आपो वास इत्यभिहितम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य
वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यं इत्येवमर्थमेतत् । ननु-भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामि इत्याचामति ।
तत्र च प्राणस्यानग्रताकरणार्थत्वे न द्विःकार्यताऽऽचमनस्य भवेत् । तत्र च कार्यद्वयं आचमनस्यैकस्य युक्तम् ।
यदि प्रायत्यर्थं नानग्रताऽर्थम् । अधानग्रताऽर्थं न प्रायत्यर्थम् । यस्मादेवं तस्मान् द्वितीयं आचमनान्तरं प्राण-
स्यानग्रताकरणात् भवतु । न, क्रियाद्वित्वोपपत्तेः । द्वे ह्येते क्रिये भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं सृतिविहितं
तत्प्रायत्यर्थं भवति क्रियामात्रमेव । न तु तत्र प्रायत्यदर्शनादि अपेक्षते । तत्राचमनांगभूतासु अस्तु वासोज्ञानं
प्राणस्य इतिकतव्यतया चोपते । ननु-तस्मिन् क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यर्थता बाध्यते क्रियान्तरत्वात्
आचमनस्य । तस्माद् भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं तत्रापि वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते,
अप्राप्तत्वादन्यतः ॥ १५ ॥

इति श्रीऋषिकेशग्रहभागवतपूज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीवासु-
देवब्रह्मभगवतः - कृतौ माव्यंदिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाव्यंदिनशाखोपनिषद्बृहदा-
रण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीये ज्येष्ठश्रेष्ठ-
ब्राह्मणं वा प्राणविद्याब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ (९) ६।२ ॥

ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र ज्ञानं स्वतंत्रम् । कर्म तु देवमानुषवित्तद्वयायत्तम् । तेन कर्मार्थं वित्तमुमार्जनीयम् ।
तत्र अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति । तदर्थं श्रीमन्चाख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये । महत्त्वे च सति अर्थ-

यावन्तो देवाः । (स्त्वु) त्वयि ज्ञातवेदस्तिर्धुञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य
कामान् । तेभ्योऽहम्भागधेय जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु
स्वाहा ॥ २ ॥

या तिरुश्ची निपद्यसेऽहम्विधरणीऽइति । त्रान्त्वा घृतस्य धारया यजे

(१) “ यावन्तो देवास्त्वयि ज्ञातवेदस्तिर्यञ्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ॥ २ ॥

(२) या तिरश्ची निपसद्येऽहं विधरणीऽ इति । तां त्वा घृतस्य धारया यजे

सिद्धं विचम् । तदेतदभिर्धयते—स यः कामयेतेति । ‘सः’ वितार्थी कर्मण्यधिकृतः ‘यः’ कामयेत’ । किं ? ‘महत्’ महत्त्वं ‘प्राप्तुया’ महान् स्वामिति इति यावत् । तत्र श्रीमन्मन्त्रो विधि-
न्तितस्य काल उच्यते । ‘उदगमने’ आदित्यस्य । तत्र सर्वत्र प्रातौ ‘आर्यमाणपक्षे’ शुभपक्षे ।
तत्रापि सर्वत्र प्रातौ ‘पुण्याहे’ अनुकूलेऽहि आत्मनः कर्मसिद्धिकारे इति । एतत् ‘द्वादशाहं’ यस्मिन् पुण्येऽहनि
अनुकूलेऽहनि कर्म चिकीर्षति । ततः प्राक् पुण्याहमेवारम्य ‘द्वादशाहमुपसद्मती’ उपसदो व्रतमुपसद्मत् ।
उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे । तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोमक्षणं तद्ब्रतम् । अत्र च तत्कर्मातु-
संहारान् केवलं इतिकर्तव्यताग्न्यं पयोमक्षणमात्रं गृह्यते । ननुपसद एव व्रतमिति यदा विप्रहः, तदा सर्व-
मितिकर्तव्यतारूपं प्राप्तं भवति । तत्कस्मान्नोपादीयते इति । कथ्यते, स्मार्तत्वान् कर्मणः । स्मार्तं हीदं श्रीमन्म-
न्त्रं । ननु धृतिविहितं सन् कथं स्मार्तं भवितुमर्हति । स्मृत्यनुवादिनी हि धृतिरिवम् । श्रौतत्वे हि प्रकृति-
विकारमात्रः । ततश्च प्राकृतधर्मप्राहित्वं विकारकर्मणः । न विह श्रौतत्वम् । अत एव च आवस्यप्याप्तौ एतत्कर्म
विधीयते । सर्वा चाहृत स्मार्तविति । ‘उपसद्मती भूत्वा’ पयोधती सन्निरवयः । ‘औदुंबरे’ उदुंबरद्वयमेव
‘कंसं चमसे’ वा तदुंबर विशेषणम् । कंसाकारे चमसाकारे वा औदुंबर एव । आकारे विकल्पः ।
औदुंबरत्वे । ‘सर्वीपथं’ सर्वांसामोपार्थिनां सन्तुहम् । ययांसंभवं ययाशक्तिं च सर्वा ओपर्थाः समाहृत्य । तत्र
प्राण्याणां तु दश नियमेन प्रायाः । श्रीशिववाद्या वक्ष्यमाणाः । अधिकप्रश्ने तु न दोषो प्राण्याणां ।
‘फलातीति’ । फलानि च ययांसंभवं ययाशक्तिं च । इतिशब्दः समस्तनभारोपवयप्रदर्शनार्थः । अन्यदपि
वयंसंभरणीयं तासकत्वं संभृत्येत्यर्थः । प्रमत्तत्र गृहोक्तो द्रष्टव्यः । परिनृत्नपरिन्त्यने भूमितंस्कारः ‘अग्नि-
मुत्समाधाय’ इति वचनान् व्यावस्येऽप्यविति गम्यते । एकवचनान् उपसमाधानप्रवगाया विद्यमानस्त्रीवै-
शमागान् । परिन्त्यिर्धर्मान् ‘आहृता’ स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थानीयाकाहृता गृहणे । तथा ‘आगं
संशृत्य’ । ‘पुंसा नश्रुतेण’ पुंनममंयुक्तेन ‘मन्थं’ सर्वोपपन्नविष्टम् । तत्रौदुंबरे कंसं वा चमसे वा ।
‘दमा मनुना पुंनोपनिष्य’ । एकया उपसंभृत्या उपसंभृत्य ‘सर्वीप’ अग्नेः इत्यत्र च मन्थे संश्रुत्या
औदुम्बरेण मुपेन च उपसंभृत्ये ‘आहृत्य’ जुहोति’ एतेद्वैः ॥ १ ॥

“ यावन्तो देवाः ” इत्यादिः ॥ २ ॥

“ उपेष्टाय स्वाहा धेष्टाय स्वाहा ” इत्यादिषु द्वे द्वे आहृता इत्या ‘मन्थे संभरमवयवयि’ मुष्ठाप्रवेदनादि

सुध्रं राधनीमहध्रं स्वाहा ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽडुति तृतीया-
ञ्जुहोति ॥ ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रव-
मुवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुव-
नयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवन-
यति चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति
श्रोत्राय स्वाहाऽऽयुतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति
मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

भूताय स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति भविष्यते
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुव-
नयति ॥ ५ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयत्यन्तरि-
क्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्रं स्रवमुवनयति दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

संराधनीमहं स्वाहा ॥ (३) प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः ” (वा. सं. २३ । ६५) इति
एतीयां जुहोति ॥ ३ ॥

१ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । २ प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । ३ वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रव-
मुवनयति । ४ चक्षुषे स्वाहा सम्पदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । ५ श्रोत्राय स्वाहा आय-
तनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । ६ मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्रवमुवनयति । ७ रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति ॥ ४ ॥

८ भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । ९ भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुव-
नयति । १० विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । ११ सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
संस्रवमुवनयति ॥ ५ ॥

१२ पृथिव्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । १३ अंतरिक्षाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे
संस्रवमुवनयति । १४ दिवे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमुवनयति । १५ दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ

मुन्थे संस्रवयति । एतस्मादेव “ ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा ” इत्यादिप्राणलिङ्गात् ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद्-

मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति दिग्भ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति वृहस्पते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति शत्रुय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

भूः स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति भूर्भुवुः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति सुरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मुन्थे सध्वंस्त्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । १६ ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । १७ क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति ॥ ६ ॥

१८ भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । १९ भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २० स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २१ भूर्भुवुः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति ॥ ७ ॥

२२ अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २३ सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २४ तेजसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २५ श्रिये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २६ लक्ष्म्ये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २७ सवित्रे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २८ सुरस्वत्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । २९ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति । ३० प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संध्रवमुवनयति ॥ ८ ॥

एवास्मिन् कर्मव्यधिकारः । " रेतसे स्वाहा " शतपथ्य एकेकामाहुर्नि हुत्वा ' मुन्थे संध्रवमुवनयति ' । अत्र एषा उपनिषत्पत्त्या पुनर्मथ्याति ॥ १-८ ॥

(त्यु) अथैनमभिमृशति । भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्ध-
मस्येकसभ्रमसि हिङ्कृतमसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमसि
श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि
ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि सम्बुर्गोऽस्तीति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथैनमुद्यच्छति । (त्या) आमोऽस्यामथ् हि ते मयि । स हि
राजेशानोऽधिपतिः सु मा राजेशानोऽधिपतिङ्करोत्विति ॥ १० ॥

(त्यु) अथैनमाचामति । तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु घाताऽऋतायते मधु
क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः संत्वोपधीः ॥ भूः स्वाहा ॥ ११ ॥

भुर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवथ् रुजः ।
मधु घौरस्तु नः पिता ॥ भुवः स्वाहा ॥ १२ ॥

धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽस्तु सूर्यः ।
माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ स्वः स्वाहेति सुर्वाश्च सावित्रीमन्वाह सुर्वाश्च

अथैनमभिमृशति—“ भ्रमसि ज्वलदसि पूर्णमासि प्रस्तब्धमस्येकसभ्रमसि हिङ्कृत-
मसि हिङ्क्रियमाणमस्युद्गीयमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं
सन्दीप्तमसि विभूरसि प्रभूरसि ज्योतिरस्यन्नमसि निधनमसि संबुर्गोऽसि ” इति ॥ ९ ॥

अथैनमुद्यच्छति—“ आमोऽस्यामं हि ते मयि । स हि राजेशानोऽधिपतिः स मा
राजेशानोऽधिपतिं करोतु ”—इति ॥ १० ॥

अथैनमाचामति—“ तत्सवितुर्वरेण्यम् ” । “ मधु घाता ऋतायते मधु क्षरन्ति
सिन्धवः । माध्वीर्नः संत्वोपधीः ”—(वा. सं. १३।२७) “ भूः स्वाहा ” ॥ ११ ॥

“ भुर्गो देवस्य धीमहि ” । “ मधु नक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवं रुजः । मधु घौर-
स्तु नः पिता ” (वा. सं. १३ । २८) “ भुवः स्वाहा ” ॥ १२ ॥

“ धियो यो नः प्रचोदयात् ”—(वा. सं. ३ । ३५) “ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ”—(वा. सं. १३।२९) “ स्वः स्वाहा ”—इति । सर्वा च

‘ अथैनमभिमृशति ’ “ भ्रमसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९ ॥

‘ अथैनमुद्यच्छति ’ । सह पात्रेण हस्ते गृह्णाति । “ आमोऽस्यामं हि ते मयि ” इत्यनेन ॥ १० ॥

‘ अथैनमाचामति ’ मक्षयति । गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्पार्थिवं व्याख्या च प्रथमया प्रथमं प्राप्तं
आचामति ॥ ११ ॥

तया गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया च व्याख्या द्वितीयं प्राप्तम् ॥ १२ ॥

तया तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याख्या तृतीयं प्राप्तम् । ‘ सर्वा सावित्री ’

मधुमतीः सुर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदं सुर्वम्भूयासम्भूर्भुवः स्वः स्वाहे-
त्यन्ततुऽआचम्य प्रक्षाल्य पाणी जघनेनाग्निम्राकिशराः सुभ्विशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते । दिशामेकपुण्डरीकमस्यहृम्मनुष्याणामेकपु-
ण्डरीकुम्भूयासमिति युथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो व्वंशुञ्जपति ॥१४॥

तुं हैतमुद्दालकऽआरुणिः । (र्वा) वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्ते-
वासिनऽउक्तोवाचाऽपि बुऽएनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्युः । (लक्यो) मधुकाय पैङ्गया-
यान्तेवासिनऽउक्तोवाचाऽपि बुऽएनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १६ ॥

(त्ये) एतमु हैव मधुकः पैङ्गयः । (श्रू) चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवा-
सिनऽउक्तोवाचाऽपि बुऽएनं शुष्के स्थाणौ निपिञ्चेजायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पुलाशानीति ॥ १७ ॥

सावित्रीमन्वाह । सर्वाश्च मधुमतीः । सर्वाश्च व्याहृतीः । “अहमेवेदं सर्वं भूयासम्” । “भूर्भुवः
स्वः स्वाहा” इति । अन्ततः आचम्य । प्रक्षाल्य पाणी । जघनेनाग्निं प्राकिशराः संविशति ॥१३॥

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते—“ दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासम्”—
इति । यथेतमेत्य । जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ १४ ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायांतेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १५ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्गयायांतेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निपिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १६ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्गयश्चूडाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्तोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ
निपिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पुलाशानि इति ॥ १७ ॥

‘ सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्याहृतीरहमेवेदं सर्वं भूयासम्’ इति च अन्ते भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्तं मधु-
मती । यथा चतुर्निर्मासैः तन् द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते । तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्प्रातरादित्यं तापत्रे सर्वं निर्गम्य
तूष्णीं तिष्ठेत् । ‘ पाणी प्रक्षाल्य ’ ‘ आचम्य ’ । ‘ जघनेनाग्निं पथादग्नेः ’ ‘ प्राकिशराः ’ ‘ संविशति ’ शंते ॥ १३ ॥

‘ प्रातः ’ मन्थामुनास्य ‘ आदित्यमुपतिष्ठते ’ ‘ दिशामेकपुण्डरीकं ’ इत्यनेन मन्त्रेण । ‘ यथेतं ’ यथा-
गमयेत्प्रातः । जघनेनाग्निमुनासिनः ‘ वंशं जपति ’ ॥ १४ ॥

“तं हैतमुद्दालक आरुणिः” इत्यादि “सत्यफामो जावानोऽन्तेवासिन्य टकरोशवाऽपि य एनं शुष्के स्थाणौ

(त्ये) एतमु ह्येव चूडो भागवित्तिः । (ज्ञा) जानक्यऽआयस्थूणा-
यान्तेवासिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १८ ॥

(त्ये) एतमु ह्येव जानकिरायस्थूणः । सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
सिनऽउक्त्वोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १९ ॥

(त्ये) एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालः । (लोऽन्ते) अन्तेवासिभ्यऽ
उक्त्वोवाचाऽपि युऽएनथं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररो-
हेयुः पलाशानीति तुमेतन्नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

(च) चतुरौदुम्बरो भवति । (त्यौ) औदुम्बरश्चमसऽऔदुम्बरः सुवऽ
औदुम्बरऽइध्मऽऔदुम्बर्याऽउपमन्यन्वौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति । व्रीहियवास्तिलमाषाऽअणुप्रियङ्गवो

एतमु ह्येव चूडो भागवित्तिर्जानक्य आयस्थूणायातेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १८ ॥

एतमु ह्येव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायातेवासिन उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के
स्थाणौ निषिचेत् । जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति ॥ १९ ॥

एतमु ह्येव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिचेत् ।
जायेरन् शाखाः । प्ररोहेयुः पलाशानि इति । तमेतं नापुत्राय वा अनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ २० ॥

चतुरौदुम्बरो भवति । (१) औदुम्बरश्चमसः । (२) औदुम्बरः सुवः । (३) औदुम्बर
इध्मः । (४) औदुम्बर्या उपमन्यन्वौ ॥ २१ ॥

दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति—१ व्रीहि २ यवाः ३ तिल ४ माषाः ५ अणु ६ प्रियंगवः

निषिचेत् जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानि " इत्येवमन्तम् । ' एनं ' मन्थं उदालकारप्रवृत्ति एकैकाचार्य-
क्रमगतं सत्यकाम आचार्यो बहुमन्थः ' अन्तेवासिभ्य उक्त्वा उवाच ' । किमन्यदुवाचेत्यभिधीयते । ' अपि य
एनं शुष्के स्थाणौ ' गतप्राणोऽपि ' एनं ' मन्थं मक्षणाय संस्कृतं निषिचेत्प्रक्षिपेत् । ' जायेरन् ' उत्पयेरन्
एवास्मिन् स्थाणौ किमुत अनेन कर्मणा कामः सिष्येदिति ध्रुवफलेमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट्
तीर्थानि । तेषामिह प्राणदर्शनस्य मन्थविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायते । पुत्रधतिवासी च ॥ १९-२० ॥

' चतुरौदुम्बरो भवतीति ' व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

' दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति ' । ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन प्राक्षाणि इत्यवादि । तान्येतानि

१-समानप्रकरणे छांदोग्ये " स त्वदि स्त्रिय (स्त्रो) प्रत्येत्सष्टं कर्मेति विवात् " इति (छां. व. ५।३।८) इति कर्म-
विदिशानोपायो हापितः ॥

गोधूमांश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलांश्च तान्तसार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना
घृतेनोपसिञ्चत्याज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे
प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ४ ॥ (९) ६-३ ॥

एषाम्बै भूतानाम्पृथिवी रसः । पृथिव्याऽआपोऽपामोपधयऽओपधीना-
म्पुष्पाणि पुष्पाणाम्फलानि फलानाम्पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियुषुं

७ गोधूमाश्च ८ मसूराश्च ९ खल्वाश्च १० खलकुलाश्च । तान् सार्द्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना घृतेनो
पसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ २२ ॥

पुत्रमन्थकर्मब्राह्मणम् ।

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपः । अपामोपधयः । ओपधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां
फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे । हन्त अस्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स स्त्रियं ससृजे । तां सृष्ट्वा

निर्दिश्यन्ते ' श्रीह्रियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवः ' अणवश्च अणुशब्दवाच्याः कविदेशे । प्रियंगवः प्रतिष्ठाः
कणुशब्देन । ' खल्वाः ' निष्पावाः बृहदारण्यवाच्या लोके । ' खलकुलाः ' कुलत्याः । एतद्यतिरेकेण यथाशक्ति
सर्वोपधयो प्राद्याः फलानि चेत्यवोचाम । अपत्रिकानि वर्जयित्वा ॥ २२ ॥

इति श्रीह्रियकिशत्रुसप्तमगवतृज्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपारिव्राजकाचार्यस्य ।

श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माय्यन्दिनीपशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाय्यंदिनशाखोपनिषद्-

बृहदारण्यकन्याख्यायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकांडे षष्ठेऽध्याये

तृतीयं श्रीमन्थकर्मब्राह्मणं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६-३ ॥

पाठजन्या यथोपादितैर्वा गुणीर्विशिष्टैः पुत्रः आत्मनः नितुश्च लोकेषु मवतीति तत्सम्पादनाय मांलग्नानर-
म्यते । प्राणदादीनः श्रीमन्थकर्म कृतवतः पुत्रमन्थे अधिकारः । यदा पुत्रमन्थे विकीर्षति तदा श्रीमन्थे कृत्वा
ऋजुकालं पत्न्याः प्रतीक्षेत इत्येतत् रेतम ओषध्यादिसारतमत्वं तस्तुत्या अवगम्यते । ' एषां वै ' ।
' एषां ' ' वराणां ' ' भूतानां ' ' पृथिवी रसः ' ' सारभूता । " सर्वभूतानां मधु " (श. प. बृ. २ । ९ । १)
इति दमिहितम् । ' पृथिव्या आपः ' रसः । अस्तु हि पृथिवी ओना च प्रोना च । " यदिदं सर्वमस्योत्तं च
प्रोतं च " (श. प. बृ. २ । ९ । १ । १) इत्यमिहितम् । ' अपामोपधयः ' रसः । कार्यत्वादसन्त्वमोषन्ताः
' ओपधीनां पुष्पाणि ' । ' पुष्पाणां फलानि ' । ' फलानां पुरुषः ' । ' पुरुषस्य रेतः ' । " सर्वस्योद्वेम्प-
संज्ञः सम्भूतम् " () इति श्रुयन्तरान् । यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतत् ' रेतः ' । अतः का
सु षड् अन्वये पत्न्या प्रतिष्ठेति ॥ १ ॥

' स ह ' मया ' प्रजापतिः ईक्षाञ्चक्रे ' । ईक्षां कृत्वा ' स्त्रियं मन्त्रे ' । ' तां ' च ' सृष्ट्वा ' ' अथ

ससृजे तां॑ सृष्ट्वाऽधऽउपास्त तस्मात्स्त्रियमधऽउपासीत श्रीर्ह्येषा सुऽ
एतम्प्राञ्चं ग्रावाणमात्मनऽएव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

(च) तस्या वेदिरुपस्थः । (स्थो) लोमानि बर्हिश्चर्माधिपवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन युजमानस्य लोको भवति
तावानस्य लोको भवति युऽएवुम्बिद्वानधोपहासञ्चरत्या सु स्त्रीणां॑
सुकृतम्बृङ्क्तेऽथ युऽइदमुविद्वानधोपहासञ्चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृत-
म्बृञ्जते ॥ ३ ॥

(तऽए) एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालकऽआरुणिराह । (है) एतद् स्म
वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्यऽआहैतद् स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारितुऽआह बृहवो
मुर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माञ्छोकात्प्रयन्ति युऽइद-
मुविद्वान्॑तोऽधोपहासञ्चरन्तीति ॥ ४ ॥

अध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासीत । श्रीर्हि एषा । स एतं प्राञ्चं ग्रावाणमात्मन एव समुद-
पारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थः । लोमानि बर्हिः । चर्माधिपवणे । समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ । स यावान्ह वै
वाजपेयेन लोको भवति । तावानस्य लोको भवति । य एवं विद्वानधोपहासं चरति । आ स स्त्रीणां
सुकृतं बृङ्क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति । आ अस्य स्त्रियः सुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । एतद् स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आह । एतद्
स्म वै तद्विद्वान् कुमारहारिते आह । बृहवो मुर्ष्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माञ्छोका-
त्प्रयन्ति । य इदमविद्वान्तोऽधोपहासं चरन्ति । इति ॥ ४ ॥

उपास्त ' मैथुनाख्यं कर्म अधउपासनं नाम कृतवान् । ' तस्मात् ' ' स्त्रियमेवाध उपासीत ' । ' श्रीर्हि एषा ' ।
श्रेष्ठ उपासकः । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजा । अत्र वाजपेयसामान्यं श्रुतिराह—' स एतमात्मनो ग्रावाणं सोमा-
मिषवोपलक्ष्यानीयं कठिनसामान्यात् । प्रजननेन्द्रियं ' उदपारयत् ' उत्पूरितवान् स्त्रीभ्यंजनं प्रति । ' तेन एनां
स्त्रियं ' अभ्यसृजत् ' अभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरित्यादि समस्तं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मन्व्यतो मध्यप्रदेशः स्त्रीभ्यंजनस्य । ' तौ
मुष्कौ ' वृषणौ अधिषवणफलके इति व्यवहितेन सम्बन्धते । वाजपेययाजिनः—' यावान् लोकः ' प्रसिद्धः ।
' तावान् ' विदुषो मैथुनकर्मणः फलं इति स्तूयते । तस्मात् बीमत्सा न कार्येति । ' य एवं विद्वानधोपहासं
चरति ' । ' आ स स्त्रीणां सुकृतं वृञ्जते ' वर्जयति । ' अथ ' पुनर्यो वाजपेयसम्पर्ति न जानाति । ' अविद्वान् '
रेतसो रसतमत्वं च ' अधोपहासं चरति ' । ' अस्य ' अविदुषः स्त्रियः सुकृतं ' आहृञ्जते ' ॥ ३ ॥

' एतद् स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराह । अधोपहासाख्यं मैथुनं कर्म वाजपेयसम्पन्नं विद्वानिति यावत् ।

बहु वाऽइदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु
वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः ।
इदमहन्तद्द्रेतऽआददे ॥ पुनर्मा मैत्विन्द्रियम्पुनस्तेजः पुनर्भृगः । पुन-
रग्नयो धिष्ण्या यथास्थानुक्कल्पन्तामित्युनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण
स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

(६) अथ बुद्युदकुऽआत्मानम्पश्येत् । (तु) तदभिमन्त्रयेत मयि तेजऽ
इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वाऽएषा स्त्रीणां युन्मलोद्गासाः । (स्तु) तस्मान्मलोद्गाससं यश-
स्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत सा चेदस्मै नु दद्यात्काममेनामुपक्रीणीयात्सा

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत्—“ यन्मेऽद्य
रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे ॥ पुनर्मा मैत्वि-
न्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भृगः । पुनरग्नयो धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ताम् ” । इति—अना-
मिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय । अन्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृञ्ज्यात् ॥ ५ ॥

अथ यदि उदक आत्मानं पश्येत् । तदभिमन्त्रयेत्—“ मयि तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं
सुकृतम् ”—इति ॥ ६ ॥

श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां युन्मलोद्गासाः । तस्मान्मलोद्गाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयेत ।

तथा ' नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च आह ' । किञ्च—एत आहुरित्यभिधीयते । ' बहवो मर्याः ' मरणधर्मिणी
मनुष्याः ब्राह्मणा अयनं येषां ते ' ब्राह्मणायनाः ' ब्रह्मवन्धवो जातिमात्रोपजीविन इत्यर्थः । ' निरिन्द्रियाः '
विरिष्टेन्द्रियाः । ' तिस्रुठतः ' विगतसुकृतकर्माणः । अविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ताः इति यावन् । किं ' अस्मा-
होक्ताप्रपन्ति ' परलोकात्परिगृष्टाः । इति मैथुनकर्मणः अत्यन्तपापहेतुत्वं दर्शयति—य इदमविद्वांसोऽपोप-
हासं चरन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीमन्थं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतो यदिदं ' रेतः स्कन्दति ' ' बहु वा ' अत्यं वा
' सुप्तस्य वा जाग्रतो वा ' रजःप्रावल्यात् ' तदभिमृशेत् ' ' अनुमन्त्रयेत वा ' अनुजपेदित्यर्थः । यदा अनि-
मृशति तदा ' अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ' तद्रेतः आदत्ते । " यन्मेऽद्य रेतः " इत्यादिना " आददे " इत्येवमन्तं
मन्त्रेण । " पुनर्मान् " इत्यनेन मन्त्रेण ' निमृञ्ज्यात् ' अन्तरेण ' मये ' भ्रुवौ ' सुप्तोर्वा ' स्तनौ '
स्तनयोर्वा ॥ ५ ॥

' अथ यदि ' कदाचित् ' उदके आत्मानं ' आपमृष्ट्यावां ' परेयत् ' । तत्रानि ' अभिमन्त्रयेत् ' अनेन '
मन्त्रेण " मयि तेजः " इति ॥ ६ ॥

' श्रीर्ह वै ' ' एषा ' पत्नी ' स्त्रीणां ' मये ' यत् ' यस्मान् ' मलोद्गासाः ' उद्गतमन्त्रहासाः । ' तस्मात्

चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददऽडुत्ययशाऽएव भवति ॥ ७ ॥

स ग्रामिच्छेत् । (त्का) कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थमस्याऽअभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ ग्रामिच्छेन्न गुर्भन्दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धायोपस्थापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआददऽडुत्य-
रेताऽएव भवति ॥ ९ ॥ शतम् ७६०० ॥

सा चेदस्मै न दद्यात् । काममेनामपक्रीणीयात् । सा चेदस्मै नैव दद्यात् । कामं एनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेत्—“ इन्द्रियेण ते यशसा यश आददे ”—इति । अयशा एव भवति ॥ ७ ॥

... स ग्रामिच्छेत् । कामयेत मेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय । उपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्—“ अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादय ”—इति ॥ ८ ॥

अथ ग्रामिच्छेत् । न गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं सन्धाय—अभिप्राण्याप्यात्—“ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे ”—इति । अरेता एव भवति ॥ ९ ॥

तां ' मलोद्गाससं यशस्विनीं ' श्रीमतीं अभिक्रम्याभिगम्य ' उपमन्त्रयेत् ' । इदं अथ आवाण्यां कार्यं यत् पुत्रोत्पादनमिति । त्रिरात्रान्ते आप्नुती ' सा चेत् ' ' अस्मै ' न दद्यान्मैथुनं कर्तुं ' काममेनां ' अवक्रीणीयात् आमरणादिना ज्ञापयेत् । तथाऽपि ' सा नैव दद्यात् ' चेत् । ' काममेनां ' ' यष्ट्या वा पाणिना वा ' उपहत्यात् । अभिक्रामेन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भंगां करिष्यामीति प्रत्याख्याप्य । तां अनेन मन्त्रेण उपगच्छेत् । " इन्द्रियेण ते यशसा यशऽआददे " इति । सा तस्मात् तदमिश्रापोद्भवात् दुर्भंगा इति ख्याता ' अयशा एव भवति ' । शाखांतरानुसारेणेदमुच्यते । सा चेत् अस्मै दद्यात् । अनुगुणा एव स्यात् मर्तुः । तदा अनेन मन्त्रेणोपगच्छेत् । " इन्द्रियेण ते यशसा यश आदधामि " इति । तदा यशस्विनावेव उभापि भवतः ॥ ७ ॥

स ग्रामिच्छेत् । ' सः यां ' मार्यामिच्छेत् इयं ' मा ' मां ' कामयेतेति ' । ' तस्यां ' ' योनी ' ' अर्थः ' प्रजननेन्द्रियं ' निष्ठाप्य ' निक्षिप्य । ' मुखेन मुखं सन्धाय ' । ' उपस्थं अस्याः अभिमृश्य जपेत् ' इमं मन्त्रं " अङ्गादङ्गात् " इति ॥ ८ ॥

' अथ ग्रामिच्छेत् न गर्भं दधीत् ' न धारयेत् गर्भिणी मा भूदिति । तस्यामर्थमिति । पूर्ववत् । ' अभिप्राप्य ' प्राणनं प्रथमं कृत्वा, पश्चादपान्यात् । " इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आददे " इत्यनेन मन्त्रेण । ' अरेता एव भवति ' न गर्भधारिणी भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य मुखेन मुखं संध्यायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण ते रेतसा रेतऽआदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । (त्त) तञ्चेद्विष्यात्प्रामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमुत्थं शरवर्हिं स्तीर्त्वा तुस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिपाऽक्त्वा जुहुयान्मम समिद्धेऽहौपीराशापराकाशौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौपीः पुत्रपशूस्तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति मम समिद्धेऽहौपीः प्राणापानौ तऽआददेऽसाविति नाम गृह्णाति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य जायायाऽउपहासुन्नेच्छेदुत ह्येवंभित्तुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेत् । गर्भं दधीतेति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य । मुखेन मुखं संधाय अपान्याभिप्राण्यत्-
“ इन्द्रियेण रेतसा ते रेत आदधामि ”-इति । गर्भिण्येव भवति ॥ १० ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् । तं चेद्विष्यात् । आमपात्रे अग्निमुपसमाधाय । प्रतिलोमं शर-
वर्हिः स्तीर्त्वा । तस्मिन्नेतास्तिष्ठः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिपा अक्त्वा जुहुयात्-“ मम समिद्धे-
ऽहौपीराशापराकाशौ त आददे असौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहौपीः
पुत्रपशूस्त आददे असौ ”-इति नाम गृह्णाति । “ मम समिद्धेऽहौपीः प्राणापानौ त आददे
असौ ”-इति नाम गृह्णाति । स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालोकात्प्रैति । यमेवंवित् ब्राह्मणः
शपति । तस्मादेवंवित् श्रोत्रियस्य जायाया उपहासं नेच्छेत् । उत हि एवंभित्तुरो भवति ॥ ११ ॥

अथ यामिच्छेद्गर्भं दधीत इति । तस्या अर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेण ‘ अपान्य अभिप्राण्यात् ’
“ इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामि ” इति । ‘ गर्भिण्येव भवति ’ ॥ १० ॥

‘ अथ ’ पुनः ‘ यस्य जायायै जारः ’ उपपत्तिः ‘ स्यात् ’ । ‘ तं चेत् ’ द्विष्यात् ‘ अभिप्राण्यात् ’ इति
इति मन्येत । तस्यैदं कर्म । ‘ आमपात्रे ’ ‘ अग्निमुपसमाधाय ’ । सर्वं ‘ प्रतिलोमं ’ कुर्वन् । तन् ‘ तस्मिन्नेतौ
‘ एताः निसः शरभृष्टीः ’ शरैर्षीकः ‘ सर्पिपा अक्त्वा ’ शृणुनाम्यज्य ‘ प्रतिलोमाः ’ त्रिपरंगामाः ‘ जुहुयात् ’ ।
“ मम समिद्धेऽहौपीः ” इत्याद्या आह्वयः । ‘ अमाविति ’ नामप्रत्ययं प्रत्येकम् । स एषः ‘ एवंविद् ’ प्रत्ययः
‘ एव ’ शरति । ‘ म विसुत् ’ विष्टमपुत्र्यकर्म ‘ प्रैति ’ । ‘ तस्मान् एवंविद् श्रोत्रियस्य जायायाः ’

(त्य) अथ यस्य जायामार्तवुम्बिन्देत् । (त्व्य) व्यहङ्क्ते नु पिवेदु-
हतवासु नैनाम्बृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्तऽ आप्लूय व्रीहीनव-
घातयेत् ॥ १२ ॥

(त्स) स युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे गौरो जायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ
जनयितवै ॥ १३ ॥

(वाऽअ) अथ युऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत
द्वौ वेदाबनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनम्पाचयित्वा सर्पि-
ष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

अथ यस्य जायामार्तवुं विन्देत् । व्यहं क्ते न पिवेत् । अहतवासाः । नैनां वृषलो न वृषल्यु-
पहन्यात् । त्रिरात्रांत आप्लूय । व्रीहीनवघातयेत् ॥ १२ ॥

स य इच्छेत् । पुत्रो मे गौरो जायेत । वेदमनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति । क्षीरौदनं पाच-
यित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १३ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत । द्वौ वेदाबनुब्रवीत । सर्वमायुरियात् इति ।
दध्योदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥

दारेण ' नोपहासं ' नर्मापि न कुर्यात् । किमुत अधोपहासम् । ' हि ' यस्मात् एवंविदपि तावत् ' परो
भवति ' । शत्रुर्ववतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

' अथ यस्य जायामार्तवुं विन्देत् ' ऋतुभावः प्राप्नुयात् इत्येवमादिग्रन्थः " श्रीर्हे वा एषा स्त्रीणां " -
(कं. ७) इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः । सामर्थ्यात् । ' व्यहं क्ते न पिवेत् ' । अहतवासाश्च भवेत् । ' न एनां '
स्नाता अस्नातां च ' वृषलो वृषली वा ' नोपहन्यान्नोपसृशेत् । ' त्रिरात्रति ' त्रिरात्रकृतसमाप्तौ ' आच्छ्रय '
स्नात्वा " अहतवासाः ' स्यात् । इति व्यवहितेन संबन्धः । तामाप्लूयां ' व्रीहीनवघातयेत् ' ब्रौह्मवघाताय तामेव
विनियुञ्जयात् ॥ १२ ॥

' स य इच्छेत् पुत्रो मे गौरः ' वर्णतः ' जायेत ' । ' वेदमेकमनुब्रवीत ' । ' सर्वमायुरियात् ' वर्षशतम् ।
' क्षीरौदनं पाचयित्वा ' । ' सर्पिष्मन्तमश्रीयातां ' । ' ईश्वरौ जनयितवै ' ॥ १३ ॥

' दध्योदनं ' दग्ना चरुं ' पाचयित्वा ' ' पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदाबनुब्रवीत सर्वमायुरिया-
दिति ' पुत्रं चेदिच्छति ॥ १४ ॥

(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे श्यासो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानुब्रूवीत सुर्वमायुरियादित्युदौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १५ ॥

(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (हु) दुहिता मे पण्डिता जायेत सुर्वमायुरियादिति तिलौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जुनयितवै ॥ १६ ॥

(वाऽअ) अथ अऽ इच्छेत् । (त्पु) पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषिताम्वाचम्भापिता जायेत सुर्वान्त्रेदानुब्रूवीत सुर्वमायुरियादिति मांसौदनम्पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामीश्वरौ जुनयित्वाऽ औक्षणेन वाऽऽर्पभेण वा ॥ १७ ॥

(वाऽथा) अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृताऽऽज्यञ्चेष्टित्वा स्थाली-

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे श्यासो लोहिताक्षो जायेत । त्रीन् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । उदौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् । दुहिता मे पण्डिता जायेत । सर्वमायुरियात् इति । तिलौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् । पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भापिता जायेत । सर्वान् वेदानुब्रूवीत । सर्वमायुरियात् इति । मांसौदनं पाचयित्वा । सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै । औक्षणेन वा । आर्पभेण वा ॥ १७ ॥

अथाभिप्रातरेव । स्थालीपाकावृता आज्यं चेष्टित्वा । स्थालीपाकस्योपवातं जुहोति—“ अम्रये

“ अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यासो लोहिताक्षो जायेत त्रीन् वेदानुब्रूवीत ” इत्यादि । इच्छति पुत्रम् । तदा एवमत्र न नियमः । केवलमेव स्वामाविकं औदनम् । उदकग्रहणमन्यप्रसंगनिरासार्थम् ॥ १५ ॥

‘ दुहिता मे पण्डिता जायेत ’ । दुहितुः पांडित्यं गृह्यतत्रविषयमेव । वेदे अनधिकारात् । ‘ तिलौदनं ’ कृतम् ॥ १६ ॥

विधिं जिगीथः ‘ विजिगीथः ’ प्रख्यात इति यावत् । ‘ समितिङ्गमः ’ समां गच्छतीति प्रगल्भः शयते-त्पांडित्यस्य पृथक् ग्रहणान् । ‘ शुश्रूषितां ’ श्रोतुमिष्टां रमणीयां ‘ वाचं ’ मापिता संश्रुताया अर्थवत्या वाचो भापितेत्यर्थः । मांसमिद्रमोदनं ‘ मांसौदनं ’ तन्मांसनियमार्थं प्रवर्तति ‘ औक्षणेन वा ’ मामेन । उक्षा संघनः समर्पः पुगवः । तदीयं मांसम् । ‘ आर्पभेण वा ’ ऋषमस्ततोऽयधिकतयाः । तदीयमार्थमे मांसम् ॥ १७ ॥

‘ अथाभिप्रातरेव ’ कान्ते अवपातनिर्हृत्तान् सङ्कुटानादाय ‘ स्थालीपाकावृता ’ ‘ आज्यं चेष्टित्वा ’ आज्य-

पाकुस्योपघातञ्जुहोत्यभ्रये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्र-
सवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य
पाणीऽउदपात्रं पूरयित्वा तेनैनात्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्या-
मिच्छ प्रफुर्व्यम् । सञ्जायाम्पत्या सहेति ॥ १८ ॥

(त्य) अथैनामभिपद्यते । (तेऽमो) अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वम-
स्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऽ ऋक्त्वन्द्यौरहमृथिवी त्वम् ॥ तावेहि
संभ्रावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तयऽइति ॥ १९ ॥

(त्य) अथास्याऽऊरू विहापयति । विजिहीथान्द्यावापृथिवीऽइति
तस्यामर्थंनिष्ठाप्य मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामुनुलोमामुनुमार्ष्टं विष्णु-
भ्योनिङ्कल्पयतु त्वुष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्द्धाता

स्वाहा । अनुमतये स्वाहा । देवाय सवित्रे प्रसवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहा ”-इति ।
हुत्वा, उद्धृत्य, प्राश्नाति । प्राश्य, इतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य पाणी, उदपात्रं पूरयित्वा,
तेनैनां त्रिरभ्युक्षति-“ उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफुर्व्यम् । सं जायां पत्या
सह ”-इति ॥ १८ ॥

अथैनामभिपद्यते-“ अमोऽहमस्मि सां त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् । सामाहमस्मि ऋक्
त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ॥ तावेहि संभ्रावहै सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वित्तये ”
इति ॥ १९ ॥

अथ गर्भाधानम् ।

अथास्या ऊरू विहापयति-“ विजिहीथां द्यावापृथिवी ”-इति । तस्यामर्थं निष्ठाप्य ।

संस्कारं कृत्वा चरं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीः ‘ जुहोति ’ उपघातमुपहृत्योपहृत्य । “ अभ्रये स्वाहा ”
इत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । ‘ हुत्वोद्धृत्य ’ चरशेषं ‘ प्राश्नाति ’ स्वयं ‘ प्राश्य ’ ‘ इतरस्याः ’
पत्ये ‘ प्रयच्छति ’ उच्छिष्टम् । ‘ प्रक्षाल्य पाणी ’ आचम्य ‘ उदपात्रं पूरयित्वा ’ । तेनोदकेनैनां ‘ त्रिर-
भ्युक्षति ’ अनेन मन्त्रेण “ उत्तिष्ठातो विश्वावसो ”-इति । सकृन्मंत्रोच्चारणम् ॥ १८ ॥

‘ अथैनामभिपद्यते ’ । क्षीरौदनानि यथाऽपत्यकामं भुक्त्विति क्रमोऽत्र द्रष्टव्यः । संनिवेशकाले “ अमो-
ऽहमस्मि ” इत्यादिमन्त्रेणाभिपद्यते ॥ १९ ॥

‘ अथास्या ऊरू विहापयति ’ विष्णुपयति । “ विजिहीथां द्यावापृथिवी ” इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि

१-एतन्नामकगन्धर्व । इति बोध्यम् । २-‘ प्रफुर्व्यम् ’ प्रकृपेण गम्या तां प्रथमयुवतिं तक्षणीमित्यर्थः । ३-अमः प्राणः इति ।
४-‘ सा ’ इति तच्छब्देन ‘ वाक् ’ शृण्वते । ५-वित्तिलोम इति ।

गुर्भन्दधातु ते । गुर्भन्धेहि सिनीवालि गुर्भन्धेहि पृथुष्टुके । गुर्भन्तेऽ
अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययीऽअरुणी । आभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तन्ते गुर्भन्दधा-
महे दशमे मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण
गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गुर्भऽएवङ्गुर्भन्दधामि तेऽसाविति नाम
गृह्णाति ॥ २१ ॥

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति । यथा वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति
सर्वतः । एवा ते गुर्भऽ एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायुम्बज्जः
कृतः सांगडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गुर्भेण सावरं सहेति ॥२२॥

सुरेण सुखं सन्धाय । त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि—“ विष्णुयोनिं कल्पयतु त्वष्ट्रा रूपोणि
पिंशतु । आसिचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि
पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २० ॥

हिरण्ययी अरुणी आभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं ते गर्भं दधामहे दशमे
मासि सूतवे ॥ यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशा यथा गर्भं
एवं गर्भं दधामि ते ” ॥ ‘असौ’ इति नाम गृह्णाति ॥ २१ ॥

अथ सोप्यन्तीकर्म ।

सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति—“ यथा वातः पुष्करिणीं समीगंयति सर्वतः । एवा ते गर्भं
एजतु सहावैतु जरायुणा ॥ इन्द्रस्यायं वज्रः कृतः सांगडः सपरिश्रयः । तमिन्द्र
निर्जहि गर्भेण सावरं सह ”—इति ॥ २२ ॥

पूर्ववत् । ‘त्रिरेना’ शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि । “ विष्णुयोनिम् ” इत्यादि प्रतिमन्त्रम् । अंते ‘नाम
गृह्णाति’ ‘असाविति’ तस्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

‘सोप्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति’ प्रमृत्तिकाले सुखप्रसवार्थं अनेन मंत्रद्वयेन “ यथा वातः पुष्करिणीं समी-
गमयति सर्वतः । एवा ते गर्भं एजतु ” इत्यादिना ॥ २२ ॥

१-‘द्वानि पिंशतु’ अथवात्तु विनामसो दर्शनयोगान्द्वयोपेति भावः । २-‘सिनीवालि’ अक्षवति इति । ३-‘पृथुष्टुके’
पृथुष्टुकेण ध्रुवः ध्रुवनिर्वन्धनः सन्नुदो । उद्वेग वर्तमाने इत्यर्थः । ४-‘सूतवे’ प्रसोत्सविते । ५-‘असौ’ असाविति-सावालपति ।
६-‘एवा’ एवमेव । ७-‘सांगडः’ सांगडः, अर्धेन निर्धेयेन गदितः । ८-‘सपरिश्रयः’ परिषेदनसदितः । ९-‘नयाऽमिन्मन्त्रे’
इन्द्रमन्त्रे । वसुधावज्रः । वासुधाव प्रमृत्तिकालः । १०-‘सावरं’ मन्त्रेणैती तथा च ।

जातेऽग्निमुपसमाधाय । (या) अङ्कुऽ आधाय कथंसे पृषदाज्य-
मानीय पृषदाज्यस्योपघातञ्जुहोत्यस्मिन्सहस्रम्पुष्यासुमेधमानः स्वे
गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि
प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ॥ २३ ॥

यत्कुर्मणाऽत्यरीरिचम् । यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टं कृद्धिडा-
त्स्विष्टं सुहुतङ्करोतु स्वाहेति ॥ २४ ॥

(त्व) अथास्यायुष्यङ्करोति । दक्षिणङ्कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिः अथास्य नामधेयङ्करोति वेदोऽसीति तदस्यैतद्गुह्यमेव नाम स्यादथ
दधि मधु घृतं सत्सृज्यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति भूस्त्वयि
दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सुर्वन्त्वयि
दधामीति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म ।

जाते अग्निमुपसमाधाय । अंके आधाय । कंसे पृषदाज्यमानीय । पृषदाज्यस्योपघातं
जुहोति—“ अस्मिन् सहस्रं पुष्यासुमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसन्द्याम्मा च्छैत्सी-
त्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ॥ मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ” ॥ २३ ॥

“ यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत् स्विष्टं कृतं विद्वान्
स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ”—इति ॥ २४ ॥

अथायुष्यकरणम् ।

अथास्यायुष्यं करोति—दक्षिणं कर्णमभिनिधाय, वाग्वागिति त्रिः । अथास्य नामधेयं करोति—
“ वेदोऽसि ” इति । तदस्यैतद् गुह्यमेव नाम स्यात् । अथ दधिमधुघृतं संसृज्य, अनन्तर्हितेन
जातरूपेण प्राशयति—“ भूस्त्वयि दधामि । भुवस्त्वयि दधामि । स्वस्त्वयि दधामि ।
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि ”—इति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म । ‘ जातेऽग्निमुपसमाधाय ’ ‘ अंक आधाय ’ ‘ कंसे पृषदाज्यमानीय ’ सत्रीय संयोग्य
‘ पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति ’ । “ अस्मिन् सहस्रम् ” इति । आवापस्याने ॥ २३ ॥ २४ ॥

‘ अथास्यायुष्यं करोति ’ । ‘ अथास्य ’ ‘ दक्षिणं कर्णमभिनिधाय ’ स्वमुखम् । ‘ वाग्वागिति त्रिः ’
जपेत् । ‘ अथास्य नामधेयं करोति ’ “ वेदोऽसि ” इति । “ तदस्यैतत् ” ‘ गुह्यमेव ’ गोप्यमेव नाम भवति

१-‘ सहस्रम्पुष्यासुम् ’ अनेकपोषकः । २-‘ उपसन्धा ’ सन्तती । ‘ मा च्छैत्सीत् ’ मा विच्छिन्ना भूत् । इति ।

(त्यु) अथैनमभिमृशति । (त्यु) अश्मा भवपरशुर्भव हिरण्यमस्युतुम्भव
आत्मा वै पुत्रनामाऽसि सु जीव शरदः शतमिति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । (तऽइ) इडाऽसि मैत्रावरुणी
व्वीरे व्वीरुमजीजनथाः । सा त्वम्वीरुवती भव याऽस्मान्वीरुवतोऽ-
कराडिति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथैनम्मात्रे प्रदाय स्तनम्प्रयच्छति । यस्ते स्तनः शशयो यो

अथैनमभिमृशति—“ अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्युतं भव । आत्मा वै पुत्रनामा-
ऽसि स जीव शरदः शतम् ”—इति ॥ २६ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते—“ इडाऽसि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरुमजीजनथाः । सा त्वं
वीरुवती भव याऽस्मान् वीरुवतोऽकरत् ”—इति ॥ २७ ॥

अथ स्तन्यप्रदानम् ।

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति—“ यस्ते स्तनः शशयो यो मयो भूर्यो रत्नधा

“ वेदः ” इति । ‘ अथ दधि मधु घृतं संसृज्य ’ सत्रीय ‘ अनन्ताहितेन ’ वस्वन्तराव्यवहितेन ‘ जातरूपेण ’
हिरण्येन ‘ प्राशयति ’ ‘ भूस्त्वयि दधामि ’ इत्येतीर्मन्त्रैः प्रत्येकम् ॥ २६ ॥

‘ अथैनमभिमृशति ’—“ अश्मा भव ” इत्यादिना । हे पुत्र ! ‘ अश्मा भव ’ पाषाणवत्स्थिरो भवेत्यर्थः । ‘ परशुर्भव ’
यथा अयःस्पृगाच्छं यं स्पृशति तस्य सुवर्णत्वं करोति, तथा त्वमपि यं स्पृशसि करेण मस्तके तस्य सुवर्ण-
त्वं सुवर्णस्य कर्तुं समर्थो भवेत्यर्थः । किं च ‘ हिरण्यमस्युतं भव ’ अक्षयं सुवर्णं परमात्मरूपं वित्तं भवेत्यर्थः ।
तदेवोक्तं—“ नादिर्नान्तो न मयं वा यस्य वित्तस्य विद्यते । भोगे न च क्षयं याति तदं वसु दीपताम् ”—

() इति । तदेव स्युटयति—“ आत्मा वै पुत्रनामासि ॥ जीव शरदः शतम् ”—व्यवहारत इति ॥ २६ ॥

‘ अथास्य मातरमभिमन्त्रयते ’—“ इडाऽसि ” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

‘ अथैनं मात्रे प्रदाय ’ स्नाकरयम् । ‘ स्तनम्प्रयच्छति ’—“ यस्ते स्तनः ” इत्यादिर्मन्त्रेण ॥ २८ ॥

१-‘ इडा ’ मीरवा, यद्वा शृषिर्वा, यद्वा इदानाग्री पात्री इति ।

२-‘ मैत्रावरुणी ’ मैत्रावरुणी वसिष्ठतस्य भार्या अहन्वती, यद्वा मैत्रावरुणदेवविषयिणी, यद्वा मित्रावरुणयोःशपथा इति ।

३-‘ शशयः ’ शशयानः तस्य देहे वर्तमानोऽन्वैरनुपशुक्तः शुभ इवागते इति शेषः । इति द्विवेदगोः । अथवा ‘ शशयः ’
शशय प्रथमकारणस्येति ‘ श ’ शशशरद्व्यायायं श्रवा शशयः कर्मफलं शोतेऽस्मिन्वर्ततेऽनुपशुक्तेन तद्द वतैत इति शशयः ।
यद्वा ॥ शुभं तस्य हेतुभूतं शशयः स्थितिः स्थानं स्मृतोत्पानदेशस्यं यस्य एतन्नय ॥ शशयः । इति मिताशशानं निरयानःशशय-
शुभिः । ‘ शशयः ’ “ शीरू स्तने ” । शुभ इवागते अनुपशुक्तेऽन्वैः । इत्युच्यते । ‘ शशयः ’ शोने इति शशयः । अथवाशशय-
शिवं पूर्वस्यतत्त्वं च छान्दोग्यम् । शुभ इवागतेऽन्वैरनुपशुक्तरवात् । “ वस्ते शशो भिदिते शुशयो ” (वा. प. १४ । २ । ११ । १५)
इति ध्रुवः । इति मदीधराः ॥

४-‘ वेदः ’ अनुभवः शशय मित्रं वस्वन् परमात्मप्रदानम् । इति द्विवेदगो व्याख्ययोः ॥

५-अग्निपुत्रमन्त्रधर्मो प्रायगो मंत्रा वसानार्था इति मन्त्रा भाष्यकार्ये स्वहृत्पताः । । धातानन्वयार्थवृत्तमन्त्रार्थं प्रागो
भक्तगणितमन्त्रेण द्विवेदगो निरयान्नाशमनुविध्यां वृत्तमन्त्रस्तावन्त्वात्तन्मन्त्रमुच्यते स्फुटनमन्त्रमन्त्रेण वृत्तमिति ॥

मयोभूर्ध्वो रत्नधा व्वसुविद्यः सुदत्रः । येन व्विश्वा पुष्यसि व्वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति ॥ २८ ॥

तम्वाऽ एतमाहुः । (२) अतिपिता बतभूरतिपितामहो बतभूः । परमाम्बत क्राष्टाम्प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन यऽ एवम्बिदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

(तेऽथ) अथ व्वथैशः । (स्तु) तुदिदम्बयम्भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो व्वत्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो ब्राड्येयीपुत्राद्ब्राड्येयीपुत्रो सौपिकीपुत्रान्सौपिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः ॥ ३० ॥

वसुवित्त यः सुदत्रः । येन विश्वा पुष्यसि व्वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेऽकः ॥
(वा० सं० ३८ । ५) इति ॥ २८ ॥

तं वा एतमाहुः । अतिपिता बतभूरतिपितामहो बतभूः । परमां बत काष्ठां प्राप श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन । यः एवम्बिदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ॥ २९ ॥

अथ स्त्रीप्रधानो विद्यावंशः ।

अथ वंशः । तुदिदम् १ वयं भारद्वाजीपुत्रात् । २ भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्रात् । ३ वात्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । ४ पाराशरीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ५ गार्गीपुत्रः पाराशरी-

तं वा एतमाहुः । अनेन विधिना मन्त्रवद्गर्भधानजातकर्मादिना जातः संस्कृतश्च पुत्रः पितरं पितामहं वा अतिशेते । ' बतेति ' विस्मये । ' श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन ' च ' परमां काष्ठां ' निष्ठां ' प्रापं ' इत्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य च ' एवम्बिदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते ' । स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यप्याहारः । इति ॥ २९ ॥

अपानंतरं समस्तप्रवचनवंशः स्त्रीप्राधान्यात् गुणवान् पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणैरेव पुत्र-

१- ' वसुवित्त ' वसु कर्मफलं तद्विन्दन्तीति वसुवित्त इति ॥

२- ' सुदत्रः ' सुश्रु ददातीति सुदत्रः कल्याणद इति ॥

३- अथो वपानियदुक्तो जातकर्मनामकर्मणोर्विधिः यथोक्तप्राणविद्याविदः इत्यधीमन्यस्य पुत्रमन्यमनुतिष्ठत एवेत्यवर्षायेदमकल्पमाचक्ष्यात् । पारस्करश्रुत्योक्तम्-अनेतादृशः सामान्येन सर्वस्य द्विजातेरित्यवसेयः प्रकरणपार्थक्यात् । इत्येवमुपप्राधि-कारिभेरोऽवगम्यतामिति ॥

४- पुत्रमन्यकर्मणः स्त्रीसंस्कारवर्चसेनोक्तत्वात्परमपिपानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते । इति द्विवेदगो व्याचक्ष्यो ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । (त्का)काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो वौधीपुत्राद्वौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्राद्वात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रऽआर्त्तभागीपुत्राद्दर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः ॥ ३१ ॥

(५) आलम्बीपुत्रात् । (डा) आलम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्राद्वालम्बायनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शण्डिलीपुत्राच्छण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्वाथीतरीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्याङ्क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रो आलुकीपुत्राद्वालुकीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

कौण्डिनीपुत्रात् । ६ पाराशरीकौण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ७ गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्रात् । ८ गार्गीपुत्रो वाडेयीपुत्रात् । ९ वाडेयीपुत्रो मीपिकीपुत्रात् । १० मीपिकीपुत्रो हारिकर्णीपुत्रात् । ११ हारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । १२ भारद्वाजीपुत्रः वैंगीपुत्रात् । १३ वैंगीपुत्रः शौनकीपुत्रात् । १४ शौनकीपुत्रः-॥ ३० ॥

काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात् । १५ काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रः कौत्सीपुत्रात् । १६ कौत्सीपुत्रो वौधीपुत्रात् । १७ वौधीपुत्रः शालङ्कायनीपुत्रात् । १८ शालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्रात् । १९ वार्षगणीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २० गौतमीपुत्र आत्रेयीपुत्रात् । २१ आत्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्रात् । २२ गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्रात् । २३ वात्सीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् । २४ भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात् । २५ पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् । २६ वार्कारुणीपुत्र आर्त्तभागीपुत्रात् । २७ आर्त्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् । २८ शौङ्गीपुत्रः साङ्कृतीपुत्रात् । २९ साङ्कृतीपुत्रः-॥ ३१ ॥

आलंबीपुत्रात् । ३० आलंबीपुत्र आलंबायनीपुत्रात् । ३१ आलंबायनीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् । ३२ जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् । ३३ माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् ।

विशेषणान् आचार्यपरंपरा कथयति । आदित्यमारम्य यावद्भारद्वाजीपुत्रः सावश्चेभुगो निपताचार्यदर्शनमः 'बंधः' समस्तभ्यं प्रवचनस्य न त्वेकस्य स्थितकण्ठस्य । तस्य च सर्वदेशेन्यायधारणात् । आरिःसाङ्क्या-

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः । प्राश्रीपुत्रादासुरायणादासुरायणऽ आसुरे-
 रासुरिर्वाज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालकोऽरुणादुरुणऽ उपवेशे-
 रुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो वाध्योगा-
 जिह्वावान्वाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाङ्क-
 रितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपाञ्जैध्रुवेः कश्यपो
 जैध्रुविर्वाचो युगम्भिण्याऽअम्भिण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि
 सुजूथंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

इति चतुर्दशे काण्डे सप्तमे प्रपाठके बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमे प्रपाठके
 पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (७) ५ । ५ ॥ (९) ६-४ ॥

आदितो नवमोऽध्यायः सप्तमप्रपाठकश्च बृहदारण्यकोपनिषदि तु
 षष्ठोऽध्यायः पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥

प्रपाठके कण्डिकासंख्या ॥ १०१ ॥ अध्याये कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यध्यायद्वयात्मकमन्तिमं खिलकाण्डं समाप्तम् ।

इति षडध्यायी बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥

३४ मांडूकीपुत्रः शांडिलीपुत्रात् । ३५ शांडिलीपुत्रो राथीतरीपुत्रात् । ३६ राथीतरीपुत्रः
 क्रीचिकीपुत्राभ्याम् । ३७ क्रीचिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्रात् । ३८ वैदभृतीपुत्रो भाङ्गीपुत्रात् ।
 ३९ भाङ्गीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् । ४० प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात् । ४१ सांजीवी-
 पुत्रः कार्शकेयीपुत्रात् । ४२ कार्शकेयीपुत्रः ॥ ३२ ॥

प्राश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ४३ प्राश्रीपुत्र आसुरायणात् । ४४ आसुरायण आसुरेः ।
 ४५ आसुरिर्वाज्ञवल्क्यात् । ४६ याज्ञवल्क्य उद्दालकात् । ४७ उद्दालकोऽरुणात् । ४८ अरुण
 उपवेशेः । ४९ उपवेशिः कुश्रेः । ५० कुश्रिर्वाजश्रवसः । ५१ वाजश्रवा जिह्वावतो वाध्योगात् ।
 ५२ जिह्वावान् वाध्योगोऽसिताद्वार्षगणात् । ५३ असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् ।

न्यादित्यानि । तानीमानि ' शुक्लानि ' अन्वामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानि ' इमानि यजूंषि ' तानीमानि
 ' शुक्लानि ' शुक्लानि ' वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन आख्यायन्ते ' प्रवचनविषयीक्रियन्ते इति ॥ १०-३३ ॥

* अग्निष्वत्तुर्दशे काण्डे बृहदारण्यकोपनिषदि यद्यपि धीसायणाचार्यैरुक्तं भाष्यं नास्ति तथापि अद्वित भारन्व ओपनिषदं
 षटपयब्राह्मणे भूयस्त्वेन धीसायणाचार्यैरुक्तं भाष्यमेवास्तेऽऽः सर्वेषु नियमपत्रेषु एष एव शिरोरेखाख्येन्यायेन स्थापित इति ॥

१- " आख्या प्रवचनसंयोगात् " (जे. ए. १ । १ । ८ । २८) इति जैमिन्वाचार्योदितराद्धात् । इति गम्यते ॥

५४ हरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपात् । ५५ शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैधुवेः । ५६ कश्यपो
 नैधुविर्वाचः । ५७ वागंभिण्याः । ५८ अंभिण्यादित्यात् । आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि
 वांजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३३ ॥

दृष्टिमात्रं भवेद्दृश्यं कैवल्यं तत्परं पदम् । वेदान्तसारसर्वस्वं स्वसंवेद्यं शिवोदितम् ॥ १ ॥

अहं ब्रह्मेत्येतन्मननमपि विघ्नान्य सहसा समाप्यन्तं सर्वं स्वयमपि गिल्ल्युद्भटतया ।

परानन्दः कोऽपि प्रकटपदभूम्येकविजयी परस्तुर्यातीतो जयति हि विवेकानवसरः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीहर्षिकेशब्रह्ममगवतभूष्यपादशिष्यस्य श्रीपाठकानिरुद्धपुत्रस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य

श्रीवासुदेवब्रह्ममगवतः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखोपनिषद्बृह-

दारण्यकटीकायां वासुदेवप्रकाशिकायां तृतीये खिलकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थ

पुत्रमन्यकर्मशासनं परिसमाप्तम् ॥ १४ । (९) ६ । ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्यन्तिमं खिलकाण्डं परिसमाप्तम् ॥ १४ । ३ ॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे-

काण्डानि.	अध्यायाः	प्रपाठकाः	ब्राह्मणानि	कण्डिकाः
१	९	७	३७	८३७
२	६	५	२४	५४९
३	९	७	३७	८५९
४	६	५	३९	६४८
५	५	४	२५	४७१
६	८	५	२७	५३०
७	६	४	१२	३९८
८	७	४	२७	४३७
९	५	४	१५	४०२
१०	६	४	३१	३१९
११	८	४	४२	४३७
१२	९	४	२९	४५९
१३	८	४	४३	४३२
१४	९	७	५०	७९६
१४	१००	६८	४३८	७६२४
	श्लोकसंख्या-	२४०००	अक्षरसंख्या-	७६८०००

इति चतुर्दशकाण्डात्मकं माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणं सभाष्यं समाप्तम् ॥

अथास्या बृहदारण्यकोपनिषदः स्वाध्यायप्रवचनादौ
पठ्यमाना शान्तिः ।

आदौ—

ॐ नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ १ ॥
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्सन्ततमानतोऽस्मि ॥ २ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ३ ॥
ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदुं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाहाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १ । १ । १]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्ते—

ॐ पूर्णमदुः पूर्णमिदुं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमाहाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

[श. प. १४ (वृ. उ.) १-१-१]

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सवेदान्तास्तान्निष्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ २ ॥
शंकरं शंकराचार्यं केनच वादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृती वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ३ ॥
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् ।
निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ४ ॥
आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीडयं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ॥ ५ ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वेदांप्रभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।
ॐ सर्वोपलुवरहितः प्रज्ञानघनः, प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि, ॐ ।

इति बृहदारण्यकोपनिषच्छान्तिः ।

अथ माध्यन्दिनीयज्ञतपथब्राह्मणस्य
स्वाध्यायप्रवचनान्ते पठ्यमानं
स्वाध्यायानिराकरणम् ।

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणम् ।

ॐ प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्ब्रुवः ।
कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वा हार्षाः श्रुतम्मयि ॥

ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शान्तिरस्यनिराकरणमसि
ब्रह्मकोशं मे विश वाचा त्वा पिदधामि वाचा त्वा पिदधामि [तिष्ठ प्रतिष्ठ] ॥

स्वरकरणकण्ठचौरसदन्त्यौष्ठग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु । आप्यायन्तु मेऽङ्गानि
वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् । यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १ ॥

[पार. गृ. सू. ३।१९।१ ॥]

इति ।

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं

म. म. पं. नित्यानन्दपर्वतीयकृतव्याख्यासहितं
प्रतिज्ञासूत्रं प्रारभ्यते ।

प्रथमा काण्डिका ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥

अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरं च प्रतिज्ञा व्यवहारजन्यज्ञानविषयोऽर्थः विधा-
स्यत इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

स्वरसंस्कारयोश्छंदसि नियमात्तद्विज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥

मन्त्रध्व-डुषे त्वां (वा. सं. १।१) इत्यादिः । ब्राह्मणं च व्रतमुपेय्यन् (मा. श. प. १।१।१।१)
इत्यादि । तयोर्वेदसंज्ञा भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्मिन्नुक्ते याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेतावन्मात्रोक्ती अन्यशाखायामतिप्रसंगः स्यादत आह—शुक्ल इत्यादि । कृष्णयजुषो व्यावृत्त्यर्थं शुक्ल-
प्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृचामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कारसिद्धयर्थं आम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणा-
कान्तानामनियतपरिमाणानामेव डुषे त्वां इत्यादिमन्त्राणामेव प्रहणंस्यात् । न तु पादसंबद्धानां अग्निर्भूद्वा
(वा. सं. १।१२) इत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—माध्यन्दिनीयक इति । कण्वशाखा हि न माध्य-
न्दिनमुनिप्रोक्तेति न तत्रातिप्रसंगः । “ ब्राह्मणे तुद्वात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ”—(प्राति. सू. १।८) इत्य-
नेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वान्मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया स्वराणामुदात्तादीनां प्रक्रिया प्रयोगः
कथ्यते इति सूत्रशेषः ॥ ३ ॥

स्थानस्याप्यर्हितत्वेनानुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥

“ उच्चैरुदात्तः ” (प्राति. सू.) इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ “ हृद्येन ते ” (प्राति. सू.) इत्यनेन प्रदर्शनो-
क्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुनरारंभः । हृदीति सामीप्ये सप्तमी । हृदयसप्तमीपे हृद्येनानुदात्तः
स्वरः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदयसप्तमीपे हृद्येनानुदात्तं कर्तव्यमिति यावत् । यद्यपि प्रातिशाख्ये
“ हृद्येन ते ”—(प्रा. सू.) इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव प्रायः । “ दिशामनुक्तौ
प्राची स्यात्तथा हृद्येन दक्षिणः ” इति परिभाषणात् ॥ ४ ॥

१-३६ च प्रतिज्ञासूत्रं काशीयादयश्चपरिशिष्टतर्गततृतीयपरिशिष्टभूतप्रतिज्ञापरिशिष्टसूत्रात् “ अथातः प्रतिज्ञा गोत्रवरणपृच्छायां
वक्ष्यते ” इत्यस्माद्भिन्नं तथा काशीयादयश्चपरिशिष्टतर्गततृतीयपरिशिष्टसूत्रात् “ प्रातिशाख्यसूत्रपरिपोषभूतमिति भंतव्यम् ॥
३४३५

मूर्ध्नुदात्तः ॥ ५ ॥

मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनीयः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वेन प्रसिद्धेः । निष्कट्यार्थः पूर्ववत् ॥ ५ ॥

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥

दक्षिणकर्णमूले स्वरितः प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणेषामुदाहरणानि छायावर्ग स्थ—(वा. सं. १ । १)

इत्यत्र पूर्ववकारोत्तरवर्त्याकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उत्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः इति ॥ ६ ॥

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥

यथा प्रचयस्य स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् । एवं जात्यादयोऽपि स्वरितभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः । एततोऽत्र नोप्यन्ते इति भावः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे वृदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥

ब्राह्मणे पूर्वोक्ते ब्रतमुपैष्यन् इत्यादिमागे तु उदात्तानुदात्तौ भाषिकलक्षणलक्षितौ, स्वरावेव स्वारौ । स्यार्थेऽणु, तेन स्वरितस्य व्यावृत्तिः । इति मूर्ध्नि च भवत इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ ८ ॥

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥

इति प्रथमा कण्डिका समाप्ता । [१]

सूत्राणि कस्याः " अघातोऽधिकारः "—(का. श्रौ. सू. १ । १) इत्यादयः । शृंगप्राहिकान्यायेनान्यान्यपि शिक्षादीनि वेदांगानि छन्दोवच्छन्दसा तुल्यानि भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति सूत्रशेषः । उदात्तादिस्वराघातार्थं तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि । तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ९ ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषणादिमध्यावसानेपूञ्चारणे जकारो-
च्चारणम् ॥ १ ॥

अथ स्वरूपनिरूपणानन्तरं संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति—सूत्रशेषः । अन्तस्थानां य-र-ल-वानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य जकारोच्चारणमित्युत्तरेणान्वयः कर्तव्यम् इति शेषः । यथा युञ्जानः प्रथुमम्—(वा. सं. १ । १) इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या धियः (वा. सं. १ । १) इत्यादौ नाति-प्रसंगः । तस्माद्युञ्जात् (वा. सं. ३ । १ । ७) इत्यादावतिप्रसंगवारणायाह—अन्येति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । घृताचीर्ष्यन्तु हृदर्यत (वा. सं. ३ । ४) इत्यादौ पदादिस्थत्वामा-वाजकारोच्चारणं न स्यादतस्तत्पुनर्विनिश्चि-संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्णामन्त्यो हकारः, तान्यां

१—मंत्रेऽपि प्रयोगकाले कतिचित्तयवर्जं तान्स्वरोऽभिलष्यते तस्मिन्नादिः इत्य प्रत्यपादि कस्याघनेन " तानो वा नित्य-एव, एकश्रुति इत्यात्मन्मुदो यद्दुर्मेणि सुमहन्वासात्मन्पयूहृत्तयाजमानवर्जम् " (का. श्रौ. सू. १ । १ । १) इति बोध्यम् ।

२—आस्मिन्ने सर्वत्र स्वरसंस्कारनिश्चयानां प्रयोगप्रदर्शनाय यानि यानि मन्त्रगतपदजातानि उदाहरणतयोद्गतानि तानि प्रायः येषां च ब्राह्मणेऽपि विद्यन्ते इति भावेन ब्राह्मणोदाहरणानि पृथङ्नोद्गतानि विस्तरभेदा ब्याख्याद्विरेति ध्येयम् । तेषामन्त्यो-च्चारणानि एतत्प्रकारेण एतत्स्वरसंस्कारस्य निबन्धनीयानि ॥

युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्राप्यविशेषेणादिमध्यावसानेष्विति सम्ब-
ध्यते । तेन घृताचीर्ध्वन्तु हर्ष्यन्त (वा. सं. ३ । ४) सूर्य्यं बडा (वा. सं. ३३ । ३९)
इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कृणुह्यध्वरं नः— (वा. सं. २९ । २९) गेहृयाय तु
(वा. सं. १६ । ४४) महर्धं वेदो भूयाः (वा. सं. २ । २१) इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि
ज्ञेयानि । ' अन्यहलसंयुक्तस्य ' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनात्रापि सम्बध्यते । तेन अग्निज्योतिः (वा.
सं. ३ । ९) इत्यादौ नातिप्रसंगः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्रान्यहलसंयु-
क्तस्य इति न सम्बध्यते । रेफोष्मान्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सटोऽस्यृतस्य (वा. सं. ९ ।
३३ ।) इत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं सिध्यति ॥ १ ॥

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥

धाव्या लुपं (वा. सं. १९ । २४) इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धय इदं सूत्रमिति ॥ २ ॥

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मऋकारैरेकार- सहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ आद्यान्तस्थादेशकयनानन्तरं अपरान्तस्थस्य रेफस्य अयुक्तो योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिस्तादृशस्य
जन्मभिः ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः पूर्ववत् । यथा विश्वदर्शतम् (वा.
सं. १२ । १११) इत्यत्र " दरेशतम् " इति पाठः, न तु रेफमात्रवदितः । एवं वर्षो वर्षीयसिं
(वा. सं. ६ । ११) बुहिरंसि (वा. सं. २ । १) इत्यादावपि बोध्यम् । वर्षीय च (वा.
सं. १६ । ३८) युजपतिर्हार्षीत् (वा. सं. १ । २) इत्यादावन्यहलो यकारस्य वकारस्य वा संयोगान्
एकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

एवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् ॥ ४ ॥

तृतीयान्तस्थस्य लकारस्यापि क्वचिद्व्यापुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा शतवल्श्या विरौ-
हतात् (वा. सं. १२ । १००) इत्यादौ " शतवल्श्याः " इति एकारसहितः पाठः ॥ ४ ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम् ॥ ५ ॥

एकारसहितोच्चारणादेशप्रसंगादिवं संयुक्तासंयुक्तस्य अविशेषेण सर्वत्र आदिमध्यावसानेषु एकारसहितोच्चार-
णम् । ऋताषाट् (वा. सं. १८ । ३८) सुज प्रशस्तदर्शतम् (वा. सं. ११ । ३७) कृणुहि
(वा. सं. ३ । २८) सामान्युग्भिः (वा. सं. २० । १२) इत्यादीन्युदाहरणानि बोध्यानि ॥ ५ ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ तृतीयान्तस्थादेशकयनानन्तरं अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य त्रिविधं त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चार-
णं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् । तदुक्तमन्यत्र— " वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुलघुलघुवृत्तः ।
३४७

आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते च लघूत्तरः ” (कैशवीयपरिभाषांकसूत्रे) इति । यथा व्रायवं स्थ देवो वः
सष्टिता (वा. सं. १।१) इत्यादि ॥ ६ ॥

अथो मूर्धन्योऽसंयुक्तस्य टुमृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

अथो अन्तस्यादेशकयनानन्तरं मूर्धन्यस्योऽभ्रणः पकारस्यासंयुक्तस्य टुं टर्णां ऋते विना संयुक्तस्य च खका-
रोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा सुहृत्क्षशीर्षां पुरुषः- (वा. सं. ३१।१) विभ्रुर्ष्वस्तवे
(वा. सं. १६।३) शप्प्याय च्चु- (वा. सं. १६।४२) इत्यादौ । टवर्गयोगे तु प्रत्युष्टम्- (वा. सं. १।७)
कृष्णोऽसि- (वा. सं. २।१) श्रेष्ठतमाय (वा. सं. १।१) इत्यादौ तु न भवति ॥ ७ ॥

अध्ययनादिकर्मसु ॥ ८ ॥

एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्चाध्ययनादिकर्मस्वंचेति नियम्यते । अध्ययनादिति आदिना यजनयाजना-
ध्यापनादिपरिग्रहः ॥ ८ ॥

अर्थवैलायां प्रकृत्या ॥ ९ ॥

इति द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ [२]

मन्त्रार्थवैलायां तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणोच्चारणम् ॥ ९ ॥ [१]

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथानुस्वारस्य ॠ इत्यादेशः शपसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातं
ह्रस्वदीर्घगुरुभेदेर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरो परे गुरुः पर-
सवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र ॥ १ ॥

पदाद्यस्यासंयुक्ताकारस्येपदीर्घता च भवतीषदीर्घता च भवति ॥ ३ ॥

इति तृतीया कण्डिका समाप्ता ॥

पदादौ विद्यमानस्यासंयुक्तस्य व्यञ्जनायुक्तस्य अकारस्येपदीर्घता भवति । अश्मुञ्जुर्म (वा. सं. १७।१) इत्यत्र शकारात्पूर्वः अकारः ईषदीर्घो न भवति, संयुक्तत्वात् । पदादौ विद्यमानस्येत्युक्त्या गोपतौ (वा. सं. १।१) इत्यादौ पकारोत्तराकारस्य न दीर्घता । अकारस्येत्युक्त्या च इरावती धेनु० (वा. सं. ५।१६) इत्यादौ इकारस्य न दीर्घता । किन्तु व्वसोः पुवित्रम् (वा. सं. १।२) इत्यादौ वकारोत्तराकारस्य पकारोत्तराकारस्य च दीर्घता । तथा च तयोः ईषदीर्घोच्चारणं यथा भवति तथा पठनीयम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अन्ते द्विरन्यासः परिसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीकाशीक्षेत्रवासिमहामहोपाध्यायपण्डितनित्यानन्दपर्वतीयकृतौ कात्यायनीयप्रातिशाख्यपरिशेषभूत-
त्रिकण्डिकप्रतिज्ञासूत्रपरिशिष्टस्य संक्षेपार्थसूक्तिरित्याख्या व्याख्या परिसमाप्ता ॥ इति शिवम् ॥

१-अहिमन्सूत्रे प्रदर्शिताः सर्वसाधारणाः स्वरसंस्कारनियमा उभयत्र मंत्रे ब्राह्मणे चोपयोक्तव्याः । उपक्रमे “ मंत्रब्राह्मणयो-
र्वेदानामेधयम् ” इति प्रतिज्ञातत्वात्तथा मन्थेऽपि तत्र तत्र मंत्रब्राह्मणे अधिकृत्य विधानदर्शनाच्च । विशेषनियमास्तु प्रातिशाख्ये
भाषिकसूत्रे स्वराङ्करो याज्ञवल्क्यशिक्षादौ च द्रष्टव्याः ॥

अथ त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तविषयानां अनुक्रमणिका ।

प्रथमकण्डिकायां विषयाः ।

सूत्रांकाः

- १-ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमप्रतिज्ञाकरणम्
- २-ब्राह्मणे स्वरसंख्याप्रदर्शनम्
- ३-ब्राह्मणस्वरविधाप्रकमाषिकसूत्रस्यावश्यकतानिरूपणम्
- ४-मन्त्रस्वरलक्षणसिद्धस्वरमनूय ब्राह्मणस्वरलक्षणनिरूपणम्
- ५-माषिकसंज्ञालक्षणकथनम्
- ६-तस्यैव निरूपणम्
- ७-आ, प्र, इत्यन्यतरोपसर्गपूर्वकः आख्यातपरश्च य उदात्तानुदात्तसन्धिः स न माषिक इति निरूपणम्
- ८-आ, प्र, उपसर्गपूर्वकः अनाख्यातपरः समासो न माषिक इति कथनम्
- ९-यस्य सन्धेः पूर्वं ह्रस्वः अकारः सः अपूर्वः समाससंधिर्न माषिक इति निरूपणम्
- १०-जात्यामिनिहितकैप्रप्रक्षिष्टाश्चेति चतुर्णां स्वरिक्षानां माषिकसंज्ञाविधानम्
- ११-उतो, यो, मो, नो, सो, एतेषां पञ्चानां ओकाराणां माषिकसंज्ञाविधानम्
- १२-केवलस्य ओकारस्य शाखांतरव्यवस्थया माषिकसंज्ञाविधानम्
- १३-माषिकस्योदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरकथनम्
- १४-मन्त्रे स्वरितानुदात्तयोः शतपथे उदात्तस्वरो भवतीत्युदात्तस्वरविधानम्
- १५-मन्त्रे यदनन्त्यमेकमुदात्तं तच्छतपथे अनुदात्तं भवतीति अनन्त्यस्यैकस्यैबिदात्तस्य अनुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १६-द्वयोर्विहूनां वा उदात्तानामेकत्र संयुक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मध्ये यदनन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तच्छतपथे अनुदात्तं भवति । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव । इत्येवमनुदात्तस्वरनिरूपणम्
- १७-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्तस्वरत्वकथनम्
- १८-प्रागुक्तलक्षणे माषिकस्वरे परे सति स्वरितस्यानुदात्तस्वरत्वविधानम्
- १९-माषिकस्वरितस्वरस्याभिनिघातः स्यात् । एवमभिनिघातेऽपि सति स्वरितत्वम् । इत्यभिनिहितस्वरितस्य माषिकसंज्ञाविधानम्
- २०-प्रागुक्तानां बहूनां पौर्वापर्येणावस्थितानां उत्तमात्पूर्वेषां अनन्तराणां जात्यन्तरेण व्यवहितानामनुदात्तानां कथनत्वविधानम्
- २१-उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
- २२-उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्य प्रागुक्तलक्षणे माषिके परे कम्पनत्वप्रकथनम्
- २३-अन्त्यस्योदात्तस्य अनुदात्तो भवतीति एकेषां धननिरूपणम्

द्वितीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-ब्राह्मणापनिहृत्यर्धकं मन्त्रसमाध्यापंतरागानार्धकं सूत्रम्

- २-१७ “ अर्थादिः ” इति सूत्रमात्म्य-“ अनुबंधः ” इत्येतत्सूत्रपर्यन्ता षोडशसूत्री ह्यादिपदेभ्यः परस्याख्यातस्य अनुदात्तस्वरविधायिका, इति निरूपणम्
 १८-षोडशसूत्र्यां “ हि ” एतत्सूत्रोपक्रमा पंचदशसूत्री तत्तत्स्वपदादारम्य आषोडशादक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरविधायिकेति निरूपणम्
 १९-आपञ्चविंशदक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति मारद्वाजमतप्रदर्शनम्
 २०-आद्वात्रिंशदक्षरात्परस्याख्यातस्यानुदात्तस्वरत्वमिति, औपशिविमतप्रदर्शनम्
 २१-ह्यादिभियोगे सति ईधन्मर्यादायां स्थितयोर्द्वयोर्बहुनामाख्यातानां वा पंचविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं चानुदात्तस्वरो भवतीति विधानम्
 २२-प्रागुक्तमर्यादास्थानि सर्वाण्यपि आख्यातानि ह्यादीनामन्यतमयोगे सति अनुदात्तानि भवन्ति, इत्यौपशिविमतप्रदर्शनम्

तृतीयकण्डिकायां विषयाः ।

- १-६-विनियोगादिषु निमित्तेषु सत्सु पूर्वस्याख्यातस्य न विकारो भवतीति प्रतिपादनम्
 ७-ह्यादीनामन्यतमस्य योगे परिसमाप्त्यर्थत्वे च सति बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन तद्योगस्तस्याख्यातस्यानुदात्तो भवति, न समीपवर्तनामन्येषामाख्यातानाम् । इति ह्याद्यन्वयाख्यातस्यानुदात्तविधानं तदितरेषामाख्यातानामनुदात्तत्वनिषेधकरणं च
 ८-आख्यातसम्बन्धे सति यदाजगल्पात्कं च द्विरुक्तं पदं तत्र यदेवाख्यात्कं तस्य प्रकृतिस्वरकथनम्
 ९-अनाख्यातसम्बन्धे सति अजादि अनजादि च समसंख्यमात्रं यत् द्विरुक्तं पदं तत्र पूर्वं पदं प्रकृतिस्वरवदेवेति निरूपणम्
 १०-नामाख्यातोपसर्गनिपातात्मकं चतुर्विधं पदं मन्त्रे यथार्थं स्वरतो विद्यमानं तद्भाषणे मन्त्रस्वरादिपर्यस्तस्वरं भवति, इत्येतत्प्रतिपादनम्
 ११-ह्रस्वस्य दीर्घस्य च कण्ठ्यस्याकारस्य सवर्णे परे सति ‘ अर् ’ इत्यागमविधिनिरूपणम्
 १२-स्वरयोन्तरा वर्तमानस्य वकारस्य लोपो भवतीति प्रतिपादनम्
 १३-उक्ताभ्यां स्वरसंस्कारनियमान्ध्यामन्योऽनुक्तः स्वरसंस्कारनियमः व्याकरणप्रातिशाख्यादेः सामान्यशास्त्राद्बोध्य इति निरूपणम्
 १४-अ, इ, उ, ऋ, लृ, इत्येतेषां पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकं अष्टादश भेदाः । ए, ऐ, ओ, औ, एतेषां चतुर्णां सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा इत्यादिनिरूपणम्
 १५-ताण्डिनां मालुविनां च ब्राह्मणस्वरः शतपथवत् इति प्रतिपादनम्
 १६-२५-“ सप्त साम्नाम् ” इत्यारम्य-“ निषादः सर्वत इति ” इत्यन्तायां दशसूत्र्यां सामगानस्वरविधानम्
 २६-चरकाणां ब्राह्मणस्वरे तन्मन्त्रसामान्यस्वरप्रतिदेशविधानम्
 २७-चरकभेदानां खण्डिकेयानां औलीयानां च ब्राह्मणे उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितः प्रचित्तथेति चातुःस्वर्यं, कचित् त्रैस्वर्यमप्येतन्निरूपणम्
 २८-उक्तव्यतिरिक्तानामन्येषामाश्वलायनादीनां ब्राह्मणे तानः स्वर एवेति विधानम्
 २९-षडंगानां षडुपांगानां च तानः स्वर एवेति विधानम्
 इति त्रिकण्डिकभाषिकसूत्रोक्तानां विषयाणाम् अनुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीशः शरणम् ।

भाषिकसूत्रविषये किञ्चिदावेदनम् ।

अयि विज्ञाः पाठकमहाभागाः ! भवद्दस्ते समाभ्यं सस्वरं समग्रं शतपथब्राह्मणं विन्यस्तम् । तस्य चाध्ययना-
ध्यापनं सस्वरमेवापेक्ष्यते । अन्यथा “मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ” इति । अत्र च मन्त्र इति पदं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं वेदैकदेशत्वाद्ब्राह्मण-
स्येति । एवं च पाणिनीयशिक्षया दर्शितया दिशाऽर्थान्तरसंभावनेन महती विपदापद्यते । किं बहुना स्वरसमुदायो
वेदस्य वेदत्वावेदकः । तथाच ज्ञापितं पूर्वतन्त्रे कल्पसूत्राधिकरणे श्रीजैमिन्युषिणा “ प्रयोगशास्त्रमिति चेत्ता-
सन्नियमात् ” (जै. सू. १ । ३ । ४) “ असनियमात्स्वरैरनिबद्धत्वात् ” इति हि तद्व्याख्याने श्रीशबर-
स्वामी व्याख्यत् । एतेनैतदुक्तं भवति—यत्र स्वरनिबद्धत्वं तत्रैव वेदत्वं, यत्र च तदभावस्तत्र वेदत्वाभावः ।
अनया चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्या स्वरसंबद्धत्वं वेदत्वावेदकमिति सिध्यति ।

किञ्च स्वरसमुदायो वेदस्य सम्पद्वूपः । दर्शितं च स्वयं शतपथश्रुत्या “ श्रीर्वै स्वरः ” (श. प. १ । ४ । १ । १०)
अत्र सायणः “ (यः) उदात्तादिलक्षणः ‘ स्वरः ’ सः ‘ श्रीर्वै ’ वेदवाक्यस्य सम्पद्वूपः ” इति व्यावचक्षे ।
शतपथब्राह्मणस्य स्वरसम्पत्तेर्यथार्यावबोधकं चैतद्भाषिकं सूत्रम् ।

अमुष्य समाभ्यभाषिकसूत्रस्य प्राथमिकं मुद्रणं कारीस्थचौलन्वासंस्कृतसीरिज्जयन्शालये सम्पन्नम् । परन्तत्र
सूत्रभाष्योदाहरणानां मध्ये ‘ अन्यद्भुक्तमन्यद्वातम् ’ इव परस्परसम्बद्धता मर्षस्पृशा दृशा पश्यद्भिः प्रतिपदं
स्पष्टैव प्रतिपद्यत एवेति । ततो नितरामुद्दिग्मानसा वयमजस्रं श्रममधिष्ठाय सूत्रभाष्यानुसारिणीं सरणिमुदाहर-
णानां यथाबोधं निर्देष्टुमुरिच्छितयतनाः ‘ कियतीं सफलतामुपगता इति सानुग्रहं समीक्षणेनैवास्य जानीयुस्तत्त्व-
विदो जनाः ।

तस्य भाषिकसूत्रस्य चाध्ययनमध्यापनं शतपथब्राह्मणसमकालमेव विधेयम् । अतस्तदन्त इदं भाषिकसूत्रं
श्रीमदनन्तदेवभाष्यसंबलितं संगृह्यते । तस्माच्च यथावत्स्वरज्ञानं सम्प्राप्य स्वरसहितं शतपथब्राह्मणं पठन्तु पाठयन्तु
॥ विज्ञाः पाठकमहाभाग इति तान्सम्प्रार्थये ।

कल्याणनगर्याम्
दि. धा. शु. १९ मौमे.
शके १८९१

}

विद्वद्दशवंदः—
श्रीक्षेत्रनासिकनिवासी वारेङ्गयुपाहः
वेदिकतिलकश्रीमदण्णाशास्त्रिणः
श्रीधरशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

अथ श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं
अनंतदेवीयभाष्ययुतं
भाषिकपरिशिष्टसूत्रं प्रारभ्यते ।

वन्दे विष्णुं सदानन्दं भक्तकल्पमहीरुहम् । यच्छायाभाश्रितैर्लभ्यं नरैर्यच्चतुष्टयम् ॥ १ ॥
कुपिताहिकृपान्छाया समीकृत्यापरं सुखम् । सेवन्ते तत्पदं घृतास्तमनन्तं मजेऽन्वहम् ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्यं मुनिं नत्वा कात्यायनमुनीनपि । व्याख्यास्ये भाषिकं सूत्रं कात्यायनमुनीरितम् ॥ ३ ॥
मन्त्रलक्षणभिन्नत्वाच्छतपयब्राह्मणस्य तु । तद्दृश्याय मुनिना प्रणीतं भाषिकं खलु ॥ ४ ॥

तस्येदमादिमं सूत्रं-

अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः ॥ १ ॥

अपशब्दस्यानन्तर्यमर्थः । अयं मन्त्रलक्षणप्रणयनानन्तरं शतपयब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः क्रियते इति सूत्र-
शेषः । मन्त्रलक्षणानन्तर्यं चैतस्य भाषिकलक्षणस्य संस्कारप्रस्थानादेव ज्ञायते । तथा हि वक्ष्यति “ जात्याभि-
निहितश्रेप्रप्रश्लिष्टाश्च ” (मा. सू. १।१०) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धं जात्यादिकमनूय भाषिकसंज्ञाम्, तथा
“ स्वरितानुदात्तौ च ” (मा. सू. १।१४) इति सूत्रेण पूर्वसिद्धौ स्वरितानुदात्तावनूय ब्राह्मणे उदात्तं विधा-
स्यति । तेन तदुपजीव्यत्वात्तदानन्तर्यमेतस्य साधूक्तम् ॥ १ ॥

द्वौ ॥ २ ॥

ब्राह्मणे-उदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरो वेदितव्यौ ॥ ३ ॥

उक्तो मन्त्रस्वरः ॥ ३ ॥

मनु-मन्त्रलक्षणे प्रातिशाख्यस्य द्वितीयाध्यायादौ स्वरनियमस्याभिहितत्वात्तेदमारब्धव्यम्, निराकांक्षत्वा-
दित्यत आह-उक्तो मन्त्रस्वर इति । न च-पूर्वोक्तेदमन्यथासिद्धम्, पूर्वोक्तलक्षणस्य मन्त्रविभाग-
विषयत्वात् । अतो निराकांक्ष्यामावाद्भक्तव्यमेवेदम् । किंच “ कण्ठ्य ऋकारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४।४९)
इति विद्यमाने यत्किञ्चर्तुषु क्रियते (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।१२) तथुर्धर्णां तथा मनु-
प्याणाम् (मा. श. प. ब्रा. १।४।१।२।२१) इति । तथा-“ वयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ”
(प्राति. सू. ४।१।२९) इति सूत्रे विद्यमाने इन्द्रश्चैव पृज्जापतिश्च त्रयास्त्रिंशशाविति (मा. श.
प. ब्रा. १।४।६।९।३) इति । तथा-नियुद्भिर्घायविह ता विमुञ्चेति (मा. श. प. ब्रा. ४।४।
१।१९) इत्येवमादौ संस्कारयैलक्षण्यादर्शनाच्चारब्धव्यमेवेदम् ॥ ३ ॥

१-प्रातिशाख्यस्यादिमे सूत्रे मन्त्रब्राह्मणोपयोग्यसाधारण्यच्छब्दस्यदोषादानस्वरप्राज्ञापिदस्यादिमे सूत्रे वेदेकदेशवचनब्राह्मणपदो-
पादानस्वरसाचैतद्भाषिकं प्रातिशाख्यस्य परितोपभूतमिति प्रतीयते । ततथास्याध्ययने प्रातिशाख्यस्याध्ययनानन्तरं कर्तव्य-
मित्यवबोधायम् ॥

तेनात्र सिद्धम् ॥ ४ ॥

ननु—'उक्तो मन्त्रस्वरः' इति न वक्तव्यम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादित्यत आह—तेनात्र सिद्धम्—इति ।
तेन मन्त्रस्वरलक्षणेन सिद्धं स्वरमनूयात्र शतपथब्राह्मणे स्वरलक्षणं प्रणीयत इति सूत्रशेषः ॥ ४ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रक्रियालक्षणसूत्राणि ।

तत्रादौ संज्ञोच्यते—

उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्संधिः ॥ ५ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्युदात्तानुदात्तौ पूर्वं कथितौ तयोः संधिस्तत्संधिरेकवर्णरूपः स भाषिकसंज्ञः स्यात् ।
संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र (भाषि. सू. १ । १३) मविव्यति । यथा—अर्य्युमा । आर्युः । मा-नो मित्रो
व्युरुणोऽ अर्य्युमाऽऽर्युः (मा. श. प. १३।१।१।७) तथा—भासा । अन्तरिक्षम् । भासा-
ऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ९ । २ । ३ । ३४) तथा—गह्वरेष्ठा । तुमम् । गह्वरेष्ठोमम् ।
(क. श. प. मा.) इत्यादि स्वबुद्ध्या ज्ञेयम् । उदात्तग्रहणं किं ? बुद्धयस्तु । अगते । तुद्धय-
स्वाम्ने—(मा. श. प. ८ । ६ । ३ । २३) अत्र द्वयोरुदात्तयोर्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । अनुदात्तग्रहणं
किं ? न । अर्प । स्वय्यन्तो नृपेक्षन्ते (मा. श. प. मा. ९।२ । ३ । २७) अत्र द्वयोरुदात्तयो-
र्भाषिकसंज्ञा मा भूदिति । उदात्तानुदात्तौ किं ? ज्ञानुवेदः । अवाद् । त्वममर्द्धैलितो जातवेदो-
ऽवाद् (कण्व. श. प.) अत्रानुदात्तोदात्तसंधित्वान् भाषिकसंज्ञा । संधिरिति किं ? ध्रुवा ।
असुडन् । ध्रुवाऽअसदन्ति (मा. श. प. १ । ३ । ४ । १९) का । ईम् । काऽईमरे
पिशङ्गिलेति (मा. श. प. १३ । ९ । २ । १८) अत्र—असंधित्वान् भाषिकसंज्ञा ॥ ५ ॥

अयेह कथं मवितव्यम्—उड्विषः स्तभानान्तरिक्षम् । (मा. श. प. मा. ९ । ९ । १ । १९)
इत्यादावित्यत आह—

अनुदात्तावन्तरेणोदात्तः ॥ ६ ॥

अनुदात्तोदात्तयोः पूर्वमेकादेशः तस्मिन्सति—“ उदात्तवानुदात्तः ” (प्राति. सू. ४ । १२२) शयु-
दात्त एव तत्र भवतीति सूत्रशब्देकादेशसंधिर्भाषिकसंज्ञो भवतीत्युक्तवान् ॥ ६ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाया अपवाद्सूत्राणि ।

एवं भाषिकसंज्ञामुक्त्वा कचिदपवादमाह—

आप्रपूर्वं आख्यातपरो न ॥ ७ ॥

आत्र—उपसर्गो पूर्वं यस्य म आप्रपूर्वं । आप्रपातं परं यस्य सः आप्रपातपरः । आप्रपूर्वं आप्रपात-
पर उदात्तानुदात्तसंधिर्भाषिकसंज्ञो न स्यात् । यथा—आ । अप्रपाः । अप्रपात्ता ह्यायापृथिवी (मा.
श. प. मा. ४ । ३ । २ । १०) म । सुभ्रासि । अप्रये त्या सुभ्रं पृषोभासीति (मा. श. प.
मा. १ । १ । ३ । ११) म । अप्र्यंशु । मयिता अप्र्यंशुति (मा. श. प. मा. १ । ७ । १४)
आप्रपूर्वं इति किं ? ध्रुवा । असि । ध्रुवाऽसि (मा. श. प. मा. ७ । ४ । २ । ९) पृषा ।
असि । पृषाऽसि (मा. श. प. मा. १४ । २ । १ । ९) युन्ता । असि । युन्ताऽसि (मा.
श. प. मा. ९ । ३ । १ । १) कृमा । असि । स्यधुया कृमाऽसि (मा. श. प. मा. ९ । १ । १ । ९)

आख्यातपर इति किं ? आ । अयम् । आयं गौः पृश्निरक्रमीत् (मा. श. प. ब्रा. २।१।१०।२९)
 ओ । इदम् । अहाहेदुमगन्म (मा. श. प. ब्रा. ३।१।१।११) प्र । डुवे । ज्येष्ठे भुगाय
 (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) अत्र न निषेधः ॥ ७ ॥

समासश्चानाख्यातपरोऽपि न ॥ ८ ॥

चकार आप्रयोऽपसर्गयोऽनुकर्षणार्थः । आप्रपूर्वः समासश्च अनाख्यातपरोऽपि न माधिकसंज्ञः स्यात् ।
 अनाख्यातग्रहणं—आख्याताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अपिशब्द आख्यातपरो यदि समासे दृश्यते सोऽपि न माधिक-
 संज्ञः स्यादित्येतदर्थः । आ । इष्टाः । एष्टा रायुः (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) आ सयक्
 इष्टा एष्टा इति समासः । आ । इष्टयुः । एष्टयो नाम् (मा. श. प. ब्रा. ९।४।१।१२) । प्र ।
 इष्टः । ज्येष्ठोऽ अग्ने (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।४०) प्र । इष्ट्यै । आ । इष्ट्यै । ज्येष्ठ्याऽ
 एष्ट्यै (मा. श. प. ब्रा. ८।१।४।८) समास इति किं ? आ । इदम् । एदम्बुर्हिर्निपीदत्
 (कण्व. श. प. ब्रा.) प्र । डुवे । ज्येष्ठे भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) इति ॥ ८ ॥

अपूर्वश्च समासो नैव ॥ ९ ॥

अ इति—ह्रस्वाकारो गृह्यते । तथा च—अकारः पूर्वो यस्य सन्धेः सोऽयमपूर्वः । सादृशसमाससंधिर्न माधिक-
 संज्ञः स्यात् । विश्व-आयुः । सर्व-आयुः । सु नो विश्वायुः सप्प्रथाऽहुतिं सु नः सर्वायुः
 सप्प्रथाऽ हुति (मा. श. प. ब्रा. १४।३।१।१८) विश्व-आयुर्यत्येति बहुव्रीहिसमासः । तथा—
 शत-आयुषम् । शतायुषं कृणुहि चोद्यमानः (मा. श. प. ब्रा. ७।९।२।१७)
 चित्र-ऊतयुः । चित्रोतयो वामजाताः (मा. श. प. ब्रा. ७।३।१।११) । बृद्ध-आयुम् ।
 बृद्धायुमनु बृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः (मा. श. प. ब्रा. ३।६।१।२४) अपूर्व इति
 किं ? द्विवि-इव । द्विवीच चक्षुराततम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) ह्रस्वपूर्व इति किं ?
 माता-इव । मातेव पुत्रमुपधिष्णी (मा. श. प. ब्रा. ७।१।१।४३) पिता-इव । सु नः
 पितृषु सूनवेऽग्ने (मा. श. प. ब्रा. २।३।४।३०) ब्वस्ना-इव । ब्वस्नेषु द्विक्रीणावहै
 (मा. श. प. ब्रा. २।९।३।१७) समास-इत्यनुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं—अकारपूर्वसंविमात्रप्रतिप-
 ष्यर्थम् । तेन—इह-इह । इहेर्षा कृणुहि भोजनानि (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।२४)
 इत्यादि सर्वमुदाहरणं ज्ञातव्यम् । नशब्द एवशब्दश्चानवधारणार्थो । नेव. षाऽइदमुग्नेऽसदासीनेव
 सदासीत् (मा. श. प. ब्रा. १०।३।९।१) नेत्यनुवर्तमाने पुनर्नेति वचनमुत्तरत्र प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ।
 इति ॥ ९ ॥

जात्याभिनिहितस्यैप्रप्रसृष्टिश्च ॥ १० ॥

चशब्दो माधिकसंज्ञानुकर्षार्थः । जात्यादयश्चत्वारः स्वरिता माधिकसंज्ञाः स्युः । तल्लक्षणानि तु पूर्वमेवामिहि-
 तानि । “ एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ” (प्राति. सू. १।१।११) “ एदोऽभ्यामकारो लुगभिनिहितः ”

१-समासश्चात्र अपूर्वः प्रपूर्वः सुबन्तेन इदन्तेन वा सह भन्तव्यः ॥
 २-अस्यादाहरणमन्वेष्टव्यम् ॥
 ३-नेत्युदासम् । इत्येत्यनुदासम् । तत्सन्धिर्माधिक इति यावत् ।
 ३३२५

(प्राति. सू. १११४) "युवर्णो यवौ क्षैप्रः" (प्राति. सू. १११५) "श्वर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रलिलः" (प्राति. सू. १११६) इति । क्रमेणोद्गहरणानि तत्र जाल्यो यथा—ध्यान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८) भूर्भुवः स्वगिति तुया समृद्धयाऽऽशिष्यमाशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।१) अमिनिहितो यथा—प्रसुवेऽखिनोर्वाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७) पूष्णेऽग्नये स्वाहेति (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।१४) वेदोऽसि येन त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।५।२।२२) कोऽसि कतमोऽसि (क. श. प. ब्रा.) क्षेप्रो यथा उंयवकं यजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।२२) इवन्नः सर्पिःपुरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।२४) इत्यादि । प्रलिलो यथा सधुस्थेऽ आङ्गिरस्वदुर्भीन्धतामुखे (मा. श. प. ६।५।४।५) द्विविध उल्लुगुत्तमम् (मा. श. प. ब्रा. ३।७।१।१८) जात्यर्क्षप्रयोः "स्वितानुदात्तौ च" (भाषि. सू. १।१४) इत्यनेनोदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणं पूर्वस्य निर्वोत्सिद्धवर्णम् । अमिनिहितप्रलिलयोस्तूदात्तानुदात्तसंघित्वाद्भाषिकसंज्ञायां प्राप्तायां अन्यत्र भाषिकसंज्ञाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं पुनर्ग्रहणम् । तेनात्र न संभवति । सवित्तोऽसि सत्युप्रसवऽ इति (मा. श. प. ब्रा. ९।४।४।९) इत्यादि हि सोमोऽइन्द्रोऽवित्तोऽसि सुन्वतो वृक्षवर्हिषऽइति (मा. श. प. ब्रा. १।३।१।१९) आहुमजानि गर्भधम् (मा. श. प. ब्रा. १।३।२।८।९) इति ॥ १० ॥

उतो यो मो नो सो च ॥ ११ ॥

उतो यो मो नो सो इत्येतेषां पंचानामोकारो भाषिकसंज्ञः स्यात् । यथा—एतन्नमस्करोत्युतो तऽट्टववे नमः (मा. श. प. ब्रा. ९।१।१।१४)—यो मुम तनूरेषा सा त्वुयि (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।९) मोऽअहं तुव वधीरुं विवेदेय (मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।१२) नोऽपचासाधुना कुनीयान् (क. श. ब्रा.) सोऽष्टेशोऽमषत् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ ११ ॥

ओञ्चैकेषाम् ॥ १२ ॥

ओञ्कारश्च केवलो भाषिकसंज्ञः स्यात्, एकेषामाचार्याणां मतेन । एकशब्दोऽत्रैकदेशवचनो, न मुख्यवचनः । तेन कण्वाचार्यमते न भाषिकसंज्ञ इत्यर्थः । यथा—सप्तदशाक्षराण्योऽश्रावयेति (कण्व. श. प. ब्रा.) बोधयन्तातिथिर्भोऽस्मिन् (कण्व. श. प. ब्रा.) एकेषां किं कण्वाणां भा भूदिति । ता वाऽपताः पुत्र व्याहृतय ओऽश्रावयस्तु श्रौषद् यजयेद्यजामहे श्रौषद् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १२ ॥

अथ भाषिकसंज्ञाप्रयोजनप्रकरणम् ।

अपेदानी भाषिकसंज्ञाप्रयोजनमाह—

उदात्तमेतत् ॥ १३ ॥

पदेतत् "उदात्तानुदात्तौ" (भाषि. सू. १।४) इत्यादिप्रबंधेन भाषिकसंज्ञमुपक्रान्तं तदुदात्तं

स्यात्-ब्राह्मणे । यथाक्रममुदाहरणानि । यथा-मा नो मित्रो वरुणोऽअर्च्यमाऽयुः (मां. श. प. ब्रा. १३।१।१।१७) भ्रासांऽन्तरिक्षमां पृणं. (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) चित्रा-
माहं वृष्टे सुमतिम् (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)-सिंह हृष्टं सेमं पात्वुहसः
(मा. श. प. ब्रा. १२।७।३।२१)-धान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१।
१८)-भूर्भुवः स्वरिति नृया समृद्धयाऽऽशिषमांशास्ते सुप्रजाः (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।
१।१)-अमसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।१७)-व्वेदोऽसि-धेन-
त्वम् (मा. श. प. ब्रा. १।९।२।२३)-अयम्बकं वजामहे (मा. श. प. ब्रा. २।६।१।२।
१२)-हवन्नः सर्पिपुरासुतिरिति (मा. श. प. ब्रा. ६।६।२।१४)-अङ्गिरस्वृद्धमीन्धता-
मुखे (मा. श. प. ब्रा. ६।१।४।९) इति ॥ १३ ॥

स्वरितानुदात्तौ च ॥ १४ ॥

मन्त्रविषये यौ स्वरितानुदात्तावुक्तौ तावपि शतपथब्राह्मणे उदात्तौ स्तः । तत्र स्वरितो यथा-अथैनां
वाचयत्युक्नुकर्म कर्मकृत इति (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।२९)-वृाजेवाजेऽवत
वाजिनो नः (मा. श. प. ब्रा. १।१।१।२४)-अग्ने नृय सुपथा रायेऽस्मान् (मा.
श. प. ब्रा. २।६।३।११)-एष ते रुद्र भागुऽआखुः । (मा. श. प. ब्रा. २।६।२।१०)-
एष ते निर्ऋते भागस्तुभृषस्व । (मा. श. प. ब्रा. १।२।३।३)-सह वाचा मयोभु-
वेति । (मा. श. प. ब्रा. २।१।२।२९) इति ॥ १४ ॥

उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम् ॥ १५ ॥

मन्त्रधर्मेण यदुदात्तमिहितं तच्छतपथब्राह्मणेऽनुदात्तं स्यात् । अनन्त्यम्-अन्ते स्थितमन्त्यं तद्वर्षमन्-
त्यम् । अनवसितमित्यर्थः । यथा-डुडे रुन्ते हृष्ये क्राम्ये बुन्द्रे ज्योतेऽदिति मुरस्वति मुहि
व्विश्रुति । (मा. श. प. ब्रा. ४।१।८।१०)-स्वान भ्राज्राङ्घारे वृम्भारे हस्त सुहस्त ।
(मा. श. प. ब्रा. ३।३।१।११)-उक्षुर्मिब्रस्य वुरुणस्याग्नेः । (मा. श. प. ब्रा. ४।३।१।१०)-
विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । (मा. श. प. ब्रा. ३।६।३।११)-विश्वश्रुमाद्विषित्वे
सुनीषा । (कप्वः श. प. ब्रा.) इति ॥ १५ ॥

अन्त्यं संहतानाम् ॥ १६ ॥

द्वयोर्द्वैनामुदात्तानामेकत्र युक्तानां पौर्वापर्येणावस्थितानां मन्त्रे यदनन्त्यमुदात्तं मन्त्रे, तद्ब्राह्मणेऽनुदात्तं
स्यात् । पूर्वेषामुदात्तानां स्वरविशेषानुपदेशान्मन्त्रस्वर एव मन्त्रेति । यथा-आयुह्मन्त्राहणः । (मा.
श. प. ब्रा. १३।१।१।११)-व्रते तवानागसोऽदितये स्यायेति । (मा. श. प. ब्रा.
६।७।३।८)-स्वाजीरे उवाचीरे न्युष्ये गुव्यऽ इति । (मा. श. प. ब्रा. १३।२।६।
८)-आ या दाम्भास्या ष्यथिवीम् । (मा. श. प. ब्रा. ८।७।३।१३)-अग्ने युक्त्वा
हि ये तुव । (मा. श. प. ब्रा. ७।१।१।३३) इत्यादि-विवेकत्वम् ॥ १६ ॥

अयेदानीं भाषिकसंज्ञे परे-विशेषमाह-

भाषिके चोभयेषाम् ॥ १७ ॥

“उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्निः”-(भाषि. सू. १।४) इत्यादिना भाषिक उक्तः । तस्मिन्परे-
उभयेषामुदात्तानामनुदात्तानां चानुदात्त एव स्यात् । तत्रोदात्तानां यथा-चित्रामाहुं व्युष्टे सुमतिम् ।
(मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३८)-सिंहः सेमुं पात्वुः हसः । (मा. श. प. ब्रा. १।२।३।२१)
भ्राताऽन्तरिक्षमा पृण (मा. श. प. ब्रा. ९।२।३।३४) मा नो मित्रो व्यरुणोऽ अर्घुमाऽऽयुः
(मा. श. प. ब्रा. १।३।१।११७) ध्रान्यमसि धिनुहि (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।१८)
पवित्रे स्थो व्येषुणव्याविति (मा. श. प. ब्रा. १।३।३।१) अमित्यन्देवुः सवितारमोष्योः
(मा. श. प. ब्रा. ३।३।२।२) तास्वेनं वाचयति निग्याभ्या स्थ (मा. श. प. ब्रा. ३।९।
४।७) पयस्या बृहस्पतये (कण्व. श. प. ब्रा.) स्तऽउपस्याः (कण्व. श. प. ब्रा.
) इत्यादि । मन्त्रलक्षणेनानुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनरनुदात्तादिविधानं “स्वरीतानुदात्तौ च”

(भाषि. सू. १।४) इत्यस्यापवादार्थम् ॥ १७ ॥

एकस्यापि ॥ १८ ॥

एकशब्दोऽत्र उक्तान्यवचनः । आभ्यामेक इतिवत् । तदन्वयश्च स्वरित एव । तथा चोदात्तानुदात्ताभ्यामेकोऽप्यः
स्वरितस्तस्यापि भाषिके परेऽनुदात्तादेशः स्यात् । यथा-नुमो भूत्ये वेदं चकारेति (मां. श. प.
ब्रा. ७।२।१।१७) एष्टा रायः प्रेषे मुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३।४।३।२१) भूर्भुवः स्वरिति
(मा. श. प. ब्रा. २।३।९।१) स्वरितस्योदात्तानुदात्तोभयसम्प्रयोगे जाते “भाषिके चोभयेषाम्” (भाषि.
सू. १।४) इत्यनेनैव निघाते सिद्धेऽपि यदारभ्यते पुनस्तद्भाषयति निहन्यमानोऽपि केनचित्प्रकारेण केन-
चिन्निमित्तेनाप्यं स्वरित एवेति ॥ १८ ॥

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्युच्यते-

स्वरितस्य चाभिनिहितस्य ॥ १९ ॥

स्वरितस्वरस्य भाषिकस्याभिनिघातः स्यात् । एवं निघातेऽपि सति स्वरितत्वं स्वरितस्य चाभिनिहित-
त्वम् । अभिनिहितस्य भाषिकसंज्ञा भवतीति भावः । यथा-प्रसवेऽश्रिनोर्बाहुभ्याम् (मा. श. प. ब्रा.
१।३।२।१७) पृष्ठऽहृत्यस्यै ह्येनं पृष्ठऽआधुत्तेऽश्रिमनाऽमञ्जारायादधऽइति (मा. श. प.
ब्रा. २।१।४।२८) सरस्वत्यै पूणेऽनुये स्वाहेनि (मा. श. प. ब्रा. ३।१।४।९) इति ॥ १९ ॥

तेषां च प्रागुक्तमादनन्तराणां च कम्पनम् ॥ २० ॥

तेषां च प्रागुक्तानां बहूनां पूर्वोपर्येणावस्थितानामुत्तमालपूर्वेषामनन्तराणां जात्यन्तरेणाव्यवहितानामनुदात्तानां
कम्पनं स्यात् । कम्पनं नाम-अनुदात्तादरि-अनुदात्तम् । यथा-प्रतिष्ठापयति म्युष्णाः स्वाहेति

१-‘चित्रामाहुम्’ इत्यत्र २ आ-अहम्’ इति संज्ञा भाषिके परे ‘या’ इत्यस्यानुदात्तत्वम् ।

२-अभ्यामेकस्य निघातेन स्वरितनिघातेन स्वरितनिघातः । ततो भाषिकसंज्ञाभावात् । तेन स्वरितेऽपि परे पूर्वस्यानुदात्तनाम्यव-
धिनि भावः । निघातोऽनुदात्त इति नार्थान्तरम् ॥

(मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । २ । १९ । २०)—युद्धैवोद्वेत्यथ वसन्तः (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । ३ । ९)—अद्वा हि तद्यन्मुन्योऽद्वा तद्यदात्मा (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । १ । २९)—आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः (मा. श. प. ब्रा. १० । ९ । ४ । ४)—सैषा शुभ्येव विद्या तपति (मा. श. प. १० । ३ । ४ । २)—एवमुक्तेकेष्टकः (मा. श. प. ब्रा. १० । ३ । ४ । २२)—सो-
ऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् (मा. श. प. ब्रा. १ । १४ । ४ । २ । १) इत्यादि ॥ २० ॥

उदात्तपूर्वस्यानुदात्तस्य च ॥ २१ ॥

उदात्तः पूर्वं यस्यानुदात्तस्य सोऽयमुदात्तपूर्वः । तादृशानुदात्तस्य माधिके परे कम्पनं स्यात् । यथा—
किञ्चन—आममुत् । मा भेर्मा रोद्ध्मो च नः किञ्चनाममदिति (मा. श. प. ब्रा. ९ । १ । १ । २४) याम् । उत । इमाम् । अ दाधार पृथिवीन्द्यासुतेमामिति (मा. श. प. ब्रा. ७ । ४ । १ । १९) इति ॥ २१ ॥

उदात्तपूर्वस्य स्वरितस्यापि च ॥ २२ ॥

उदात्तः पूर्वं यस्य स्वरितस्य स उदात्तपूर्वः । तादृशस्य स्वरितस्यापि माधिके परे कम्पनं स्यात् । अनुदात्त-
तरत्वं भवतीत्यर्थः । यथा—नुमो भूयै येडं चकारेति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १७)—
एष्टा रायः प्मेये भुगाय (मा. श. प. ब्रा. ३ । ४ । ३ । २१) इति ॥ २२ ॥

अत्रान्यस्योदात्तस्यानुदात्तताम्प्रत्येके विवदन्ते ॥ २३ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे प्रथमा कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अत्रान्यस्योदात्तस्य सतः—अनुदात्ततां प्रत्येके आचार्या विवदन्ते । एकशब्दोऽत्र मुख्यवचनः । तेन
काष्णानां मतमिदमिति गम्यते । यथा—“ तस्मात्कुर्याद्वैतस्य पुरुषस्य बाहू ” (कण्व. श. प. भा.)
) रोचुनाऽस्य प्राणादपानुती (कण्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ २३ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनागदेवसुतश्रीभदन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये प्रथमा
कण्डिका परिसमाप्ता ॥ [१]

अथ द्वितीया कण्डिका ।

अथ मन्त्रगतानामाख्यातानां स्वरविकारप्रकरणम् ।

अथाख्यातपदविकरणाः ॥ १ ॥

आख्यातं च तददं चेति विग्रहः । तस्य विकरणा विकाराः आख्यातपदविकरणाः । के पुनस्ते ? “ हि ”
(भाषि. सू. २ । ४) इत्यादयो वक्ष्यमाणाः । अथशब्दोऽत्राधिकारान्तर्ज्ञापनार्थः । ब्राह्मणाधिकारो निवृत्तः ।
अथेदानीं मन्त्रलक्षणसामान्याये आख्यातपदविकरणा व्याख्यायन्ते । आख्यातपदलक्षणमन्यत्रोक्तं—“ क्रिया-

वाचकमाख्यातं निर्गतो न विशिष्यते । त्रीनत्र पुरुषान्वक्ति कालतस्तु विशिष्यते ” इति । कः पुनरस्यपत-
 पदस्य विकारः ? (मन्त्रे) अनाख्यातात्परस्याख्यातपदस्यानुयाजत्वमविकारः । शेषो विकारः । ननु—प्रातिशाक्ये
 एव—“ प्रहृत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ” (प्राति. मू. ६ । ११) इति प्रहृत्य—आख्यातपदविकरणमुक्तम् ।
 एवं सति हि पुनर्वचनमनर्थकमिति चेदत्रोच्यते । तत्राभिनिहितेभ्योऽभिव्यक्ता एव वक्तव्याः । ते यदि शुद्धा अभि-
 धीयेरंभदाऽभिनिहितानां परिमंन्यानमाशंकयेत् । अनस्तदोषं परित्रिहींरुवाचार्थोऽभिनिहितानभिनिहितसाधारण-
 लक्षणं करोति स्म ॥ १ ॥

नेत् ॥ ६ ॥

‘नेत्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-नेत्स्यदपचेतुयाताऽऽडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ८ । १ । २२)-नेदुन्योऽन्युः हिनसातऽडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ४ । २०)-नेदु-
तिरेचयानीति । (मा. श. प. ब्रा. १० । ४ । १ । १९) इति ॥ ६ ॥

कुवित् ॥ ७ ॥

‘कुवित्’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-कुविदङ्ग युवमन्तो युवश्चिष्टथा डान्ति ।
(मा. श. प. ब्रा. ९ । ९ । ४ । २४)-कुविन्मे पुत्रसुवधीडिति । (मा. श. प. ब्रा. ९ । ४ । ४ ।
७)-कुविन्मेऽनुपहृतः सोमसुवभ्रुशडिति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ६ । ३ । ८) इति ॥ ७ ॥

अह ॥ ८ ॥

‘अह’ इत्यस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-नक्षुब्रमाहास्य भुवति (मा. श. प. ब्रा.
अन्नमुहैतस्य भुवति (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ८ ॥

समुच्चये ॥ ९ ॥

समुच्चयायीचकारात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-शुर्म च स्थो वुर्म च स्थुऽडिति (मा. श. ।
ब्रा. ६ । ४ । १ । १०) सुक्ष्मा चासि शिष्टा चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ । ९ । ११
इति ॥ ९ ॥

आमन्त्रितसस्वरम् ॥ १० ॥

स्वरेण सह वर्तत इति सस्वरम् । आमन्त्रितं च तत्सस्वरं च आमन्त्रितसस्वरम् । आद्युदात्तमित्यर्थः । आम-
न्त्रितसस्वरात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा-सुघवन्वृन्दिषीमुहि (मा. श. प. ब्रा. २ । ६ । १ । २८
अग्ने युक्ष्वा हि धे ऋष (मा. श. प. ब्रा. ७ । ९ । १ । ३१) अग्ने भुरन्तु चित्तिभिडिति
(मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । ७) अग्ने नय सुपथा राये (मा. श. प. ब्रा. ३ । ६ । ३ । ११)
अग्ने पुवस्व स्वपाऽ अस्मे (मा. श. प. ब्रा. ४ । ९ । ४ । ९) इत्यादि ॥ १० ॥

जिज्ञासितम् ॥ ११ ॥

ज्ञातुमिष्टं जिज्ञासितम् । जिज्ञासितमाख्यातं विक्रियते । यथा-कथुमस्यैषा वुसोर्दारा सम्घत्सु-
मष्टिमाप्नोति (मा. श. प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १८) कथुम्मडुतोक्थेन मुम्पद्यते (मा. श.
प. ब्रा. ९ । ३ । ३ । १९) इति ॥ ११ ॥

विचारितम् ॥ १२ ॥

विचारविषयकमाख्यातं विक्रियते । यथा-अषः स्विट्वासीऽदुपरि स्विट्वासीऽत् (कण्व. श.
प.) नुदाहुः कथं कुर्यादित्था यज्ञपथाऽज्येता ३ नु यजेता ३ इति (मा. श.
प. ब्रा. ११ । १ । ९ । ४) इति ॥ १२ ॥

अवधारितम् ॥ १३ ॥

अवधारणार्थकमाख्यातं विक्रियते । यथा—युजेत हैव नु ह्यन्यदपक्रमणं भवति (मा. श. प. ब्रा. ११ । १ । १ । ५) इति ॥ १३ ॥

यद्योगः ॥ १४ ॥

यच्छब्दस्य योगो यद्योगः । स च यच्छब्दः सर्वप्रत्ययान्तो गृह्यते । यद्योगे सत्याख्यातं विक्रियते । यथा—द्विश्वा यदुजय स्पृधऽडुति (मा. श. प. ब्रा. १२ । ७ । ३ । ४)—योऽस्मान्द्वेष्टि सुश्रु वयं द्विष्पऽडुति (मा. श. प. ब्रा. ३ । ८ । १ । ११)—यत्रा नियुद्धिः सुचसे शिवाभिः (कण्व. श. प. ब्रा.)—यतरा नौ दवीयः परापुश्यात् (मा. श. प. ब्रा.)—यतरौ वै संयत्तयोः पराजुयते (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । ३ । ६)—यतंतुद्य* स्वुस्ति (मा. श. प. ब्रा.)—यतरथा कामयते (मा. श. प. ब्रा.)—यतमथा कामयेत (मा. श. प. ब्रा.)—यादशाद्वै जायते (मा. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ १४ ॥

विनियोगः ॥ १५ ॥

विनियोगार्थमाख्यातं विक्रियते । विनियोगो नाम-मन्त्रादित्वेदेवतादित्वपदार्थादित्वात्मकः । यथा—स वा इन्द्राग्निभ्यामुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—द्विशुकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४)—तूष्णीं दर्भस्तुम्बमुपदुधाति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—युजुषाऽमिजुहोति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुद्वचमसाग्नि-नुयति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—युजुषा वृषति (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९) इत्यादि ॥ १५ ॥

वाक्यशेषः ॥ १६ ॥

वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्यात उपलभ्यते तदाख्यातं विक्रियते । यथा—अथ प्रातराग्नेयुः पुरोडाशो भवत्येन्द्रं सान्नाययम् (मा. श. प. ब्रा. २ । ४ । ४ । १२)—द्वावुत्तरस्यां द्वेषां प्रादौ भवतो द्वौ दृक्षिणस्याम् (मा. श. प. ब्रा. १२ । ८ । ३ । ६)—चित्तो गार्हपत्यो भवत्य-चित्तऽआहवनीयः (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । १ । १) इति ॥ १६ ॥

अनुबन्धः ॥ १७ ॥

अनुबन्धतेऽनेनेत्यनुबन्धः । आख्यातार्थस्य नित्यतां यः शब्दो भवीति सोऽनुबन्धः । तस्मात्परमाख्यातं विक्रियते । यथा—भुः श्वः श्रेयान्भवति (मा. श. प. ब्रा. २ । २ । २ । १९) इतिकरणमाख्याता-धिकारमनाख्ययम् । एवं यत्र यत्र समाप्तये आख्यातविकारो दृश्यते तत्र तत्र तथैव द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् । यथा—इमम्मे दारुणं श्रुधी ह्वम् (कण्व. श. प. ब्रा.) इति ॥ १७ ॥

एत आपोडशाक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १८ ॥

एते 'हि' शब्दादय आपोडशाक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति आपोडशादभिविधिर्यदा वा । तमेवास्म्य-
आपोडशाक्षरात् यथाकाममुदाहरणानि दीयन्ते । हुन्तास्योन्द्रियं वृष्टिदर्थं सोमप्रीथमब्रुवाद्यं
हराणीति (मा. श. प. ब्रा.) स यो हैवमेतुः सम्बत्सरमंध्यात्मं प्शुतिष्ठितं
व्वेद (मा. श. प. ब्रा. १२।२।४।१६) नेदतिरेचयानीति (मा. श. प. ब्रा. १०।४।१।१९)
नेत्वेदपचेतुयाताऽहुति (मा. श. प. ब्रा. १।८।३।२२) इति ॥ १८ ॥

आपञ्चविंशतिभिरक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ १९ ॥

ह्यादय आस्म्य-आपञ्चविंशतिभिरक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीति मारद्वाज आचार्यों मन्यते । यथा येना नः
पूर्वं पितरः पदज्ञाऽ अर्चन्तोऽ अङ्गिरसो गाऽशुचिन्दन् (कण्व. श. प. ब्रा.)
याज्ञिर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति (कण्व. श. प.
ब्रा.) इति ॥ १९ ॥

आद्वात्रिंशतिभिरक्षरात्पदं विकुर्वन्ति ॥ २० ॥

ह्यादय आस्म्य आद्वात्रिंशतिभिरक्षरादाख्यातपदं विकुर्वन्तीत्यौपशिविराचार्यों मन्यते । यथा-स यो हैवमेतुः
सप्तदशं पञ्चापतिमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्शुतिष्ठितं व्वेद (मा. श. प. ब्रा. १२।३
३।४) इति ॥ २० ॥

आमर्षादास्थयोः पदयोर्वहूनां च पूर्वपदं विक्रियते ॥ २१ ॥

मर्षादा त्रिविधा-षोडशाक्षरा, पञ्चविंशत्यक्षरा, द्वात्रिंशदक्षरा, इति । तत्र षोडशाक्षरा प्रधानाऽप्रतिहता ।
पञ्चविंशत्यक्षरायां, द्वात्रिंशदक्षरायां वा पक्षे विक्रियते । पाक्षिकत्वादपेरिपूर्णं इतरे मर्षादे । अत्राह-ईषदुर्षे
वर्तते । आमर्षादा ईषन्मर्षादेत्यर्थः । आमर्षादायां तिष्ठत इत्यामर्षादास्ये । तयोरामर्षादास्थयोराल्यातयोः पूर्व-
माख्यातपदं पञ्चविंशत्यक्षरान्तं द्वात्रिंशदक्षरान्तं वा विक्रियते । ह्यादिभिर्पेगे सर्वात्म्यनुवर्तते । तत्र द्वयोर्षया-स
यत्सायमुस्तमिते जुहोत्यगुत्वेवैभ्यऽपतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोति (मा. श. प. ब्रा. २।३।
१।९)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यस्य गुत्स्य जीवनस्य देवेभ्यो जुह्वानि (मा.
श. प. ब्रा. २।३।१।१२) बहूनामाख्यातानां यथा-स यत्सायमुस्तमिते जुहोति गुर्भ-
सुवैतत्सन्ततमसिजुहोति गुर्भं सन्ततमुभिकरोति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।
४)-अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्युजनयत्येवैनमेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विधा-
जमानऽहुदेतीति । (मा. श. प. ब्रा. २।३।१।९) इति ॥ २१ ॥

सर्वाणीत्यौपशिविः ॥ २२ ॥

इति श्रीभगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे द्वितीया कण्डिका
परिसमाप्ता ॥ (२)

अत्र सर्वान्यपि—आमर्षादास्थितात्याख्यातपदानि ह्यादियोगे विक्रियन्ते, इत्यौपशिविराचार्यो मन्यते । यथा—
यस्मिन्नुद्धे युजन्ते तेषां द्वाऽ उन्हेतोत्तमो हीक्षते प्रथमोऽवभृथाद्दुदायतामुद्धेति ।
(मा. श. प. ब्रा. १२ । १ । १ । ९-१०)—ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्ये-
कादश स्थ । सप्तसुहिनो महिन्नेकादश स्थ ते देवासो यजुमिसुं जुषध्वम् । (मा. श.
प. ब्रा. ४ । २ । २ । ९) इति ॥ २२ ॥

इति श्रीकण्वशाखिनामदेवसुतश्रीमद्मन्तदेवविरचिते भाषिकपरिशिष्टसूत्रभाष्ये
द्वितीया कण्डिका परिसमाप्ता ॥ (२)

अथ तृतीया कण्डिका ।

अथ प्रागुक्ताख्यातविक्रियापवादकसूत्राणि ।

विनियोगे तु पूर्वपदम् ॥ १ ॥

विनियोगेऽपि गम्यमाने पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । तुशब्दोऽवधारणे । यथा—तूष्णीं दूर्ध्वस्तम्ब-
मुपदृधानि युजुपाऽभिजुहोति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—तूष्णीमुदचमसा-
न्नित्यति युजुपा वपति । (मा. श. प. ब्रा. ७ । २ । ४ । २९)—स द्वाऽइन्द्राग्निभ्यामुप-
दृधाति विश्वकर्मणाऽऽसादयति । (मा. श. प. ब्रा. ८ । ३ । १ । ४) इति ॥ १ ॥

जिज्ञासितयोश्च ॥ २ ॥

जिज्ञासितधोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते नोत्तरम् । यथा—जुहुवानी ३ मा हौषा ३मिति
(मा. श. प. ब्रा.)—कथमस्मैऽस्तुऽर्म्म सन्वतन्मग्निमाप्नुोति कथं सन्वतन्म-
पाग्निना सम्पद्यते (मा. श. प. ब्रा. ९ । २ । २ । ३१) इति ॥ २ ॥

अनन्तर्हितयोश्च ॥ ३ ॥

अनन्तर्हितं निजजातीधेनाप्यवहितमित्यर्थः । अनन्तजातीधधोराख्यातयोः पूर्वमाख्यातं विक्रियते, न
द्वितीयम् । यथा पुरुष २ इ नारायणं प्रजापतिरुवाच युजस्व यजस्वेति (मा. श. प.
ब्रा. १२ । ३ । ४ । १) अथ युज यजेत्येतेत्तरानाह (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । ८) इति ॥ ३ ॥

विचारितसमुच्चितयोश्च ॥ ४ ॥

विचारितं समुचितं चेति द्वादशमासः । विचारार्थकयोः समुवपार्थकयोश्चाख्यातयोः पूर्वं विक्रियते, न द्विती-
यम् । तत्र विचारार्थकयोर्धेया—यजेद्वाज्यभागो ना ३ दृति युजेता ३ नु यजेता ३ दृति
(मा. श. प. ब्रा.) समुवपार्थकयोर्धेया—शुर्म च स्थो द्युर्म च स्थऽदृति (मा.
श. प. ब्रा. ९ । ४ । १ । १०)—सुर्मा ज्ञासि शिष्या चासीति (मा. श. प. ब्रा. १ । २ ।
९ । ११) इति ॥ ४ ॥

निर्वचनेऽनूवन्धो वाक्यशेषोऽवध्यर्थश्चावधारणां न विकुरुत
इति भारद्वाजः ॥ ५ ॥

निर्वचनं नाम—अन्वाख्यानम् । तच्च विधिरूपेण वा, अनुवादरूपेण वा पूर्वपदस्यान्वाख्यानमित्यर्थः । अनुवच्यते इत्यनुवच्यः । पुनः पुनरावर्तनमित्यर्थः । अनुवच्य इत्यत्र—अन्धेषामपि दृश्यते (पाणि. सू. १।३। १३७) इति पाणिनीयसूत्रेण दीर्घता । निर्वचनेऽनुवच्यो वाक्यशेषो यस्मिन्नाख्याते तदाख्याते न विकुरुत इति मारद्वाजाचार्यो मन्यते । तथा—अवच्यर्थो योजधारणो यस्मिन्नाख्याते दृश्यते तदपि न विक्रियत इति मारद्वाजो मन्यते । अवधिरत्र कालविशेष उच्यते । विनियोगो वाक्यशेष इति प्रास्तापवादोऽयम् । क्रमेणोदाहरणानि । देवु दीक्षां निरमिमन्तादित्यै प्रायणीयम् (मा. श. प. ब्रा. १।२।१।११)—इत्युभे कृषत्यथेति (मा. श. प. ब्रा. ७।२।२।१४) भाद्राजोक्तं विक्रियते वा । वस्तुजिने पुष्टिकाममभिपिष्टे-त्कृष्णाजित्ते ब्रह्मवर्चमुकामनुभूयोऽरुभयकाममिति (मा. श. प. ब्रा. ९।३।४।१४) इति प्रथमस्योदाहरणम् । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—एवमेव माध्यन्दिने सुवतेऽग्रहीतः एवैतस्मादच्छा-वाक्रायोत्तमो गृहो भवत्यथ तृतीयं वृसतीवरीणामवनयति (मा. श. प. ब्रा. ४ । २।३।९) इति ॥ ९ ॥

भूयोवादी वरीयोवादी कनीयोवादी चानवधारणाः ॥ ६ ॥

भूयो बहुतरं वदतीति भूयोवादी । वरीयो गुरुतरं वदतीति वरीयोवादी । कनीयोऽल्पतरं वदतीति कनीयो-वादी । एते भूयोवाद्यादयः अनवधारणाः कार्यकारिणो न स्युः । भूयोवाद्यादयः परभूतमाख्याते न विकुर्वन्ती-त्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । तुस्य भूयो भूय एव तुजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२। १९)—पुरः परऽएव वरीयस्तुपो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।४।४।२७)—कनीयः कनीयस्तेजो भवति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९) अनुवच्य इति प्रास्तस्यापवादकमेतत् । नैऋतुवर्तमाने पुनरनवधारणार्थं इति नञ्—अत्रानिपत्वसूचनार्थः । तेन शाखान्तरे पूर्वोक्तोदाहरणे आख्यातपदं विक्रियते, इत्यपि गम्यत इति । अनवधारणा इति किं ? अन्यत्रापि यत्र विकारो दृश्यते तत्रानवधारणेऽपि सति विकारो मा भूदिति । यथा—एषु हैनं सऽग्रहीष्यति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)— एषु हैव श्रिया युशसा भवति (मा. श. प. ब्रा.)—एषु हैनं जासयति (मा. श. प. ब्रा. २।२।२।१९)—एषु हैव कीर्त्या युशसा श्रिया श्वः श्वः श्वेयान्भवति (कष्व. श. प. ब्रा.) इत्यादि ॥ ६ ॥

परिसमाप्त्यर्थश्चान्यतमो ह्यादीनां न विकरोति ॥ ७ ॥

' हि, हन्त ' इत्यादयो विकारकारिण इत्युक्तम् । क्वचित्तस्यापमपवादः । ह्यादीनां मन्वेऽन्यतम एकतमः परिसमाप्त्यर्थश्चेदाख्यातं न विकरोति । बहुष्वप्याख्यातेषु येनाख्यातेन सम्बन्धते तदेवाख्यातं विक-रोति । समपिहितान्यप्यन्याख्यातानि न विकुर्वन्ति । तस्मिन्नेव स्वसम्बन्धाख्याते परिसमाप्त्यर्थत्वात् । यथा— किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षं हरामि द्विवं हरामीति हरेत् । (मा. श. प. ब्रा. १।२।४। १९) हुन्तास्यै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियुः ससृजे । (मा. श. प. ब्रा. १४। ९।४।२)—नेष्टुन्योऽन्युः हिनृसानीति । (मा. श. प. ब्रा.)—स त्वष्टा चुक्रोध कुविन्मे पुत्रमुवधीदिति । (मा. श. प. ब्रा. ९।९।४।७) इत्यादि ॥ ७ ॥

यमपदयोः स्वरार्थो रल्पस्वरतरं प्रकृत्या ॥ ८ ॥

द्विरुक्तं पदं यमपदमित्युच्यते । स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ति ते स्वरादी । अतिशयेनाल्पाः स्वरा यत्र पदे दृश्यन्ते तदल्पस्वरतरमिति विग्रहः । स्वराद्ययोर्मपदयोर्मध्ये यदल्पस्वरतरं तत्प्रकृत्या स्यात् । अत्र सूत्रे तरग्रहणं तुल्यसंक्षेपेणैव मात्राधिक्यादुत्तरस्य नाल्पस्वरत्वमिति भावः । यथा—तट्टेकैकयैवेमुँह्लो-कान्मुन्तनोति । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १९ । १९)—एकैकयैवेमुँह्लोकान्स्पृणुते । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १९ । १९)—तस्माट्टेकैकामेवानवाननुब्रूयात् । (मा. श. प. ब्रा. १ । ३ । १९ । १९) । अत्र पूर्वस्यैकशब्दस्योत्तरैकशब्दापेक्षया मात्राल्पत्वात्प्रकृतिस्वरत्वं ज्ञेयम् । अत्रैका चैका चेति समासे सति “ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूह्र समानाधिकरणे स्त्रियामपूर्णी-प्रियादिषु ”—(पाणि. सू. ६ । ३ । ३४) इति व्याकरणसूत्रेण टाढलोपे पूर्वस्यैकशब्दस्यैकमात्रत्वमुत्त-रस्य द्विमात्रत्वमिति विवेकः । यमाख्यातप्रसंगादनाख्यातयमार्थोऽयमारम्भः ॥ ८ ॥

स्वराद्यस्वराद्योश्च सममात्रयोः पूर्वत्रेष्टमिति भारद्वाजः ॥ ९ ॥

स्वर आदिर्ययोः पदयोस्ते स्वरादी तादृशे ये न भवतस्ते अस्वरादी । चकारः समुच्चयार्थः । समाः मात्रा ययोस्ते सममात्रे । स्वराद्योस्वराद्योश्च सममात्रयोर्मपदयोर्मध्ये पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं नेष्टमिति भारद्वाजो मन्यते । अस्वरादिसममात्रार्थोऽयमारम्भः । तत्र स्वराद्योः सममात्रयोर्विधा—उपोपेभ्रु मघवन् । (मा. श. प. ब्रा. २ । ३ । ४ । ३८) अस्वराद्योः सममात्रयोर्विधा—प्पुप्रायुमाश्लिर्भरत्स्य शृण्वः इति । (मा. श. प. ब्रा. ६ । ८ । १ । १४)—सः सुमिद्युवसे वृषन् । (कण्व. श. प. ब्रा.) सममात्रयोः किं १ उप—उत । उपोत । प्र—प्रति । प्रप्रति इति ॥ ९ ॥

यथार्थं चतुर्विधं पदं विपर्यस्तम् ॥ १० ॥

नामाख्यातोऽसर्गनिपातरूपं चतुर्विधं पदं यथार्थं मन्त्रे स्वरतो यद्याख्यातं तद्ब्राह्मणे स्वरतो विपर्यस्तं स्यात् । स च विपर्याप्तो व्याख्यातः पूर्वत्र भाषिके । “ उदात्तमेतत् ”—“ स्वरितानुदात्तौ च ”—“ उदात्तमनुदात्त-मनन्त्यम् ”—“ अन्त्यं सः हतानाम् ”—“ भाषिके चोभयेषाम् ”—(भाषि. सू. १ । १३—१७) इति ॥ १० ॥

इति ब्राह्मणस्वरनियमप्रकरणम् ॥

१—अत्रेदं बोध्यम् । यत्—विच्छिन्नपाठे खण्डशः पदविच्छेदे च ब्राह्मणस्वरेणैव पाठः । न मन्त्रस्वरेण इत्येव-भर्षकं वेदं सूत्रम् । यथा—दृशानो रुक्मः ऊर्ध्वं व्यस्योदिति—(मा. श. प. ब्रा. ६ । ७ । १२) इति । मन्त्रदशायांमन्त्रोदात्ते ब्राह्मणदशायां सर्वोदात्ता । यज्जुहुयात्क्षिप्त् यजमानमृतम्—(मा. श. प. ब्रा.) इत्यत्र जुहुयादिति पदं सर्वोदात्तम् । युजमानः स्वर्गं ह्योक्तमभिवहति । (मा. श. प. ब्रा. ११ । ४ । १ । १६) इत्यत्राभिवहसर्गोऽविच्छिन्नः न सर्वोदात्तः । स वै प्प्रात-रुपः पृष्ठ । (मा. श. प. ब्रा. १ । १ । १ । १२) इत्यत्र विच्छिन्नः ‘ वै ’ इति निपात उदात्तः इति । “ मन्त्रस्वरविभूतपदे स्वरनिरूपणम् । पाणिनिप्रानिशास्याभ्यां भवेच्छाण्डान्तरातयोः ॥ १ ॥ ” इति । अत्र स्वरपदं संस्कारस्यानुपलक्षणम् । “ कण्ठ्यकारे ह्रस्वम् ” (प्राति. सू. ४ । ४९) इत्यस्य प्राति-शाख्यपाठलक्षकमृत्स्यापवादकमेतन्मृमिति श्वेयम् ॥

अथाच्चसन्धिसंस्कारनियमप्रकरणम् ।

कण्ठ्यस्वरोऽर्कृतसवर्णे ॥ ११ ॥

“अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः” (माषि. सू. १।१) इति प्रतिज्ञातयोः स्वरसंस्कारयोर्मध्ये पूर्व स्वरनियममुक्त्वा—अयेदानीं संस्कारनियममाहं—कण्ठ्यस्वरोऽर्कृतसवर्ण इति । कण्ठे मवः कण्ठयः । कव-
गादिभ्युदासार्थं स्वरग्रहणम् । कण्ठ्यस्वरः अवर्णो ह्रस्वो दीर्घो वा—अर् स्यात्तदुत्तरेण ऋवर्णेन सह । ब्राह्मणे
इत्यनुवर्तते । यथा—यत्किञ्च—ऋतुषु । यत्किञ्चर्तुषु क्रियते । (मा. श. प. ब्रा. १।१२।७।२) यत्किञ्च—
ऋतसत्याभ्याम् । यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जुष्य* सर्व* हैव तज्जयति (मा. श. प. ब्रा. १।१२।
७।९) इत्यादि ह्रस्वोदाहरणम् । दीर्घोदाहरणं यथा—तथा—ऋषीणाम् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्
(मा. श. प. ब्रा. १।४।२।२१) यथा—ऋतुम् । यथर्तुम्प्राप्य (मा. श. प. ब्रा.)
कण्ठ्यस्वर इति किं ? यदि—ऋक्तः । यद्द्यूक्तो भूटिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये
जुहवथ (मा. श. प. ब्रा. १।१।९।८।६) सवर्णे किं ? तम्—ऋतवः ।
सम्बत्सरो युजमानस्तमृतवो याजयन्ति (मा. श. प. ब्रा. १।१।२।७।३२)
ब्राह्मणे किं ? यत्रां सप्त ऋषीन्पुः एकमाहुः (मा. सं. १७।२६) सप्त ऋषयः प्रति-
हिताः (मा. सं. ३४।९९) इति च ॥ ११ ॥

वकारस्य पदान्तस्य स्वरमध्ये लोपः ॥ १२ ॥

स्वरयोर्मध्ये वर्तमानस्य पदान्तस्य वकारस्य ब्राह्मणे लोपः स्यात् । यथा—द्वौ—इति । द्वा—इति ।
कृत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वाऽ इत्योमिति होवाच (क. श. प. बृ. १।७।९।२।१)
युयस्त्रिंशौ—इति । इन्द्रश्चैव भजापतिश्च युयस्त्रिंशाऽ इति (क. श. प. बृ. १।७।९।२।२)
इति । वायो—इह । नियुद्धिर्वाय इह ता विमुञ्चेति (क. श. प. ब्रा.)
इत्यादि । ब्राह्मणे किं ? नियुद्धिर्वाय इह ता विमुञ्च (मा. सं. २७।३३) इति ॥ १२ ॥

शेषं सामान्यशास्त्रात् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तविशेषादन्यच्छेषम् । सामान्यशास्त्राद्रेदाङ्गात्पाणिनीयव्याकरणशास्त्रात्सिद्धमवगन्तव्यमिति सूत्रशेषः ।
तच्च दिविषदन्त्वा नृषदम् (क. श. प. ब्रा.) इत्यादि स्वयमूहम् ॥ १३ ॥

अथ स्वरभेदप्रकरणम् ।

इदानीं वर्णधर्मानाह—

अकारेकारोकारकार्लकारा अवर्णधारणाः ॥ १४ ॥

अवर्णस्य धारणा अवर्णधारणाः । अकारश्च, इकारश्च, उकारश्च, ऋकारश्च, लृकारश्चेति तथेति इन्द्रसमासः ।

अकारादयः पुंचै वर्णा अवर्णधारणाः । अष्टादशधा भिद्यन्ते इत्यर्थः । भेदास्तु—ह्रस्वदीर्घप्लुता इति पूर्वं
अकारस्य त्रयो भेदाः, ततस्तेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुदात्तानुदात्तस्वरिता इति प्रत्येकं च त्रयो भेदाः, एवं नव
भेदाः । इति नवभेदमिन्नः—अकारः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधा भिद्यते । इत्यकारस्याष्टादश भेदाः ।
तेषां—इकारोकारककारलकाराणामपि भेदा ज्ञातव्या इति सूत्रार्थः । यच्चापिशलिनेक्तं—“ ऋवर्णलृवर्णयो-
र्दीर्घा न सन्ति ” इति तद्विह न विद्यत इति । अकारादिपञ्चानां ग्रहणात् ए—ए—ओ—औ—इति सन्ध्यक्ष-
राणां ह्रस्वाभावात् द्वादशैव भेदा भवन्तीति ज्ञापितम् ॥ १४ ॥

उक्तलक्षणं प्रसंगादन्यत्राप्यतिदिशति—

शतपथवत्ताण्डिमाह्विनां ब्राह्मणस्वरः ॥ १५ ॥

शतपथेन स्वरतस्तुल्यं वर्तत इति शतपथवत् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” (पाणि. सू. १।१।११९)
इति पाणिनीयसूत्रस्मरणात् । ताण्डिमाह्विनः, ताण्डिनश्च माह्विनश्चेति विग्रहः । तेषां शतपथब्राह्मणस्वरः
स्यात् । अन्यत्राप्युक्तम् । “ द्वितीयप्रथमावेतौ ताण्डिमाह्विनांस्वरौ । तथा शतपथावेतौ स्वरौ वाजसनेयि-
नाम् । ” इति सामगनारदशिक्षायाम् ॥ १५ ॥

प्रसंगात्सामस्वरमाह—

सप्त साम्नाम् ॥ १६ ॥

यद्वा चयसे—नान्योऽध्वर्युर्योगायेत् (मा. श. प. ब्रा. ९।१।२।४३) इति यजुर्वेदेऽपि सामगानं
विहितम् । अतस्त्वलक्षणमुच्यत इति नानुपपत्तिः । यत्तु प्रातिशाख्ये “ सप्त ” (प्राति. सू. १।१।२७)
इति सूत्रेणैदं प्रपञ्चितत्वात् वक्तव्यमिति । तदपि न तत्र सामान्येनोद्दिष्टानामेष प्रपञ्च इति न कोऽपि
क्षुद्रोपद्रवः ॥ १६ ॥

साम्नां सप्त स्वरा इत्युक्तं, के ते इत्याकांक्षायामाह—

पङ्कजऋषभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाः ॥ १७ ॥

पङ्कजश्च ऋषमधेय्यादिद्वन्द्वसमासः ॥ १७ ॥

प्रसंगात्तेषां स्थानान्याह—

तेषां योनयः ॥ १८ ॥

तेषां पङ्जादिसप्तसामस्वराणां योनयः कारणभूतानि स्थानानि उच्यन्ते इति सूत्रशेषः ॥ १८ ॥

१—अ-इ-उ-ऋ-लृ-इत्येने पञ्च वर्णा अवर्णधारणाः स्वरकार्यवर्णपथमवतिभूता इत्यर्थः । तेषां—एते पञ्चापि प्रत्येकं—स्व-
दीर्घप्लुताः । अन्वप्रत्येवनेव द्वयम् । “आहो विद्वाननुं लोकं त्रेत्या क्वचिरु गमधुने ३ इति” प्लुतबभेकारदीर्घतामपि । पञ्चारी-
बदरातुदात्तस्वरिता मन्द्रमध्यतीव्राश्च षडधा भिद्यन्ते । सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनाष्टादशधा भिन्ना आख्याताः । पञ्चानामप्युपा-
दानं चापिशलिने मन्दिताधरणात्, तन्मते ऋ-लृ-वर्णयोर्दीर्घता वेति । तद्विह निराहणं सूत्रेणा ऋ-लृ-वर्णोपराधेन,
“ एतौ दीर्घः ” (प्राति. सू. ८ । १०) इति प्रातिगाण्येऽप्येतेषां येषां सामागानावगच्छति ।

२—“ अथ ब्रह्मण्यवर्णमन्दितामिवमः ” (प्राति. सू. १ । १) इत्यवर्णवर्णवैपान्त्यवैपान्त्येण मन्तेः, शतपथ इत्युपपदा-
त्पञ्च सामान्येण ननुपपत्तिः, तन्मतेऽनुवदिष्टाः स्वराः । शतपथयः सामान्यैः । शतपथयः सामान्यैः कल्पमाश्विनिकान्त्यादिनां
मन्दितामिव । कल्पमां ननुपपत्तिः—पञ्चमधेय्याः प्यायैः । शतपथयः पदेऽवतन्ती ऋषयः । अथः स्वरः कल्पमां मन्दिताः ।

विशिष्य तान्येवाह-

कण्ठात्पङ्कजः ॥ १९ ॥

कण्ठस्थानात्पङ्कजः स्वरोऽभिव्यज्यते ॥ १९ ॥

शिरस ऋषभः ॥ २० ॥

शिरःस्थानादृषभोऽभिव्यज्यते ॥ २० ॥

नासिकाया गान्धारः ॥ २१ ॥

नासिकास्थानाद्गान्धारोऽभिव्यज्यते ॥ २१ ॥

उरसो मध्यमः ॥ २२ ॥

उरःस्थानान्मध्यमोऽभिव्यज्यते ॥ २२ ॥

उरसः शिरसः कण्ठाच्च पञ्चमः ॥ २३ ॥

उरःशिरःकण्ठेतिस्थानत्रयात्पञ्चमोऽभिव्यज्यते ॥ २३ ॥

धैवतो ललाटात् ॥ २४ ॥

ललाटस्थानाद्धैवतोऽभिव्यज्यते ॥ २४ ॥

निषादः सर्वत इति ॥ २५ ॥

निषादः स्वरस्तु-कण्ठादिसर्वस्थानादाभिव्यज्यते । इतिशब्दः सामस्वरप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥ २५ ॥
प्रसंगात्तिथीय ब्राह्मणस्वरमाह-

मन्त्रस्वरवद्ब्राह्मणस्वरश्चरकाणाम् ॥ २६ ॥

चरकाणां ब्राह्मणस्वरो मन्त्रेण तुल्यो भवति ॥ २६ ॥

तेषामेव विशेषमाह-

तेषां खाण्डिकेयौखेयानां चातुःस्वर्यमपि क्वचित् ॥ २७ ॥

तेषां चरकाणां मध्ये खाण्डिकेयानामौखेयानां च ब्राह्मणे चत्वारः स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितप्रवृत्ताख्या भवन्ति । क्वचिद्ग्रहणाग्नैस्वर्यमपि । अत्र चत्वारः स्वराः समाहृता इति चातुःस्वर्यमिति विग्रहः ॥ २७ ॥
तदन्यशाखिनां ब्राह्मणस्वरमाह-

तानोऽन्येषां ब्राह्मणस्वरः ॥ २८ ॥

अन्येषामुक्तव्यतिरिक्तशाखिनामाश्वलायनादीनां तानो ब्राह्मणस्वरो भवति । तान एकश्रुतिरित्यर्थः ॥ २८ ॥
अथाङ्गोपाङ्गानां स्वरमाह-

तान एवाङ्गोपाङ्गानां तान एवाङ्गोपाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमगवतः कात्यायनस्य कृतौ भाषिकपरिशिष्टसूत्रे तृतीया कण्डिकां परिसमाप्ता ॥ [३]

इति श्रीमन्महर्षिकात्यायनप्रणीतं भाषिकपरिशिष्टं सूत्रं परिसमाप्तम् ॥

१-इतिकरणमधिकारोपसंहारार्थं, न तु चरमस्वयोतनार्थम् । तथा यदत्राविवक्षितं लक्षणमुदाहरणं तदर्थं च तच्छास्त्रास्तीय-
भाषिशास्त्रयोपनिनीत्यादिशास्त्रेभ्योऽन्यन्तव्यम् ॥ २-चरकाः कृष्णयजुर्वेदे ॥ ३-खाण्डिकेया औखेयाश्चापि कृष्णयजुर्वेदिन एवेति ॥
४-अत्रत्यादिशास्त्रेन दाक्षिणात्यकलाया प्राच्याः । तेषामेतेषांकात्यायनब्राह्मणादौ तादृक्त्वात्स्वरानुभवः सर्वैरुभूयते ॥